

Dîroka Kurdistanê

4.

Abdusamet Yîgît

weşanên

.
.
.
.

*Dîroka kurdistanê 4.
@Abdusamet yigit
Weşanên civakî
Çap 1.
Dîroka çapa pêşî 2024
2024-Almanya-Berlin
Grafik: zendi şîyar*

.
ISBN 968-4-940996-39-9

Pêşgotin:

Dîroka mesepotamya de wê hanina wê ya ser ziman de wê gelek aliyên wê yên ku ew bi awayên cihê wê karibin werina ser ziman wê bibin. Ber vê yekê wê di temenekê têgînî weke kronolojikkî û hwd de wê ji aliyekê ve wê bi tenê hanina ser ziman û pê de wê nikaribê wê bibêjê ku ew wê ji hemû aliyên wê ve wê werênê ser ziman bê.

Di serî de wê dema ku em li dîroka herêmê wê binerin wê demên wê yên berî dîrokî ên peleolitikî wê di rengekê de wê weke demên ku wê di wê de wê pêvajoyên ku wê temenê jiyanê wê çawa wê li wê bibê wê karibê wê kifşbikê bê. Di demên peleolitikî de wê hem bi rewşa wê ya ardnigari û hem jî bi awayê wê weke cihê bê. Di wê temenê de wê bi demê re wê gûharinên bi erosyonî ku wê bibin wê gûharinên bingihîn wê bi xwe re wê werênê.

Di herêmên li dora zagrosan de wê lêkolînênku ew dihên kirin û kifşkirinên li deverên weke li herêmên kirmaşanê bê, li deverên weke şikefta şanidarê û hwd bê, di rengekê de wê dîmenekê karibê wê di wê temenê de wê bide me. Bi wê re wê herêmên rojavayê kurdistanê ên wê demê weke li deverên li dora afrînê û heta helebê wê di wê temenê de wê xwediye çavkaniyên ku wê karibê di rengekê de wan kifşbikê û werênê ser ziman bê.

Wekî din wê di wê temenê de wê bidemê re wê ber ku wê hem avî bê û hem jî wê di rengekê de wê derfeta jiyanê di cihê xwe de wê bide mirov wê bingihê jiyanê bi cihbûyî wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê.

Jiyane bi cihbûyî wê di wê temenê de wê di serî de wê, deverên weke yên daristani û an avî wê bixwezê û ev wê li herêmê wê pirr zêde wê hebin. Gelek deverên ku ew î ro wê weke çol û rût wê bibin wê di wê demê de wê weke deverên bi daristanên gûr bin. Di wê temenê de wê lêkolînên ku ew li herêmê dihên kirin wê di rengekê de wê gelek deverên weke çolên komê ên dervî herêmê jî wê di wan de wê çavkaniyên di wê temenê de wê bên kifşkirin.

Piştî demên çiyayê qaşayê ê dawî û halina wê êdî wê gûharinên ku wê bibin wê di rengekê de wê gûharinên berfireh wê bi xwe re wê di rengekê

de wê werênê. Bi bilindbûna avê re wê gelek herêmên ku wê di wê demê de wê weke deverên cihê jiyânê bin wê di bin avê de wê bimênin. Gelek deverên wê weke li deverên ku wê î ro wê weke li deverên bahre reş wê werina bi navkirin wê di wê temenê de wê karibê di rengê de wê werênê ser ziman bê.

Piştî wê, dikarê heman rewşê wê weke di demên şariştaniyê de jî wê werênê ser ziman. Li başûrê mesopotamya çanda ubeydê û ya bakûr çanda xalafê wê di rengê de wê pêşkeve û wê li ser wê temenê wê weke pêvajoyên ku wê li ser çavkaniyên neolitikî û gûndbûnên wê re wê hin bi hin wê pêvajoyên pêşketinê ku wê temenê jiyane şariştani wê bi xwe re wê di rengê de wê bidina pêşxistin wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê bi wê re wê bibê. Di demên piştî demên neolitikê wê pêvajoyên peresendinê wê bi xwe re wê gelek xosletên civakî wê bidina domandin. Pêvajoyên demên şariştanî ên di çerçoveya çadan ubeydê û jiyane şariştana demên urukê û hwd wê di wê temenê de wê wek tiştî azmûnên ku wê di rengê de wê karibê bi awayên cûr bê cûr wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê li wê herêmê wê di rengê de wê ev demên ku wê bibin wê bibina diyarkirin ku wê demek şariştani ku wê piştî wê di rengê de wê bi têkiliya wan a bi hev re wê di rengê de wê weke ku wê bi hev re wê di şewayekê de wê weke ku wê bibin û wê karibê di şewayekê de wê werênê ser ziman bê.

Şariştana urukê û an demên weke yên piştî wê ku wê temenê pêvajoyên demên sumerî ên demdirêj wê biafirênin wê hinekê jî wê bi azmûnên wê re wê bibê. Piştî wê demên şariştaniyê wê ji gotina şariştaniyê wê weke temenê wê 'şar' ku wê were fahmkirin wê bi xwe re wê tênga bajarbûnê wê bide diyarkirin û ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de ku wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên şariştaniyê ên ku wê bibin wê piştî wê bi demên gûti û babiliyan re wê direngê de wê weke demên pêşî ên şariştaniyê wê li herêmê wê di rengê de wê biafirênin. Demên piştî wê weke 'demên sumer ên duyem' ku wê bi wê re wê werênê ser ziman wê li ser wê temenê û çavkaniyê û xate pêşketinê wê babil pêşkeve û ev wê weke demên pêşketinê ên teybet wê bi xwe re wê werênê.

Çavkaniyên dîrokî ku em di çerçoveya wê xabatê ji wan sûd digirin wê bidina diyarkirin ku wê têkiliya gûtî û babiliyan wê di rengekê de wê hertimî wê bi hev re wê piştî wê bibê. Wê piştî wê hem ji aliyê babiliyan re wê navên cihê û demên cihê wê were û bibê û ji aliyê gûtîyan re jî wê bi wê rengê wê weke ji gûtîyan heta qassî, hûrî û mitanni û hwd re wê di rengekê de wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê li herêmê wê gûtîyî wê pêvajoyên wan ên sserwerîyê wê di dîmenekê împaratori de wê bibê û wê li gorî fahmkirinên ji wê demê wê ji herêmen li wan çanda xalafê pêşdikeve û heta çiyayê cûdî ê roja me û ji wir heta zagrosan û quntarên rêza çiyayên torosan ên roja me û hwd wê di rengekê de wê li wê serwer bibin. Di wê temenê de wê pêvajoyên cihê ên şariştani wê dem bi dem wê bidina jiyankirin.

Demên anatolya wê bi awayekê piştî demên wê yên neolitikî wê pîrr zêde wê dereng wê bibê. Pêşketinên ji mesopotamya ku wê piştî ku ew li wê hatina barkirin û pê de wê di rengekê de wê êdî wê li wê pêşkevin û wê bibin.

Lê gelek deverên wê yên ku wê di rengekê de wê li wan wê cihên ber avê ku wê li wan jiyan wê hebê wê bi bilindbûna avê re wê di rengekê de wê di bin avê de wê bibê. Rewşa anatolya û keviyên wê dikarê wê bo wê bibê ku wê derfeta bilindbûn û nimzbûna avê wê hertimî û demê wê li wê bibê û ev wê weke aliyekê wê yê ku wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di nava pêvajoyên fahmkirinê ên weke yên bi mitolojikî û hwd ku wê li wan bînerê wê nişanakên wê di rengekê de wê karibê wê fahm bikê.

Li mesopotamya tîgînên weke bi destanên tufanê û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê hinek fêrsên fahmkirinê ku wê ji mejiyê mirov wê bi fişiqin wê bi wê re wê hebin ku mirov wê karibê di rengekê de wê bi wan re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Aqil wê xwediyê wê xosletê bê ku mirov bi wê hertimî wê bixwezê ya nayê zanin wê zanibê. Hertimî ji ya ku ew dîzanê wêdetir herê. Ev wê weke xosletekê bi fahmkirinê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê piştî wê di rengekê de wê çawa bûyin bûya, hebûna çawa dibê û pêvajoyên wê yên bûyinê, bi jiyanê û hwd wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke aliyên ku ew bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di demên pêvajoyên şariştaniyê ên sumer ku em dîsa werina ser wan wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di rengekê de wê li herêmê wê bi gûtiyan û qassitiyan re wê luluyi û piştî wan nairi û hwd wê weke dem û serdemên ku wê bi şariştanî wê werin û bibin. Diwê temenê de wê ev dem wê bi serê xwe wê weke xwediyê hinek xosletên teybet ên bi jiyane ku ew bi pêvajoyên wê re pêşdikevin û dikarin ku ew werina fahmkirin jî bin. Gûtiyî wê heta hana û an xanadana kur û demên wê piştî wê û hwd wê di rengekê de wê bihizirê. Weki din ji wê gihîştina dem û serdema civakên sûbaru û an hanigalbat û hwd wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bibê.

Wekî din wê bi demê re wê, piştî demên pêşî ên gûti û babili wê demên aqadî û asûr û hwd wê di rengekê de wê bibin û ev wê weke xwediyê demên hegomenikî ên ku wê di çerçoveya wê jiyane şariştani û çanda wê ku wê bibin û wê pêşkevin bin.

Di nava jiyane şariştanî de wê têngîna kultê wê di wê temenê ku wê yazdaniti wê weke cewherê wê biafirênê wê bi wê re wê pêşkeve û wê pêvajoyên wê yên pêşketinê wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê demên aqadî wê di rengekê de wê weke ku wê bi şerên wan ên li hemberî gûtiyan û hinekê jî babiliyan wê pêşkevin. Lê di rengekê de wê ji aliyê çandî ve wê bi wê jî wê xwe pêşbixê. Minaq wê weke çanda inanna ku wê di demên gûtiyan û urukê de wê bibê wê di demên aqadiyan de wê bi waryantek wê weke 'îştîr re wê di rengekê de wê weke ku wê were diyarkirin û wê were hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê karibê gelek pêvajoyên wê yên teybet di dewama wê de wê di wê temenê de wê bi têngînekê re wê werênê ser ziman. Çanda şariştanî wê piştî demên pêvajoyên şariştaniyê wê çawa wê bi awayekê wê weke bi şer û tekoşînên bi armanca hegomenikî wê pêşkevin re wê ev dem û hêzên demên şariştani wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Wê bi wê re wê şer wê weke rewşek xwezayî a jiyane demên şariştaniyê û mirov wê xwe di şewayekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Li gorî çavkaniyên demên şariştani wê bidina diyarkirin ku wê gûtiyî wê weke civake berfireh ku wê pêşî wê weke bi keyeniyên herêmî wê pêşkeve. Lê ew keyeniyên herêmî wê di rengekê de wê weke pêşî di reng û dîmenê bajar-dewletan de wê bibin û wê, di rengekê de wê bahsa wê were kirin.

Tenê din demên keyê aqadî naram-sin de ku wê bahsa şerên wî yên bi gûtiyan re wê bikê wê di rengekê de wê bi gotinên weke ku ew bi carekê mecbûr ku ew bi 70 keyeniyên gûtiyî re şerbikê wê bahsa wê were kirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin.

Weki din wê jî wê dikarê wê werênê ser zimanku wê di demên gûtiyan de wê di rengekê de wê kaeribê bahsa heyina lullubiyên wê bikê ku ew wê di nava kurdan de wê weke bi navên luluyan jî wê di rengekê de wê bi wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê luleyi di dema sargonê mazin de ku wê taqabûlî wê demê bikê wê bahsa keyê lulu ê navdar anubanini wê were kirin. Wekî din piştî satûni û heta keyê lulu key tardunni wê karibê bahsa wan were kirin.

Di hinek çavkaniyên li kirmaşanê û li deverên din ên li nêzî şehrezor û helebcê li ser luluyan wê were kifşkirin wê di rengekê de wê di wan de wê bahsa wan wê were kirin ku ew di rengekê de wê çawa wê xwediyê rewşek bê bin. Wekî din wê di hinek Çavkaniyên ku wê weke li ser keyê lulu key Tardunni bin wê di rengekê de wê di nava şibandinek weke ya bi key anubanini re wê werina diyarkirin.

Di wê temenê de wê di wê demê de wê were dîtin. Lê ji hinek çavkaniyan wê ew jî wê were fahmkirin ku wê di wê demê de key Erridu-pizir wê di rengekê de wê gûtiyan û luluyan wê di destê de wê di bin keyetiya xwe de wê weke ku wê bigihênê li hev.

Di wê demê de wê dema ku wê bahsa luluyan wê bê kirin wê weke civake çiyayî ku ew çermê heywanan li xwe dîkin û di wê temenê de wê li çîyan û an şikeftan de car bi car weke dijin wê ji wan wê bahs wê were kirin. Lê weki din wê bahsa şerwaniya wan wê di rengekê de wê were kirin.

Di wê temenê de wê dikarê wê di dîmenekê de wê werênê ser ziman ku wê demên gûtiyan wê di rengekê de wê weke ku mirov wê ji wê dîmenê wê fahmdikê wê weke bi keyeniyên herêmî ku wê di rengekê de wê bi şewayekê konfedereli wê di rengekê de ku wê weke keyeni bi keyeni wê li rex hev û di nava tîkili û di tifaqekê de wê bijin. Lê hin çarna wê weke ku em ji nabva çavkaniyên wê demê êmn di derbarê luluyan de wê were fahmkirin ku ew dem bi dem wê di nava hev de jî wê şerkirinên ku wê bibin wê ji wan wê were bahskirin. Minaq wê di wê temenê de wê bahsa şerkirinên dema luluyan li hemberî gûtiya ku wê were kirin wê di wê temenê de wê di hinek awayna de wê di şewayekê de wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser

ziman ku wê, di dema gûtiyan de wê pêşketinên ku ew dibin wê di renekê de wê karibê wê bi rehetî wê kifşbikê kku wê derkevina ser rewşa bajardewletî. Di wê temenê de wê civaketiyekek ku wê bi têngîna kultê weke di dîmenekê bîrdozi û girêdaniya wê de wê bi wê bijî wê di dîmenekê de wê bi wan re wê bi rehetî wê were fahmkirin.

Di dema wan de wê sazûmanek pergali a civakî wê hebê û wê zimanekê wan ê rûniştî û pêşketî wê hebê. Di wê temenê de wê dema ku wê komên samiyî wê werina herêmê wê di nava wan de wê pêvajoyên fêrbûnê wê bijin û wê derbas bikin. Piştî wê ku ew dibina xwedî hêz wê bixwezin ku ew di renekê de dervî wê weke xwe bijin û wê serwerîya gûtiyan wê weke ku wê di renekê de wê weke ku wê redbikin. Di wê temenê de wê hinek çavkani wê di wê yekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku gûtiyî wê di renekê de wê li gorî çavkaniyan wê di demên ku wê aqadî wê bi hêz bibin jî wê di renekê de wê li herêmê wê serwerîya xwe wê li ser axê wê di renekê de wê bidomênin. Lê di renekê de wê weke ku wê bahsa wan wê were kirin wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê di şewayekê de wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê..

Di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê piştî wê di demên aqadîyan de wê heta demên tirigan ku wek keyê gûti ê dawî jî wê di renekê de wê ji wî were bahskirin wê di renekê de wê bê hanin li ser ziman. Lê çavkaniyên piştî wê didina diyarkirin ku wê çendî wê wek di dîmenekê bin serwerîya aqad de bê jî lê wê di renekê de wê di wê demê de wê bijin û wê keyeniyên wan ên ku ew bacê didin aqad wê xwe bidina domandin.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman ku wê keyeniyên lulu wê piştî demên mitannîyan wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Piştî dema keyê lulu Darianam ku wê li dora destpêka hezarsalên duyem wê bahs ji jê wê were kirin wê piştî wê keyê lulu ikki wê hinekê piştî hezarsalên duyem wê bijin. Hin lêkolînvana wî jî di wê demê de wê li dora hezarsalan duyem di destpêka wê de wê bi cih bikin. Keyê lulu key tardunni wê kurê keyê lulu key ikki bê. Piştî wê demek dirêj wê di derbarê keyên luluyan de wê newê zanin. Lê piştî wê demê wê li dora demên nairîyan li dora sedsalên 881'an bi navê 'nur-adad' wê keyê lulu

wê were kirin ku ew wê di wê demê de wê xanadanî wê avabikê û wê bijî. Piştî wê keyê lulu key zabini û di dewama key hubaia wê weke keyên lulu wê werin. Keyê lulu key hubaia wê dema wî weke dema bi wasaliya asûr ku wê derbas bibê wê di rengê de wê bahs wê were kirin û wê were hanin li ser ziman. Weki din wê keyeniya key hubaia wê li dora 830 û wan wê di rengê de wê di dewama keyê lulu key nur-adad de wê were hanin li ser ziman.

Weki din wê di dema keyê med dioces de wê rastî keyê lulu key Dada ku wê bibê wê were kirin. Li gorî ku wê were diyarkirin wê keyeniya key dada wê li dora 715an wê beriya zayinê wê bibê. Di wê demê de wê bi deerfet wê têkiliya keyê med û yê luluyî wê bi hev re wê hebê. Di wê temenê de wê di rengê de wê dema ku wê bahsa demên keyê lulu key Dada wê were kirin wê bahsa rewşên ku ew bo hewldana ji bin wasaliya asûr derkeve ku wê bide diyarkirin wê bo wî wê were bahskirin. Di wê temenê de wê heta ku wê hinek rewşên ku wê werina wateya raparinê li dora zamua ku wê keyeniya lulu wê bibê wê ji wan wê were bahskirin.

Keyeniya lulu wê weke keyê wê yê dawî ku wê bahsa wî were kirin wê key Larkutla bê ku wê weke keyê luluyî ê di wê demê de wê bijî. Piştî wî çî çavkani di destê me de nin in ku wê bahsa keyna luluyî ku wê piştî wî werin û wê keyeniyek bi navê luluyan wê bide domandin. Lê li herêmen lûrên kurd û kirmaşan wê her wusa wê keyeniyên ku wê hebûna xwe wê bidina domandin wê hebin û ev herêm wê weke herêma navend ên ku wê keyeniya lulu wê li wan wê berî wê bijî. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengê din de jî wê werênê ser ziman ku wê ev herêm wê demên hûrîyan de wê weke keyeniyên urkêşê ên ber zagros û başûrê mesopotamya ên başûrê kurdistan roja me wê bibin. Minaq keyeniya urkêşê a hûrîyî wê karibê bahsa wê bikê ku wê bibê. Piştî wê demên piştê wê hûrî wê bi levkirin û tifaqên ku ew çêdikin wê ji mesopotamya başûr heya ya bakûr wê di rengê de wê xwe di şewayekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê. Hûrîyî wê di dewama wan de wê mitanniyî wê werin û wê ji heman çavkani û an kokê bin. Di wê temenê de wê ew jî wê berî wan wê luluyî wê ji wan bin. Di wê temenê de wê navê lulu bixwe jî wê weke ji zimanê hûrîyan bê wê di rengê de wê lêkolînan wê di rengê de wê bahs bikin û wê di wê temenê de wê di rengê de wê bahs bikin û wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê ev wê weke nişanakên ku wê luluyî wê bigihijina

hûrîyan wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê
bahs wê were kirin û wê were hanin li ser ziman bê.

Abdusamet Yigit

Destpêk; dîroka kurdistanê 4

Dîroka kurdistanê wê weke pêvajo û xwediyê demna ku wê karibê di dewama hev de wê di rengekê weke pirrali de wê werênê ser ziman de jî bê. Ber vê yekê wê tenê wê ji aliyekê ve wê hanina ser ziman wê nikaribê wê di rengekê de wê fahmbikê. Di wê nûqteyê de wê di kirdeya gotina kurdistanê de wê ya mesepotamya wê hebê û wê di rengekê de wê dema ku em bahsa wê bikin wê bi wê re wê di rengekê de wê ev jî wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê mijare têgîna dîrokê wê dema ku em wê dihênina ser ziman wê pêvajoyên jiyane wê hem ji aliyê civakî, têgînî û serwerî û hwd ve wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman. Pirsgirêkek zêde giring wê di dema nivîsandina dîroka herêmê de wê li ser dîmenê ki hêz û an wek hêz serwer li pêş a û dîtbar a bi hebûna xwe wê di wê temenê de wê were û xwe bide diyarkirin bê.

Ji wê aliyê ve wê dema ku em wê werênina ser ziman em dikarin wê bibêjin ku em nikaribin wê di rengekê de wê bi wê rengê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê werênina ser ziman. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare dîroka kurdistanê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare dîroka herêmê wê, dema ku em wê werênina ser ziman wê di destpêkê de wê dikarê wê di bin sê sernavan de wê pêşî wê werênê ser ziman. Aliyê pêşî wê bi demên peleolitikê û berî wê ku wê çawa wê li herêmê wê bi rewşa xwe re wê temenekê jiyane wê, hebê û wê hemû zindî ku mirov di nav de wê xwe li wê bigirin bin. Di wê temenê de wê ev pêvajoyek mayinda a di dewana wê de wê bi wê re wê bibê.

Demên piştire wê bi dema duyem a weke dema dawî a peleolitikê û heta ya neolitikî ku wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê. Demên neolitikî û nişanakên wê yên li kurdistanê û herêmên wê dihên dîtin wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwediyê aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê li wê bihizirê bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê, di wê demê de wê demên neolitikî wê dikarê wê di bin sê demên navîn de wê weke dema pêşî a destpêkê ku wê hin bi hin wê reng û awayê xwe bide dîyarkirin û dema duyem a navîn ku wê bi pêvajoyên pêşketina xwe wê rengê xwe yê jiyanî wê hin bi hin wê biafirênê û wê xoslet û xûyên xwe yên jiyanî wê bi wê rengê wê bi hev re û an bi komî ku wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê. Dema sêyem wê weke dema dawî ku wê di wê de wê weke demek ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke demek teybet xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev dem wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê kariibê wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê dema neolitikê a pêşî wê weke bi ber kombûnê ve ku wê herê wê rengê xwe di dema navîn de wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Piştî wê di dema sêyem de ew rewşên weke yên bi têngîna dema sêyem re ku wê têngîna gunditiyê û an wê weke hin şîrovevan wê weke bi gotina 'şoreşa neolitik' û hwd re wê werênina ser ziman jî wê di wê temenê de wê dîmenê wê û an temenê wê bi awayekê wê bi wê re wê biafirê. Ev dem wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Demên pêşî ên neolitikî heta demên dawî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke

aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Dema dawî wê, di rengekê de wê ne tenê wê weke demek dawî a neolitikî bê. Wê di xwe de wê hinek xosletên bûhûrînêrî ên weke ku em di rengekê de wê di demên pêşî ên şariştana urukê de wê dibînin wê çawa wê weke demên bûhûrînê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Wê demê wê di wê temenê de wê çawa wê dikarê wê fahmbikê? Di wê nûqteyê de wê dikarê wê di wê rengê de wê fahmbikê ku wê ji du aliyên ve wê nêzî wê bibê. Ji aliyê pêşî ve wê ji aliyê ahenge pêvajoya neolitikî û demên wê ve wê karibê wê nêz bibê û wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê û awayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Aliyê din ê duyem jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman û wê di wê temenê de wê di awayekê de wê karibê wê di rengekê û şêwayekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di aliyê duyem de wê weke ji aliyê pêşketina xosletên şariştaniyê û ve wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê. An jî wê ji aliyê parisîna xosletên neolitikî ên jiyane civakî bi ber yê wê ve wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Ku em gotinekê bo pirraniya demên şariştaniyê wê di wê temenê de wê bibêjin wê hebûna yazdanê jin û an mê ku em werênina ser ziman wê ji aliyekê ve wê weke ku wê were fahmkirin wê di dîmenekê de wê çavkaniya wê bi çandî wê di rengekê de wê weke ku ev pêvajoyên berî şariştaniyê ên di rengekê de ku wê di wê temenê de wê bibin jî bin. Wê di wê temenê de wê di rengekê û awayekê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê minaq wê demên dawî ên neolitikî wê rewşa weke peykerên jinên ku ew hatina çêkirin wê hinekê jî wê karibê wê weke nişanaka wê çandê wê ji aliyekê din ve wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ev wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê

temenê de wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê têngîna civakî wê di wê nûqteyê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê fahmbikê. Ew gundên neolitikî wê di renekê de wê di dîmenekê protipa civakî a pêşî an cewherê wê di renekê de wê weke bingihê wê bi wê re wê biafirê. Di wê temenê de wê di renekê de wê weyna têngîna gundên neolitikî wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê ji aliyekê din ve wê karibê wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di renekê din de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna civakî wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwe di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Gotinên li ser temen û esasê 'civake neolitik' a seretayî ku wê bahsa wê were kirin jî wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê temen û çavkaniya wan di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê hebê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê hinekê li ser wê bisekinê bê. Di wê nûqteyê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê têngîna civakbûnê wê di wê temenê de wê karibê wê li ser wê bisekinê. Ber ku ev wê weke aliyê wê yê ku wê di wê temenê de wê bi pêvajoyên xwe yên jîyanê û çerçoveya wê re wê di renekê de wê weke ku wê bi ber pêvajoyên şariştanî re wê di renekê de wê bi wê re wê biafirê.

Di nava şîrovevan û erkologvanan de wê gotinek weke ya 'civake neolitik' wê hebê û ev gotin wê çawa wê were fahmkirin wê bi giştî ku wê çendî wê gelek hizir jî wê ser wê werina ser ziman wê hê jî wê di hinek waran de wê levkîrin wê bi wê re wê weke ku wê nebê. Minaq wê karibê wê têngînek hiyararşiyî wê bi wê re wê têbigihê û wê fahmbikê û an wê nikaribê bi wê rengê wê fahmbikê wê di wê temenê de wê cihê nîqaşê wê di renekê de wê weke ku wê biafirênê. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Hinek çavkaniyên erkolojîkî ên weke minaq ji herêmên şariştana urukê ku wê di demên wê yên pêşî û demên dawî ên neolitikê de ku wê bi wan wê were hizirkirin wê di renekê de wê têngînek civakî a weke ku wê hem

hinek wê ji wê bigiihijina encama civakek bê hiyararşî û hinek jî wê têngînek hiyararşîyî wê bixwezin ku ew bi wê ji wê fahmbikin. Minaq wê weke di nava jiyane de wê rewşên weke bi qatmanan ên ku wê di nava jin û mêr de bê, kesên weke serek û an 'şef' û yên di gotina wî û hwd de bin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê bixwezin ku ew di rengekê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê biafirênê. Lê hiyararşî wê bi rengekê bi jiyane bi hiş û temenê wê yê bi pêvajoyên jiyankirinê ku wê li gorî diyariyên bi zanina ya dema berê û ku wê di dewama wê de wê weke were jiyankirin û hwd re wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ya ku ew berê bûya wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê ew wê bibê.

Piştî ku wê totem û têngînen animist wê pêşkevin wê di rengekê de wê bi wê re wê di dîmenekê din de wê êdî wê rewşek wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Ev têngîna weke ya hiyararşî wê di dîmenekê teqez de wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bi wê re wê di rengek de wê bide dîyarkirin. Yên ku ew wê di rengekê de wê bijin û wê herin li aliyê din ê jiyane wê bi wê re wê li şûn wan yên mana wê di wê temenê de wê di nava wan de wê bi têtikiliyek fahmkirinê wê di rengekê de wê bê kirin. Ew rewşa têtikiliya nava ya fizikê û ya giyanê ku wê di wê temenê de wê biafirê wê ev wê di rengekê de wê bi wê re wê êdî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wêbihizirê û wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê di rengekê de wê ji darêjkên weke peykerên ku ew di demên neolitikê ên dawî de wê were çêkirin wê di rengekê de wê weke dîmenekê di temenê têtikiliyek bi wê rengê de jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê bixwezê wê fahmbikê wê weke ku wê hebê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Giyanîti û an têngînen animismê wê di rengekê de wê mirov bi hişê xwe wê derxê dervî rewşa jiyane a ku ew diji. Wê şoreşekê wê di wê temenê de wê bide kirin ku mirov ji ya ku ew dizanê wê aliyekê wê yê din ew bi wê kifşbikê. Minaq weke aliyê ku mirov bi jiyane di wê de diji wê aliyê din ê piştî mirinê ku wê di wê de wê weke ku wê bijî wê di wê temenê de wê kifşbikê. Ev wê di rengekê de wê ne tenê weke hinek rewşên xiyalî bi tenê wê karibê wan fahmbikê. Ji wê zêdetirî wê hinek wateyên wê yên bi

hişmendiya mirov û aqilê mirov û pêşketina wê ya demê ve jî wê girêdayî wê di rengekê de wê weke ku wê hebê. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna civakî wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê bê.

Jiyane civakê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi demê re wê wan aliyan jî wê weke aliyna ku wê bi wan re wê wê bibê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê pêvajoyên jiyankirinê wê bi wê re wê biafirin. Çanditi wê di rengekê de wê bibê. Wateya çanditiyê wê ya pêşî wê ew bê ku wê ya ku me jiyankir ku wê zanibê. Di wê temenê de wê di wê temenê de wê xwediyê fahmkirina bi wê di kirinên xwe yên piştre wê weke ku wê di ahengekê de wê weke di levkirinekê de wê bi wê re wê bikê. Di wê rengê de wê çand wê hinek têngînên bi xosletî û xûyî wê weke aliyekê sehêfî wê weke di dîmenê têngînên têngîna rewîstî a seeretaî û hwd de wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê kirinek wê di wê temenê de wê çawa wê were dîyarkirin wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna civakî wê di rengekê de wê di rengekê de wê ji wê aliyê ve wê bi têngînek çandî re wê temenê xwe wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Xuyên mirov wê di rengekê de wê bi têtikiliya wan a ji aliyekê wê û li aliyê din wê bi hizirkirinên me re wê di rengekê de wê weke girêdanekê wê bibê. Di wê temenê de wê li ser wê girêdanê re wê têtikiliyek wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were danin. Bi kesekê re wê dema ku mirov wê demekê û an carekê axift û piştî wê ji wê û an wî dîrket û pê de wê di rengekê de wê ew di mejiyê mirov de wê bi temenekê fîzîkî û xêwî wê di wê temenê de wê bi wê re wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê êdî wê bi wê re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê êdî wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke ku wê were kirin.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê

dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê fahmbikê ku wê ev aliyên fahmkirinê wê piştî wê di rengekê de wê werina bi hişkirin. Yan ew bend û girêdanên bi têgînekê wê weke bi pêvajoyek jîyanî bûna wê weke têgîna fizikî ku wê di rengekê de wê êdî wê rengê hizirkirin û temenê fahmkirinên me wê di rengekê de wê êdî wê bi awayekê wê biafirênin.

Mirov çî kir wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Têgînen me bi wê rengê wê biafirin. Di wê temenê de ev kirin me kiriya wê fêrsa wê di rengekê de wê bê diyarkirin. Yan jî em kirinekê bi kesekê din dibînin ku ew kiriya em dibêjin ku wî û an wê ew kiriya. Di wê temenê de wê bi wê pênase dikin. Ev wê wateyekê wê di rengekê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê weke ku wê di serê mirov de wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê û awayekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê bi wê re wê fahmbikê. Piştî wê pêvajoyek din ku wê weke ya bi aqil û hiş wê weke ast û pîvanek din a li pêş wê bi xwe re wê di rengekê de wê biafirênê wê hem ji aliyekê ve wê bi wê re wê lêpîrsîna bi başî û nebaşî a li ser wan rewşan û xuyan û hwd re wê bikê û ji aliyê din ve jî wê direngê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Di wê temenê de wê êdî wê ev wê bi xwe re wê hişmendiyek ku wê mirov wê bi wê re wê bi wan girêdanan û rewşan wê êdî wê bi encamên wan re wê lêpîrsînê wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê. Bê encamê xuyekê bi başî û nebaşî şîrovekirin wê têgînek zêde tundrew a aqil ku wê di rengekê de wê di şewayekê de wê bi wê têgîna bi hişkirina wê xuyê ve wê girêdayî wê di rengekê de wê weke ku wê bibê û ev wê têgînen weke jibûyinê û hwd wê di wê temenê de wê ji xwe re wê bikina temen.

Di mijare şîrovekirinekê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê. Di demên serdema neolitikê de wê hin bi hin wê pêşketinên bi aqilî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bibin. Didemên piştre wê li ser wan re wê di rengekê de wê bibê.

Lê hebûna hev dîtînê û di rengekê de wê weke ku wê mirov wê bi hiş dikê wê ne tenê wê yê hemberê xwe wê bibînê wê dîmenekê wê weke xwe kirin û an xwe di wê de dîtînê jî wê di rengekê de wê weke bibînê wê bibînê. Têgînek civaknasî ku wê di rengekê de wê weke xwe di wê de wê bibênê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê xwe bi wê re w di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî mirov dikarê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Di rengên ku ew dibin de wê, bi têgîna civaknasî û hebûnê ve girêdayî wê pêjnên ku ew bi dîtbarî wê weke di mejî de diafirin wê di rengekê de wê hin bi hin mejî wan weke objeyna ku wê bi wan bihizirê wê di rengekê de wê bibin. Ev obje wê weke hebûnekê kirinekê û an tişteke din ku ew li hewirdorê dibîne. Salixkirinê wê di rengekê de wê bi hebûnê re wê ne tenê wê bi wê hebûna wê re wê li wê binerê û wê pênasabikê. Çawa dibîne û an dihê dîtîn wê di rengekê de wê bi wê re wê bibê. Minaq şerek wê dema ku ew çawa dihê dîtîn û an dema ku wê gûrek wê herîş bikê ku ew bi wê re wê were nasîn wê ew wê weke pêjnek ku ew bi wê were naskirin. Wê dema ku ew were dîtîn wê yekser ew pêjn wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mejiyê mirov wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê di nava şertûmercên ku ew dibînin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê xwebi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê ku wê pêjnên salixkirî wê di wê temenê de wê di nava rewş û heyînê de wê weke kombina bûyî wê weke têkiliyek ji ya heyî û ya bûyî re wê bi hev re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê weke ku wê bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di dewama wê de wê, mijare weke hebûna hiş û hebûnê wê di wê temenê de wê pêvajoyên wê yên jiyankirinê wê bi xwe re wê şoreşan wê werênin û wê di wê temenê de wê pêşketinên ku wê piştî wê bi pêvajoyên şariştaniyê re wê bibin jî wê di dewama wê de wê weke hinekê jî weke encama wê û an nişanaka wê di şewayekê de wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman bê.

Ev pêvajoyên weke yên bi hiş dibînin wê di rengekê de wê ew jî wê di rengekê de wê weke pêwistin ku ew di rengekê de ew werina fahmkirin û wê weke pêwîst bin ku ew di rengekê de werina hanin li ser ziman bin. Bo ku mirov wê fahmbikê ku wê pêvajoyek çawa wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê. Pêvajoya salixkirinê wê di wê temenê de wê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê fahmbikê bê. Çavkaniyên bi pêşketinên herêmê wê di rengekê de wê di derbarê pêvajoyên hizirkirinê û bi awayekê morfolojikî ê fahmkirinê ku wê çawa wê bi wê re wê di rengekê de wê bibin wê di wê warê de wê têngîhiştinek xort wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke ku wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide diyarkirin. Pêvajoyên fahmkirinê û şêwayên hizirkirinê wê hinekê jî wê weke ku mirov ji pêvajoyên neolitikî ên li kurdistanê û an mesopotamya dibînin wê di rengekê de wê fektora ardnigariyê û awa û an şêwayê wê di rengê hizirkirinê wê de wê weke aliyekê ku wê karibê weke aliyekê weynekê jî bileyizê bê. Wê ev jî wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Fektora ardnigariyê wê di rengekê de wê, weke aliyekê ku wê weke pêwîst bê ku ew were salixkirin bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê pêvajoyên wê yên hizirkirinê wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Li kurdistanê wê di rengekê de wê piştî demên neolitikê û an di dewama wê de wê pêvajoyên bi çanda hasuna û samara ku wê werin wê di rengekê de wê di derbarê ahlkirina sawal û şêniyan de wê weke têngînekê wê di wê temenê de wê di çerçoveya wê fahmkirina bi hişmendî de wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê hinekê wê li ser wê bisekinê. Pêvajoya hizirkirinê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi mijare hizirkirinê ku wê bi têngîna civak wê ya civakê re wê xwe di rengekê de wê bi pêşketina wê re wê bide diyarkirin. Ev wê hinekê jî wê weke aliyekê wê yê ku wê xwe li ser aliyên xuyan û hwd re wê bi hişkirinê ku ew dibin re wê bi wê re wê di rengekê de wê

weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê weke ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê, mijare fahmkirinê wê bi hişmendiye re wê direngê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Di rengekê de wê kirina rewşekê wê 'weke wê' di rengekê de wê hewldana kirina wê di rengekê de wê çendî wê weke wê di dîmenekê de wê were û bibê jî lê wê ji aliyekê din ve jî wê weke pêvajoyek xwemal a fêrbûnê wê di rengekê de wê xwe di şêwayekê de wê bi serê xwe wê bide diyarkirin. Yanî wê, di rengekê de wê ne weke pêvajoyek dûbareyê wê di rengekê de wê bibê. Di wê temenê de wê her tişt wê di nava pêvajoya xwe ya bûyin û dema xwe de wê di wê temenê de wê bi serê xwe wê weke rewşek bi serê xwe û weke xwe dibênê bê. Wê nikaribê wê weke ya din wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê her ku wê jiyankirin êw bi kirinên weke di wê hevkeyiyekê de wê bibin wê bi xwe re wê weke azmûnên zêde ên bi kirinê wê di rengekê de wê weke ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bibin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe didewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê.

Pêvajoyên fahmkirinê wê weke aliyekê pêşketina pêvajoyên pêşketina herêmê wê biafirênin û wê destpêka wan wê ji demên neolitikê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê bibê. Ber vê yekê fahmkirina pêvajoyên hizirkirinê ên li herêmê ku ew bûna wê ji wê aliyê ve wê di derbarê pêvajoyên fahmkirinê ên demên şariştani ên piştî de jî wê kifşkirinên mazin ên bi fahmkirinê wê karibin bi xwe re ew di rengekê de werênin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê direngê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Demên neolitikê ên herêmê wê ji wê aliyê ve wê weke demna fahmkirinê ên ku wê karibê di rengekê de wan ji wê aliyê ve jî bi encamên wê yê hizirkirinê û hwd re jî wê li ser çavkaniyên wê yê demê ku ew wê çawa wê bibin re wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Hewldanên çêkirina peykerekê weke kesekê û an ku ew bi şibihê kesê ku ew weke wê hatiya çêkirin ku ew bibê û an nebê wê di

mejî de wê dema ku ew hat çêkirin wê di rengekê de wê ji aliyên ku ew bi wê dizanin ve wê ew wê were li bîrê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Pêvajoyên fahmkirinê wê di wê temenê de wê têtînekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênin. Em di wê temenê de wê dibînin ku wê di rengekê de wê hewldana bi fêrsa şibandîne û an 'weke wê' wê çêkirinê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên hizirkirinê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê fahmbikê bê. Pêvajoyên weke yên di demên şariştani de wê weke bi vegotinên mitolojîkî û hwd wê bibin jî wê di rengekê de wê weke pêvajoyên ku wê piştî wê di wê temenê de wê weke têtînekê ku wê pêşkêti bin. Di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bibin.

Ji wê aliyê ve wê dema ku em li têtînekê mitolojîkî dinê wê weke pêvajoyek û pîvanek fahmkirinê a li pêş û ser re bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê fahmbikê bê.

Ev jî wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê bê. Mitoloji wê di wê nûqteyê de wê çî wateya wê hebê wê pêşî wê bi têtînekê wê ji aliyekê ve wê karibê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Mitoloji wê ne tenê wê weke hinek vegotinên ku em dikarin di wê temenê û rengê de wê fahmbikê bê. Wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê û wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê rengê de wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin ku wê ev vegotinên mitolojikî wê weke têgînek ku wê karibê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê didewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Mînaq wê di rengekê de wê di wê de wê çawa wê navaroka wê çawa wê bi rengê hizirkirinê wê bi wê re wê were fahmkirin. Di wê temenê de wê ji aliyekê ve wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Wê jî wê, weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin. Li ser rengê hizirkirinê re wê cihêbûna ku wê bi zêhnî û hwd wê hin bi hin wê pêşkeve wê rengê hizirkirinê demên destpêkê ên pêvajoyên hizirkirinê ên demên şariştanî jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê bide dîyarkirin.

Hem rengê hizirkirinê û hem awayê li hev hûnandinê û an weke bi pêvajoya jiyankirinê û hwd wê di wê temenê de wê weke aliyên wê yên ku wê, di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê direngê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Pêvajoyên hizirkirinê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê hin bi hin wê di wê temenê de wê derkevina li pêş. Ev wê weke rengê hizirkirinê ên di demên şariştaniyê de wê ji wê ne tenê wê bi wê awayê û hizirkirinê û çawa hûnanandinek bi pêvajoya hizirkirinê bûya re wê bibê. Wê ji wê rêgezên weke yên rewîstê û hwd wê bi xwe re jî wê di rengekê de wê werênê li holê. Ev wê bi wê re wê di wê rengê û dîmenê de wê êdî wê fêrsên bi fahmkirinê ên weke bi morfolojikî jî wê derhaninê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Hizirkirinê li ser pêvajoyên jiyane wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi têgînên mitolojîkî û hwd re wê, dîmenekê wê yê weke rêgezî ku wê çawa wê ji wê were hizirkirin wê bê afirandin. Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê dema ku wê aqilê mirov wê bigihijê wê astê ku wê derhaninekê wê bi hizirê û an morfolojikî hwd ji fahmkirinekê wê derxê wê bi ber pêvajoyek hizirkirinê a têrbûnê û an ya weke razberiyê ve wê herê. Di wê temenê de wê li kurdistanê wê ev pêvajo wê

di renekê de wê were dîtin ku wê di demên wê yên kevnara de wê di renekê de wê bi wê re wê xwe di renekê de wê bi pêvajoyên jiyanê neolitikî û yê şariştani û hwd re wê di renekê de wê bi wê re wê bibê.

Pêvajoyên şariştani wê di wê temenê de wê, di renekê de wê, li ser dîmenekê re wê bi wê re wê avakirin û an awadaniyên ku ew dihên çêkirin weke deverên weke parastgehan wê karibê weke deverna morfolojikî ku ew wê ji wê tîgînê wê werina derhanin bin. Di wê temenê de wê ji tîgînekê de wê gelek parastgeh wê di renekê de wê werina çêkirin. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di renekê de wê, pêvajoyên jiyanê wê di renekê de wê dîmenên wê yên jiyanî wê ji wan wê sîd wergerê. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê werênê ser ziman. Pêşketina ziman û tîgîna bi gotinan wê di wê temenê de wê bi hişmendiyeke razber re wê di renekê de wê bi wê re wê di dîmenekê de wê weke ku wê xwe di renekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Weke aliyekê wê yê din ê giring wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku ew pêvajoyên pêşketinê wê bi xwe re wê, di renekê de wê êdî wê pêşketinê din jî wê werênin. Di nava tîgînekê û dîmenê wê de wê hertimî wê aliyekê ku wê hertimî wê bibê mijare nîqaşên bi fahmkirinê wê bi wê re wê hebê û ew wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Tîgînek wê di renekê de wê dema ku wê li gorî mantiqê wê wer gihîştin wek encama bi rengê tîgînek awadaniyekê weke ya parastgehekê û hwd wê di renekê de wê bi gotina li deverê din wê weke wê parastgehek din wê were çêkirin wê di wê temenê de wê ew wê weke sê tiştên ji hev cihê bin. Di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di renekê de wê çawa wê, ji wê parastgeha pêşî wê bê gihîştin wê tîgînekê û ji wê tîgînê wê karibê parastgeh din ku wê weke bi minaqî wê weke ya pêşî a temenê tîgînê diafirênê bê lê wê di aslê xwe de wê weke xwe bi xwe bê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi xwe re wê bi hizirkirinê û pêvajoyên hizirkirinê wê bi xwe re wê werênê. Di wê rengê de wê dîmenê hizirkirinê wê weke ku wê, sînorê wê

hizirkirinê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê nebê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wêbide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman wê ev wê weke aliyekê wê yê hizirkirinê wê bi têtînen mitolojikî re jî wê bi wê rengê wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Ji têtînekê li deverekê çêkirinek û li deverek din a duyem çêkirinek din ku ew weke wê jî were dîtî lê wê ji wê cihê wê weke têtînekê wê karibê bibê. Ev wê weke rewşên ku wê di rengekê de wê di nava wê xate hizirkirinê a di nava têtî û wê dîmenê fîzîkî ê 'weke wê' de wê jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Fêrs û hizra fahmkirinê a ti tişt wê dûbare nebê û an weke wê ya din wê nebê wê di wê temenê de wê weke rêgezek hizirkirinê ku wê weke wê were hizirkirin û wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê wê xwe di dîmenekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ji wê aliyekê ve wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi rewşa fahmkirinê re wê karibê bide dîyarkirin.

Fahmkirinên me yên bi têtînekê wê bi xwe re wê ji aliyên din ve jî wê di dewama wê de wê bi têtî û rewşa fîzîkî a ya weke wê û hwd wê bi xwe re wê di awayekê zincîrî a di dewama hev de û bi hev ve girêdayî wê weke ku wê karibê werênê li holê.

Fêrbûnên bi fîzîkî wê di rengekê de wê weke aliyekê wan ê fahmkirinê ku wê hebê. Wê li ser wê re wê karibê wan fahmbikê bê. Di roja me de wê dema ku em bahsa jiyane demên berê ên şariştaniî dikin em hinekê bahsa pêvajoyîna peresendi ên jiyânî ku ew berê hatina jiyankirin jî bi wê re dikin.

Di wê temenê de wê di rengekê de em hinekê jî bahsa jiyane demên neolitik jî dikin. Ber ku wê di rengekê de wê li herêmê wê pêvajoyên ku ew hena wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê bi wê rengê jî wê di nava xwe de wê bihawênê.

Wê dema ku em gotina mesopotamya wê dihênina ser ziman wê di rengekê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê di rengekê de wê weke ku wê, bahsa pêvajoyek jiyânî ku wê weke ji wê hati perisi jî wê were kirin. Di wê temenê de wê bi wê re wê bahsa wê were kiirn. Gotina mesopotamya wê li gorî hinekan wê bahsa pêvajoyek jiyânî a şariştanî ku ew heta roja me we dide domandin wê bikê. Ê li gorî hinekan jî wê weke

pêvajoyek ku wê di nava jiyane de wê weke ku wê bi şariştani ku ew di roja me de wê weke 'miriya' wê bahsa wê were kirin.

Di wê temenê de wê dema ku em hinekê gotina mesopotamya wê di rengekê de wê weke gotinek ku wê di wê temenê de wê tîgînek berhevi wê di xwe de wê di rengekê de wê weke ku wê bihawênê. Di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê were lê hizirkirin bê.

Mezopotamya bû cihê ku pêşveçûnên destpêkê yê Şoreşa Neolîtîk, ji derdora 10,000 b.z. Hate dîtin ku "di dîroka mirovahiyê de hin pêşkeftinên herî girîng peyxa girtiye, di nav de dahênana çerxerê, çandina yekemîn dext, pêşkeftina nivîsandina bizmarî, matematîk, astronomî û çandinî." Ew wekî dergûşa hin şaristaniyên herî kevn ên cihanê tê hesabandin.

Li ser wê temenê wê di rengekê de wê ev pêvajoyên bi pêşketina jiyane mirov wê di rengekê de wê nî şûnpêya wan re wê dema ku mirov li wê dihezirê wê bi wê re wê êdî wê dikarê wê di rengekê de wê baştirin wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Pirranîya lêkolînê ku wê bahsa mesopotamya û demên berê yê pêşî wê bikin wê di rengekê de wê bahsa pêşketinê bi jiyane neolîtîkî ku wê weke pêvajoyek pêşîya wê pêşketî wê bikin û wê weke demek zû pêşdikeve wê ji wê bahs bikin. Di wê temenê de wê ev wê weke xosletekê jiyane bi gotina mesopotamya re ku wê were ser ziman jî wê di rengekê de wê bi wê re wê bahsa wê were kirin û wê were hanin li ser ziman.

Di nava jiyane şariştani a destpêkê de wê, pêvajoyên şariştanî ên pêşî ên sumer wê hebin. Di derbarê wan pêvajoyên wan wê çendî ku wê di roja me de wê bi çavkaniyên weke ji nivîsên bizmarî wê hinek agahiyên me di derbarê jiyane wê de wê hebê jî lê wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê hê jî wê zêde agahiyên me wê zêde nebin. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê û awaykê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Jiyane mesopotamiya a destpêkê wê, tevî wê jî wê zêde agahiyên me wê di rengekê de wê, di derbarê wê de wê agahiyên me wê zêde nebin. Ber ku ev pêvajoya ku em bahsa wê dikin wê ser hezaran salan re bê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê

di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê werênê ser ziman bê. Di nava jiyane sumerî a şariştani de wê di roja me de wê bi çavkaniyên erkolojîkî wê hin bi hin wê kifşkirinên nûtir ên di derbarê jiyane demê û pêvajoyên wê de wê hin bi hin wê werina kirin. Di wê temenê de wê bi wan kifşkirinan wê di rengekê de wê ev wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê bide diyarkirin bê.

Wê jî pêvajoyên pêşî ên bi çandî ku wê bahsa wan wê were kirin wê weke demên bûhûrîna li jiyane şariştanî jî wê di rengekê de wê werina diyarkirin ên li başûrê mesopotamya ên bi çanda ubeydê re bê û yên li bakûrê mesopotamya wê bi çanda tel-xalafê re bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bahsa wê were kirin û ew wê were hanin li ser ziman.

Di kurdi de gotina mesopotamya wê bi xwe wê di rengekê de wê, di wateya devera nava herdû çeman û an jiyane nava herdû çeman û an cihê jiyane ê nava herdû çeman.

Jîngeha hişk ji herêmên bakur ên çandiniya baranê ber bi başûr ve dirêj dibe ku ji bo çandiniyê avdanî pêwîst e. Ev avdanî bi ava bilind û herêmek berfê ji zerweyên bilind ên çiyayên Zagrosê yên bakur û bilindahiyên herêmê, ku jêdera çemên Dicle û Feratê ye, ku navê wê li herêmê dide, dihe kirin. Bikêrhatina avdanê bi şiyana seferberkirina keda têra xwe ji bo çêkirin û domandina kanalan ve girêdayî bû, û ev yek ji serdema pêşîn de alîkariya pêşkeftina niştecihên bajarî û pergala desthilatdariya siyasî ya navendî kir.

Çandinî li herêmê bi jiyane şivantiya dihat pêşketin û piştgirîkirin, ku tê de koçberên konê pez û bizinan (û paşê deve) ji mêrgên çem di mehên havînê yên zuwa de heta mêrgên demsalî yên li qiraxa çolê di demsala zivistana şil de diçerînin. Herêm bi gelemperî di kevirên avahîsaziyê, metalên hêja û dar de kêr e, û ji ber vê yekê di dîrokê de xwe dispêre bazirganiya dûr û dirêj a hilberên çandiniyê da ku van tiştan ji herêmên derveyî ewle bike. Çandeke tevlihev a masîgiraniya avê ji demên pêşdîrokî ve li başûrê herêmê li zozanan heye, ku beşdarî tevliheviya çandî dibe.

Di pergala çandê de dem bi dem ji ber sedemên cûrbecûr qutbûn çêbûne. Daxwazên kedê carinan bûne sedema zêdebûna nifûsê ku sînorên

kapasîteya hilgirtina ekolojîk derxistine, û heke heyamek bêîstîqrara avhewa çêbibe, dibe ku hilweşîna herêmên navendî û kêmbûna nifûsê çêbibe. Di heman demê de, meylên navendî yên di nav bajar-dewletan de tê vê wateyê ku desthilatdariya navendî ya li ser tevahiya herêmê, dema ku were ferz kirin, meyla demkî bû, û herêmibûnê hêz di nav eşîran an yekîneyên herêmî yên piçûktir de perçe kir. Ev meylên hanê li Îraqê û kurdistanê heta roja me ya îro berdewam bûne.

Di pergale jiyane herêmê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ji du aliyan ve wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Yek wê ji aliyê rewşa jiyane herêmê û pêşketina wê ve bê. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê hin bi hin wê weke di rengekê de wê çawa wê bi xwe re wê hin bi hin wê bi binesaziya xwe wê di rengekê de wê çêbikê û wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin bê. Di wê temenê de wê pêvajoyên pêşketina jiyane herêmê wê ji gelek aliyan ve wê weke mihtacî awayekên fahmkirinê ên bi xwe re bin.

Ev herêmên avî û dewlemend ku wê li wan wê şênayî wê zêde pêşkeve wê di wê temenê de wê zû wê werina kifşkirin. Di wê temenê de wê piştî wê hin bi hin wê weke ku wê di demên şariştaniyê de wê werina kifşkirin wê di rengekê de wê goçberkirina komên nû ji derve li herêmê wê êdî wê bi xwe re wê werênê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê. Di wê temenê de wê dema ku wê bahsa jiyane şariştani a mesopotamya wê were kirin wê di rengekê de wê çawa wê weke ku wê hem wê nistecihên wê ku ew dibin wê hebin wê ji wan wê were bahskirin û yên ku wê ji derve wê werina herêmê û wê di wê temenê de wê tevli wan bibin wê bahsa wan wê di rengekê de wê weke ku wê were kirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di dewama wê de wê, jiyane mesopotamya a şariştani wê pêvajoyên wê yên destpêkê wê weke dever bi dever wê li wê weke pêvajoyên jiyankirinê ku wê bibin û wê bi wê re wê jiyane komî ku wê weke bi xosletên civakî wê hin bi hin wê pêşkeve wê bi xwe re wê di rengekê de wê werênê li holê. Di wê temenê de wê di roja me de wê dema ku wê bahsa bajar dewletên sumeran wê were kirin wê bi wê re wê çawa wê di rengekê de wê kevneriya wan wê di rengekê de wê bi wê re wê bahsa wê were kirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Pêşdîroka mesopotamya a kevnar bi serdema Paleolîtîka Jêrîn dest pê dike. Li vir, nivîsandina di serdema Uruk IV-ê de (dawiya hezarsala 4-an

b.z.) bi qarakterên piktografikî bi tîpên wênesaziyê derketiye holê. Qeyda bibelgekirî ya bûyerên dîrokî yên rastîn û dîroka kevnar a Mezopotamya Jêrîn di destpêka hezarsala sêyemîn a b.z. de bi qeydên piktografiki ên keyên pêşîn ên xanedaniyê dest pê kir.

Bi gelemperî, Mezopotamyaya Paleolîtîk kêmtê belgekirin, û li başûrê Mezopotamya rewş ji bo demên berî hezarsala 4'an a b.z xirabtir bûye. Şert û mercên jeolojîk tê wateyê ku piraniya bermahiyan di bin tebeqeyek qalind a siltê de hatine veşartin an jî di binê avên Kendava Farisî de bin av bûne. Di Paleolîtîka Navîn de nifûsa nêçîrvan-kocivan ku di şikeftên Zagrosê de û li gelek cihên demsalî yên li hewayaya vekirî dijîn derket holê. Ew hilberînerên Mousterî ya pîşesaziya lîtîk bûn, û bermahiye goran ên ku di şikefta Şanidar de hatine dîtin hebûna hev girtin û pratîkên dermankirinê di nav endamên komekê de destnîşan dikin. Di serdema Paleolîtîka Jorîn de, dibe ku Zagros ji aliyê mirovên modern ve hatiye dagirkirin. Di şikefta Şanidar de amûrên ku ji hestî an jî stîrh hatine çêkirin hene, ku ji hêla pisporan ve wekî 'aurignacianek herêmî' ye ku jê re "Baradostian" dihê gotin.

Serdema Epipalaeolîtîk a paşîn, ku ji hêla Zarzian (17,000–12,000 b.z) ve tê xuya kirin, yekem gundên demkî yên bi avahiyên daîmî yên dorhêl derketin holê. Xuyabûna tiştên sabît ên wekî kevîrên qûmê an granît û pezên bazalt ên bangorî destpêka rûnebûnê nîşan dide.

Di navbera hezarsala 11 û 10-an berî zayînê de, li bakurê başûrê kurdistanê û an iraqe roja me gundên yekem ên nêçîr-berhevkar ên bi cih bûne tene zanîn. Xanî xuya dikin ku li dora "sîteyê" malbatî tene çêkirin. Her wiha parastina gorên miriyan û berhemên hunerî yên têkildarî nêçîrê hatin dîtin. Berê zayînê derdora 10.000 heta 7.000 gund li Zagros û Mezopotamya Jorîn berfireh bûne. Aborî tevlihev bû (nêçîr û destpêka çandiniyê). Xanî bûne çargoşe û bikarhanîna 'obsîdyenê' dihê tomarkirin, ku şahidiya têkiliyên bi Anatolyayê re dike, ku tê de gelek depo hatine dîtin.

Di hezarsalên 7 û 6an de çandên "seramîk" ên ku bi navê "Hassuna", "Samarra" û "Halaf" tene zanîn pêş ketin. Ew bi danasîna teqez a çandînî û xwedîkirina heywanan dihatin diyar kirin. Xanî tevlihevtir bûn û bûn xaniyên mezin ên komî yên ku li dora embarek komî hatine çêkirin. Destpêkirina avdanê taybetmendiyeke din bû. Dema ku çanda Samarra nîşaneyên newekheviya civakî nîşan dide, çanda Halaf ji civakên piçûk, cihêreng ên bi hiyerarşiya hindik an jî qet tune pêk dihê xuya dike.

Di heman demê de çanda Ubeydî li başûrê Mezopotamya di dawîya hezarsala 7'an a berî zayînê de pêş ket. Tell el-Oueili cihê herî pêşîn ê naskirî yê wê çandê ye. Mîmariya wan avdanî berfireh û pêkan bû, ku li herêmek ku çandinî bêyî ava çêker pêkan bû, hatibûna çêkirin. Di berfirehbûna xwe ya herî mezin de, çanda Ubeydî ji bakurê Mezopotamya heta başûrê rojhilatê Anatolyayê û bakurê rojhilatê Sûriyeyê bi awayekî aştîyane belav bû, belkî çanda Halaf bi çandê vekir.

Gundên ku bi awakî ne pir hiyerarşik bûn, li bajaran belav bûn, civak tevlihevtir bû, û di dawîya hezarsala 4-an a b.z de elîteke sabît her ku diçe serdest derket holê. Navendên herî bibandûr ên Mezopotamyayê (Urûk û girê Gawra) gav bi gav nivîskarî û dewletê derketine holê. Bi kevneşopî, ev dawîya pêşdîrokê nîşan dide.

Di wê demê de wê hin bi hin wê êdî wê bajarên şariştani wê pêşkevin. Wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê weke aliyekê wê yê giring wê werênê ser ziman ku wê jiyanê bajarî ku wê pêşkeve wê êdî wê di nava wê de wê weke ku wê zêdetirî wê bi têkiliyên nava xwe û di hev re derbas dibin û an weke di zikhev de wê pêşkevin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê hizirê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Mezopotamya li Rojhilata Nêzîk a kevnar, li herêma dîrokî ya Heyva Berdar, li derdora çemê Dicle û Firatê ye. Mezopotamya bi giranî bi Iraqa îroyîn û an başûrê kurdistanê re têkildar e, bi lêzêdekirina peravê bakurê Sûriyê û an rojavayê krudistanê ya îroyîn û başûrê rojhilatê anatolya ya. Di vê herêmê de du herêm tene cuda kirin: Mezopotamyaya Jorîn an Mezopotamyaya Jêrîn a. Bi ser de, hevsengiyên çandî yên xurt ên ku li seranserê pêşdîroka Mezopotamyayê di navbera herêmên yekser li rojhilatê Dicle û rojavayê Feratê de hatine dîtin, rê dide lêkolîna Mezopotamyaya mezin a ku dikeve binê çiyayên Zagrosê (çav: Stuart Campbell (2012), "Northern Mesopotamia", in D.T. Potts, A Companion To The Archeology of the Ancient Near East, Oxford, Blackwell Publishing Ltd.).

Mezopotamyaya Jorîn herêmeke nebatî ya çiyayî, deşt û zozan e ku dikeve rojhilatê Dicle û rojavayê Firatê, bilindahiya wê 200-300 metre ye. Piraniya herêmê ji bo çandiniya ziwa baran têra xwe lê dihê. Lê

sînorên wê yên başûr Ramadî li ser Çemê Firatê û Samarra li ser Dîcleyê ne. Di pratîkê de ji bo serdemên paleolîtîk û epîpaleolîtîk bêbelge ye, beşa herêmê ya di navbera şaxên Dîcle û Firatê de ye. Ev hem ji hêla erkeolojîk ve, hem ji ber kêmbûna lêkolînên li vê deverê, hem jî ji hêla mirovî ve dikare were rave kirin, ji ber ku dibe ku herêm di heyamên navborî de hema bêje bê mirov bûye (çav: Olivier Aurenche and Stefan K. Kozłowski, *La Naissance du Néolithique au Proche-Orient*, Paris, CNRS Éditions, coll. "Biblis", October 2015, p: 343).

Îro, Mezopotamya Jêrîn ji deşteke aluviyonî ya hênîk (37 metre li ser asta deryayê li Bexdayê) pêk dihê. Nêzîkî 14000 berî zayînê, deltaya kevnar a çemê Dîcle û Feratê di asta Kendava Omanê de bû. Nêzîkî 10.000 b.z., tenê sêyeka rûbera niha ya Kendava Farisî di bin deryayê de bû. Wekî encamek, di binê avên Kendavê de gelek cihên paleolîtîk têne dîtîn. Ji ber vê yekê, flora, fauna û pêşdîroka deltaya ku carekê hişk bû nenas dimîne. Çemê Dîcle û Firatê ku di dawîya rê de kaniyên alûvî hildigirtin û dihanîn, piştî ku ava Kendavê bilind bû, bû sedem ku asta deryayê dîsa bilind bibe. Vê diyardeya paşîn hemû bermahiyên şûnwarên ku dibe ku beriya hezarsala 4-an berî zayînê li destek pêgirtî ya gavavêjê di bin çend metre siltê an tabloyek avê de hatine damezrandin, veşartin. Deştên di navbera peravê çepê yê Dîcleyê û qontara Zagrosê de tenê birhanên mayî yên deşta başûrê Mezopotamyayê ne, ku demekê dirêjahiya deşta başûrê wê bû. Ji ber vê yekê, deştên aluvial ên îroyîn bi rastî ji bermahiyên paleolîtîk an neolîtîk ên ku berî hezarsala 7-an berî zayînê hatine rûxandin bêpar in. Ev ne ji ber wê yekê ye ku cîh vala ne, lê ji ber ku ew di binê çend metre siltê de winda bûne, cihê ku nayên kifşkirin heke ji hêla hêzên xwezayî ve neyê hilweşandin (çav: Olivier Aurenche and Stefan K. Kozłowski, *La Naissance du Néolithique au Proche-Orient*, Paris, CNRS Éditions, coll. "Biblis", October 2015, p: 18).

Di derbarê jiyane mesopotamya û pêşketinên li wê dibin de wê di wê temenê de wê rewşek teybet a ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê kifşbikê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Belgeyên din ên hebûna mirovan di sala 1949 de li Barda Balka (bi kurdî "Kevirê Rakirî"), ku ne dûrî bajarê Çemçemalê li Kurdistana başûr (li

iraqe), hat dîtin. Hejmarek eserên kevirhest yê xêzkirî yê ku li ser rûyê dora megalîtek neolîtîkê hatine dîtin, di sala 1950-an de lêkolînek kûrtir kir. Di binê kevirên qawarti çeman ên bi kûrahiya 2 metreyan de, nêçîrvan wek ku di heyamek kurt de gelek caran dagir kiribûn dîtin. Amûrên wan wek kevirên di şiklê qiloç de pêk dihat, hatin dîtin. Ev çalakî li nêzî kaniyeke li qiraxa çemekî hatin lidarxistin. Li ser bingeha pîvanên tîpolojîk û jeolojîk, tê texmîn kirin ku cîhê 80,000 BP (salên berî niha) vedigere. Dixuye ku ev dîrok bi vedîtina hestiyên heywanan, wek filên asyayî û rîspî, li dora amûran tê piştrast kirin. Demek şûnda ev heywan ji van herêman winda bûn (çav: Bruce Howe, Barda Balka, Chicago, Illinois, Oriental Institute of the University of Chicago, 2014, p: 32).

Li herêma başûrê kurdistanê ên weke çemçamalê wê di rengekê de wê çavkaniyên li 'berde balka' ku wê weke bi dîrokkirina ji dema navîn a peleolitikê wê werina kirin wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê bi wê re wê were dîyarkirin.

Ev şûnwar di sala 1949an de li ser girekî ji aliyê Seyîd Fuad Sefer û Nacî el-Asil ve ji Rêveberiya Giştî ya Berhemên kevnar ên Iraqê ve hatiye qydkirin. Piştê ji hêla Bruce Howe û Herbert E. Wright ve di sala 1951 de hate kolandin. Amûrên kevirî di nav qatek taybetî ya kevirê 'Pleistocene' de hatin dîtin ku ji serdema dereng a wê demê ve girêdayî ye. Di nav van amûran de amûrên keviran, durû û pelikên lîtîkî hene, ku tê diyar kirin ku di nav birhanên pêşîn ên dagirkirina mirovan de li wê herêmê ne. Hat dîtin ku ew bi amûrên ku bi qasî heştê hezar sal berê hatine çêkirin re têne berhev kirin. (çav: Georges Roux (27 August 1992). Ancient Iraq. Penguin Books Limited. p: 72).

Materyalên bi vî rengî li cihên din ên li derdora geliyê Çemçemal hatine dîtin zêdetirî jî hatina dîtin. Her weha li navenda qada ku alav lê hatine dîtin "megalîteke neolîtîk" heye. Barada Balka cîhê ku homînîd li dora 100-150,000 sal berê dewar, pez, bizin û hespên kovî nêçîra dewarên kovî, pez, bizin û kêzikan dixwarin e. Ev dever xwedî girîngiyek taybetî ye ji ber ku ew yekane birhanên ji bo nêçîrkirin an kifşkirina filên Hindî û gergedanan di pêşdîroka Mezopotamyayê de peyda dike.

Ev di rengekê de wê di wê temenê de wê nişanayakê wê bi xwe re wê di wê temenê de wê weke ku wê karibin bidina diyarkirin ku wê çawa wê di rengekê de wê li herêmê wê di wê demê de wê, rengekê xwezayî û demografîkî a xwezayî wê hebê. Di wê temenê de wê di derbarê hebûna zindiyên ku ew li wê hena jî wê di rengekê de wê hinekê wê agahiyên wê

bi xwe re wê di rengekê de wê wekeku wê karibê bide me. Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê rewşa herêmê wê di wê temenê de wê karibê wê di dîmenekê morfolojikî de ji me re bibê temenê fahmkirinênbî gûharênên xwezayî ên bi demê re ku wê li herêmên cihê û an yên li dorê û her wusa deverên giştî ên asya ku wê di wê temenê de wê bibin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê xwe di wê temenê de wê didewama wê de wê bi wê re wê bide diyarkirin bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Ji wê aliyê ve wê, di derbarê herêmên mesopotamya û an kurdistanê de wê bi lêkolînek bi rêkûpêk ên di derbarê neolitikê, mesolitikê û peleolitikî û hwd wê newê newê kirin. Lê di aslê xwe de ku ev bi wê rengê lêkolînek were kirin wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê karibê têgînek di wê temenê de a xort wê di wê temenê de wê di derbarê pêşketinê herêmê de wê werênê ser ziman.

Gelek ji wan aliyên wê weke aliyekê xêwa mirovê herêmê wê biafirênê û wê di aslê xwe de wê di nava têgînên mitolojîkî ên herêmê ên destpêkê de wê were dîtin ku wê di şewayekê de wê bi kirpendinê weke têgînek tufanê bê. Û an têgînên din ên ku wê karibê wê fahmbikê wê di wê temenê de wê dema ku mirov wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Wê jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê mijarên jeolojîkî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bi mijarên gûharênên xwezayî re wê karibê dîmenekê wê fahmbikê. Wê jî wê dikarê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê dîmenekê weke ku mirov bê ku ew di farqê de bê wê di dîmenekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Mijare xwezayê herêmê wê dema ku mirov wê hinekê bi li ser nebatên wê lêkolînekê bi biolojîkî û an genetîkî wê bikê wê karibê di wê de dîmenekê mejuya wê ya pêşketinê û peresendinê wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wek din wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di roja me de wê, mijare peresendinê a bi nebatan û hwd re wê çawa wê bi xwe re wê bandûrê li gûharinên zindîyan wê bikê wê ew jî wê bi

serê xwe wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di vê navberê de, li Kurdistana başûr, li parêzgeha Hewlêrê ya bakur-rojhilatê wê, şikefta Şanider li milê başûrê çiyayê Baradost li quntara bakurê Zagrosê girîngtirîn şûnwarê arkeolojîk di keşfkirina Mezopotamya Peleolîtîka Navîn û Jorîn de ye. Di navbera salên 1951 û 1960î de, ekîba ku arkeologê Amerîkî Ralph Stefan Solecki serkêşiya wê dike, erdê şikeftê kolandin û gihîştin zinarê sifirê (bakîre) yê bi kûrahiya 14 metreyan. Wan çar astên çandî yên cuda kifş kirin. Kûrtirîn û stûrtirîn ji van (8,5 metre), asta D, ku ji Peleolîtîka Navîn ve girêdayî ye, qatên axên ku bi amûr û hestiyar re tîkel bûne eşkere dike, û destnîşan dike ku şikeft bi navber bi qasî deh hezar salan, ji 60,000 b.z ve, hatiye dagirkirin. Di heman demê de gelek amûrên wekî xal, xêzkirin, çîtik û sondayên taybetmendiya pîşesaziya lîtîka 'mousterian' jî hatin dîtin. Tîrên ji tîpa "Îmarat" ku di astên jor ên asta D de hatine dîtin, mîna yên li Filistînê hatine dîtin, tîkiliyên bi Çemê Deryaya Navîn re nîşan didin. Wekî din, kulîlkên ku di laboratûvarê de hatine dîtin û dahûr kirin hişt ku lêkolîner di serdema dagirkirina şikeftê de guheztinên bihêz ên avhewa destnîşan bikin: pêşî ji îro germtir, dûv re pir sar, û di dawiyê de 44,000 sal B.z. germ û hişktir (çav:Roux, Georges (1995), *La Mésopotamie*, p; 59 - 61).

Lê vedîtina herî mezin hebûna deh îskeletên mirovan bû, di nav wan de du pitik jî hebûn. Ev îskelet, ku gelek ji wan xirab bûne, ji 60,000 b.z ji bo ya herî kevn û 45,000 b.z ji bo ya herî nû li wir in. Qoq di rewşeke nisbeten baş de ne, xwedî taybetmendiya Neandertal in. Ev îskelet dikevin du kategoriyan, 10,000 sal ji hev cuda ne: Piranîya wan mîr, jin û zarokên ku di şikeftê de dijiyan û dema ku kevir ji banî daketin mirin; ya din cesedên ku diyar e ji bo veşartinê li wir di navbera 50.000 û 45.000 b.z de hatine danîn. Yek ji miriyên ku hatine definkirin xuya dike ku di pozîsyona 'fetal' de ye û bi kulîlkan pêçayî ye; Yeka din, ku di sala 2017-an de ne dûrî ya yekem hate kifş kirin, radiweste (çav: Pomeroy et al. Farr, p. 20 and 23)

Digel çavdêrîkirina pratîkên definkirinê yên muhtemel, ev vedîtin di derheqê hin tevgerên Neandertal de çêtir têgihîştinek peyda dikan. Yek ji îskeletan ew qas seqetiyên giran (di nav de kerrbûn û dibe ku korbûn jî tê de) û birînên giran nîşan dide ku girêdayîbûna wî bi kesên din re heya

mirina wî di temenê çil de zelal xuya dike. Ev yekbûn û lînêrîna di nav endamên komê de nîşan dide. Berevajî vê, hebûna şîdeta navferdî di nav heman komê de ji hêla skeletek din ve dihê diyar kirin ku birhanên birînenê kêlekê ên parsu nîşan dide (çav: Pomeroy et al. Farr, p. 26)

Di derbarê herêmên jêrîn de, deverên ku hatine kolandin bi kurtî nîşan didin ku çola başûrê Firatê û herêmên li teniştê vî çemî di vê serdemê de bi bend derbas bûne, an jî bi kêmanî pergalek (fosîl) kevintir ku wê demê ji wê pir cuda bû. ya îro. Lêbelê, heke kampên ji vê serdemê li deştê hebin, ew îhtîmal e ku ew di binê rûbarên çem de bin.

Di awayekê din de jî wê bidina diyarkirin ku wê li herêmê dîmenekê vegûhar wê ji wê demê û heta demên me yên piştre wê weke ku wê li herêmê wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê gûharinên ku ew dibin wê di wê temenê de wê weke têtînekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çavkaniyên herêmê wê dîmenekê xwezayî jî wê bi xwe re wê bidina me. Di wê temenê de wê ev deverên weke şikeft ku bikarhanina wê piştî wê taqabayek wê li ser wê bi wê were girtin û ev wê nîşan dide ku wê bi giştî wê bi wê gûharina ku wê bi wê re wê li wê bibê wê li giştîya herêmê jî wê bi ardnigarî û an jeolojikî wê weke dîmenekê wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Asta C ya Şikefta Şanidar (di navbera 34,000 û 26,500 b.z) de ti îskeletên ku dagirkeriya di dema Peleolitîka Jorîn de (di navbera 45,000 û 12,000 b.z) de destnîşan dikin, tune. Tenê tiştên hestî an jî qijik hatin dîtin. Lêbelê, şêwaza wan a mîna 'Aurignacian' ew qas xwemal bû ku di sala 1963-an de arkeologê Amerîkî Ralph Stefan Solecki navê wan kir 'baradostian (navê Çiyayê Baradost ku şikeft lê ye).' Di dema qeşaya herî zêde ya 'wûrm'ê de, ku gihîştîye nuqtêya xwe ya herî sar li dora 20,000, şikefta Şanidar bi qasî 10,000 sal dihê terikandin xuya dike, dibe ku ji ber sermayê niştecihan bi zorê davêje geliyên derdorê an jî ji ber xetera ketina zinaran jî banê şikeftê. (çav: Georges Roux 1995, p. 60).

Amûrên kevîr ên 'mousterian' ên ku berê di tebeqeyên jorîn ên asta Shanidar D de hene, xuya dikin ku safitir bûne: Çekên sivik û pir caran tûjtir destnîşan dikin ku ji nû ve karhanîna çekên mekanîzmayî yên mîna kevanan destnîşan dikin. Ev taybetmendiyê girîng a pîşesaziya litîkê ya peleolitîka Jorîn a Zagrosê bû. Digel vê yekê, tevî kêmbûna qulên ceribandîne, gerdan gelek bûn û bi piranî ji zozanên qaşulkên sor ên ji wê

demê, şêlên kovî yê sor ên ku di nav daîreya kokê de, an 'hematîtê' de hatine qulkirin an qul kirin, hatine çêkirin. Yek ji wan sîlueta diranê kenekî qalikîan teqlîd dike, pîskirî, biriqandî û bi rêzek serranên derdorê hatine xemilandin. Van çalakîyên estetîkî meylidar in ku ramana ku pêşkeftina teknîkên birrîn bi "şoreşek" giyanî re têkildar bû xurt bikin (çav: Marcel Otte and Janusz Kozłowski, "La transition du Moustérien à l'Aurignacien au Zagros", in J.-M. Le Tensorer, R. Jagher, M. Otte, The Lower and Middle Palaeolithic in the Middle East and Neighbouring Regions, Liège, Presses Universitaires de Liège, coll. "Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège", 2011 (read online archive), p. 185-86).

Cihên din ên vê serdemê hatine vedîtin û kolandin û li ser firehiya Zagrosê heta qontarên Hîmalaya dirêj dibin. Şikefta Yafteh a Loristanê yek ji wan şikeftên herî girîng e. Van hemî deveran ji bo qatên dema têkildar û bilindtir amûrên 'aurignacian' hene. Ji ber vê yekê, di sala 2006-an de, têgîna "**Baradostian**" ji bo danasîna qonaxek berê ya 'aurignacian', qonaxek navber a di navbera 'mousterian' û 'aurignacian' taybetî ya Zagrosê de, hate nûve kirin. Li ber çavê lêkolîner Marcel Otte, hemî materyalên 'aurignacian' ji Zagrosê dixuye ku ji rojhilat ber bi rojava ve, hem teknîkî û hem jî estetîk domdariyek dihesibîne, bi vî rengî ku 'aurignacians Zagros' ji Asyaya Navîn koçî başûrê rojhilatê ewropayê kirin. Ev meyla bi bikarhanîna şikeftên li zozanên rojhilatê Zagrosê wek navgîn dihê piştrastkirin.

Wekî din, li gorî Nicolas Zwyns her çend em texmîn bikin ku nifûsa Baradost ji mirovên bi anatomiya mîna ya mirovên nûjen pêk tê, belgeyên paleoantropolojî yê hindik hene ku vê yekê piştrast bikin: molekek ji şikefta Eshkaft-e Gavi (başûrê Zagros) û pêşmolarek ji şikefta Wezmeyê dihê ditin. Wekî din, kronolojiya van her du nişanakan bi zelalî nehatiye destnîşankirin.

Di wê warê de wê gelek deverên din ên zagrosan ên asê ku wê di wê temenê de wê weke ku wê hebin û wê hê jî wê li bendê kifşkirinê bin. Di wê temenê de wê gelek zanyar wê di wê têgînê de bin ku wê zagros wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê kifşbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê kifşbikê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Li gorî çavkaniyên ku wê werina diyarkirin de wê, ser û gelek deverên zagorsan wê heta demên epipeleolitikê jî wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê, hê li wê çîyayên qaşayê wê hebin. Û ev dîrokkirina bi çîyayên qaşayê li zagrosan wê li dora hezarsalên 20 û 17'an wê di rengekê de wê were kirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke ya ddemên dereng de wê di wê temenê de wê bi wê re wê were hanin li ser ziman. Li gorî wê çavkaniyê wê di demên dereng ên peleolitikê de wê herêm wê di rengekê de wê weke ku wê ji rewşên weke yên jiyankirinê û hwd re wê di şêwayekê de wê weke ku wê vebin û wê di wê temenê de wê bibê. bi awayekê bi derfet wê ji ya roja me wê weke ku wê karibê kifşbikêku ew xwediyê hinek rewşên din ên xwezayî bi jeolojîkî bê. Piştî hin bi hin bi rewşên wek yên erosyonê û hwd re bi derfet wê weke ku wê karibê were dîyarkirin ku ew hinek gûharin ew di wê de bûbin.

Dawiya dema epipaleolitikê bi çanda Zarziyan ve hat nîşankirin, ku Kurdistanê başûr bi şikeftên Zerzî, Palegawra û Şanidar B1 (ji nû ve dagîrkirî) vegirtibû, li pey B2 (dîsa bê niştecih, lê çend gor tê de bûn) û devera Zawî Çemî. Ya duyemîn "gundek" e ku 4 kîlometran li jêrê şikefta Şadînarê li ser çemê Zabê yê Mezin e û di asta B2 ya şikeftê de hatiye destnîşankirin. Şikefta Zarzî ku navê xwe daye çanda Zarziyan, di salên 1920 û 1930an de ji aliyê arkeolog Dorothy Garrod ve hatiye vedîtin û kolandin. Vedîtinên wan di danasîna taybetmendiyên çanda Zarzî de, û her weha taybetmendiyên çandên 'natufiyan' û 'kebariyan' ên deverê, ku di salên 1930-an de hatine keşfkirin, bûne alîkar. Di wê demê de, arkeologan hema hema bi tevahî Zagros terikandibû, di heman demê de çanda dever piştî bûn navenda kolandinê berfirehtir. Tevî vê yekê, di salên 1960-an de bêtir şûnwarên Zarziyan hatin keşfkirin - bi taybetî Warwasi, Pa Sangar, Ghar-i Khar - û her weha komek ji sî û pênc laşên ku li dora 10,700 b.z. li şikefta Şadînar hatine razandin ku pênaseyek çêtir a Zarzian peyda dike. Ji salên 1980-an vir ve, lêkolînên din ronahiyê didin ser faktorên wekî avhewa, nebat û çalakiya mirovan. Di 2006 û 2017 de, carbon-14 dîroka hestiyên heywanan ên ku li cîhên cihê, wek Palegawra hatine dîtin, hişt ku dîrokên cihêreng werin paqij kirin (çav: Deborah Olszewski, "The Zarzian in the Context of the Epipaleolithic Middle East", The International Journal of Humanities, vol. 19, no 3, 2012, p. 1-6).

Dîroka Karbon-14 li Shanidar û Palegawra destnîşan dike ku hebûna Zarziyan li dora 12,000 b.z dest pê kir û dibe ku bi hatina Neolîtîkê dora

10,000 sal berê bi dawî bibe. Di vê serdemê de, şert û mercên avhewayê bi têra xwe baştir bûn ku nebat berbi bilindahiyên bilind belav bibin. Zagrosa Rojava ku bi ker û bizinan niştecih bûye, dixuye ku ji aliyê deşteke bi daristanên qalind ve hatiye nixumandin, di belgeyên Palegawra de jî hebûna kulm, pular û hetta kerpîçan an jî temûr nîşan dide. Peravên Firatê Navîn û belkî Dicle bi daristanên qerax û birî û temûran tê sînorkirin. Lêbelê, di navbera daneyên toza kulîlkan û daneyên paleozoolojîk de cûdabûnek heye, li herêma Zagrosê, ku carinan cûreyên heywanên daristanan xuya dikin ku di nexşeyên toza kulîlkan de hebûna deştan nîşan dide (çav: Aurenche and Kozłowski 2015, p. 26-27).

Kêmkirina mezinahiya amûrê ku di destpêka Baradztian de dest pê kir, di serdema Zarzian de gihîşt zirweya xwe, bi cûrbecûr amûrên mîkrolîtîk ên bi taybetî şêklên geometrîkî, di nav de gelek perçeyên sêgoşeyî, 'trapezoîdal' û xêzkirî, di dawiya Zarziyan de. Li Palegawra û Zawî Cemî jî axînen polandî hatine dîtin, lê xuya nakin ku ew aîdê çanda Zerzî ne. Yekane axîneke paqijkirî ya ku dixuye aîdî vê çandê ye ji Dair Hajla dihê ya bê. Ji bo amûrên giran, çend cihên Zarziya yên Dereng, di nav wan de Zawî Cemî, kevîrên qûmê an granît bi pezên bazalt ên bangorî derdixin. Digel ku hin ji van amûrên giran dikarin werin guheztin, wek lewheyên 30 santîmetreyî yên ku li Zawi çemi hatine dîtin, yên din xuya dikin ku di nav axê de hatine veşartin. Xilasên kesane yên ku ji hestiyarî tene çêkîrin jî tene zanîn. Hin ji keriyên deryayê hatine çêkîrin, hebûna bazirganiyek dûr û dirêj an tora rêwîtiyê nîşan dide. Li Palegawra û Pa Sangar jî mişk û gerdan hatine dîtin (çav: Olszewski 2012, p. 6).

Taybetmendîya sereke ya niştecihên Zagrosan ên di nivê pêşîn e serdema Zarziyan de liv û tevger bû. Ew kom bi kom ji debarekê diçûn cîhekî din. Pişe cîhên piçûk ên wekî yên nêçîrê yên bê strukturên daîmî hene, ku komên piçûk nêçîrê dikin, amade dikin, û nêçîrê vedigerînin kampên bingeîn ên sabît. Cîhên din xuya dikin ku kêman kampên demkî yên ku amûrên kevîr lê hatine çêkîrin an tamîrkirin hatine dagîr kirin. Kampên bingeîn di bin stargehên zinaran de an di şikeftên mezintir ên wekî Shanidar, Palegawra an Pa Shangar de hatine damezrandin. Tiştê hevpar a van penagehan ev e ku ew li xaçerêya hawîrdorên cîhê ne û dîmenek berfireh li seranserê deştê peyda dikin da ku li tevgerên nêçîrê (xezal û an antilop) temaşe bikin.

Wekî din mirov dikare bahsa rewşa xwe xwedikirina wan bikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, civakên şanidarê û zarzi wê di rengekê

de wê xwediyê hinek xosletên cihê ên ku em dikarin bi wan hinekê li ser wan bisekin in bin.

Arkeolog dibêjin ku pratîkên nêçîrê li herêmên wekî Palegawra, Zarzi û Shanidar li gorî serdemên berê, bizinan maye: Bizinan û yek jî ji çavkaniyên sereke yên goşt hebûn. Lêbelê, cûrbecûr cûreyên nêçîrwanî wek parçeyek, kew, orde, û an kêwjalên weke yên ji avê hastuyên wan dihên dîtin. Ji bo yekem car bi zêdebûna nêçîrên piçûk ên wekî masî ji serdemên berê ve berfireh kirine. Civakên Zarzi û Shanidar di heman demê de qalikên reş ên kêwjalên avê jî hene. Ev cûrbecûrî dide xûyakirin ku komên nêçîrwanan kom dibin ku heywanên piçûktir berhev dikin ji ber ku heywanên mezintir ji ber guhertinên jîngehê kêmtir dibin. Herêma Palegawra jî xuyangê kûçikên navxweyî destnîşan dike (çav: Eleni Asouti, Douglas Baird, Ceren Kabukcu, Kate Swinson, Louise Martin, Aroa García-Suárez, Emma Jenkins and Kamal Rasheed, "The Zagros Epipalaeolithic revisited: new excavations and 14C dates from the Palegawra cave in Iraqi Kurdistan" [archive], journals.plos.org, Plos One, 21 September 2020).

Di awayekê din de jî wê di rengekê de wê di wê demê de wê, rewşa daristani a herêmê wê di şewayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê li wê bihizirê bê. Lê di wê nûqteyê de wê li gorî çavkaniyên me yên li ser jiyane van herdû civakan wê tiştekê din jî wê xwe bide diyarkirin. Li gorî çavkaniyan wê çiyayê qaşayê yê dawî ê li herêmê wê li dora hezarsalên 30 û heta 27'înin de wê di rengekê de wê bihalihê. Di wê demê de wê di rengekê de wê ev wê di rengekê de wê weke nişanakên wê yên weke ji masigirtinê û hwd wê were fahmkirin ku wê ev herêm wê zêdeyî wê weke herêmna beravî jî bin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, têgînekê wê bidina me. Ji aliyê din ve jî wê weke herêmên daristan li wan bûya û heywanên cûr bê cûr ku ew li wê dijin jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Hundurê şikefta şanidarê li beşan hatiya beşkirin û her beşek weke bi A û an B û hwd re ew hatiya bi navkirin. Ev cihê kîrn wê derfetê dide ku ew ji aliyekê din ve wê çawa wê di nava wê de wê di rengekê de wê karibê wê salixbikê û wê ji hev wê cihê wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Şanidar B2 – asta herî dawî (nêzîkî 10,750–10,000 b.z) – hemdem bi rûniştgeha Zawî Cemiyê re. Ew ti nîşaneyên dagîrkeriya mirovî nîşan nade, lê bi avahiyek kevirî ya nîv-dorvekirî û, berî her tiştî, bi hejmareke

mezin ji goran, ku piraniya wan wekî yên zarok an xortan têne nas kirin, tê destnîşan kirin. Hemî gorên di şikeftê de belkî hêj nehatine kolandin, ji ber ku qada kolandinê tenê li binê şikeftê deverê 6 x 6 metre digire. Ji ber vê yekê, dibe ku gorên din ên ku nehatine dîtin hebin. Bîst û şeş gorên ku herî kêr hestiyên 35 kesan tê de bûn hatin kifş kirin. Laş bi awayekî nexwezayî têne pêçan û carinan hem di gorên takekesî û hem jî di gorên komî de têne hev. Hin ji goran bi kevîran hatine dorpêçkirin û laş nîşaneyên kiryarên mirinê yên taybetî nîn in. Lê ji bo 15 goran eşyayên goran hatin dayîn. Van pêşkêşan bi piranî ji xemilandinên bejêkirî yên ji kevîrên rengîn û carinan jî keriyên deryayê an jî lepikên kevçiyê pêk dihê. Gorên ku herî dewlemend hatine xemilandin gorên zarokan in: yek ji wan zêdetirî 1500 tablatên kevîr hene. (çav: Ralph S. Solecki, Rose L. Solecki and Anagnostis P. Agelarakis 2004, p. 11-23).

Sedemên hilbijartina Şikefta Şanîderê ji bo goristanê hê jî nayê zanîn. Dibe ku ev şikeft ji aliyê niştecihên Geliyê Şadînarê ve weke cihekî ku bav û kalên dûr lê dijiyan hatiye dîtin, yan jî belkî ew şikeftek bi bandûr ji ajalan an jî hewayê xerab hatiye dîtin. Di her du rewşan de, goristan ji bo demek dirêj nehat bikar hanîn, û laşên ku li wir hatine berhev kirin - hin îskeletên ku ji ber danîna laşên nû zirar dîtine - pir hemdem in. Tevî ku xuya dike ku civaka Zarziyan di komên piçûk de ji bîst kesan pêk dihê, di bin desthilatdariyek kêr an nefermî de, lê bi avahiyek wekhevîxwaz ve hatî organîze kirin, dîtina diyariyên ku li nêzikî hin laşên Şanîdar li ser hesabê hinên din hatine hiştin, destnîşan dike ku Zarzian di dawiyê de. di navbera kesan de bûye cihê ji hev têgihîştinê, derketina rêxistineke civakî ya newekhev nîşan dide (çav: Ralph S. Solecki, Rose L. Solecki and Anagnostis P. Agelarakis 2004, p. 11-23).

Di derbarê bijartina herêmê de wê di wê temenê de wê li gorî ku mirov wê dibîn li gorî rewşa nûha ku mirov çî hizrê wê biavêjê li pêş wê weke manipulasyonekê wê di rengekê de wê weke ku wê bimên. Lê wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşên erosyonê û hwd wê di ardnigariyê û hwd de wê zêde gûharinan wê bixwe re wê werênê û di wê temenê de wê ew rewşên ku wê di wê demê de wê weke temenê wan biafîrê û wê bibinaê temenê sedema bijartinê dibê ku ew bi wê erosyonê re weke ji holê rabûna. Ber vê yekê wê di roja me de wê di rengekê de wê dema ku wê ji wê aliyê ve wê weke ku mirov ji navaroka çavkaniyên xwe dinerê wê pirsên ku wê werina bipirsên ji wê aliyê ve wê weke bêbersiv wê yan wê werina hiştin û yan jî wê weke cihekê nepeniyê wê di rengekê de wê bi wê re wê bê dayîn hiştin.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê direngê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di reng û awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Mijare gûharinên ardnigarî wê dema ku mirov di rohiya çavkaniyên xwe de wê li wê dinerê wê were dîtin ku wê bi teybetî ji demên dawî ên peleolitikê û bi vir ve wê piştî halina çîyayê qaşayê ê dawî û hwd re wê zêdeyî wê gûharin wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê ev gûharinên di nava wê dema piçûk de wê di rengekê de wê, bi xwe re wê rengê herêmê wê ji wê demê û heta ku wê were dema me wê weke ku wê ji çend awayan wê bide bûhûrandin. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Gundên demsalî yên Zawî Çemî û Şanîdar B1 dixuye ku yekem gundên niştecihbûyî yên naskirî li wê herêma ku ew dikeve başûrê kurdistanê peyda kirine: M'lefaat, Qermez Dere û Nemrik. Ev li kêleka zozanên Zagros û Mezopotamyaya Jorîn cih digirin. Piraniya wan di navbera hezarsalên 12 û 10-an ên berî zayînê de hatine damezrandin. Lêbelê, pêşveçûna wan heta hezarsala 9-an berî zayînê, li ser hesabê çandên din ên ku bi 'PPNA' û 'PPNB'-ê ve girêdayî ne, ku bandûra wan tenê ji hezarsala 8-an b.z û pê ve dest pê kir, nehat hîs kirin. Dîsa jî, belkî li bakurê Mezopotamya pir nifûsa nistecihê pir kêmbû, û li Deşta cizirê (ev dikeve herêma botanê) tu cîh nehatine tomar kirin. Ev nayê wê wateyê ku hebûna mirovî tunebû: civakên koçber an jî bêtir gerok dibê ku hîn jî beşek ji herêmê li ser bingeha demsalî bikar hanîne. Ji aliyê arkeolojîk ve, ev yek zehmet e ku birhan bike (çav: Stuart Campbell, "Northern Mesopotamia", D.T. Potts, A Companion To The Archeology of the Ancient Near East, Oxford, Blackwell Publishing Ltd. 2012).

Di derbarê herêmên bakûrê mezopotamya de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê dever bi dever wê, li wê hebin. Hinek çavkaniyên ku wê ji herêmên rojavayê kurdistanê ên weke afrînê û heta helebê û ji wir heta herêmên bakûrê kurdistanê roja me ên weke botanê li dora çîyayê cûdî û herêmên keviya diclê û hwd ku wê hildina li nava xwe wê di rengekê de wê nişanên komên bicihbûyî wê werina dîtin. Lê çavkaniyên me tiştêkê din jî wê bidina diyarkirin. Ew jî

wê ew bê ku wê dibê ku hebûna çemê firat û diclê dibê ku ew zêde bilind bê û bi wê bilindayiya wê gelek deverên ku ew î ro weke herêmên dervî çem û an zûwa û hwd ew di wê demê de dibê ku ew di bin avê de bin. Di wê temenê de piştî ku wê av kêmbûya û ew herêm av ji wan kişîyaya û ew herêmên li wan jiyane li deverên bilind wê weke ku ew mana. Minaq deverên weke ardê cawî, herêmên li dora xirabê şêref û hwd wê di û heta herêmên cizirabota û li dora wê heta şirnaxê û hwd wê di wê temenê de wê di renekê de wê têngnekê wê bi rehetî wê karibin di serê mirov de wê bidina çêkirin. Di qada nava herêmên rojavayê kurdistanê ên weke afrînê û heta helebê wê li wan wê nişanaka hebûna bicihbûnên komên neandertalan wê werina dîtin. Wê hastûyên wan li wan herêman wê werina dîtin. Wekî din amûrên ku ew bi wan nêçîrê dikin wê di renekê de wê li wan herêman wê di renekê de wê werina dîtin.

Niştocihên van gundan hîna nêçîrê dikin û kom dikin û di vê rêzê de tu şopa çandinî û sewalkariyê nemaye. Xezal, pazkovi, çend ga, hesp, û hwd wek yên nêçîrvanan e, dema ku berhevkar genim, ceh, nîsk, nok, û zozanan berhev dikin, ku hemî beşek ji hawîrdora çolê ya herêmî ne. Di van riwekan de tu şopa kedîbûnê û ne jî delîlên serdestiya dextl nişan didin. Lê ev çavkani û rewşên weke yên ku wê di renekê de wê wan heywanan wê nêçîr bikin û wê bikarbênin û wê rastî demên pêşketina demên neolitikê ên li dora hezarsalên 12'în û hwd wê were. Di wê demê de wê ev deverên ku wê werina dîtin wê di renekê de wê karibin wê jî bi wê xwe re di renekê de weke ku wê bidina diyarkirin di derbarê gûndên neolitikî wê bidina diyarkirin. Ev rewşên weke yên ku wê bi şikefta şanidarê û hwd re wê werina dîtin wê tiştekê din jî wê weke hizrekê bi me re wê karibê bide çêkirin. Ew jî wê ew bê ku ev herêm wê weke herêma ji jiyane re wê bi derfet û baş bin û wê weke deverta dikarin weke sitargeh werina bikarhanin bin. Ber vê yekê wê xwe li wan bigirin. Di wê temenê de wê nişanaka wê bê ku ew demek dirêj û weke di dîmenekê niştocihbûnekê de li ser wê esas û temenê biderferbûnê wê weke ku wê bîn jiyankirin. Aliyekê din jî ê ku wê weke temenê nistocihbûnê wê bi afirênê wê ew bê ku wê çawa wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê deverta ku ew li wê dijin ku ew karibin xwarinê ji xwe re bibînin û an nêçîrê li wê bikin. Wusa xûya dikê û dihe fahmkirin ku ew wê derfete wê jî wê di renekê de wê weke ku wê li wê zêdeyî wê weke hebê. Nişanakên wê di wê temenê de wê direnekê de wê bibin.

Li herêmê bicihbûn û hebûna gorên li wê di wê temenê de wê karibê wê weke nişanaka demek dirêj a li wê jiyankirinê jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê bê. Aliyekê din jî wê weke tênginekê ku wê rewşa şanidarê bi nistecihya wê di rengekê de wê bi wê re wê ew wê dîtîn ku wê weke ku wê zarzi û şanidar û deverên din wê piştî wê, bi derfet wê wergûharina li wergeh û an gundên neolitikî. Ku ev rast bê û bi wê rengê bi derfet bûbê wê demê di derbarê derfetên jiyanê ên li herêmê ve wê weke pêwîst bê ku em çavkaniyên xwe jinûve bi nerinek din wan di berçav de wê pêwîst bê ku mirov wan derbas bibê bê.

Nemrik, ku ji çiyayan nêzîktir e, ku ji deştan kêmtir bi xwarinên nebatî dihên dabînkirin, xuya dike ku bingehek wê ya aborî zêdetir bi nêçîrê ve girêdayî ye. Digel bermayiyên ajalên nêçîrkirî, ku dibe ku bi tenê ji hêla nêçîrwanên wan ve hatine nêçîrkirin, ev destnîşan dikin ku heywanên ciwan di hezarsala 7mîn berî zayînê de ji bo mebestên mezinbûnê hatine girtin û ku ew wek rewşek bi derfet a wekî ku pir berê li Zawî Çemî bû. Ev wê di rengekê de wê weke nişanaka tênginek weke ya dema bi ber ya neolitikê ve çûyinê a ku wê bi wê re wê hin bi hin wê fêrî kedikirinê wê were kirin û wê bi wê re wê ne tenê bi gostê wê heywanê lê wê weke bi şîrê û hwd jî wê ji wê sûdbigirin. Wê di wê temenê de wê fêrî tiştên din wê bibê. Minaq kifşkirinên weke ku wê bi şînayiyan û xwarinan wan û kijan şînî dihê xwarin û hwd wê ev jî wê weke di dewama wê de wê weke kifşkirinek ku wê were bê. Nişanakên wê li herêmên bakûrê kurdistanê ên weke qaxizmanê û hwd wê werina kifşkirin.

Niştecihên gundên M'lefaat, Qermez Dere û Nemrik ji hezarsala 11'an berî zayînê ve nêçîrwanên rûniştî bûn û di warê xanî de jî şarezayiya pêşiyên xwe yên Natûfî yên ji Şamê tamam kiribûn: Li Nemrikê, xaniyên binaxkirî. di çaleke dorveger de, ji bilî stûnên darîn, du-çar stûnên navxweyî yên qalind jî hatina dîtîn ku ew hene. Van stûnên kevirî yên ku bi awakî vertîkal hatine hilanîn, carinan li gorî modelek antropomorfik tene çêkirin, banek axê ya behrê piştgirî dikin, hin jî bi derenceyan ji bo gihîştina banê. Ev stûn di qatek ji ax û lîmê de hatine pêçandin. Xuya ye ku li vir ji ya devera berê hatiye bikarhanîn. Li Nemrik û Qermezê Derê jî qat gelek caran bi kilsinî hatine pêçandin. Ev nûvekirin û paqijkirina domdar a xaniyên takekesî guhertinek civakî ya girîng diyar dike: veguherandina stargehê di têngîna "malê", cîhek rûniştina daîmî û mayinda ku ji bo wê cûreyek "mulkê" malbatî dikare pêş bikeve.

Di destpêkê de, xanî bi tenê di bin erdê de hatin kolandin û çar şeş metre fireh bûn. Di hezarsala 9an a berî zayînê de, ew di navbera şeş û heşt metreyan de berfireh bûne. Her weha li M'lefaat û Qermez Derê jî gund bi qada navendî ya vekirî ya ku bi keviran hatiye asfaltkirin hatine çêkirin. Ji bo karên hevpar ên malê hatine sêwirandin, lêkolera kevirên arî û ocax (sawdust and hearths) keşf kirine. Paşê, li dora xaniyan, yekem dîwarên nîzm û li ser erdê ji kevir û/an jî axê li dora çala eslî hatine çêkirin û di dawiya hezarsalê de kerpîçên pêşîn li Nemrik û M'lefaatê derketine holê. Li şûna wan axên hişkbiyî yên dîwarên nîzm li hev xistin. Ew ji tevliheviya gil, av û rûnê nebatan, mîna çîçekên genim an mêşa hûrkirî têne çêkirin. Tuxle bi awayên cûrbecûr ('in wafers or cigs') têne çêkirin û bi tavê têne hişk kirin - ev yek wekî taybetmendiyek şûnwarên neolîtîk ên pêşîn ên li bakur û navîn ên Mezopotamyayê dihê hesibandin bê. Ew bi hawaneke axê têne çêkirin. Ev teknîka hêmanên pêşketî ji dema zuwakirinê ya ku berê di navbera her tebeqeya erdê çîpkiyê de hewce bû, dûr dixê (çav: Martin Sauvage (2009), "The beginnings of earthen architecture in the Near East", CIHEAM, Mediterra 2009: First Mediterranean conference on earthen architecture, Paris, Presses de Sciences Po, p. 191).

Di wê demê de wê nişanaka ku wê di rengekê de wê deverênw eke xani û an mal wê werina çêkirin wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê di dewama wê de wê karibê wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Nişanaken wê di temenekê kifşkirinê de dihên dîtin ku wê deverên weke di encam erosyonê de ku wê weke şikeftê û hwd wê bibin di axê û an kevir de wê weke deverên ku wê di wê temenê de wê werina kifşkirin. Piştê ku ew demên dirêj di wê de wê weke ku wê bîr jiyankirin wê piştî wê di rengekê de wê weke ku wê êdî wê weke wê di dîmenek darêjkî wê di mejî de wê hin bi hin wê bicih bibê. Weke wê çêkirin û an weke bi fêrsek weke wê hewldana çêkirina sitargehêkê wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Di mijare xaniyan de wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê di xosletên mesopotamya de wê weke ku wê bi karhanina axê û an deverên encama erosyonê bûna û yan jî wê deverên ku ew wê di wê temenê de wê werina kûrtir kirin bi ber binêardê ve wê di rengekê de wê bibin û ev wê di rengekê de wê di demên piştre jî wê weke ku mirov nişanakên wê weke di tîgînên parastgeha enki û an yên weke bi ber binê aerdê ve bi morfolojiya gihiştina ava şêrîn û hwd ku wê bibin wê weke tîgînek ku wê di levkirinekê de wê karibê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Zêdetirî wê diwê temenê de wê xaniyên ser ardê ku wê bibin wê piştî wê demek piştre wê bibê. Xosletên xaniyên ku wê di rengekê de wê weke 'mal' wê di demên pêşî ên neolitika herêmê de wê bibin jî wê di rengekê de wê di wê temenê de wê xwe bidina diyarkirin û wê bi şehratiyekê wê were dîtin ku ew wê werina pêşxistin. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Civakên neolitik wê di rengekê de wê li ser wê bibin. Wusa dihê dîtin di nava weke ya zarzi û şanidarê û hwd de wê di şewayekê de wê tîkiliyek morfolojikî wê di wê rengê de wê di dîmenekê fahmkirinê de wê xwe bide diyarkirin. Lê ev dîmen wê tenê di fahmkirinekê xwe de bide diyarkirin. Wekî din di rastiye de wê berdewamiyek wê bi wê re wê di wê temenê de wê hebê û an wê nebê jî ew jî wê ne diyar bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê giring wê mijare gûharinên ardnigariyê ên bi demê re bin. Di wê temenê de wê, di şewayekê de wê karibê wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê hinekê li ser wê bisekinê bê.

Li mesopotamya û an kurdistanê pêvajoyên demên berê dîrokê wê di rengekê de wê weke aliyekê wan ê giring wê hebê ku mirov bi teybetî wê li ser wê bisekinê bê. Di serî de wê ji aliyekê ve wê diderbarê demên piştre ên dîrokê de wê tîgînekê wê bi xwe re wê bidina me. Di rengekê de wê pêvajoyên berî wê demê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê li ser wê bisekinê bê.

Di aslê xwe de wê ev dem wê ji aliyekê ve wê giring bê ku wê, weke jiyane bi komî ku wê di rengekê de wê di wê de wê hinekê nişanakên wê hebin. Ev fêrs û fektor wê weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê ji wê bi morfolojikî hinek aliyên din jî fahmbikê. Minaq wê di rengekê de wê dikarê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê ku wê dema ku wê

jiyane bi niştecihi wê bibê wê direngekê de wê çawa wê, bi wê rengê wê bijin wê, rê û şewayên wê yên bi wê jiyankirinê ku wê werina pêşxistin wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê ji aliyekê ve wê di serî de wê li wê bihizirê û wê fahmbikê bê.

Rûniştevanên gundên M'lefaat, Qermez Dere û Nemrik diroka wan vedigere ji hezarsala 11-an berî zayînê ve wek nêçîr-berhevkar bi cih bûbûn, û di warê stargehê de jî wan jêhatîbûna bav û kalên xwe yên Natoufî yên ji Şamê tamam kiribûn: li Nemrikê, xaniyên ku di dorveger de hatibûn veşartin, du-çar stûnên hundur ên stûr ji bilî postên darîn. Van stûnên kevirî yên verastkirî, ku carinan li gorî modelek antropomorfik têne çêkirin, banek axê ya terastkirî piştgirî dikin, hin bi derenceyan ji bo gihîştina banê. Di karê wê di rengê din de jî wê bi wê re wê werênê ser ziman ku ew wê weke aliyekê wê yê giring wê piştî wê di rengê de wê weke rengê model ên weke bi pêşxistina xaniyan wê di çerçoveya herêmê de wê were dîtin. Ankû wê di wê temenê de wê di demên neolitikî de wê ew pêvajoyên wê yên pêşketinê ên pêşî de wê weke ku wê karibin dîmenekê wan bi pêşketinê re wê were kifşkirin. Minaq stûn di qatek ji ax û lîmê de hatine pêçandin dihên kifşkirin. Xuya ye ku lîm li vir ji dever berê hatî bikar hanîn. Li Nemrik û Qermezê Dere gelek caran erd bi parzemîn ku ew bi kilsê û hwd dihê sergirtin wê were dîtin. Ev nûvekirin û paqijkirina domdar a xaniyên takekesî nişanayek guherînek girîng a civakî dike: Veguherîna stargehê di têgehê "mal", cîhek rûniştina daîmî ku tê de "sîteyê" malbatî dikare pêş bikeve. Di wê nûqteyê de wê weke ya giring wê di wê temenê de wê di nava komî de wê hin bi hin wê li dora jinê wê weke ku wê were dîtin wê kombûnek wê pêşî wê bibê. Di wê nûqteyê de wê jin bi zaroyên ku ew dihênê dûnyê wê bi wan re wê di wê de wê bijî û wê demên dirêj wê bi wê re wê, derbas bibê. Piştî wê, di rengê de wê ew dever wê êdî wê weke ku wê weke nasînek di meji de wê bi wê pêvajoya jiyankirina wan re wê b wê re wê di rengê de wê were dîtin ku ew bibê. Di wê temenê de wê, ew di rengê de wê weke ku wê were dîtin wê hin bi hin wê girêdana bi deverê ve wê weke bi naskirinê û hwd re jî wê di rengê de wê weke ku wê pêşbixê.

Di nava wê komê de wê, aliyên wê yên ku ew dikariin werina fahmkirin wê di wê temenê de bê ku wê pêşî wê di wê temenê de wê li wir kalbûn û an pîrbûn wê di wê temenê de wê di rengê de wê bibê. Ev wê, piştî wê weke şûnpeyekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê rengê de wê hin bi hin wê nîfşên mazin û piçûk wê bi wê re wê di rengê de wê di nava

hev de wê bijin. Wê di rengekê de wê yên ku ew jiyankirina û navserî xwe na wê xwediyê azmûnek ku ew wê bi wê re wê hin bi hin wê derkevina li pêş bin. Girêdayên bi dayiktiyê wê ne tenê wê bi azmûnê ve wê girêdayî bin. Wê hinek temenê wê yê biofizikî wê hebê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê pêvajoyekê wê bijî.

Ev wê weke xosletekê nava hemû zindiyan bê. Lê piştî bi aqilbûn û hişbûnê re mirov wê bi wê temenê wê êdî wê gihiştina fêrbûnek ku ew dikarê wê bi hiş bide diyarkirin re wê êdî wê bi wê re wê li wê herême wê weke ku wê êdî wê bijî.

Xosletên demê di wê temenê de wê di rengekê de wê di wê temenê de wê pêşkevin. Di wê çerçoveyê de wê di nava komê de wê dîmenekê wê weke ji ya mazinbûnê û bi ber piçûkbûnê ve wê bibê. Wê dema ku wê ji ya mazinbûnê bi ber ya piçûkbûnê ve wê bibê wê, ev wê ji aliyekê din ve wê weke ku wê çawa ku wê, yê mazin wê bi azmûna xwe wê serwerîyekê wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Minaq wê di nêçîrê û hwd de wê ew wê bide diyarkirin.

Piştî wê di rengekê de wê li deverên weke ber avê ku wê bibin wê bi wê re wê rewşên weke girtina masiyan û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bibin. Ev jî wê weke aliyek wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di eslê xwe de, xanî bi tenê di bin erdê de hatine kolandin û çar şeş metre fireh bûn. Di hezarsala 9an a berî zayînê de, ew heta radeya şeş-heşt metreyan berfireh bûne. ev wê di rengekê de wê pêşî wê weke di encama şikeftên ku ew di encama erosyonê de wê bibin re wê ji xwe re wê bi xwezayî wê weke temenekê wê çêbikê. Her weha li M'lefaat û Qermez Derê jî li gundan qada navendî ya vekirî ya ku bi keviran hatiye asfaltkirin hatin çêkirin. Xaniyên li van deveran wê hinekê din wê weke ji wê pêvajoyê dîrketinê û an derketina li ast û pîvan û pîle din a weke konaxek din a bi pêşketina xwe re wê bide diyarkirin. Ji bo karên hevpar ên malê hatine sêwirandin, lêkoleran kevirên arî û ocax dîtine. Karên hevpar wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê piştî wê hin bi hin wê di wê temenê de wê weke di nêçîrê de ku wê di demê de wê kifşkirinên weke bi çandiniyê û hwd re wê di rengekê de wê, bi wê re wê were kirin. Wê nan û xwarina xwe wê parvebikin. Wê bi hev re wê xwarinê wê bixwûn. Ev wê di destpêkê de wê di aslê xwe de wê weke fêrbûnek zêde giring û giranbûha jî bê. ber ku wê di rengekê de wê pêşî wê çawa wê fêrbûna hevdû wê bibê wê bide dîyarkirin. Wê di dewama

wê de wê fêrbûna bi civaknasiya girseyî re jiyankirinê wê bibê. Paşê, yekem dîwarên nizm, li ser erdê ji kevir û/an axê li dora xaniyan, li dora çala eslî hatin çêkirin, û di dawiya hezarsaliyê de kerpîçên pêşîn li Nemrik û M'lefat xuya bûn. Di wê rengê de wê di xani de wê weke deverên ku wê çawa wê bi wê bi hev re wê bijin wê çerçoveya wê bê dîtin. Fêrbûna li hev wê weke ku wê bi wê re wê re wê xwe bide diyarkirin. Li şûna wan axê li ser dîwarên nizm ên li hev komkirî, hişkbûyî wê bikin. Ew ji tevliheviya gil, av, û rûnberek nebatî, mîna çîpên genim an jî kayê hûrkirî têne çêkirin. Bi şiklên curbecur têne çêkirin û li ber tavê têne hişk kirin - ev yek wekî taybetmendiyeke şûnwarên neolîtîk ên pêşîn ên li Mezopotamya bakur û navîn tê hesibandin. Ev wê dide nişandin ku wê fêrbûnek bi çandiniyê û bi encamên wê jiyankirinê wê di wê demê de wê weke ku wê bûbê wê xwe di rengekê de wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Bi teknîkên cihê ên weke yên hêmanên pêşketî dema zuwabûnê ya ku di navbera her qatek axê ya berê hatî çikandin de ji holê radike.

Beriya Natoufian ev dever jî, pîşesaziya weke ya di dîmenekê 'litik' de wê were dîyarkirin. Li herêmê pir homojen bû û li ser bingeha madeyên xav ên herêmî bû, bi qutkirina laminar ya hevgirtinê bi zext û paqijkirina keviran ve hate diyar kirin. Lêbelê, guhertinên di vê sektorê de xuya dike ku di du hezar salên pêşîn ên hebûna wê de bêtir hişyar bûne. Di rengekê de wê fêrî bikarhanina dîmenekê weke bi karhanina haryê weke di rengê 'çûmentoya roja me' a zamxkirinê de wê were dîtin ku wê êdî wê were bikarhanin di çêkirina xaniyan de. Li Nemrikê kolpvanan tiştên giran ên wek kevirên arî, qermîçî, hawan û pez, kevirên hûrkirin û weke bangori dîtin. Tiştên sivik tiştên kevirî (bolase), lewha, serê topuzan, tiştên tûjkirî (wek mînaq kevirên reş ku ew zêde wê li dora herêmên kurdistanê ên botanê û afirênê û hwd wê werina dîtin), û baltayên tûjkirî (di nav de mînaqên mînyaturî) hene. tiştên kûr ên wek sênikan ên kevirî dihên dîtin, weke yên ji kevirên şahik wek mermeran jî hatine dîtin. (çav: Stefan Karol Kozłowski, "Nemrik 9, a PPN Neolithic site in Northern Iraq.", *Paléorient*, vol. 15, no 1, 1989, p. 25-31).

Li dora 9500, M'lefaat dixuye ku ketiye bin bandûra herêmê (weke rojavayê kurdistanê), ji ber ku xalên El Khiam têne bikar hanîn, her çend jî çarçoweya Khiam dûr in. Lêbelê, di qonaxa dawî ya vê wê de, ku Jacques Cauvin jê re digot "Nemrikian", tûrên xwemaltir ên weke almasî xuya dikin di "xalên Nemrikian" de. Ji vê serdemê ve, arkeologên li M'lefaat kulpên hestî, keviyên xêzkirî, û koleksiyona herî kevn a naskirî

ya nişanan dîtin (çav: Joan Oates (dir.), "Prehistory and the Rise of Cities in Mesopotamia and Iran", in The Cambridge World Prehistory, Cambridge University Press, 2014).

Nişaneyên dageri ên teyrên nêçîrê di kevirê pîskirî yê ku li ser dawiya darên keviran (dibe ku pez) hatine xêzkin, bi taybetî li Nemrikê têne dîtin. Ev teyrên nêçîrê bi nivîna hestî ya Zawî Çemî ve girêdayî ne, ku di sala 1960 de hat dîtin û Rose Solecki lêkolîn kir. Ew şahidiya kulture herêmî ya xwemal dikin û dibe ku piştgirî bidin hîpoteza karhanîna wê dikin. Di xaniyekî de îskeletek kesek hat dîtin, destên wî bi êşkere ber bi yek ji van serê çûkan ve dirêjkirî ne. Li Hallan Çemî ya li başûrê rojhilatê Anatolyayê, heywanên din ên wekî berazên kovî, mar, şêr û rovî di heriyê de hatine çêkin, xêzkin an jî li ser guliyên kevirî hatine birîn. Her wiha fîgurên mirovan hatin çêkin. Her çend car caran têne nêçîrkirin jî, ji xeynî Hallan Çemî li tu cihî nayên dîtin: di xaniyekê de serjê û strûhên zozanên hov ên ku berê bi dîwêr ve daliqandî dihên dîtin. Ev dişibin tiştên Mureybet li Sûriyê û Cafer Höyükê li bakûrê kurdistanê. Tiştên din ên ku li Nemrikê hatine dîtin gerdeniyên kevirî yên bi şêklên cihêreng, maharkên malakît, diyariyên weke yên uzwen zayendî bi şêklên wê ku ew dihên dîtin wê bibin (çav: Kozłowski 1989, p. 29.).

Li vir ya ku ew dihêdîtin bi çavkaniyên Kozłowski re wê di serî de wê di wê rengê de bin ku wê karibê bi wan kifşbikin ku wê demek ku wê karibê weke di çerçoveyek bi pêşketina mirov re wê werênê ser ziman wê bibê. Di wê temenê de wê, hewldanên wê weke tiştên çêkiri wê di wê rengê de wê weke hinek dizaynên teybet wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Ev wê, di wê demê de wê pîla pêşketinê a bi fahmkirin û hizirkirin û hwd re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê dîmenên weke xêzkirî ku wê mirovek wê heywanekê wê nişan bikê û hwd jî wê weke aliyekê din ê teybet ku wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê bê. Ev wê bi wê re wê bide diyarkirin ku wê hin bi hin wê di rengekê de wê bi dîtbariya xwe re wê mirov wê bidest gihiştina hişekê wê bikê wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê teybet bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bide diyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê ev hizir wê di serê mirov de wê çêbibê ku mirov wê di wê demê de wê êdî wê weke bi plankirin û sazûmankirinên di serê xwe de wê bikê. Wê di devera ku ew li wê dijî wê weke li wir weke

nişteciivanek wê êdî wê bijî. Wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê kifşbikê ku wê di şêwayekê de wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê mijare hizirkirinê wê di wê temenê de wê xwe di rengekê teybet de wê bide diyarkirin. Xêzkirin wê weke aliyekê din jî wê bide dîyarkirin. Ew jî wê ew bê ku mirov wê karibê wê ya ku ew dibînê wê weke di jişê xwe bi xêwî dikarê wê bigirê wê bide diyarkirin. Weke wê hewldana xêzkirinê a dîmen û an tiştê ku ew dibînê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di wê temenê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Weki din ez wê dikarin wê werênima ser ziman ku wê ji aliyekê din ve wê nişanakên li deverên weke herêmên rojavayê kurdistanê ên weke li afrinê li herêma ayndarê û hwd ku wê werina dîtin wê dîrokkirinên wan w weke heta li dora hezarsalên 12' min û dibê kue w kevintir jî wê were birin. Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê ku wê mijare hizirkirinê wê di rengekê de wê hin bi hin wê pêşkeve û wê pêvajoyên xwe wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Zêdetir wê piştî mirov wê li devera ku ew li wê bû weke niştocih wê zêdetirî wê bi wê temenê pêşketina xwe ya hizrî jî wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê. Di wê temenê de wê dúbare dîtina tiştê wê ne tenê weke dúbarekirinekê bê. Wê weke xorttirkirina bi dîtinê jî wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê di reng û awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê, di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê çerçoveyê de wê aliyekê weke yê di dîmenê zannatî de wê xwe bide diyarkirin. Lê em nikarin wê dîmenê zanaatî wê tenê wê weke zanaatiyekê wê fahmbikê. Ji wê zêdetirî wê di wê dîmenê de wê weke pêwîst bê ku ew were fahmkirin wê weke ku wê hebê. Di wê rewşê de wê aliyên wê yên din ên ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê, di wê temenê de wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Arkeolog diyar kirin ku li çemê Qermezê yek an du cot stêlên ji axê hatine dîtin, ku ne xuya ye ku fonksiyona wan piştgirîkirina banê xaniyan e. Dibe ku van stelan xwedî wateyek sembolîk bin, ku destnîşan dike ku hem çalakîyên rîtuêl û hem jî yên navmalî di xaniyan de pêk hatine. Ku em wê tîgîna weke tîgînek weke pêkhatina ritûalê de wê fahmbikê wê demê wê ev wê dîmenekê din ê ku em wê fahmdikin ji wê zêdetirî û pêşketitir wê weke ku wê karibê bi xwe re wê bide diyarkirin. Minaq wê di wê temenê de wê di wê temenê de wê ev wê weke karibê nişanaka hinek tîgînên weke animismê û hwd jî wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ev wê weke ast û pilek zêde pêşketa a wê demê bê.

Qermez Dere û Nemrik hin birhanên rîtuêlan nîşan didin: bi taybetî parastina bi iskeletê serê mirovan, yên ku di heyama dawî ya her du gundan de di her malekê de dihatin kirin. Ev perestiya bav û kalan û naskirina zû ya xanî wekî "mala malbatê" destnîşan dike, ku cewhera niştêcîh a niştêcîhan piştrast dike û hevgirtina di navbera endamên heman malbatê de destnîşan dike. Goristanek ji qonaxa dawî ya dagirkirinê li Nemrikê dihevinê eşyayên goran û her weha tiştên sertûj weke yên nêçîrê ên ku di hestiyên hin cenazeyan de hatine bicihkirin -

birhanên zelal ên weke yên rewşên weke kuştinê û hwd jî bin (çav: Oates 2014, p. 1474 and 1476).

Di wê demê de wê ev rewş wê weke rewşek ku wê di rengekê de wê di nava jiyanek bi niştêcîhî de wê weke ku wê pêkwerin. Di wê temenê de wê gûndîtî wê bibê. Di nava wê de wê gelek kesên ku ew li rex hev dijin wê bibin. Di dewama wê de wê ev hev nasbikin. Wê di wê rengê de wê yên beyeni ku ew werina wê herêmê wê di rengekê de wê werina kifşkirin. Ev wê weke temenê wê gûndîtîya wan a di wê demê de ku ew wê dijin jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Nêzîkî 7500 berî zayînê, tevgera neolîtîk bi hatina nêçîrvanên çandiniyê yên pêşîn ên ku xwe li gundên li geliyên bilind ên Dicle û Zagrosê birêxistin kirin, berdewam kir. Van gundên kelûpelên neolîtîk, ku aboriyên wan hem li ser nêçîrvaniyê û hem jî li ser çandiniyê bûn, mezintir bûn, ji bo demên dirêj zêdetir mirovan digirtin û xwediyê awadaniyek bihêztir bûn. Lêbelê, çandinî pir hêdî derket holê: yekem şopên nebatên kedîkirî tenê di dawîya PPNB de (destpêka hezarsala 7-an b.z) hatin dîtin. Beriya vê yekê niştêcîhên van gundan bi dasan nebatên kovî berhev dikirin, xwe amade dikirin ku tov biperçiqînin û di li ard û deverê çandiniyê bi cih bikin. Wekî din, hin heywan, bi taybetî bizin,

meh, hasp, çêlek û an ga li pir deveran hatin kedîkirin (çav: Oates 2014, p. 1476).

Tevî toreke bazirganiyê ya di navbera geliyên Dîcle, Zagros û heta Anatolyayê de (bikarhanîna obsidian yek ji nîşaneyên wê yên sereke ye), xuya ye ku nifûsa Zagrosê ji cotkarên pêşîn ên li bakurê kurdistanê roja me an jî deverên Heyva berhembar (Fertile Crescent) a rojava serbixwe pêşketiye. Pîşesaziya lîtikê vedigere heyama berê. Xuya ye wêrisê gundên M'lefaat û Nemrik e. Lêbelê, du xalên hevpar ên hemî herêmên vê serdemê hene: aboriya tevlihev û çargoşeya xaniyan a (çav: Oates 2014, p. 1476-7).

Li wê demê wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê were fahmkirin ku wê pêşketinên bi çandiniyê wê xosletên jiyane wê bi xwe re wê êdî wê weke ku wê bi gûharênin. Wê zêdetirî wê bi niştectihiya xwe ve wê girêdayibûn wê bibê. Wê zêdetirî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ji wê aliyê ve jî wê weke pêwîst bê ku mirov wê hinekê li ser wê bisekinê bê.

Mijare çandiniyê wê di rengekê de wê weke serdemekê ku wê li şûn ve wê were wê weke ku wê xwe bide diyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê werênê ser ziman ku wê di awayekê de wê, gelek erkolog û çavkani wê bidina diyarkirin ku wê herêma zagrosan wê weke herêmek bi serê xwe a teybet ku wê di demên neolîkê de wê weke ku wê weyneyek leyisti bê wê ji wê bahskirin. Nîşanakên wê jî wê di wê temenê de wê hebin. Bi teybetî wê çavkaniyên başûrê mesopotamya û pêşketinên destpêkê ên herêmên ên di derbarê demên berê dîrokê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Li Zagrosê ku bi serê xwe navendeke neolîkê xuya dike, xuyangiya çandiniyê ji aliyê herêmên Bestansur û Çoga Golanê ve dihê dîyarkirin. Şahidê sereke yê dagîrkirina deşta Dîcleyê şûnwarê Tell Mexzeliyê ye, kavilên gundekî ne dûrî Qermez Derê, girêdayî yên geliyê Belixê dihê kifşkirin.

Di heman demê de, li şûnwarên Tell Maxzaliya û Seker al-Aheimar (ji heman cureyê çandî yên ji Çiyayê Torosê li Geliyê Xabûr), yekem kelûpelên xemilandî, yên ku di dawîya hezarsala 8-an berî zayînê de ne, hate dîtin. di navbera PPNB ya dawî û destpêka serdema ku jê re tê gotin "Proto-Hassuna" têkiliyek hate saz kirin (çav: Oates 2014, p. 1476.).

Di renekê de wê mijare zagrosan wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê weke me li jor wê li deverê wê kirpend wê bi demê re wê gûhartinên ku ew wê di wê temenê de wê bi wê re wê bibin wê di renekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bidina diyarkirin wê bibin. Di wê temenê de wê, di renekê de wê ev pêvajoyên gûharandinê ên weke bi ardnigariyê-erosyonê wê di wê temenê de wê pêvajoyek gûharinê a ji ya demên berê xwe cihê wê weke ku wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê didewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çavkaniyên herêmê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bidina diyarkirin ku wê pêvajoyên gûharinê wê bi xwe re wê di her dema ku ew dibê de wê dîmenê berê dema xwe jî wê weke ku wê ji holê rabikê. Ev wê ji aliyekê ve wê weke aliyekê ku wê têkiliyê bi wê re wê bi morfolojîkî wê dênê û an bigihîştina dîmenên din ên fahmkirinê wê weke ku wê di renekê de wê weke ku wê biderfet bikê. Di wê temenê de wê di wê temenê de wê dîmenekê gûharandinê wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di hezarsalên 8-an û 7-an ên berî zayînê de, dîmenê başûrê Mezopotamya dixuye ku berhevokê ji çolên ku bi domdarî diguhezin li kêleka deverên zuwatir, û bi tevahî dîmenek bi gelemperî bi ya herêmên ne zûwa û hê weke har ên îroyîn re tê berhev kirin pêşkêş dike. Dibe ku gelek xirbeyên vê serdemê, ku li nêzî çeman (ku cîwarên girîng bûn), îro jî hebin, lê ji ber ku di bin kaniyên aluviyon ên Dicle, Ferat û gelek şax û geliyên wan de hatine veşartin, nayên gihîştin. Hin ji wan di bin xirbeyên serdemên dîrokî yên ku niha têne keşfkirin de ne. Hin şûnwar, mîna Hacî Mihemed û Ras al Amiya, di dema avakirina nûjen de bi şaşîti hatin dîtin (çav: Oates 2014, p. 1477 and 1480).

Li herêmên çolê yên li rojavayê pergalên geliyên berferêh ên ku niha zuha bûne û hişk bûne, arkeologan birhanên pîşesaziyên hevgrtinek çêkerî ya weke ya bi hariyê yên mîna yên di dawîya dever-demê de, digel pîşesaziyên disşibihîna yên bakurê Erebaştanê û herêma afirînê ên rojavayê kurdistanê vedîtin. Dibe ku ev rewşên weke yên pîşesazî taybetmendiya herêma Kendavê ne, ku di wê demê de hîn hişk bû û bê guman di bin bandûra hewayê hewayek bi wê rengê de bû. Wekî din, amûrên lîtîkî yên "Mezolitîk" (mîkrolît, borîn, xêzkirin) ku bi qasî serdema pêş-neolitîkê di dema lêkolînan de li Girên Burgan ên Kuweytê

hatine dîtin. Lêbelê, bi qasî nifûsên pêşîn ên pêşdîrokî yên rojava û başûrê Sumerê têkildar in, lêkolîner tenê dikarin texmîn bikin (çav: Oates 2014, p. 1480).

Cihê Bestansurê ku di navbera salên 2012 û 2017an de hatiye kolandin, 30 kîlometran li başûrê rojhilatê bajarê Silêmaniyê (ê başûrê kurdistanê), li kêleka Deşta Şehrîzorê, li bintara çiyayên Zagrosê ye. Ji hêla erdnîgarî ve nêzîk, lê ji Jarmo kevtir, gund di navbera 8000 b.z û 7100 b.z de maye. Niştecih ji gelek derfetên ekolojîk sûd werdigirin, di nav de erdên bi bereket, çavkaniyên avê, eraziyan hişk û çiyayî yên ku ji bo nêçîra cûrbecûr ajalan û berhevkirina cûrbecûr nebatan guncan e, nexasim nêzîkbûna çend depoyên kevir ên ku ji bo hilberînê guncan in. Ji amûrên kevir ên paqijkirî û xêzkirî.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê dema ku em dibînin heta wê demê ev çavkani dihên û diyar dibin wê demê em dikarin weke dîmenekê kûrtir wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê kifşbikin û wê werênina ser ziman bê. Di serê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê çawa wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê didewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê di demên berê wê de wê, aliyên kûrtir ku ew bûna wê karibê di rengekê de wê li herêmê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê wê kifşbikê.

Zagros wê di rengekê de wê rewşa sergirtin û gûhartinên bi erosyonê û ardnigariyê ku me kirpend de wê di rengekê de wê bi wê rewş û reng û dîmenê xwe yê demî wê li şûn xwe wê di bin qalikên ku ew ji toz û hwd wê biafirin wê bihêlê. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê ev wê nişanaka hinek gûharinên bi hewayê ku wê çawa wê bi demê re wê temenê çolbûnan wê piştê wê hin bi hin wê biafirênê wê karibê di rengekê de wê bi wê re girêdayî jî wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê û wê fahmbikê bê.

Awadaniya Bestansurê bi avahiyên xetkî û pir-odeyî yên bi xav dihate naskirin. Ne xuya ye ku hemî van avahiyên ji bo niştecihbûnê hatine bikar hanîn: yek bi tevahî ji bo veşartina miriyan hate terxan kirin. Cenazeyên ku pir caran perçe bûne, belkî hatine derxistin û hin beş, qoq, ji bo ji nû ve definkirina li xaniyan hatine rakirin. Ev "mala miriyan" di derbarê zehmetiyên ku niştecihên wê pê re rû bi rû mane de gelek agahdarî peyda dike, belkî bi veguheztina neolîtîkê ve girêdayî ye: gelek

îskeletên zarok û ciwanan pirsgirêkên ciddî yên wekî kêm xwarinê û rewşa xwarinê di destpêka jiyane de destnîşan dikin.

Lêbelê, ev rewşa parêzê tevî astên bilind ên cihêrengiya biyolojîkî pêk hat, ku diviya bû ku girêdayîbûna bi cûrbecûr nebatên neolîtîkê kêm bikira û ji ber vê yekê xetereyên bi çandiniya zû û îstismarkirina zû ya heywanan ên wekî bizinên malê, pez û beraz sînordar kiriba. Dîsa, hin awayên nêçîra memikdarên piçûk û mezin berdewam kirin, her weha xwarina masî, mirîşk û şemalokên axê, ku pêkhatayên girîng ên parêzê bûn, berdewam kir (çav: Roger Matthews et al. Ingrid Iversen, p. 13-32).

Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Lêbelê, ev rewşa parêzê tevî astên bilind ên cihêrengiya biyolojîkî pêk hat, ku diviya bû ku girêdayîbûna bi cûrbecûr nebatên neolîtîkê kêm bikira û ji ber vê yekê xetereyên bi çandiniya zû û rewşa wê ya zû ya heywanan ên wekî bizinên malê, pez û beraz sînordar kiriba. Dîsa, hin awayên nêçîra memikdarên piçûk û mezin berdewam kirin, her weha vexwedikirin û girtina masî, mirîşk û şemalokên axê, ku pêkhatayên girîng ên xwarinê bûn, berdewam kir (çav: Roger Matthews et al. Ingrid Iversen, p. 13-32.)

Çoga Golan yek ji kevintirîn şûnwarên neolîtîk ên Îran û an kurdistanê roja me ye. Di 2009 û 2010-an de hat kolandin, ew qadek bi qasî 3 hektar digire û 11 astên dagirkirinê yên ji Neolîtîka Seramîk (di navbera 12,000 û 9,800 b.z de hatî pîvandin) ji vê herêmê re hatine veqetandin. Dagirkirina şûnwarê bermahiyên arkeolojîk ên pir û cihêreng hiştin: şopên diwarên çîpîrî, pîşesaziya litîkî, kelûpelên kevîrî, tiştên hestî yên xêzkirî û figurên axê bûna. Bermahiyên heywanan pir cihêreng in: bizin, berazên kovî, xezal, kerên kovî, dewar, kêvroşk, rovî, çûk û masî û hwd bûna.

Bermahiyên zêde yên botanîkî destpêka çandiniyê belge dikin û destnîşan dikin ku ew di demek pir dirêj de qewimiye. Li vir jî, wek li Bestansurê, di dema dagirkirinê de, cureyên çolê yên hin berhemên bingeîn ên serdema neolîtîkê, ceh, genim, nîsk û nok hatin dîtin. Lêkolînên cûrbecûr ên li ser geşedana riwekên kedîkirî jî nîşan didin ku Zagros li gel herêmên bakur û başûrê Şam yek ji hêlînên kedîkirina riwekan bûye.

Nîştecihbûna geliyên Dicleyê di serî de ji aliyê şûnwarê Tell Maxzaliya ve hatiye belgekirin, bermahiyên gundekî ku ji dawiya hezarsala 8-an

berî zayînê ye, ku di geliyek de li kêleka çiyayê Sincar, ne dûrî Qermez Derê ye, û ku girêdana wê ya çandî wê di PPNB ya dawî ya Şamê de bi cih dike û wê nêzî çandên ku Geliyê Belîxê li bakurê Sûriyê (rojawayê kurdistan roja me) diyar dike. Li wir nêzî bîst û çar cih hatine dîtin, di nav de Tel Sabi Abyad (ankû serê gir). Niştecihên van gundan girêdayî rûdanên çandî yên PPNB yên tûpîk ên Cafer Höyük an Çayönü ne û ji Çiyayên Torosê û herêmên din ên Anatolyayê hatine. Aboriya wan hem li ser nêçîrwanîyê û hem jî li ser çandîniyê ye, ev taybetmendiyeke kûr a tevahiya Deşta Belîxê ye, ku genim û ceh tê de tê çandin û pez û bizin tê çandin. (çav: Oates 2014, p. 1476.).

Berevajî xaniyên dorhêl ên kevnar ên Qermez Dere û Nemrik, ku li dora deverê hevpar hatine çêkirin, hemî xaniyên li Tell Maxzaliya êşkere niştecih in, bi şeklê çargoşe ne, û dîwarên wan ên ji heriyê li ser bingehek ji kevirên kilsînî hatine çêkirin û bi keviran hatine dagirtin. Hem depo û hem jî qadên metbexê hene, û yek ji xaniyan bi dûxaneke bi dûmanê derve heye, mîna xaniyên paşerojê yên li Umm Dabaghiyah û Çatal Höyük. Weke ku li Nemrikê, di qonaxên dawî yên gund de dîwarekî bi bircên derdora xaniyan tê dîtin, ev jî nîşan dide ku dibe ku pevçûnên bi cîranan re hene.

Mîna Nemrik, astên destpêkê yên Tell Maxzaliya serdestiya obsîdyenê nîşan dide, tevî dûrbûna depoyên herî nêzî ên li Anatolyayê, ku teknîka çîpkirinê ji wir hatiye îthalkirin. Di nav herêmê de xalên çêkeriyên wek sênikan jî hene, hem bi teşe pel û hem jî kêran, û hem jî solên zivirî yên li gorî demjimêrê. 'Tell Sabi Abyad II', Byblos, û xalên Amûqê di astên jor ên cîhek li Geliyê Belîxê de hatin dîtin. Kevirên hastî ên demê de dihên bikarhanin, ku paşê di serdema Hassuna de hatine bikar hanîn, jixwe hene. Di heman demê de li Tell Maxzaliye û gundên din ên Geliyê Belîxê jî dasên bi bitumîn hatine dîtin, ku li lepên wan şopên berhevkirina genim xuya dikin. Niştecihan jî tasên mermer, destan û çîpên pîçkirî (çêkiri) li pey xwe hiştin. Her çendî gundê Tell Mexzaliyeyê hê jî kerpîç e, rewşên wek gipsî û kelûpelên xemilandî jî tînin bikarhanîn. Ev dikarin li seranserê Cizîra û Çola Sûriyê, bi taybetî li Seker al-Aheimar, werin dîtin (çav: Oates 2014, p. 1476.).

Sheker el-Aheimar cîhek mezin a Mezopotamyayê ye ku bi qasî 4 hektarî ye û yekane cîh e ku agahdariya li ser derbasbûna ji PPNB-ê berbi potipên Proto-Hassuna peyda dike. Asta ya gundê PPNB avahîyên piçûk ên çargoşeyî li ser platformek bi kevir a ku berê li Tell Maxzaliyah hatî dîtin nîşan dide. Li ser dîwarên kerpîç bikarhanîna çekêka lîmê gelemperî

bû. Her çend hin aliyên weke bi rengê pîşesaziya keviran a bikêrhatî ya li Şeker el-Aheimar dişibin yên Zagrosan, xêzkerên dawîn, birîn, axînen paqijkirî û serê tîpên ku di dawîya PPNB de hevpar in, mîna yên li Geliyê Belîxê ne. Di nav tiştên xemilandî de firaxên 'axa sipî (gips)' û kevir û mêşên obsîdyenê yên Anatolyayê jî hene (çav: Oates 2014, p. 1477).

Lê belê, vedîtina herî girîng, hejmareke mezin ji firaxên kevirî, kelûpelên spî û, berî her tiştî, berê ya amûrên avê ne, herî pêşîn ê kelûpelan e ku li tevahiya Mezopotamyaya bakur û navîn dihên dîtin. Li ser rewşa nizm û nerm ku taybetmendiya serdema neolîtîk a seramîk a destpêkê ye dihê diyarkirin, ev xwedan hevgirtineke zexm û "granular" e û ji kelûpelên "Proto-Hassuna" yên pêşerojê pir cûda ye. Ji bo lêkolînerên Yoshihiro Nishiaki û Marie Le Mière, ev vedîtin ji hêla saziyek çandî ve bi navê "Pre-Proto-Hassuna" hate numînê kirin, ku xuya dike ku di PPNB ya Navîn de dest pê kiriye û li Proto-Hassuna bi dawî bûye hebûna qonaxek seramîk a destpêkê (çav: Yoshihiro Nishiaki and Marie Le Mière, "The oldest pottery Neolithic of Upper Mesopotamia : New evidence from Tell Seker al-Aheimar, The Khabur, Northeast Syria", *Paléorient*, vol. 31, no 2, 2005, p. 55-68 (read online [archive], accessed July 7th, 2022)).

Di Serdema Neolîtîk a Seramîk de (7000 heta 5000 b.z), civakên çandiniyê her ku diçe Mezopotamyaya dagir kirine. Gundên di avhewayaya zuwa ya Mezopotamyaya Jêrîn de hatin avakirin, ev jî nîşan dide ku pergalên avdanê hatine pêşxistin. Lê belê ev nayê wê wateyê ku Mezopotamyaya Jêrîn beriya hezarsala 7'an beriya zayînê nehatiye dagirkirin. Bermahiyên niştecihên berê dibe ku zehmet be ku mirov bigihîje, di tebeqeyên kûr ên siltê de hatine veşartin, an jî bi tenê ji ber erozyona çemê dijwar a li deştan wêran bibe. Niştecihên herî girîng ên li navenda Mezopotamyayê Bûqras in, ne dûrî sînorên Iraqê a roja me li rojhilatê Sûriyê, li başûrê Samarrayê, li rojavayê Xatrayê; Bexda, li rojhilatê deşta Mezopotamyayê Çoga Mamî ye (çav: Oates 2012, p. 476).

Di destpêka vê serdemê de (bi 6500 b.z), yekem seramîkên xemilandî xuya dibin, li Bouqras, Tell es-Sawwan û Umm Dabaghiyah. Ev di destpêka serdema Kalkolîtîk de temam bûne. Dîroknas di derbarê van seramîkên boyaxkirî de çend çandan ji hev vediqetînin: Hassuna, Samarra, Halaf û Ubeyd, navên şûnwarên arkeolojîk ên ku ew yekem car lê hatine keşif kirin. Di sedsalên destpêkê de, seramîk yekem car bi qismî bi birînen xetê, qalibên pêlkêş, an jî lozên bilind, taybetmendiya çanda

Hassuna, hatine xemilandin. Dûv re ew hûr û hûrtir bûn, bi tevahî bi wêneyên geometrîk hatin pêçan, û ji bo çandên Samarra û Halaf ew bi numinêrkirina hêmanên xwezayî yên stîlkirî yên mîna nebat an çûkan tevlihevîr bûn. Her çend hilberîna kelûpelên boyaxkirî di heman demê de bi karanîna nîşanên yekem ên wênesaziyê winda bibe jî, ev xemilandî bi heman awayê nivîsandinê wekî amûrek veguhestina ziman nayê hesibandin. Lêbelê, dibe ku ew kodek an zimanek wêneyî ye ku wateya wê winda bûye (çav: Jean-Louis Huot, *An Archaeology of the Peoples of the Near East*, vol. I: From Village Peoples to City-States (10th-3rd Millennium BC), Paris, Errance, coll. "Civilizations and Cultures", 2004, p; 53).

Civakên li Zagrosan hinekî ji yên li deşta Mezopotamyayê hatine veqetandin xuya dikin. Jarmo mînaqa vê ye. Ew gundek e li ser girekî deşta Çemçemal li bakurê rojhilatê Iraqê û an li başûrê kurdistanê ya, li rojavayê çiyayê Zagrosê dikeve. Ew yekem car di salên 1940 û 1950-an de ji hêla arkeolog Robert John Braidwood ve hate kolandin da ku li ser koka çandiniyê lêkolîn bike. Gund ji xaniyên xav pêk dihe û çend odeyên wan bi deriyên nizm ve girêdayî ne. Cûreyek xurfên ku ji 'çayönûyê' dihe zanîn wek şebek hat nasîn. Hejmara mezin a pêjnên axê yên ku li Jarmo hatine dîtin belkî taybetmendiyek herêmî nîşan dide: zêdetirî 5,500 pêjn û nêzikê 5,000 nîşanekên gil li wir hatine dîtin. Lêbelê, kelûmelên "tadpole" yên nizm ji çanda Proto-Hassuna ya ku li deverên nizm ên Mezopotamyayê dihe dîtin, pir cihê ye, dema ku mînaqên din ên vê kelûmêlê bêtir li rojhilat tene dîtin. Ev dixuye ku ji vê serdemê û pê de di navbera deştên Zagros û Mezopotamyayê de sînorê çandî nîşan dide.

Hin bi hin wê çandî wê dem bi ser ve wê derbas bibê wê weke ku wê ji çavkaniyên proto-hassunna wê werina dîtin de wê ji yên demên piştre wê cihêbûn wê weke ku wê bikeve navê. Minaq di renga muameleya li miriyan û hwd wê di wê temenê de wê ji yên di çerçoveya çanda ubeydê ku wê were dîtin de wê bi wê re wê cihêbûnek wê weke ku wê xwe di nava wê de wê bi wê re wê di rengê de wê bide dîyarkirin. Ev cihêbûn wê hem wê di rengê de wê nîşanaka pêşketinê bin û hem jî wê nîşanaka têgînekê wê weke ku wê çawa wê ji herêmê li herêmê wê dem bi dem wê bi wê re wê cihêbûn wê bibê wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê di dewama wê wê karibê bi wê re wê fahmbikê. Di demên çanda neolitikî de wê gûharinên ku wê bibin wê bi wê re wê karibin ji hin aliyan ve wê werina kifşkirin. Ji xwe rewşek weke ya bi pirrbûna çandî û dîmenên wê û hwd re ku wê bi wê werina ji hev

cihêkirin jî wê di wê temenê de wê weke nişanaka wê di rengekê de wê bi xwe re wê diawayekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di wê temenê de wê bi wê rewê bide diyarkirin ku wê çawa çanda çandiniyê wê di wê temenê de wê karibê wê têgînekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê karibê bide me.

Çanda herêmê wê di rengekê de wê di wê demê de wê weke ku wê hinek cihêbûnnê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin. Wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda komî wê di wê rengê de wê derkeve li pêş û wê di wê temenê de wê pêşkeşkirina miriyên xwe û an weke korbankirina mirovan jî ku wê karibê wê fahmbikê wê hinek rewşên ku wê bi hûrgilî wê weke pêwîstiya fahmkirinê bin wê xwe bidina diyarkirin.

Di wê temenê de wê di wê demê de wê çanda ubeydê wê pêşketina wê û an pêvajoyên bi ber wê ve wê bûhûrînê wê di rengekê de wê xwediyê aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekkê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Di wê demê de wê hinekê jî wê weke xosletên ku bi jiyanê komî û bi cihbûnê wê weke bi niûştecihi wê pêşkevin. Wê di wê temenê de wê hin bi hin wê hinek pêvajoyên wêxwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Li Mezopotamya Jor, beriya berfirehbûna çanda Ubeydî ya di hezarsala 5'an a b.z. de, şêwayê nêzîya li miriyan jî aliyê şêwaz û cihê xwe ve cuda bû. Ew jî gorên sade û bi çend tiştan heta cesedên perçebûyî yên wan tedbîrên taybetî werdigirin, wek ku di guliyek seramîk de hatin veşartin. Bi ser de, her çend birhan qels in jî, xuya ye ku hin civak li derveyî gund goran kirine: gor li serê gire nêv (gundekî ku dema ku mirî hatine veşartin, hate terikandin) hatine dîtin. Li Tell Sabi Abyad, gundekî ku wek hatî cihêkirin, arkeologan du îskelet dîtin ku xuya bû li ser banê xaniyekê ne; ev bê guman rêûresmek berfireh bû ku tê de miriyan rolek navendî list. Çêla Mirinê ku li girêbarêz li başûrê rojhilatê Anadoluyê û an li herêma maraşê dikeve ye, morgayeke ku herî kê 40 kes hatine perçekirin tê de hene. Lêkolîner vê yekê wekî veguherîna miriyan di nav bav û kalên kolektîf ên jî nû ve hatî çêkirin de dibînin. Ev weke bi çanda korban kirina mirovan jî weke biderfet bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê (çav: Campbell 2012, p. 426-427.).

Ji wê aliyê ve wê ev herêmên ku wê mijare gotinê bin wê di sînorê bakûr û rojavayê kurdistanê de wê cih bigirin û wê di wê demê de wê ev wê weke herêmên avî ku wê herdû çem wê weke ava wan wê bilind bê.

Wê bi wê re wê şaqên çeman ên cihê ku ew di roja me de wê weke çikiyana wê di wê demê de wê hebin.

Ev dema ku wê bahsa wê were kirin û wê weke mijare gotinê bê wê weke demek ku wê bi têtî û salixkirina weke 'dema proto-hassunna' jî ku wê karibê wê bi nav bikê wê bibê û wê di wê demê de wê pêşketinên wê demê ên ku wê li ser temenê bi niştetihbûnê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê bidina diyarkirin.

Nêzîkî 6500 b.z., bikarhanîna sifir, derketina mogran, avdanî, wêneyên dîwaran, perestgehên pêşîn, dabeşbûna civakî ya her ku diçe zelal û rêvebirina civakê ya tevlihevtir têne tomar kirin. Wekî din, kerpîçên çargoşe yên yekem û pêlên pêşîn ên li ser dîwarên hundur û derve, ku berê li Cafer Hôyûk hatine dîtin, bi giranî li Samarra, Bouqras û hinekî jî li Tell-Hassuna xuya dikin (çav: Sauvage 2009, p. 195.).

Umm Dabaghiyah, ku li başûrê kurdistanê û an Iraqê roja me di navbera çemên Dicle û Feratê de ye û di hezarsala 7mîn berî zayînê de ji îro çêtir tê avdan, belgeya herî temam a qonaxa Proto-Hesunna (7000 b.z – 6500 b.z) pêşkêş dike. Nifûsa Umm Dabaghiyah, bê guman wêrisê PPNB ya herêmên rojavayê kurdistanê roja me û an Sûrîya roja me bin û, aborîyek tevlihev dimeşand ku tê de 'primrose' bi taybetî ji bo çerm û goştê dihat nêçîrkirin. Dibe ku ev herêmek demsalî be. Lêbelê, genim, nîsk, û ceh, û her weha nebatên çandiniyê yên tîpîk jî amade bûn, ku hebûna zozanên bilind û golên hûrik li deverê destnîşan dikin. Dîwaran nîşan dide ku kelûpelên bilez di toran de têne girtin (çav: Huot 2004, p. 53).

Di dîwarên avahiyên li Umm Dabaghiyê de qutbûn hene û tê îdiakirin ku ew ji ser banan ketine hundur. Van avahiyên, bi gelemperî di mezinahiya wan de pir piçûk in, xwedan ocaxên gizêrê yên hundurîn ên ku bi sobeyên derve ve girêdayî ne, zivistanên sar diyar dikin (wek ku di demên nûjen de li herêmê, di nava kurdan û hwd de hê heya), heya ku ev amûr ji bo germkirinê wê were bikar hanîn. Dihê fahmkirin ku hin avahiyên ku di rêzên dirêj de hatine çêkirin wek embar hatine bikarhanîn. Struktûrên hîlanînê yên bi vî rengî lê yên kurttir li li girê nêv li bakur hatine dîtin (çav: Oates 2012, p. 470-471).

Li gorî cihên din, li Umm Dabaghiyah gelek mînaqên kelûpelan nîn in. Ji bilî vê, ew bi sadebûna xwe pir dişibihe kelûpelên Bûqrasê, ku xuya dike ku bi wê ve girêdayî ye: firaxên mezin an jî tasên ku bi axa/hariya sor hatine boyaxkirin û carinan jî bi motîfên seretayî yên wek bend, şevron an xalan hatine xemilandin bin. Lêbelê, Bouqras gundek pir mezin e ku bi eslê xwe zelal di PPNB-ya rojavayê kurdistanê roja me de û

an Sûrîya roja me de ye. Ji bilî malzemeyên pêwîst û seramîkên neolîtîk ên tîpîk ên ku berê ji bo Umm Dabaghiyah hatine vedîtin, di dîtînan de firaxên kevîr û wêneyên stêrkan an hinek wêneyên axa sor hatine boyaxkirin li ser hin dîwarên hundurîn hene, ku hemî bi axekê hatine nixumandin hatina dîtînan. Van avahiyên ku ji sê an çar rêzên jûreyan pêk dihên, bi rêkûpêk tene plansaz kirin û bi şêwazek hevgirtî li ser kolanên teng tene saz kirin. Digel ku hêj birhanek zelal tune ye, mezinahiya hin avahiyan û ev neqşe destnîşan dike ku desthilatdariyek fermî hatiye damezrandin (çav: Oates 2012, p. 467-468).

Di wê demê de wê were kifşkirin ku wê hemû çêkerî wê di rengekê de wê sazûmanek û rêkûpêkiyek wê bi wan re wê di rengekê de wê hebê û wê xwe di rengekê de wê bi wan re wê weke di rengekê de wê bide dîyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Di warê avahiyî û an xaniyên ku ew çêdikin de jî wê di rengekê de wê li gorî havîn û zivistanê ku wê bi wê werina jiyankirin û wê li gorî xosletên sar û germiyê wê çawa wê werina çêkirin wê bi wê re wê werina kifşkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Xaniyên ku ew wê di rengekê de wê weke çawa wê bo zivistanê wê bibin wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê ew wê bi wê re wê bibê ku wê çawa wê xwediyê aliyekê wê yê giringekê giring bê. Minaq wê, li hundûr wê dema ku wê agir wê were pêşxistin wê çawa wê dûmanê wê û an duyê wê bê derxistin li derve wê rêyên wê weke lule wê di rengekê de wê were dîtînan ku wê çawa wele sobayên ku ew di demên piştê dihên çêkirin wê di rengekê de weke wê de wê were dîtînan ku ew wê were kirin.

Kevirên ku bi teknîkek mîna ya Umm Dabaghiyah û Bouqras, lê bi şêwazek cuda hatine çêkirin, kêmtir in, lê di heman demê de li herêma Tell es-Sawwan, ji Qonaxên I û II, tene dîtînan. Sawwan gundek e ku di hezarsala 7an a berî zayînê de li Mezopotamyaya Jêrîn, li ser Çemê Dîcleyê, bi qasî 80 km li bakurê Bexdayê hatiye damezrandin. Nêzî 400 gor li vir hatin dîtînan ku ji sê parên wan zarokên pitik hebûn. Di gelek goran de hestiyên wînda hene. Mînaq, yek tenê hestiyên destê zarokê di hewîne, ku dibe ku hin laş ji bo goristanên din hatine veguhestin. Di bin goran de gelek tiştên hatina bi cihkirin hene: wek pêykerên piçûk û hingul tiştên din ên cuda. Hemî van tiştan ji herêma Tell es-Sawwan re bêhempa ne: hin pêjnan xwedan malzemeyên din in, wek şêl an kevîr, bi gelemperî bi rengên cihêreng ku çavan ronî dikin. Li gorî ka ew çawa di

goran de hatine rêz kirin, lêkolîner cûdahiyek girîng a civakî di nav kesan de kifş kirin. Çend pêjnên ax û amûrên ku li derveyî goran hatine dîtin dibe ku bi rîtuêlên cenazeyan re têkildar bin. Gelek ji goran di bin avahiyên mezin, sê-beş de (bi navê "sêkikê" têne zanîn), avahiyek ku heya kevnariya Mezopotamyayê berdewam kir, hatin dîtin. Lêbelê, hin gor di beşên din de cih digirin û bi zelalî ji her awadanî têne veqetandin, kirina şîroveyek zelal di navbera "tîrbeyên bin xaniyan" û "goristanan" de dijar e ku mirov bi wê bigihijê fahmkirinek zelal (çav: Oates 2012, p. 467-468).

Lê çavkani wê di wê temenê de wê di derbarê demek tekûz a ku wê di bin navê proto-hassunna de wê werê diyarkirin wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di derbarê xosletên wê yê jiyanî de wê direngê de wê bide diyarkirin. Çendî ku wê rengên pêbaweriyên wê ku ew hebin û çawa hebin wê ne diyariyek wê hebê jî lê wê hinek nişanên wê hebin ku ew wê di wê demê de wê çawa wê di rengê de wê xwediyê awayekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê weke hinek xosletên ku ew wê bi wê re wê weke hin bi hin wê bi rengê hinek xosletên weke yê bi animistî wê bibin wê dîmenekê wê bi xwe re wê bidina diyarkirin.

Mijare goran wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş ku wê di rengê de wê miriyên xwe wê bi wê gor bikin. Ev tîgîn wê dibê ku wê piştê wê di dema têr a pêşketî a çanda hassunna de wê weke ku wê rê li pêşketinê fahmkirinê ên weke pêbaweriyên animist ên weke li aliyê din ê jiyanî de bi derfet ku wê weke bi wê bi hişbibin jî wê bi xwe re wê di rengê de wê weke ku wê biafirên û an wê ji afirandinek bi wê rengê re wê weke bibê temenekê fahmkirinê.

Di demên piştî wê ên şariştanî û pêşketina wê de wê tîgînê bi 'cihane jêr' jî wê di wê temenê de wê weke ku wê hin bi hin wê temenekê wê biafirê. Lê ji aliyê din ve jî wê weke fêrsa jiyanê wê bibê û wê ji wê gav wê were avêtin ku wê li şûna li mirinekê wê were hizirkirin wê hertimî wê bi hebûna jiyanekê wê di dewama wê de wê weke ku wê were lê hizirkirin wê zêdetirî wê weke ku wê bi derfettir bê wê bi wê re wê were li lê hizirkirin.

Di wê nûqteyê de wê zêdetirî wê birhanên morfolojikî wê hebin ku mirov wê di wê şêwaye de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev ali wê weke aliyên ku wê di wê temenê de wê yekser wê weke dîtinek bi hiş ku wê bi seretayî jî bê wê çawa wê temenê wê biafirênê wê weke hinekê çavkaniyên wê biafirênin bin.

Xaniyên li vir "sêalî" ne, yanî ew ji cîhek çargoşeya navendî ya ku ji yek ji firehiyên wê tê ketin pêk dihê, ku rê dide rêzek odayên piçûktir ên ku li dora dirêjahiya wê bi simetrîk dorpêç dikin. Li Tell es-Sewwanê ev avahî ji eşyayên xwe yên malê vala tene dîtî, mîna ku niştecih derketine û her tişt bi xwe re birin. Di rastiyê de, cîhê belkî piştî demek texmînkirî di navbera 123 û 300 salan de hate terikandin û ji nû ve dagir kirin (çav: Oates 2012, p. 467-468).

Di dawîya serdema Proto-Hassuna de jî yekem karhanîna mohran destnîşan kir: li Hassuna, Bouqras û Sawwan wan dest bi pratîkek ku li Mezopotamyayê geş bû û îro jî wekî "garantiyek" berdewam dike. Pêşînên mohrkirinê yên yekem li ser kepçeyên spî yên piçûk xuya dikin ku bi zelalî "taybetmendiya" ya ku li ser devikna girtî dihê dîtî nas dikin. Di dawîya Serdema Samarra de, nişanakên wê di wê rengê de xwe didina diyarkirin ku ev mohr bi berfirehî wekî amûrên "peyman" li navend û bakurê Mezopotamyayê hatine bikar hanîn (çav: Oates 2012, p. 467-468).

Pêşketina çanda hasûnna wê hinek nişanakên wê hebin ku wê yekser wê li dora rêza şîyayê şengalê û hin deverên weke herêma cizirê ku wê heta başûrê kurdistanê û nêzî baxdayê wê dirêj bibê wê di wê navendê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Bingihê wê zêdetirî wê li rojava û bakûrê kurdistanê roja me wê di dewama wê de wê zêdetirî wê bi ardên beyer û ên bo çandîniyê ku ew zêdeyî li pêş in û wê bale mirov wê di wê rengê de wê bi şîyayên xwe wê bidina diyarkirin de wê bibê. Wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê herêmên li dora botanê a roja me wê heta deverên rojavayê kurdistanê wê di wê temenê de wê, xwediyê çavkaniyên giring bin ku mirov wê pêwîst bê wan di serî de kifşbikê bê.

Çanda hasunna wê di serî de wê di rengekê de wê li rex nêçirî û masigirtinê û hwd wê wek hin bi hin wê kedîkirina şîyayîyan û hwd re wê xwe bide diyarkirin. Di wê demê de wê nasîna xosletên şîyayîyan û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê

wê di wê temenê de wê didewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Çanda hasunna wê di rengekê de wê dema ku wê di roja me de wê bahsa wê were kirin wê weke dagerek wê zêdeyî wê mijare kifşkirinên meju û dîroka çandiniyê û hwd re wê di rengekê de wê were dîyarkirin. Di wê temenê de wê bi wê re wê weke ahengekê ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê di şêwayekê de wê çawa wê xwediyê aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Çanda Hassuna (6500 b.z – 6000 b.z) navê xwe ji Tell Hassuna, cîhek arkeolojîk li navenda Cezîrê, di navbera Geliyê Dicle û çîyayê Sincar de, ku ne dûrî Mûsila îroyîn e, digire. Girê nêwê û "Tulul eth-Thalathat", ku li deşta cizirê û zozanên çîyayê Kurdan in, jî beşek ji profîla Hassuna ne. Van gundan di hezarsala 7-an a b.z de li herêmek baran ku çandiniya ziwa lê biderfet bû, sax man. Niştecih cûrbecûr dext, nîsk diçênin û pez xwedî dikin. Dewar, bizin, pez û beraz xwedî dikin, nêçîra dewarên kovî, xezala û hirçan dikin (çav: Huot 2004, p. 55.).

Di destpêkê de ji kevçiyê hatine çêkirin, dîwarên xaniyên parzimenî hêdî hêdî ji kerpîçên qelandî hatine çêkirin. Xanî jî nêzîkî hev hatine çêkirin û tevlihevtir bûne, xaniyek ji yanzdeh ode pêk dihe. Sîstema malbatên ku li dora embarên kolektîf kom bûne, ku wek navenda niştecihbûnê dihatin hesibandin, jixwe di civaka Neolîtîk a Bakurê Mezopotamyayê ya Tell Maxzaliyah de dihat bikarhanîn û di serdema Hassuna de gihiştibû pêşkeftina xwe ya tevahî, giştî û pêşketî. Dixuye ku ev sîstem hevgirtina civakê misoger kiriye (çav: Huot 2004, p. 55.).

Di wê demê de wê sazûmanek gûndîtî a weke ku wê hin bi hin wê ji sînorê wê derbas bibê bi pêşketina xwe re wê bi wê re wê were dîtin. Di wê temenê de wê zêdebûna bi gûndîtîyê wê weke aliyekê wê yê bi fizîkî ku wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin bê. Lê ev wê ne tenê wê weke fektorên ji wê sînorê derbabûnê bin. Aliyên din ên weke bi pêşketina bi hişmendî, fêrbûn û alimandinên nava wê xwezayê û bi wê gihiştina serwerîyek ku ew dikarin bi wê bijin re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Ku mirov ji kijan aliyê ve wê li wê binerê wê dikarê wê fahmbikê ku wê xwezayê wê demê wê ji her aliyên wê ve wê hem zêdetirî bi derfet bê ji ya iro zêdetirî û hem jî wê diwartir bê bi rewşên xwe yên jiyankirinê. Wê ev herdû fektor wê weke du fektorên ku wê du wê temenê de wê

bikin ku wê ew di rengekê de wê bi wê re wê bijin. Malbatiti wê weke ku wê ji navaroka çavkaniyên me yên li ser herêmê û demê wê werina dîtî û diyarkirin wê bînin ser ziman ku wê pêşkeve û wê xwediyê astek bê. Wê di wê temenê de wê di xaniyên ku wê di wê de wê pirr beşî wê bibê wê bibin û ev wê weke nişanaka wê bê ku wê gelek kes wê bi carekê wê weke ji malbatekê wê di nava hev de wê bijin. Wê bi alimîna hevdu. Nişanakên wê di rengekê de wê bi xortî wê xwe li herêmê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê ji aliyekê ve wê weke ku wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di reng û awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Çanda hasunna wê di rengekê de wê weke çanda gûnditîyê bê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Çanda Hassuna bi çomlekên pir cihêreng, bi motîfên ku bi axa sor hatine xêzkirin an jî di toreyan rêzikên paralel û/ an şevronan de hatine xemilandin, diyar dibe. Ev cure kelûpelan bi giranî li bakur û navîna Mezopotamya û her wiha li herêma Xabûr a bakurê rojavayê Kurdistanê û rojhilatê Sûriyê dihê dîtî (çav: Oates 2012, p. 467).

Bi germkirin û qamirandina di ocaxên mezin de ku ew dihên çêkirin wê rewşên weke çomlek û kerpiçan wê werina dîtî. Li girê nêwê, arkeologan yekem mînaqa baş-parastî ya sobeya firina ku ji du odeyan li ser hev pêk dihê dîtî ku bi dîwarek bi pergala derxistina dûmanê ve ji hev veqetandî ne kifşkirin (çav: Huot 2004, p. 55.)

Di aslê xwe de wê ev nişanaka dawî ku wê weke bê diyarkirin wê weke nişanayek zêde giring û wê di derbarê pêşketinê wê demê de jî wê têgînek teybet wê karibê di serê mirov de bide çêkirin. Wê karibê bi wê re wê were fahmkirin ku wê çêkeriya bi destî wê di wê astê de wê çawa wê li astek zêde mazin wê li herêmê wê bi wê re wê weke di rengekê de ku wê derkeve li pêş wê bê dayin diyarkirin.

Serdema çanda hassunna wê di rengekê de wê dema ku ew wê li wê werê nerin wê di dîmenekê de wê weke çomlekên ku ew wê bi axa sor ku wê weke hatina çêkirin û an weke boyaxkirin wê werina kifşkirin. Di wê demê de wê demek ku wê hem ji aliyekê ve wê weke bi serê xwe weke

demekê bê û hem jî wê ji aliyekê din ve jî wê weke demek ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê çawa wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Çanda hasunna wê weke xosletên dema neolitikî a herêmê ên tîr jî wê ji aliyekê ve wê li rex xosletên xwe yê demkî ên bi serê xwe weke pêşdikevin wê bide diyarkirin. Di wê demê de wê pêşketina çekirina xaniyan û di wê temenê de kedikirina keriyên sawalan û di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê. Di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê dîmenekê ku mirov wê weke pêwîsta wê ji hev derhênê w xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Ji nişanakên ku wê bi wê re wê di rengekê de wê xwe bidina diyarkirin wê di wê temenê de bin ku wê di şêwayekê de wê, jiyanek wê hem bi xwezayê re wê pêşketî û di ahengekê de wê hebê û hem jî wê ji aliyekê din ve jî wê di nava wê xwezayê de wê bi naskirinekê wê di rengekê de wê dimenekê xwe yê teybet ê weke bi kedikirina şênîyan û an weke bi naskirina wan û çandîniya wan re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Ji birhanînên morfolojîkî ên ku ew wê li ser çavkaniyên ku ew jî wê demê dihên kifşkirin wê were fahmkirin ku wê di wê temenê de wê dîmenekê pêşketî ê giring wê xwe di dîmenekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê çanda wê demê wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman ku wê naskirina nebatan wê di serî de wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê çawa wê bi wê re wê bijî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê bi wê re wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê kaeribê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dîmenekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê ku wê di wê temenê de wê, çandîna nebatan wê ji aliyekê ve wê bi naskirina wan ve jî wê girêdayî bê. Wê ji wê derhanîna aliyên din ên weke tiştên din ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Naskirina nebatan wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê di serî de wê dikarê wê ji du aliyên ve wê qatagorizebikê di çerçoveya fahmkirinê de wê bibê bê. Aliyê pêşî wê weke bi kifşkirinên çavkaniyên wê yên weke bi çandiniyê re bê. Ev wê di rengekê de wê weke têgînên weke genim û hwd çandina wê di rengekê de wê bibê. Û wê piştî wê ji wê derhanina tiştên din ên weke ku ew ji dextlê wê werina derhanin wê bibê. Di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê wê bê. Aliyê din jî wê di çerçoveya yelpezeyekê de wê bi berfirehî wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de ku wê werênê ser ziman wê rewşên weke naskirina nebat û şînayiyên din ên di nava xwezayê de bin. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekkê de wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê aliyê de wê şînayiyên ji nava xwezayê ku wê bi zanina xosletên wan re wê çawa wê weke xwarinê wê ji wan wê were derhanin wê di wê temenê de wê bibê bê. Ev ali wê di wê temenê de wê bi têjkirinên nû re wê ji nava xwezayê wê mirov wê weke ku wê bi wê re wê li wê bigihijê wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê weke aliyekê wê yê din wê karibê wê werênê ser ziman ku wê rewşên weke yên şînayiyan wê weke deerfetên nû ên xwarinê ku wê bibin wê di cihê xwe yê ku ew li wê niştecihbûya wê di wê temenê de wê di rengekê de wê çawa wê xwe di rengekê de wê wekeku wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê bide diyarkirin bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê ji demên piştre ên mesepotamya û an kurdistanê û jiyane wê ya komî û an civakî û navaroka wê û sûdgirtinên weke ji xwezayê ku mirov dibînê wê weke ku wê ji demên kevn û an pirr zêde kevn bin wê çawa wê şînayiyên nû ên demsalî ku wê werina girtin û wê di wê temenê de wê weke xwarinê wê di mitbaxên xwe de wê çêbikin wê di rengekê de wê bi wan re wê di rengekê de wê were dîtin.

Ev wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku wê bi wê rewşa xwezayê û jiyane wê ve wê girêdayî wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê bê. Di zane min de mirov dikarê ji wê dîmenê bi serwerîya

li şînayiyên xwezayê ên weke di çerçoveya xwarinê de bê û an dermankirinê û hwd de ku wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bibê jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê çerçoveyê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê bi wê re wê werênê ser ziman ku ev ali wê weke dîmenekê demdirêj ku mirov wê karibê wê weke ji wê bigihijê hinek nişanakên demên kevneriya wê ên weke heta demên çanda hasunna ku wê li herêmê wê bigihijê wê weke ku wê di wê demê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bibê bê.

Çanda hassunna wê di wê temenê de wê weke giring bê ku mirov wê fahmbikê ku wê çawa wê xwediye aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê çanda hasunna wê di wê temenê de wê xwediye aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê bide diyarkirin ku wê serweriya xwezayî wê çawa wê bi wê re wê di rengekê de wê wekeku wê bide diyarkirin bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Çanda hasunna wê aliyekê wê yê giring wê bi çanda niştecihbûnê re wê sê aliyên wê yên giring wê ji navaroka çavkaniyên wê xwe bidina diyarkirin. Aliyê pêşî wê aliyê bi çandiniyê re bê ku ev wê weke çerçoveyek û yelpzeyek berfireh weke ku me hinekê li jor wê hani ser ziman wê di xwe de wê bi şînayiyên xwezayê û naskirin û ji wan sûdigrtina wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin bê. Aliyê din ê duyem wê weke ku wê bi rewşa kedikirina keriyên sawalan û ji wê hewldana bi dest xistina rewşên weke şîr û hwd û ji wê çêkirina tiştên din ku ew wê bi wê bijin û hwd wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê bê dayin diyarkirin. Di rengekê de wê weke ku em ji rewşên weke 'kuar' û an ambarên hilaninê ku ew di wê demê de hena ku mirov wê fahmdikê ku wê fêrî hilanina zad ji demsalekê li ya din wê di rengekê de wê bibê û ev wê weke ku wê di wê demê de wê destpêka wê di rengekê de wê di şewayekê de wê bibê. Minaq wê rewşên weke yên tûrsûkirinê û an rewşên weke ji tîrî çêkirina ava tîrî û ji wê

çêkirina tiştên weke di roja me de ên weke halilê, basiqê û hwd ku wê werina çêkirin em, zêde nizanin ku wê mejuya wê heta kengê wê kevn wê herê. Lê bi derfeta ku ew di wê demê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku ew di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi derfet bê ku ew hatibê kirin û an di wê temenê de ew di rengekê de wê weke ku ew hatibê çêkirin. Di wê temenê çandinên hilandinê û hwd di rengekê dibê ku ew bûbin. An jî rewşên weke zûwakirina zadan û an weke rewşên şînayîyan û an weke heta gost û hwd jî dibê ku ew di wê demê de weke ku ew bûbê. Di wê temenê de wê dema ku em li çavkaniyên wê demê dinerin wê di rengekê de wê ev fêrsên fahmkirinê wê bi rehetî wê ji çavkaniyên wê di rengekê de wê karibin di serê me de bîafirin.

Pergale jiyane dem û an serdema çanda hassunna wê dîmenekê berfireh ê bi jiyaneke xwezayî ku wê weke di dîmenekê nebûna rewşek hiyararşîyî a jiyânî ya xwezayî de wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev dem wê hinekê jî wê weke xosletên dema neolitikê wê di xwe de wê bigihênê têriyekê û fahmkirinekê. Di dewama wê de wê bi wan xosletan wê di rengekê de wê weke ku wê ji aliyekê ve wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê xwe di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin. Di wê demê de wê nişanakên weke yên bi peykerên jinan ku ew dihên diyarkirin wê karibê ji aliyekê ve wê weke çandek bi wê ya zayendî a serwer jî wê di rengekê de wê weke ku wê bikirpênê. Di wê temenê de wê ew wê weke aliyekê wê yê giring wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Di rengekê de wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê ew aliyê wê di demên piştî wê re ku wê weke bi gotina 'heyva berhembar' re wê werê ser ziman û wê bingihê wê gotinê wê bi morfolojikî wê li ser têngînek demî a bi afirandinê û di dest de a berhevbûna tiştan û bi wê weke gihiştina dewlemendiyekê ku wê bide diyarkirin wê ji aliyekê ve wê weke ku wê temenê wê û çerçoveya wê bi wê re wê di dewama wê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê

giring wê karibê ew di dewama wê de wê bi wê re wê xwe di rengekê û dîmenekê de wê bi wê re wê karibê bide diyarkirin bê.

Çanda heyva berhembar wê di wê temenê de wê di rengekê de wê herêmên wê rojavayê kurdistana roja me û dordora wê û an herêmên li dora wê ku wê heta arabistana-siudî wê dirêj bibê wê di rengekê de wê di qadek berfireh de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev herêm wê di wê temenê de wê hinek nişanakên wê yên teybet wê hebin ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Çanda hassunna wê di wê temenê de wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dîmenekê de wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Çanda hassunna di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê çanda hassunna wê xwe bide diyarkirin. Wê ancamenê wê yên wê weke ji ya bi komên civakî ên ji çanda hasunna ku wê li gûndan wê pêşkevin wê hin bi hin wê di rengekê de wê weke ku wê mazin bibin û wê, di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev pêvajoyê dîmenekê civakê ê xwezayî wê bi xwe re wê bide diyarkirin û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ji wê têbigihê û wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ji wê aliyê ve wê dîmenê çanda civakî a dema hasunna wê di rengekê de wê weke dîmenekê ku wê li ser çavkaniyên heyve berhembar re wê were dîtin ku wê di rengekê de wê bi çavkaniyên şariştani û hwd re wê weke ku wê di nava dîmenekê nakokiyê de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin jî wê dîmenekê wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Zêde dîmenên desthilatî û hwd wê di wê demê de wê bi şemnerî xwe ne dina diyarkirin. Dibê ku ew li ser xate baviksalarî û an dayiksalarî û hwd re bûbê. Lê ev jî wê weke aliyekê ku mirov wê hinekê din wê li ser wê bisekin bê.

Di mijare têngîna civakî de wê weke hinek aliyên wê yên ku wê weke bi têngînek civakek xwezayî re wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin. Di zane min de wê çanda hasunna û civakatiya wê hinek

aliyên ku wê di temenê peresendinê ên bi civakî û wê ji wê çerçoveyê wê çawa wê civakên serdest wê biafirin û wê piştî wê weke ji wê xwezatiya wê dûrkeve wê di rengekê de wê weke ku wê hinekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê weke ku wê karibê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên serdestiyê wê di rengekê de wê gelek dîrokzan wê di wê de wê hem hizir bikin ku wê di şêwayekê de wê weke ku wê di demên şariştaniyê de wê pêşkevin. Lê çavkaniyên civakî wê di wê temenê de wê bi xwe re wê hin bi hin wê bidina diyarkirin ku wê civaketî wê ji wê kevntir wê weke ku wê herê. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di mijare çavkaniya civakî de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda hasunna wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê hinek sazûmanên civakî wê di rengekê de wê bi çavkaniyên xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê kirin bikê ku mirov karibê wê bi wê re wê hinekê li ser wê bisekinê bê.

Çanda hassunna wê di rengekê de wê weke çandek ku wê hin bi hin wê bi ber civakbûnekê ve wê di rengekê de wê weke ku wê herê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Li herêmê wê dema ku em i ro jî li nava pêvajoyên wê yên jiyane civakî ên li kurdistanê bi teybetê dinerê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê, hê jî wê nişanakên wê yên ku ew wê civak wê bi wê re wê weke di rengekê de wê dijî wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê rengê de ser ziman ku wê, weke aliyekê wê yê wê yê werênê ser ziman ser ziman.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda hassunna wê di rengekê de wê pêvajoyek bûhûrînê a ji demên çanda neolitik û bi ber ya çanda demên şariştaniyê de ku wê were wê di xwe de wê bihawênê. Lê wê di rengekê de wê karibê wê kifşbikê ku wê çanda hassunna wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê, ne weke rengekê civakî ê çanda demên şariştaniyê ku wê yekser wê li ser tîgîna desthilatî û hwd wê ava bê. Wê civaketiyek ku wê weke ji wê dûr wê dûmenekê wê bi xwe

re wê li herêmê wê nişanakên wê bi pêvajoyên wê yên jiyankirinê wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên pêşketina civakî wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Çanda hassunna wê ji wê aliyê ve wê di aslê xwe de wê hinek aliyên wê yên teybet ku ew weke pêwîst in ku ew li ser temenekê jiyane xwezayî û civakî bi hev re ku wê karibin wê were fahmkirin wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Têgîna civaketiye wê dervî ya hiyararşiyî wê bijî wê dema ku wê dervî têngîna rêveberî û an desthilatî wê di rengekê de wê xwe direngê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ya ku wê têngîna hiyararşiyî wê dide afirandin jî wê di aslê xwe de wê direngê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê wê têngîna desthilatî bê. Di wê temenê de wê têngînî ku ew diafirin wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê. Têgîna rêveberî wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê dîmenê civaketiye desthilatî û ya civakek ne desthilatî wê hertimî wê dîmenên wê yên cihê wê bi wê re wê li herêmê karibin werina fahmkirin.

Di nava çanda hasunna de wê hinek aliyên wê yên din jî wê hebin ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Minaq wê di rengekê de wê, dema ku em dihên demên şariştaniyê ên sumer û li çavkaniyên wê dinerin wê dibînin ku wê gelek nişanakên weke bi xêzkinê û hwd wê di rengekê de wê weke ku wê di wê demê de wê bibê. Di wê demê de wê temenê xêzkinê ku wê di rengekê de wê weke ku wê bi derfet bê ku wê piştê wê, weke li pêşketinek weke li nivisandinê wê reng bistênê wê weke ku wê di wê demê de wê bibê. Li vir wê zêde çavkani wê nebin ku wê bahsa wê bikin ku wê nivisandin wê didemên çanda hassunna û sammara de wê pêşkeve. Lê di wê temenê de wê çavkaniyên weke bi wêneyê, çêkerina peykerî û an têngînên weke bi çomlekan û hwd re ku wê bibin wê di rengekê de wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê pêşkeve. Di wê temenê de wê ev wê weke kifşkirinek ji wê demê a giring bê.

Di wê demê de wê, nişanakên wê, di wê temenê de wê nebin ku wê dagirkeriyên ku wê bi xadarî wê weke di demên şariştaniyê ên destpêkê

ên kevn û yên piştre ên hemdem de wê bibin ku ew di wê demê de wê hebin.

Di derbarê wê demê de wê zêde ne zelali wê hebin. Lê di rengekê de wê weke ku wê Roux wê balê bikişênê li ser wê di rengekê de wê weke ku wê bi zêdeyî wê di rengekê de wê gûharinên wê demê wê di rengekê de wê bibin û wê zêdeyî wê nişanekên weke yên bi komên civakî ku ew di rewşa xwe de dijîn û di nava aşîtiyekê de bin wê bîrê ser ziman. Joan Oates wê beremberê wê hinek çavkaniyên ku ew wê di rengekê de wê weke yên qalikê serî ên weke deformebûyî wê di rengekê de wê kifşbikê. Ew wê di wê temenê de wê weke 'serjêkirî' wê di rengekê de wê bi gotin dikê û ew wê dema ku wê bahsa wê bikê wê di çerçoveya xate dema çanda sammara de wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Hinekê wê çanda sammara wê piştî wê ya hassunna wê di rengekê de wê bixwezê ku ew wê di şêwayekê de wê salixbikê û wê werênê ser ziman.

Li gorî Georges Roux, "tiştekek nişanek bi hêrîşek hovane nake, û her tiştê ku em di derbarê wan de dizanin destnîşan dike ku gav bi gav ketina nifûsek aştiyane pêşdikevin (çav: Georges Roux 1995, p. 80.)". Lêbelê, li gorî lêkolîner Joan Oates, di vê çandê de gelek birhanên deformasyona bi qestî serjê hene, "pratîkek bi potansiyela elîfîst a girîng" ku berê di beşa ku ji serdema Samarra re hatî destnîşan kirin. Li Tell Arpachiyah, diranên ku di kajikên deformebûyî de hatine dîtin destnîşan dikin ku hilgîrên wan bi genetîkî ve girêdayî ne, ku avakirina komek malbatek elît destnîşan dike (çav: Oates 2014, p. 1480).

Di rengekê de wê di askê xwe de wê çavkaniyên wê demê wê di rengekê de wê li herêmê wê di wê temenê de wê zêdeyî wê di rewşa xwe de wê di wê temenê de wê pergalek erkolojîk wê dîmenê wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê ku ev dem wê bi komên civakî wê li ser temenê jiyankirina xwe wê weke xwediyê ponijiyekê bin. Ev wê bi wan re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Li jor ev alî me hinekê ew hanina ser ziman. Lê di dewama wê de wê weke pêwîst bê ku wê baştirin wê fahmbikê. Ber ku weke ku wê hinek nişanekên wê hebin ku wê di demên piştre wê weke peresendinekê di mejiyê jiyankirina herêmê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê di nava pêşketina herêmê de wê bidina diyarkirin û çêkirin.

Di wê demê de wê, gelek avahiyên ku wê weke ku wê gelek erkolog wê weke ku wê di çerçoveya çanda xalafê de wê weke bi navê 'tholoi' wê bi

nav bikin wê di rengekê de wê bibin. Di dîmenekê de wê weke xaniyên bi pirrbeşî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bibin. Ev wê weke nişanaka jiyane dîmenekê baştirin ku ew pêşketîya û sazûya wê xwe bide diyarkirin. Gelek çavkaniyên ku ew dihên kifşkirin wê bidina diyarkirin ku ew wê çawa wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi xwe re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Lê wê, di wê temenê de wê, karibê wê jî wê kifşbikê ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê bi malbatî wê di nava rewşekê de wê bijîn. Wê têkiliyên civakî wê di rengekê de wê bi hev re wê bi jiyankirinê û wê girêdanên bi têkiliyên ku ew bi hev re wê didênin û bi hişdikin û hwd re wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênin

Pêşketinên çanda hassunna û yên halafê wusa dihê dîtin ku wê çendî wê piştê wê dîmenek wê bi çanda ubeydê û berfirehbûna wê re wê weke ku wê bibê jî wê weke ku ew wê di rengekê de wê bigihijina wê heerêmê û wê di şewayekê de wê weke ku wê bandûra wê di wê temenê de wê di wê têkiliya berfirehbûna wê de wê di dîmenekê de wê weke ku wê hebê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Minaq wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê berfirehbûna çanda ubeydê wê bi têrbûnekê wê bibê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê berhemên dema samarra, hassunna û xalafê wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bihawênê. Di wê temenê de wê ew wê di wê temenê de wê pergalek civakî a teybet ku wê bi pêvanên xwe re wê xwe bide diyarkirin. Minaq wê têgînên ku wê werina wateya têgîna hiyararşîyî ku wê hinek erkolog wê di nava têgînên dema ubeydê de wê kifşbikin wê zêde wê di demên çanda hassunna, xalafê û hwd de wê newîna dîtin. Di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê bahsa yên demên ên samarra re jî wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Fêrsên fahmkirinê ên bi têgînek hiyararşîyî û her wusa têgîha berfirehbûnê a çanda ubeydê wê ji xwe re wê bi serê xwe wê karibin weke çavkani û birhana wê biafirênin ku ew wê diwê temenê de wê di rengekê de wê weke demek tê a pêşketî a li ser wan encamên pêşketinê ên demê û di dewama wê de ku wê weke demek ku wê êdî wê ji wê têgîna civake ji xwe wê weke ne di wê temenê de dijî jî wê bi wê re wê karibê wê dîmenekê wê yê fahmkirinê bi wê re wê bide diyarkirin.

Çanda Samarrayê (li dora 6200 b.z- 5700 b.z) bi seramîkên xweşik ên boyaxkirî tê diyar kirin. Xebata ku li Tell es-Sawwan û Choga Mami li navenda Mezopotamyayê hatine belgekirin, wekî pêşkeftina seramîkên Serdema Hassuna û seramîkên korîdora herêmî, ku gundên wan hêdî hêdî hatin diyarkirin. Di wê warê de wê gelek çavkani wê bi wê re wê bibin ku ev wê weke aliyekê wê yê ku wê ji aliyê têtînen weke bi hişmendî ên pêşketina wê jî wê weke çavkaniyên wê bi xwe re wê weke ku wê biafirênin. Minaq wê, seremikên boyaxkirî wê di rengekê de wê çawa wê xwediyê hinek awayên monstrekirî ên weke bi xêzkirinên di ahengekê de ku wê bi wê re wê karibin werina kifşkirin wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Arkeolog jî birhanên kelûpelên Samarrayê li gelek şûnwarên li bakurê Mezopotamyayê, heta herêma Cizîra Sûriyê û an rojavayê kurdistanê û Geliyê Belîxê, dîtine. Çavkaniyên Samarra bi hêsanî têne nas kirin û pir caran bi hûrgulî têne diyarkirin. Ew ji tasên mezin û guliyên milên dor, ji yên berê çêtir hatine çêkirin, pêk tê. Materyalên wê yên bejê sivik, hinekî ziravtir ahengtir e. Xemilandin ji sêwiranên geometrîkî pêk dihê ku bi rengê sor, qehweyî an binefşî-qehweyî hatine boyaxkirin. Ev wê weke têtînek kifşkirinên rengan û an wê çî wê weke çavkaniya rengan wê bibê ku ew wê werina kifşkirin wê weke hinekê wê weke çavkaniya wê jî wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê. Weki din ev motif mên, jin, çûk, masî, antîlop an dûpişkan jî dihên diyarkirin. Hin gerdan jî rolyefên rûyê mirovan bi taybetmendiya stîlîzekirî jî vedigirin. Kevirên taybet ên vê çandê jî li Tell el-Oueili, gundê herî kevn ê naskirî li başûrê Mezopotamya Jêrîn, ku serdema Ubaid belge dike (qonaxa Ubaid, 6200 b.z – 5900 b.z) hatiye dîtin.

Ji wê aliyê ve wê têtîna çanda ubeydê wê weke aliyên wê yên giring wê di şewayekê de wê hinekê jî wê bi têtîliya herêmî ve wê girêdayî wê karibê wê werênê ser ziman. Ev herêmên weke sûriya û an rojavayê kurdistanê roja me wê di rengekê de wê weke herêmên navend ên çanda xalafê bin û wê di wê temenê de wê di wê rengê de wê çavkaniyên giring wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê karibin werina kifşkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Pêjnên Samerî ji çomlekan an çêkeriya wa têne diyarkirin. Pêjn bi gelemperî radiwestin an diqeliqin û piraniya wan jin in. Ev wê weke nişanaka ku wê çandek wê weke ya bi zayendî a mên re wê weke ku wê weke serweriya wê hebê. Yek ji pêjnên ku li Choga Mami hatine

keşfkirin ne saxlem in: serî hemî şikestî ne, û hebûna lingên yekane yên bi rûberên hundurîn ên zirav û nerm destnîşan dike ku şikestin bi mebest bû. Lêkolîner bawer dikin ku di dema şikandina peykeran de cûreyek "peyman" hebû. Hin pêjnan serjên dirêj û "çavên qehweyê" yên vekirî ne. Wek di qonaxa Hassuna de, çav û pend bi gelemperî ji materyalek derveyî têne çêkirin ku lê tê zêdekirin an jî lêdankirî ye: şagirt ji diya mirwarî û bejên stûr û reş ji bitumenê têne çêkirin. Teknîka ku hilberîna Sumeran a pêşerojê tîne bîra mirov. Wusa dixuye ku ev pêjn nişan bi pratîkek deformasyona 'kraniyê' dikin - jixwe di rewşa Seramîkî a pêş-Seramîk hatiye birhan kirin - ku di qonaxa dawî ya serdema Ubaid de dirêj bûye. Ev rewş di hin îskeletên qonaxa Ubeyd de li Eridu û Tell Arpachiah jî tê dîtin. Xuya ye ev pêkhanîn ji aliyê çîneke serdest ve hatiye kirin, ku bê guman dixwest nîşan bide ku êdî nikarin barê xwe hilgirin ser serê xwe (çav: Oates 2012, p. 473).

Asta III û IV li Tell es-Sawwan bikarhanîna plana xaniyê Mezopotamyaya "sê" ya ku di serdema Hassuna de hat keşif kirin, lê bi şeklê T-ya mezin piştrast dike. Ev astên hanê jî ji hêla çomlên bi şewaza Samarrayê û duyemîn a avahiyek ku dixuye ku wekî "dewargeh" xizmet kiriye, têne destnîşan kirin. Van astan di heman demê de ji hêla avahiyek duyemîn ve têne destnîşan kirin ku dixuye ku wekî "kirêç" tê bikar hanîn ku tê de kelûmelên bi şewaza Samarra û qatên bi lîmî û alavên çandiniyê hene. Hemî van xaniyan bi dîwarekî ji kerpîç (li Choga Mami jî tê dîtin) û xendek, ku ji çend odayên piçûk pêk dihat, dorpeçkirî bûn. Ev diyar dike ku ji bo çalakiyên rojane banê xanî bikar bînin an jî hebûna qatek ku tevahiya rûyê xwe vedigire, ku bi nêrdewanê tê gihîştinê destnîşan dike. Veavakirina duyemîn dikare dabeşkirina çalakiyan di navbera du astan de be: qata yekem deverên xizmetguzariyê, embar û atolyeyên ku jiyanahewanan lê pêk tê dihewîne; di qata yekem de qadên rûniştinê, hejmarek jûreyek û çend nivîn hene. Bikarhanîna kerpîçên qalind li Tell es-Sawwan, Bouqras, û Samarra hatiye belgekirin. Ev rêbaza avakirinê di serdema Samarra de (ku çend hewildanên veqetandî berê dihatin zanîn) berbelav bû. Destûr da ku standardîzekirin û rasyonîzekirina avahîsaziyê li gorî plansaziyek pêşwext hatî destnîşan kirin. Pêşbîniya awadaniya zîgurat û avahiyên mezin ên Mezopotamyaya dîrokî dike (çav: Oates 2012, p. 470).

Ji wê aliyê ve wê weke ku wê bi wê nişeye me ya dawî re wê weke di dîmenekê dûbare de jî wê karibê xwe bide diyarkirin lê wê weke pêwîstîyekê di mijare fahmkirina wê de û wê hanina ser ziman de wê

weke ku wê pêwîst bê ku ew wê were hanin li ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê rewşa çavkaniyên demê wê bi teybetî wê weke ku wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê hin bi hin wê qatmani wê weke ku wê bi çanda ubeydî û demên wê yên navîn û dereng de wê were û bibê. Ev wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Çanda samarra wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê bide diyarkirin ku wê avahiyên weke yên pêşî ên gelemperî ku wê di temenekê de wê bi awayekê wê bide diyarkirin wê xwediyê hinek xosletên wê bê. Di wê nûqtayê de wê avahiyên hevbeş wê weke rewşên ku piştî mirov dikarê wê bîrê ser ziman ên weke yên zagûratan û hwd wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda samarra wê di wê temenê de wê hinekê jî wê, weke di dîmennekê giring de wê weke bi ya ubeydê re wê, di rengekê de ku mirov wê bi kirpênê wê dîmenekê berfirehtir wê di wê temenê de wê bi xwe re wê bide dem. Çanda xalafê bi ya hassunna û çavkaniyên Sawwanê re wê werênê ser ziman wê di rengekê de wê dîmenekê cihê wê di xatekê de wê bide me. Di wê temenê de wê têkiliyek bi mijare fahmkirinê wê di dîmenekê cihê de wê karibê bi xwe re wê bide mirov.

Li ser wê xatê a çanda xalafê re ku em bi meşin emê heta herêmên baxdaya roja me û ji wir heta herêmên musila roja me jî wê kkaribê wê di rengekê de wê herê. Di wê nûqtayê de wê çavkaniyên girê gewrê, girê nêwê û çaga bazar wê di rengekê de ku ev dikevina keviyên herêmê de wê vê têgihiştina me di wê warê de wê karibin xorttir bikin.

Têkiliya çanda halaf û ya samarra wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê bibê. Di wê temenê de wê ev têkili wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wêkaribê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Di wê nûqtayê de wê bandûra pêşketinê çanda samarra wê di rengekê de wê karibê kifşbikê. Lê wê têngîna çanda bi xosletên çanda xalafê ên ên rûniştî û wê weke bi niştecihiyên wê re wê karibê wê di rengekê de wê kevntir wê hinekê wê weke ku wê kifşbikê, çendî ku wê kêmkî çavkani li ser wê têngîna wê hebin jî.

Xuya ye ku kelûmelên bi tîpa Halaf li navendên taybet ên wek Tell Arpachiyah, Tell Brak, Chagar Bazar û Tell Halaf hatine çêkirin. Li Tell Arpachiyah, li binê astên jor ên ku ji Ubeyd re vedibêjin, arkeologan

tiştên ku xuya dikin kargeh an dikanên çomlekên, ji ber ku gelek amûrên çêkirin û birrîna fîrax hatin dîtin: kevir û tiştên obsîdyan, û gelek kel û pelên kevir û obsîdyan wê weke pêşketinek mazin diyar dikin. Ev ast êşkere bi tevahî, bi zanebûn, belkî ji ber sedemên rîtuêlî hate diyarkirin. Tell Arpachiyah dibe ku cîhek olî ya taybetî bûya: deverek avahiyên dorhêl ên ku bi dîwarek dorpêçkirî (bi xeletî bi tholosên Mycenaean ve hatî asîmîle kirin) gelek goran dihewîne lê, berevajî strukturên dorhêl ên deverên din, ti şopên niştecihbûnê tune (çav: Oates 2014, p. 1479).

Di regekê de wê mijare çanda xalafê wê di regekê de wê di wê temenê de wê karibê wê hinekê wê li ser wê bisekinê. Di wê demê de wê weke ku em di demên çanda samarra û ubeydê de jî wê kifşîdikin bi dem û deverên çanda xalafê li wan bicih e li wan jî em rewşên weke yên ku wê di rengên şewayên ritualî de wê dîmenên kifşîkirinê ên weke bi bermehiyên ji demê wê di regekê de wê werina kifşîkirin. Li herêmên rojavayê kurdîstana roja me wê di wê temenê de wê di regekê de wê zêdetirî wê di wê warê de wê hinek çavkani wê di wê temenê de wê bibin. Wusa xûya ya ku ev wê di regekê de wê li wê herêmê wê demek serwer a bi wê çandî wê di wê temenê de ku wê xwediyê hinek element û fektorên ku ew werina fahmkirin jî bê wê di nava xwe de wê ku wê bide diyarkirin wê bi wê re wê hebê û wê bibê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê demên çanda xalafê wê piştî wê di regekê de wê di demên sûmerîyan de wê zêdetirî wê weke ku wê bandûra wê xwe di regekê de wê bide diyarkirin. Herêmên xalafê wê zêdetirî wê di aslê xwe de wê ji çavkaniyên demên piştî ên şarîştanî wê dikarê bi wê fahmbikê ku wê weke zêdetirî wê dîmenekê berfirehî wê weke ku wê bi xwe re wê di regekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin.

Aliyekî din ê girîng ê çanda Helefê jî pêjnên jinên zayînê û an zaro ku ew ji wan re dibin ku ew bi wê re dihên bi pêjnkirin in, ku taybetmendiya vê çandê wê weke bide diyarkirin bê. Ew jineke rûniştî nîşan didin ku bi destên xwe piştî sîngên xwe digire. Laş bi xêz û lêdanên ku xuya dikin ku daqên, zêr, an cil û berg temsîl dikin hatî xemilandin. Serî bi gelemperî carinan bi du çavên mazin û weke şilbûyî ve dihê xuya kirin. Ev dikarin bibin wek numînêrên wek li dijî nelirêtiyê û an rewşên weke bi zayînê ên qisirtiyê (çav: Georges Roux 1995, p. 80).

Di wê demê de wê tîgîna weke zabûnê a bi jinê re wê weke di temenê tîgînek weke ya 'bereketê' de wê weke ku wê were lê nerin û wê hinek nîşanên wê hebin ku ew wê di regekê de wê weke xosletekê ku wê bi

giringî û hêjayî wê were dîtin û wê were kirpendin. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Çanda xalafê wê di rengekê de wê di şewayekê de wê derkeve li pêş. Wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di şewayekê de wê bi wê re wê, rewşên weke nêçîrê û ku wê zêde çavkani wê di derbarê wê de wê nebin û an kêr jî bin wê bi karhanina tîran bo nêçîrê jî wê weke aliyekê wê yê ku wê bi wê re wê were kifşkirin bê.

Di nava çavkaniyên ku wê ji wê demê bin wê di wan de wê amşrên çandiniyê ên weke yên das, melheb û hwd jî wê hebin. Weki din wê di dema nêçîrê de amûrên bo xafkê dihên bi karhanin jî wê di rengekê de wê weke ku wê bibin.

Di dema çanda hassunna û samarra de wê têgîne peymankirinê jî wê di rengekê de wê 'weke mohrê' wê di rengekê de wê bi wê re wê werina kifşkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê bi wê re wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Li vir wê ev dem wê weke ku wê were dîtin wê taqabûlî demek çanda weke ya hassunna ku wê weke belevbûnê wê di rengekê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin jî bê. Li gorî têgih û çavkaniyên ku ez ji wan sût digirim wê ev têgîn bi rehetî wê di serê min de wê biafirê ku wê di wê demê de wê, çanda hasunna wê ji navendekê wê weke ku wê belav bibê. Ew dîmenê ku wê weke bi dem û an serdema çanda ubeydê a berfirehbûna wê ya li herêmê ku wê bibê wê di rengekê de wê, weke ku wê bibê wê bi çanda hasunna re wê were dîtin. Heman rewş wê di rengekê de wê weke ku wê bi çanda xalafê re jî wê were dîtin. Ji xwe wê di rengekê de wê gelek çavkaniyên çanda xalafê wê ji bakûrê mesopotamya wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê di rengekê de wê li başûrê mesopotamya jî wê werina kifşkirin. Diwê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê werênê ser ziman.

Wê dîmenê ku mirov wê li ser ya dîmenê ubeydê re wê werênê ser ziman wê di rengekê de wê weke şibendinekê wê di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman. 'Serdema Ubeydî ya Dirêj (6500 b.z – 3900 b.z) behsa qonaxa neolîtîk a dawî û serdema pêşîn a Kalkolîtîkê ya serdema pêşdîrokî dike û navê wê li cihê Tell el-Ubeyd, ne dûrê Urê, lê hatiye kirin. Li wir, di sala 1924-an de, Leonard Woolley, dema ku

derhêneriya kolandina perestgehek Sumerî dikir, gelek çavkaniyên ku wê çandek din re wê şahidiyê bikê vedît. Ji kelûpelên çanda Halaf kêmtir hûrgilî û bêhêvî bû, ev kelûpel pir caran bi lez û bez bi motîfên geometrîk, carinan ji xwezayê peyxama xwe dihat xemilandin, û di heman demê de li goristanek kevnar a li nêzê jî hat dîtin (çav: Peter M. M. G. Akkermans (dir.), "Prehistoric Western Asia", in The Oxford History of the Ancient Near East: From the Beginnings to Old Kingdom Egypt and the Dynasty of Akkad, vol. I, Oxford, Oxford University Press, 2020, p. 37).

Dûv re, wêranên bajarê Eridu yekem agahdariya girîng di derbarê awadaniya çanda Ubeyd de peyda kir. Dûv re, vedîtina cîhê Tell el-'Oueili, li bakurê bajarê nûjen ê Nasiriyê, di salên 1980-an de cewhera pir kevtir a çanda Ubeydî eşkere kir û eslê wê vedigere dora 6500 b.z, bi vî rengî Tell el-Ubeyd bi qonaxek pir dereng a çanda ku navê wê hildigire. Ji ber vê yekê têgîna "çanda Ubeyd" navgînek pir kevneşopî ye ku tu berdewamî an yekrengiya rastîn a vê çandê nîşan nade.

Lê ji wê zêdetirî wê weke ku mirov wê bi çanda xalafê re wê dinerê wê navenditîyên wê yên giştî wê weke ku wê bi giştî bi ya ubeydê re wê were dîtin jî wê karibê wê were kifşkirin. Di wê temenê de wê, piştî wê navendên din wê bi afirin. Ev berfirehbûn wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, weke ku wê carna wê were bawerkirin wê ne çandek wê ya din wê bindest bikê û an wê bikê bin metingeriya xwe de wê bibê. Wê di zikhev de wê derbas bibin û wê bi hev re wê derbasbûnek ku ew wê çê bikin wê bi bandûrek çapraz a li hev wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe bi wê re wê bidina diyarkirin. Ya ku em bi çanda ubeyd û xalafê re wê dibînin jî wê di aslê xwe de wê di wê dîmenê de bê. Di wê temenê de wê, ev wê piştî wê weke di nava hev de wê ev rewşa çandî wê dîmenên weke xwe afirandinê ji wê zêdetirî wê dîmenên weke sentez wê di rengekê de wê biafirênin. Ev wê weke rastiyeke çandî a mesopotamya demê wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê di rewşa serwerîya çandî a demê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê bide diyarkirin. Çanda ubeydê wê di rengekê de wê dema ku wê weke ku wê were gotin wê dema ku wê bigihijê bakûrê mesopotamya wê ya xalafê jî wê beremberê wê bigihijê başûrê mesopotamya.

Li ser bingeha guheztiyên xuya di form û xemlên seramîkên bi vê çandê re têkildar in, lêkolîneran şeş qonaxên li pey hev, ji 0 heta 5 û bi navên

şûnwarên nûnertiyê bi nav kirin, destnîşan kirin bo çanda dema Ubeydê. Destpêkê di serî de ji hêla herêmên Tell el-Oueili (Ubeyd 0 û 1), Eridu, û Haci Muhammed (Ubeyd 1 û 2) ve hatî belge kirin, cîhên herî kevn ên naskirî yên li Mezopotamya Jêrîn (6500 b.z–5300 b.z). Qonaxên dawîn 3, 4 û 5 ji Tell el-Ubeyd bi xwe hatine belgekirin, lê berî her tiştî bi belavbûna çanda Ubeydî li bakurê Iraqa roja me û an başûrê kurdistan roja me û heya bakurê rojhilatê Sûriyê û an rojavayê kurdistan roja me di nîveka hezarsala 6-an a berî zayîne de, bi girê Gawra li bakur-rojhilatê Nînewa û Zeydan ên li nêzikî çemberên Xabûrê ve hatine nîşankirin, wek herêmên girîng. Dixuye ku çanda Ubeyd jî ber bi başûr ve belav bûye: cîhên ku bi çanda Ubaid re têkildar in li Kuweytê hatine dîtin, û birhanên karhanîna keşîyê hene, ku pêşketina masîgirtinê û belkî jî cûrbecûr li mirwaranan digerin. Li peravên bakurê rojhilatê Erebiyê Siûdî û li Qeterê jî qadên demsalî hatin pejirandin. Qatên girêdayî çanda Ubeydî jî li herêmên Başûrê wê hatine dîtin (çav:Oates 2014, p. 1482).

Ev dîmenê ku em di wê temenê de wê bi çanda ubeydê re wê dibînin wê di rengekê de wê li mesopotamya wê di awayekê de wê weke ku wê bi çanda xalafê û hasunna re jî wê di rengekê de wê were dîtin. Ev wê di wê temenê de wê ji çavkaniyên erkolojîkî wê were dîtin ku wê di rengekê de wê weke ku wê li herêmên din wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman.

Ku em bi gotinekê li ser wê rengê û dîmenê ku me bi çanda ubeydê re wê hani ser ziman wê werênina ser ziman bi çanda xalafê re wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, di wê rengê de wê di dîmenekê de wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda xalafê wê rewşên ku ew bi wê re wê dihên kifşkirin wê di rengekê de wê weke çavkaniyên wê werina dîtin wê bi çanda ubeydê re jî wê were dîtin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Çanda xalafê wê di nava herdû çeman û gihiştina wan a li ser esasê rojavayê kurdistan roja me bi firatê ve girêdayî wê di dîmenekê de wê pêşketina wê xwe bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di rengekê de wê serwerîya wê zêdetirî wê di rengekê de wê bi ber herêmên bahra sipî ve wê herê û wê zêdetirî wê weke herêmek avî û ya bo çandiniyê a bi bereket wê di rengekê de wê were dîtin. Di wê temenê de wê bi wê rengê wê xwe bide diyarkirin. Di rengekê de wê ev wê bi awayekê wê weke ku wê were dîtin wê hem bi çanda ubeydê re jî û hem ya xalafê re jî wê were dîtin ku

wê rewşên çandiniyê ên cihê wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bidina diyarkirin. Ber ku wê çavkaniyên amûrên hilberendî ên cûrbe cûr wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê werina dîtîn ku ew wê li herêmê di wan deman de wê weke ku wê werina çandin. Wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di dawiya hezarsala 5-an de, karektera wekhevîxwaz, ne-hevgirt ya civakên çandî yên Ubeydî bi gelemperî dihê pejirandin: wekî di civatên Neolîtîka Dereng de, serokatiya demkî û çerxîkî ya li ser bingeha nasnameya sazûmanî ya komunal xuya dike ku di destên Kalan de ye. Kêmbûna nîşanên statûyê û cihêbûnê di bermayîyan de û nebûna nêzîkê tiştên pêşketî, biyanî an bi prestîj li gundên ku bi gelemperî bi mezinahiya wan piçûk bûn û di awadaniya takekesî de cûdahiya wan hindik bû, nîşana rêxistinê ye ku bi avahiya hindik a hiyerarşik heye. Wekî din, tewra li cîhên ku dibe ku girîngiya herêmî bûn jî, kêmbûna mohrên ku bi kontrola îdarî ve girêdayî ne û rewşek eşkere ya pisporiya bazirganiyê heye. Heta sedsalên dawî yên dagirkirina Tell Abada (dawiya hezarsala 5-an b.z), erkeologan çalakiyên pispor di hilberîna seramikê de û karhanîna berfireh a nîşankeran, nîşanek rêveberiya îdarî ya berfirehtir dît (çav: Oates 2012, p. 478-479).

Di rewşa pêşketina qaatmanên çînî ên civakî li herêmê wê hem bi çanda ubeydê re jî û hem bi ya xalafê re jî wê were dîtîn ku wê li ser temenekê bavixsalariyê û an dayixsalariyê re wê di rengekê de wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê weke di rengekê de wê, bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê rewşa komek weke bi têgînî wê di wê rege de wê hin bi hin wê li ser komên weke cihê ên weke bi zayendî ên weke jin û mêr ji wan cihê wên weke yên pîran wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Ev kom wê di rengekê de wê bi jiyankirina xwe û azmûnên xwe re wê direngê de wê serwerîyekê wê çêbikê û wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê dikarê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa çanda civakî de wê bi wê re wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Ev wê di rengekê de wê weke komên ku wê hin bi hin wê weke li dora wan û di dewama wan de wê li ser esasekê temenî wê weke ku wê rewşek diyarî a weke ya di rengekê hiyararşîya temenî de wê xwe di rengekê de

wê bi wê re wê bide diyarkirin. Ev wê, di wê temenê de wê bi wê re wê êdî wê xwe di rengê de wê de bide diyarkirin.

Di aslê xwe de ku em li kurdistana roja me jî dinerin em hinek nişanakên wê di roja me de jî bi çandî wê dibînin. Weke hin rewşên ku ew heta roja me nişanakên wê dijin ku em dikarin li vir weke bi çavkani û an weke têgînek çavkani wê werênina ser ziman wê di wê temenê de wê xwe di rengê de wê weke ku wê karibin bidina dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, di nava civakê de wê ne tenê wê li ser temenê yên pîr û kal wê ew rêzgirtina ku ew wê weke 'kesekê li ser' wê bi wê werê dîtin wê bê diyarkirin ev wê weke dîmenekê hiyararşikî wê di dîmenekê de wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin. Her yê ji yê piştî xwe dihê ku ew mazintir bê wê di rengê de wê ji jê bixwezê ew li gorî gotina wî û an wê tevbigerihê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temen de wê, diwê rengê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di rengê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê ev wê weke çandek ku wê piştî jî wê di wê temenê de wê bi wê re wê pêşkeve û wê bi aliyên wê yên din ên cihê jî wê were dîyarkirin. Minaq wê aliyên wê yên weke ku wê di rengê de wê weke aliyên wê yên ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê werênê ser ziman wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Bi wê çandê re wê ne tenê mazinbûnî wê bi demê re wê azmûnîya bi temenê jiyankirinê heta pîrbûnê ku wê were ser ziman wê bi wê fêrsa pîrbûnê re wê di heviyekiyekê de û wê bi hev re wê di çermekê de wê weke ku wê werina gihandin li hev. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Ew wê di wê temenê de wê keseyetiyek ku wê li ser hemû keseyetan re wê bibê wê bi xwe re wê di rengê de wê êdî wê bide diyarkirin. Ev wê weke kesekê ku ew her tiştê dizanê û ew keseyet wê di rengê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê karibê wê di wê rengê de wê xwediyê wê aliyê wê yê giring ê ku mirov wê fahmbikê bê.

Çanda serwerîyê wê ji aliyekê ve wê bi wê re wê di rengekê de wê li ser pîrbûnê-azmûnê û an pîrbûnê-aqilbûnê re wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê di dewama wê de wê êdî wê bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê û rengê de wê karibê wê di rengekê de wê didewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di mijare çanda pîrîtiyê de wê di rengekê de wê ev wê di nava çanda demên şariştaniyê de wê jî wê di rengekê de wê piştî wê were dîyarkirin. Minaq gotinên weke "kapîr" wê ji demên sûmeran wê di rengekê de wê werina fahmkirin û ev wê weke gotinên ku wê di rengekê de wê karibin wê weke gotinên ku ew wê di wê temenê de wê nişanaka hanina ser ziman û dîyarkirina çandek bi wê rengê a ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Wekê diin wê gotina 'kapîr' wê di rengekê de wê morfolojiya 'kal' û 'pîr' wê bi xwe re wê bi hev re wê bihawênê. Ev herdû gotin jî wê di rengekê de wê bahsa kesê pîr bikin lê wê di wateyên cihê ên ku wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê Gotina kal wê zêdetirî wê di rengekê de wê wateya têngîna kalbûnek ku ew bi zanebûnekê dibê re wê di xwe de wê bi morfolojîyekê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wekî din wê di rengekê de wê di gotinê de wê têngîna gotina weke bi aliyekê din jî wê di zimanê roja me de wê karibê wê fahmbikê. Minaq wê di rengekê de wê 'kapîr' wê çendî wê di rengekê de wê baviksalarîyekê wê werênê ser ziman û wê karibê bi gotina 'dapîr' jî wê di rengekê de wê bi heman rengê wê dayiksalarîyekê jî werênê ser ziman. Lê ev gotin wê di demekê de wê di ziman de wê karibin bi awayekê wateyî û kirdeyî notr jî bibin ku ew wê gotinek wê herdû aliyan jî wê karibê bi xwe re ew di rengekê de wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê bahsa têngîna kesekê pîr ku ew bi kirdeyî rengê wê ne diyar û têngînek bi zane ku ew bi azmûna xwe re wê bi wê re wê derkeve li pêş re wê di rengek de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê direngê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê têngîna pîrbûnê wê di wê temenê de wê weke têngînek li pêş bê. Ev wê zêdetirî wê di demên

şariştaniyê de wê weke ku wê were dîtî ku wê li pêştir bê. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di demên çanda ubeydê de jî û yên xalafê hwd de jî wê di rengekê de wê were dîtî ku wê, di şewayekê de wê karibê wê were kifşkirin ku ev wê weke qatmanek çînî a bi temenê xwe re wê derkeve li pêş wê bibê. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di nava têngîna malbatê de wê wê ev zêdetirî wê weke aliyekê wê yê ku wê bi dîmenê wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin bê. Di wê nûqteyê de wê malbatên mazin wê biafirin û wê di wê temenê de wê kesên pîr wê di rengekê de wê weke serokên wê yên ser serê wê di rengekê de ku ew wê bi gotina xwe wê rêveberiya wê bikin û an wê rêya ku ew wê di wê re wê derbas bibê wê bide diyarkirin wê di wê temenê de wê bide diyarkirin wê bibê. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê bi çanda demê re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin û wê bide bi temenkirin wê were dîtî. Di nava çandên mesepotamyayî de wê were dîtî ku wê çandên civakî hemûyan de wê bandûra çîna serdest a pîran wê di nava wê de wê xwe di rengekê de wê weke di dîmenekê 'pêşeng' de wê weke ku wê xwe di şewayekê de wê bide diyarkirin. Wê ew wê 'weke kesên ku ew teqez li gotina wan were nerin' an 'weke gotina wan were kirin' wê werina dîtî û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê were dîtî ku ew wê derkeve li pêş.

Di nava çanda mesepotamya û an kurdistanê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê were dîtî ku ew wê derkeve li pêş. Bi teybetî di demên

çanda ubeydê û xalafê de wê were dîtin ku wê kesên pêşeng wê weke dapîr û bapîr wê pêşî wê derkevina li pêş. Piştî jî wê bi mirina xwe û an piştî mirina xwe re wê kulta xwe wê biafirênin. Ev kult wê ji du aliyên ve wê giring bê ku mirov wê li ser wê bisekinê û wê bîrê ser ziman bê. Aliyê pêşî wê weke ku wê were dîtin û wê were ser ziman wê aliyê ku wê bi wê malbatî wê pêşkeve bi girêdanek li wê re. Ya din a duyem jî wê di wê temenê de wê di nava wê de wê nîrxên weke yê girêdanê, dagarî û an pîroziyên ku wê bi wê re wê weke di temenê parastinê û an destlênedanê û hwd de wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin ku ew wê bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, di demên çanda ubeyd û xalafê de wê herêm wê di rengekê de wê bi qadên wê yê jîyanê û an li wan ku wê jîyan wê pêşkeve wê derkeve li pêş. Wê di wê temenê de wê li cihê xwe weke niştecîh wê derkeve li pêş.

Wê dema ku em hinekê din li ser wê demê û çerçoveya wê bisekin in wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çawa wê xwediyê awayekê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Di rengekê de wê çavkaniyên ku wê werina kifşkirin wê di derbarê çanda ubeydê û xalafê de wê bidina diyarkirin û wê di rengekê de wê zêdeyî wê di hev re derbasbûnekê wê di rengekê de wê di kirdeyên gotinên ku ew bi wê dihên ser ziman re wê weke ku wê were diyarkirin. Minaq wê di çavkaniyên ku wê bahsa çanda dema samarra wê werê kirin wê di rengekê de ku wê weke bi yê dema xalafê re wê peykerên weke yê jinên wê di rengekê de wê bide diyarkirin wê bîrê kifşkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ew wekî "giravên ku ji hêla deştê çolan ve hatine dorpêç kirin" têne binav kirin û hîn jî di bin bandora mohrên bangorikî yê ji dawîya hezarsala 4-an berî zayînê de têne vegotin wê bibin. pêşdorên weke di rengê pişta raqê de ku ew hatina çêkirin wê bîrê kifşkirin. Wê dema ku wê ji jor ve lî wan wê were dîtin wê weke pişta raqê wê werina dîtin. Wê wek di pleistosênê de wê werin werina çêkirin bîrê dîtin. Ev şûnwarên mîna Hecî Mihemed û Ras al-Amîya, di dema xebatên avakirina nûjen de bi rasthatinê hatin keşif kirin, ji ber ku ew di kûrahiya tebeqeyên stûr ên alûvîyomê de ne ku ji hêla kaniyên kûr ên Mezopotamya ya kevîr ve hatine hilgirtin. Ji ber vê yekê, bîrdarî e ku

gelek deverên din di bin tebeqeya stûr a tîrêjê de nehatine dîtin jî wê bi wê rengê wê weke hebin (çav: Oates 2014, p. 1480).

Asta herî kevn a kolandina çanda Ubeydê li Tell el-Oueili têne dîtin. Bi karhanîna pîvanên karbon-14, ew bi 3000 b.z. Ev peykerên ku ji sala 6200 berî zayînê vedigerin, hema li jorê sifrê avê ne. Tabloya avê nahêle arkeologan bigihêjin ax/tabaqaya sifirê, yek an çend qatên erkeolojîk ên ku niha nehatine vekolandin dihêlê, û xuya ye ku dagirkirina cîh heta sala 6200 b.z dest pê nekiriye, ku ev astek bilind a neolîtîzasyona nifûsê ye di astên ku dikare were vekolîn de wek dihê diyarkirin. Berê dextlên wek genim û ceh diçandîn û gamêş, beraz, pez wek bizin û hwd dihatin kedîkirin. Wekî din, astên Oueili yên Ubeyd û kelûmelên ku ji nêz ve bi ya Choga Mami re têkildar in - peşkeşkirina têkiliyên bi çanda Samarra re - pêjnên jinan, û avahiyên sêalî yên mîna Proto-Hassuna ya Tell el-Sawwan peyda kirin (çav: Oates 2014, p. 1481).

Di rengê de wê dema ku em li çerçoveya heyina rengê jiyanê dinerin wê di rengê de wê çawa wê bijîn wê bi avakirinên wan re wê di awayekê de wê weke karibê hinekê bi wan wê were kifşkirin. Çanda xalafê wê di rengê de wê weke ku wê mirov tê digihijê wê di demên pêşî ên ubeydê de wê bandûra wê hin bi hin wê xwe di rengê de wê bi berfirehbûna wê ya bi ber herêmên ubeydê ve wê di rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ji nişanakên wê di wê rengê de mirov digihijê wê têtîne. Wê ev fêrsa fahmkirinê wê dikarê wê hizrê bi me re bide çêkirin ku wê çawa wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê çawa wê berê demên ubeydê wê weke bi derfetî wê çanda xalafê wê weke ku wê pêşketina wê di dewama demên dereng û têrpêşketina wan a demên neolitikê de wê weke ku wê bibê.

Di wê temenê de wê ev wê di rengê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê herêmên ubeydê wê di rengê de wê, di demên wê yên pêşî de wê rewşên weke avakirinên ku wê karibê bi hemdemiya wê demê re wê werina diyarkirin wê bide diyarkirin ku ew bibin. Tevî kêma çavkaniyên destpêkê ên demê jî wê ev hizir wê bi çavkaniyên hena wê bi rehetî û xort wê bi mirov re wê çêbibê.

Mînaq, avahî jî yên li Tell es-Sawwan pir mezintir in: stûnên darîn piştî banî digirin, di heman demê de derenceyan ber bi eywan û jûreyek rûniştinê ya mezin a bi agir, cîhek muhtemel ji bo kombûnên malbatê yên ku dixuye ku du nîş li hev hanîne. Li teniştî vê jûreyê rêzek jûreyên piçûktir hene, ku her yek bi ocaxek vala ye, ku dibe ku cîhên taybetî ji bo malbatek mazin peyda bike. Digel vê yekê, avahiyek din a mezin a

derveyî ya ku bi jêzemînên mezin ve wekî jûreyek mezin a hevpar xuya dike. Hemî van avahîyan bi karhanîna planên mezinahiya jiyanê yên ku li ser erdê hatine xêz kirin, ji berê ve hatine sêwirandin. Van planan li ser bingeha pîvanek bi qasî 5 "9" (1.75 m) - ew şeş ling x 0" 11" (0.29 m) ye. Wekî din, nasîna bi hin taybetmendiyên geometrîkî yên sêgoşeyan re gengaz kir ku xêzkirina goşeyên rast. Dîwar ji axûra ku di navbera du daran de hatiye çêkirin. Ev kerpîç li jor gêj in û şopên tiliyên wan hene ku ji wan re dibe alîkar ku xwe bi hawanê ve girêbidin. Heya nîveka hezarsala 6an (Ubeyd 1) bû ku kerpîçên bi mezinahiya yekreng di çarçoveyekê de hatin çêkirin. Di heman demê de ew ji bo avakirina depoyên pirtir lê tengtir hatine bikar hanîn (çav: Oates 2014, p. 1481).

Ev wê weke renekê pêşketinê ku wê karibê wê yek zêde yek kêr wê li herêmên çanda xalafê jî wê di renekê de wê bi wê rengê wê karibê wê fahmbikê bê. Di rewşên weke erosyonê ên bi demê re wê gelek çavkani wê yan di bin tabaqayên axê de wê bimênin û yan jî wê ji holê wê herin. Lê wê dikarê wê werênê ser ziiman ku wê yên ku ew mana wê di renekê de wê bidina diyarkirin ku wê di wê temenê de wê ji ya ku em dizanin dibê ku wê mejuya çanda civakî wê ya dema ubeydê û xalafê wê karibê kevntir jî herê.

Bi gelemperî, tevî hewayê xuya ya şil a wê demê, çandiniya avdanî hêdî hêdî pêşketiye, di heman demê de hin cîh ji îstismarkirina zozanan (masî, qamîş {reeds}) re dihêle, faktorek din a girîng di pêşketina civakên mirovî de li başûrê Mezopotamyayê dide diyarkirin. Xurme, genim û ceh jî dihatin çandin. Dewar û beraz tevî hejmareke hindiktir pezên wek bizin û hwd dihatin xwedîkirin (çav: Oates 2012, p. 477).

Di serdemên Ubeydî yên 2. û 3. de, hin avahî bi qasê mezin bûne ku civaka erkeolojîk li ser bikarhanîna wan ji hev cuda bûye. Ji bo yên din, dixuye ku wê demê hîna jî di perestgehên piçûk de bawerî dihatin diyar kirin, û bi deerfetek mezin xuya dike ku avahiyên mezin ên li binê ziggurata Eridu hatine dîtin ji bo civînan, an jî ji bo mêvandariya mewanên bi şewaza muzîfeya îroyîn a li başûrê Iraqê hatine bikar hanîn dibê. Pascal Butterlin texmîn dike ku avahiyên civakê, hem li ser modela sê alî hatine çêkirin û hem jî bi sedsalan berfireh bûne, milên xwe bi yên ku ji bo perestgehê hatine veqetandin ditewînin. Dûv re, di dema Uruk de, avahiyên li Urukê ji avahiyên li girê Gawra an Tell Brakê li bakurê Mezopotamyayê bi leztir mezin bûne (çav: Pascal Butterlin, "Late Chalcolithic Mesopotamia, towards a definition of sacred space and its evolution", in Nicola Laneri, *Defining the Sacred: Approaches to the*

Archaeology of Religion in the Near East, Barnsley, Oxbow Books, 2015, p. 60-72).

Qonaxa sêyemîn a Ubeydî (dora 5200 b.z. – b.z. 4500) bi berfirehbûna li bakûrê kurdistanê û rojavayê kurdistanê û heya rojhilatê Sûriyê û hwd hate nîşankirin: tiştên bikêrhatî yên mîna qermîçok û hêşinahiyên axê û pêjnên mîna yên ku li cihên li başûr hatine vedîtin, li cihên ku li bakur hatine dîtin, di nav wan de Tell Arpachiyar, Tel-Eğrah, û Tel-Gaşiyahr û Dêra Navîn hene mentepe li rojhilatê Anadoluyê. Cihê ku yekem şopên metalurjiya sifir xuya dike. Her çend baş tê zanîn ku belavbûna çanda Ubeydî bi guhertinên hêdî, gav bi gav û aştîyane di nav çend sedsalan de pêk hat, lê mekanîzmaya wê mijarek nîqaşê dimîne. Li gorî Joan Oates, ev belavbûn hilberek tevgerên çandî ye bi rêya zewacê an pergalên danûstendinê bûya. Li gorî Jean-Daniel Forest, çanda Halaf, dema ku ew ber bi başûrê Mezopotamyayê ve pêşve çû, neçar bû ku çandiniya avdanî bipejirîne û çanda Ubaid a jixwe heya radeyekê teqlîd kir ku ya paşîn zû li bakur şûna çanda Halaf girt. Lêbelê, ew rêyek nû bû ji bo mirovan ku nasnameya xwe bi tiştên nû di jiyana xwe ya rojane de diyar bikin, şêwazek ku pir dişibihe ya başûr, lê bi motifên xemilandî yên cuda, xwezayîtir û rengêkî sortir ji kelûpelên Halaf û çanda Ubeydî ya başûr dihê diyarkirin (çav: Campbell 2012, p. 424).

Ji çavkaniyên Jean-Daniel Forest wê tê digihijê ku wê di wê demê de wê çanda xalafê wê berê wê dema ku wê ya ubeydê wê weke ku wê were gotin ku wê bi ber firehbûna xwe ve wê herê li herêmên bakûr wê pêşî wê yên xalafê wê li wê pêşkevin û wê werina diyarkirin. Ev wê di rengêkê de wê weke ku me li jor wê me hani ser ziman ku wê çawa wê, di rengêkê de wê weke demek pêşî a gihiştina têgîna çandî û amûrên çanda xalafê li wê û demekê wê weke bi zanaatî ku wê pêşbixê wê di wê temenê de wê di rengêkê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengêkê de wê bibê. Ev ji mirov wê weke aliyekê ku wê zêdeyî wê makul wê were bê. Lê di wê nûqteyê de jî wê aliyên di derbarê rewşa berfirehbûnek bi derfet a çanda xalafê wê di çî rengê de wê bibê wê zêde çavkani wê nebin. Lê fêrsek fahmkirinê a di wê temenê û rengê de wê ji çavkaniyên demê û li herêmên cihê û cûda kifşkirinên wan wê têgînê bi rehetî di serê mirov de wê weke ku wê dide dîyarkirin.

Ber bi demên şariştaniyê ve

Di nivê hezarsala 6-an a b.z. de, xaniyên dorhêl, bi tholoi yên çanda Halaf hêdî hêdî bi xaniyên çargoşeyî, pir-odeyek tîpîk ên serdema Ubeyd

a bakur hatin guhertin. Piraniya van li pey plansaziyek sêalî bûn, bi odeyên piçûktir bi gelemperî li dora salona navendî ya mezin bi simetrîk hatine saz kirin. Avahiyên bi vî rengî li Tell Abada li Hewza Hemrînê, li girê Gawra li başûrê kurdistanê û heta girêaş (değirmentepe) li Anatolyayê, ku li wir bi kepçeyên birêkûpêk têne diyar kirin, têne dîtin. Tell Abada di heman demê de xwedî pergalek boriyek hîdrolîk e ku avê ji kaniyek û newalek nêzîk digihîne avzêmek di nav gund de. Dixuye ku gund di hilberîna kerpîçan de jî pîspor e: birhanên herî pêşîn ên karhanîna çerxa çomleki li vir têne dîtin, ku vedigere hezarsala 6-an berî zayînê (çav: Oates 2012, p. 478-479).

Minaq çandê ya li hember miriyan her ku diçe yekreng bûye. Digel ku çanda Halaf cihêrengiyek mezin nîşan da, çanda Ubeydî bi veşartina di gorên hêsan ên ku bi çend firaxên seramîk ve hatine çêkirin, bêt cûdahiyek civakî ya girîng têr bû. Dixuye ku veşartina di nav gund de bi veşartina pitikan di bin xaniyan de sînordar bûye, her çend li Tell Arpachiyah li derveyî xaniyên navmalî goristanek Ubeyd a piçûk heye, mîna goristana hevdem a mezin a Eridu ya li başûrê Mezopotamyayê. Heman tişt ji bo Abada jî derbas dibe, ku di jêrzemîna avahiyên mezin de pêncî û heft cesedên zarokan hatin dîtin (çav: Campbell 2012, p. 426-427).

Di dema Mezopotamya ya Kalkolîtîk a Dereng ku dawiya serdema Ubeydî ya Dawî (li dora 4000-3900 b.z.) û dawiya serdema Êrûkê (li dora 3900-3600 b.z.) pêk dihe, bû şahidê civakek ku hêdî hêdî li dora malbatên bi bandûr ên ku xaniyên mezin ên ku tê de alavên çandiniyê peyda nebûbûn hiyerarşik bû. Vana li teniştê perestgehên ku têne hesibandin, ku li bajarên ku pir mezin bûne û li gundên cîran serdest bûne hatine avakirin heya ku karakterek bajarî an "proto-bajar" bi dest bixin. Wekî din, di van perestgehan de xuya dibe ku çînek pîroz bicîh kirine ku dê "karbidestên" nû yên wek layîk ên ku ew ji nêz ve bi wan re têkildar bûn rewa bikin. (...) Vedîtina rêze tabletên ku bi îşaretên sembolîk li Urukê hatine nivisandin - ya yekem ji vî rengî - çalakiya siyasetek tevlihev û qatbûyî nîşan dide. Di nav van nivîsan de Lîsteya Sernav û Pişeyan jî heye. Dibe ku heya ew ji hezarsala 4-an berî zayînê vedigere, lê dixuye ku berhevkirina wê rewşek berê nîşan dide, ku civakek hiyerarşik a çar-astî nîşan dide ku tê de karên cihêreng, û her weha komên aborî û siyasî, her ku diçe tevlihevtir bûne (çav: Peter M. M. G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria: From*

complex hunter-gatherers to early urban societies (c.16,000-300 B.C.), Cambridge, Cambridge University Press, 2003, p: 180).

Li vir çavkaniyên Akkermans û Schwartz ku wê bi gotina 'malbatên bi bandûr' ku wê bi gotin bikê wê çendî wê karibê wê gotin wê weke gotinek temenî wê di wê demê de wê bi temen bikê û wê werênê ser ziman wê di aslê xwe de wê li gorî min ev wê weke cihê gûmanê bê. Di wê temenê de wê malbat wê bibê. Lê di dewama gotina malbatê de bikarhanîna gotina 'bi bandûr' bûnê wê, di rengekê de wê, weke aliyekê ku wê, karibê wê di rengekê de wê, ji wê aliyê ve wê hinekê nîqaş bikê. Di wê nûqtayê de wê bandûrbûn wê di rengekê de wê, di çi rengê de wê karibê wê werenê ser ziman wê ew jî wê di aslê xwe de wê ne diyar bê. Di dîmenekê bi derfet wê weke ku em di nava têngîna malbatî a dema ubeydê û ya xalafê de jî wê were dîtin wê di wê rengê de bê wê mazinbûnên malbatî wê di rengekê de wê bibê û wê di wê temenê de wê bi hijmara wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ji serî ve jî wê, di rengekê de wê, pîr û kalên wê di rengekê de wê bi xwe re wê kulta ku ew li ser serê wê diafirênin jî wê bi wê re wê, dîmenekê wê weke ku wê bi wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Ev wê, di wê temenê de wê, weke dîmenekê wê karibê bide diyarkirin. Lê gotin 'malbatên bi bandûr' wê gotinek demên şariştaniyê ên piştire û di demên hemdem de ku wê di rengekê de wê weke bi têngînek û hinek fêrsên fahmkirinê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Minaq wê di rengekê de wê di wê temenê de wê kesek wê weke bi bandûra xwe wê kesên li dora xwe wê weke bi aqilê xwe wê bi xwe ve wê girêbide wê di zane min de wê zêde derfeta wê weke ku wê nebê. Ber ku ew wê di wê temenê de wê ev wê weke têngînek ku wê di temenê xwe de wê kultekê wê bi hawênê bê û ev wê, piştî wê di rengekê de wê, bi wê ve girêdayî ku wê were jiyankirin wê bibê bê.

Ev wê weke ku wê were ser ziman wê weke têngînek ku wê karibê bingihê têngînek hiyaraerşiyî jî wê di dîmenekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şewayekê de wê weke ku wê biafirênê. Di wê temenê de wê, ev wê, di rengekê de wê, di demên pêşî ên bûhûrîna li têngîna civake demên şariştaniyê de wê di rengekê de wê bi wê rengê bi kultan ve girêdayî û di deverên weke malên mazin ku wê piştire weke zagûratan wê werina diyarkirin û wê bi demê re wê hin bi hin wê mazintir bibin wê di wan de wê werina bi cihkirin. Ev wê weke bi xwe re wê heybetek ku wê bi xwe re wê mirov bide girêdan jî wê bibê bê.

Ji xwe ev dem wê weke demek teybet bê û wê di wê demê de wê êdî wê weke ku wê were dîtî wê gûndbûn wê ji sînorên xwe yên gûndbûnê wê derbasbibin û wê bajarkên piçûk wê êdî wê bi ber wê ve wê herin. Ev wê êdî wê bi renekê de wê demên şariştaniyê wê bi xwe re wê bêtê. Di dewama wê de wê dikarê wê di renekê din de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda bajarbûnê wê di xwe de wê gelek dîmenên fahmkirinê ên weke bi temensaziyê bê û an pêşesaziya wê û hwd bê wê di renekê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ev wê di renekê de wê çawa wê li rex hev wê bêt jiyandin û wê bo wê ku wê çawa wê rêgez wê hin bi hin wê bi hişmendiyeke ku ew pêşdikeve wê êdî wê werin diyarkirin û pêşkevin.

Ev wê weke pêvajoyek fahmkirinê bê ku wê êdî wê di renekê de wê di ya ku ew dihê zanin û fahmkirin de wê weke kûrbûnekê bi fahmkirinê wê weke ku wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê ji gûndbûnê derbasbûnê wê bi ber demên şariştaniyê wê çûyinek bê. Ev wê weke nişanaka ku wê demên civake neolitik û an civake demên piştî ku wê hinekê wê bi xosletên wê weke ku wê demekê bijîn wê ji wê jî wê weke derbasbûnekê wê bi xwe re wê werênê. Ev dem wê weke demek teybet bê û wê xosletên wê di renekê de wê, bi teybet bin. Wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke karibê wê di wê temenê de wê karibê wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê demên şariştaniyê wê di wê temenê de wê di dîmenekê de wê bi pêşketina wê re wê xwe di renekê de wê weke ku wê êdî wê bide diyarkirin. Wê pêşketinê nû wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin. Ev demên destpêkê ku wê weke demên pêş-demên şariştaniyê jî bin ew wê weke demna di renekê demezrîner de jî wê weke ku wê were dîtî wê weynekê wê bileyizin.

Di wê demê de wê tîgînên weke yên di rengê pişeyan û hwd de wê di renekê de wê weke ku wê bibin û wê xwe di reng û awayekê de wê bi wê re wê weke ku wê bidina diyarkirin. Ev wê êdî wê weke xosletên dem û jiyane şariştani bin.

Ev demên piştî ên weke mijare gotinê na wê weke demna ku wê êdî wê weke bi ber demên şariştani ve wê herin bin û wê di renekê de wê weke ku wê werina dîtî û kifşkirin wê êdî wê bi wan re wê demek teybet wê pêşkeve. Di demên pêşî ên pêvajoyên şariştana urukê de wê di wê demê de wê weke aliyên wê yên girîng wê, hinek nişanakên pêşketinê wê

xwe di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bide diyarkirin bê. Ev jî wê weke aliyekê ê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Uruk wê ji aliyê şariştanî ve wê, gelek çavkaniyên ku wê werina diyarkirin wê weke pêvajoyek şariştanê ku wê bi ber dora xwe ve wê hin bi hin wê pêşkeve û wê bandûra wê xwe di awayekê teybet de wê bide diyarkirin jî wê were dîyarkirin. Ev wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Pêvajoyên şariştaniyê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, karibê wê di rengekê de wê hinekê li ser wê bisekinê bê. Çavkaniyên bi Guillermo û Buterlin ku wê werina diyarkirin wê bi wan re wê were dîyarkirin û wê bahsa wê vebûnê û an berfirehbûna wê ya bi çandî wê di rengekê de wê xwe di şewayekê de wê were dîyarkirin. Hinek şîroveyan ku wê weke bi temenekê ramyarî-çandî wê di rengekê de wê werina kirin. Lê ku ew bûbê jî wê bi derfet wê weke ku wê karibê wê kifşbikê wê zêdeyî wê weke bi çandî zêdeyî wê di rengekê de wê karibê wê ji aliyên çavkaniyên jiyani û yên ku wê piştî wê hin bi hin wê weke yên baweriyên wê pêşkevin û hwd re wê karibê di rengekê de wê şîrovebikê.

Ji wê aliyê ve wê, weke hêjayî gotinê bê ku mirov wê bibêjê ku wê uruk wê di rengekê de wê weke bajarekê kevntirin ê weke ku wê gelek erkolog jî wê li ser wê werênina ser ziman ku wê weke bajarekê pêşî ku ew avabûya wê werênê ser ziman. Her wusa eridu jî wê weke bajarekê bi wê rengê wê werênina ser ziman. Lê çavkaniyên erkolojîkî ên piştî wê bidina diyarkirin ku wê eridu wê piştî urukê wê hinekê bi encamên wê û bandûra wê di rengekê de wê pêşkeve. Ev wê piştî wê di rengekê de wê were diyarkirin.

Hemî van hêmanan bi derketina bajarên ku dixuye ku ji du hêlên erdnîgarî derketine re dimeşin: yên li bakurê Mezopotamyayê, wek Tell Brak an girê Gawra, û yên li başûr, wek Uruk dibin Di destpêka hezarsala 4. a beriya zayinê de bajarên van her du aliyên ji hev serbixwe pêş ketine (çav: Campbell 2012, p. 428, 429).

Lêbelê, ji nîveka hezarsala 4-an berî zayinê û pê de, pêşveçûna bajarên bakur hêdî hêdî dimeşe: mezinbûna wan rawestiya û heta dest bi piçûkbûnê kir. Niha peywendiyên her du herêman, bakur û başûr, ne aram bûne û ev yek jî bûye sedema cûreyek “kolonîzasyona” bajarên bakur ji aliyê bajarên başûr ve. Ev mêtîngehkirin, her çend pir caran ji

aliyê aborî ve nehatibe armanckirin jî, li ser rêyên bazirganiyê yên herêmên başûrê kurdistana roja me û bi ber rojavayê kurdistana roja me û heyra bakûrê kurdistana me bi gelek deverên wê re wê karibê bîrê ser ziman ku ev wê weke pêk were, û ji hêla serdestiya kelûpelên bi formên taybetî yên bajarê Urukê yê başûrê Mezopotamya, û ji hêla taybetî yên çêkirinê, sêwirana mohran û pêkhanînên mohrkirinê ve di hê naskirin (çav: Campbell 2012, p. 428, 429).

Hebûba Kabira mînakek e: herêma rojavayê kurdistana roja me ya li herêma Firatê ya navîn bi başûrê Mezopotamyayê re têkiliyên wisa nêzîk nîşan dide ku ev bajar û navenda wê ya olî ya li nêzî çîyayê Aruda wekî "koloniya" Urukê di hê hesibandin. Xaniyên sê-sê bi cîhên vekirî û carinan salonên pêşwaziyê yên mezin li ser kolanên ku li dora deriyên dîwarek mezin hatine çêkirin hatine çêkirin. Li dora wan komê malên piçûk ên pedew hatibûn dorpeçkirin. Dibe ku ev birêkûpêkiya bajarî ya paşîn dişibihe ya Urukê, ku cihê wê tenê qismî hatiye kolandin. Li girê Heçînebî, li nêzî bajarê nûjen Birecik ê li ser Çemê Firatê li bakûrê kurdistana roja me, kelûmelên herêmî li kêleka kelûpelên ji başûrê Mezopotamyayê hatine dîtin (çav: Campbell 2012, p. 429).

Ji wê aliyê ve wê mijare berfirehiyê wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Mijare çavkaniyên ku wê bi wê re wê di rengekê de wê werina diyarkirin de wê bîrêna ser ziman ku uruk wê di wê temenê de wê pêşkeve. Aliyekê din jî wê weku me li jor wê hinekê hani ser ziman wê rewşên weke yên pêşketina bi demên çandî ên weke bi xalaf, ubeyd, samarra û hassunna re wê bibin wê di wê temenê de wê weke pêvajoyîna ku wê di rengekê de wê edî wê di rengekê de wê weke ku wê pêşve wê herê. Ev wê di serî de wê, weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di dawîya hezarsala 4an a b.z. de, kolonîzasyona Ûrukê rawestiyaye: bikarhanîna kelûpelên bi şeweya başûr kêmbûye û winda bûye. Lê ev her gav bi sade û bilez vejandina pêkhatiyên ramyarî li bakur nayê peyda kirin: Mînaq, bajarokê Tell Brak yê jêrîn hate terikandin û cîh bi girîngî kêmbû. Berevajî vê, li meleti girê şêr(arslantepe), ku xuya dike ku kolonîzekirina Urukê kêmbû zêde bûye, nû ya elît derdikeve holê, ku xuya ye ji sazûmanên perestgehê zêdetir li ser hêza kesane ye (çav: Campbell 2012, p. 429).

Li vir ya ku wê bi wê re wê were dîtî wê di wê rengê de wê, berfirehbûna urukê a şariştani wê weke ku wê di wê nûqteyê de wê were dîyarkirin ku ew rawastîyaye ji wê zêdetirî wê weke ku wê beremberê wê, pêşketinên din wê bi bajarî wê bibin. Wusa dihê dîtî ku wê demekê wê bi pêvajoyek çandî wê bi zêdeyî wê pêşkeve û wê dema ku ew gihîşt wê têrbûna xwe wê piştî wê bi pêşketina bajarên nû û hwd re wê rewşek nû wê weke dîmenekê têkilidaninê ê weke ku wê dikarê wê rewşek wê weke ya pêş-ramyarî wê bi wê re wê salixbikê wê xwe di rengê de wê bi wê re wê, bide diyarkirin. Li ser wê temenê wê êdî wê weke rêveberiyên bajaran wê biafirin û wê kesên bi hêz wê biafirin û wê di wê temenê de wê ew wê bi rewşek ramyari re wê weke ku wê rabin. Ev wê weke ku wê êdî wê bi wê re wê di rengê de wê xwe di dîmenekê de wê bi wê re wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê rewşên çandî wê di wê temenê de wê êdî wê bi wê re wê di şewayekê de wê, di awayekê de wê, bide diyarkirin. Wê rewşa weke ya di rengê rawastina berfirehiya urukê de ku wê were dîyarkirin wê hinekê jî wê pêşketina bajarên din ku ew bi derfet bê wê weke weke berfirehek ramyarî wê li hemberê wê xwe di rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev wê di wê temenê de wê derkevina li pêş.

Di nava sînorê bandûra urukê li başûrê mesopotamya wê were dîtî ku wê hin bi hin wê bajarokên nû ên weke eridu, girsu û hwd wê bi demê re wê derkevina li pêş. Ev wê, di rengê de wê bi awayekê wê bide diyarkirin. Teybetmendiya bajarokên pêşî û yên piştî wê di rengê de wê ji hev cihê bê. Wê dikarê wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê yên pêşî wê weke bi awa û pêvajoyek peresendinê a ji ya pêvajoyên çandî ên weke ya encama çavkaniyên çanda xalafê, ubeydê, samarra, hasunna û hwd bin. Wê di wê temenê de wê weke kokbûnek wan wê hebê. Lê yên piştî wê weke ku wê di temenê minaq bi girsu û an eridu re wê, were dîtî wê weke li dora kultekê wê bi cihbûnê û hwd re wê bibin û wê piştî wê di rengê de wê dewama xwe heta dem û deverekê wê weke ku wê werênin. Ev wê weke aliyekê wan ên giring bê ku mirov wê karibê di rengê de bi wan re wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare çandiniyê wê, di wê temenê de wê, di wê demê de wê berfirehiyek jî wê bibê. Di wê temenê de wê malên mazin ên ku wê di wan de wê pirr lev civînên mazin wê bibin û wê berhevi wê bibê û piştî wê weke di rengê zagûratan de wê

bibin jî wê, di rengekê de wê bibê. Çavkaniyên li ser zagûratan didina diyarkirin ku wê piştî wê ji rewşên weke premidên weke yê misra kevn re ku wê bibin jî wê bina peyxam û an wê weke rewşek weke di şibihê wê ku wê were barkirin li wê deverê wê di wê temenê de wê direngê de wê ji wan wê bahs bikin. Yanî wê ev bi wê rengê wê weke nişanaka pêşketinek zêde mazin a ku wê li herêmê wê di wê temenê de ku wê bibê wê bibê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê derkevina li pêş. Ev wê, di wê rengê de wê xwe di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bide diyarkirin.

Ev çêkeri wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bibê. Lê hin çavkani wê balê nbikişênina li ser zêde hilberînê û di rengekê de wê li ser wê hin bi hin wê hinek kom û an qatmanên ku wê ne di nava jiyane hilberînê de bin û wê ji wê ya hilberîna zêde wê sûdbigirin û an wê weke 'bahre xwe' wê ji wê hildin wê di rengekê de wê bînin ser ziman. Di wê temenê de wê weke oldarên ku ew hin bi hin pêşdikevin û leşkerên ku wê piştî wê bibin wê weke du qatmanên ku wê di wê temenê de wê bahsa wan wê were kirin.

Her çendî ku çandiniya avdanî li başûr - bi taybetî bi alîkariya rêyên avê û rewşên weke barkirina avê rewşên weke galonên mazin - hate xuya kirin ku ne tenê sedemê navendîkirina rêxistina civakî ye, lê zêde xwarinek çêkiriye ku ji bo domandina pîspor, rêber, kahînan û karkerên ku xwarina xwe bi xwe çênêkirine hate bikar hanîn. Ev zêdehiya xwarinê - li gel mirwar û masiyan - di navbera elitên başûr û yên li bakur de jî dihat dayin, ku cotkariya hişk kêr zêde bû, lê madenê sifir, kevîrên gewherî, obsidian (başûr-rojhilatê kurdistanê) û dar peyda bûn, pezên hirî ji bo qumaşê dihatin bikarhanin. Di wê demê de wê di rengekê de wê amûşrên cihê wê bi wê rengê wê, werina çêkirin. Ev hemû wê weke karekê destî ê zanaatî wê bi xwe re wê werênê li holê û wê rengekê wê bide jiyane mirovê herêmê (çav: Campbell 2012, p. 429).

Bi heman awayî, zêdebûna karhanîna mohr û nişanan hebûna çalakiyên aborî yên navendî û kontrolkirî yên zêde nişan dide. Wekî din, ev mohr zêde tevlihev bûne. Ew ji bo mohrkirina cûrbecûr tiştên barkêş ên ku di nav kîs, selik û kûpan de têne şandin, û nişankirina desthilatdariya ku naverok jê re têne danîn têne bikar hanîn. Di heman demê de ew li dora deriyan têne danîn da ku gihîştina deverên hîlanînê kontrol bikin. Wekî din, mohrên şikestî xuya dikin ku wekî qeydek danûstandinan hatine girtin. Dema ku mohrên gil di destpêkê de bi yek an çend yekeyên

niştecih re têkildar bûn, di sala 4000 b.z. de wan dest pê kir ku li dora saziyên olî yên derketine baldar bibin (çav: Campbell 2012, p. 427).

Lê di wê demê de wê êdî wê dîmenekê teybet wê were dîtîn ku wê xwe di şêwayekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare çandiniyê wê dişêwayekê de wê bi wê re wê weke ku wê derkeve li pêş. Çandini û bi wê re wê keriyên sawalan û bi şêwayên cihê ji wan sûdgiirtina wan û hwd wê bibê. Minaq ji sawalan giirtina hiriya wan û ji wê çêkirina cilan ji xwe re wê di wê demê de wê weke ku wê êdî wê were kirin. Ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bahsa wê bikê.

Her çend nebûna nîşanên cihêreng li ser bermahiyên goristana uruk û Ubeyd a Dereng a li Eridu nîşana civakên ne-hiyerarşik ên di nîveka hezarsala 5-an a b.z. de ye jî, lêkolîner Joan Oates destnîşan dike ku statûya civakî ya mirovên ku li goristana Eridu hatine veşartin hîn jî nenas e û ku ev goristan bi tena serê xwe tunebûna civakî ya wekhev nîşan nade. Li girê Gawra, li nêzikî Mûsilê, li bakurê rojhilatê Iraqê û an başûrê kurdistanê iroyin, geşepêdana kiryarên definkirinê yên ku berê li ser riya standardbûnê bûn, hîn cihêrengtir bû: goristanek hezarsala 6-an a b.z. xuyabûna gorên pir dewlemend dît, ku carinan bi gorên zarokan re têkildar in, ku zêr, zîv û materyalên din ên kêr ku berê nehatine dîtîn tê de hene (çav: Campbell 2012, p. 428).

Tell Majnuna, ku liqêke herêma Tell Brak e, birhanên gorên komî yên kesên ku bi qismî hatine vegotin peyda dike. Ev bermahiyên mirovî belkî cejnek an komkujiyekê temsîl dikin, ku birhankirina hêzek tund nîşan dide. Ev berevajî gorên serdema Ubeyd e (û ên dema şariştana urukê ên destpêkê bin) û bê guman windakirina nasnameya kesane ye (çav: Campbell 2012, p. 428).

Di wê demê de wê weke ku wê karibê were kifşkirin wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê pêvajoyek nû wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Mijare pêvajoyên demê wê di wê temenê de wê hin bi hin wê di rengekê de wê di dîmenekê teybet de wê weke ku wê xwe bidina diyarkirin.

Çomlekên boyaxkirî yên ji çandên berê, di berjewendiya materyalên hêsan de, ku carinan bi girseyî tene hilberandin û heman rengî, winda dibin - hin jê re "tasên coba" ku sembola "ga" li ser wan dihe gotin, li Tell Zeidan û paşê jî li Uruk-ê jî hatine dîtîn - karhanîna wan hîn nehatiye birhan kirin, lê dibe ku tedbîrên rêjeyî nîşana rênîşanda çavkaniyê ya tevlihevtir be. Di serdemên Êrûka Navîn û Dereng de, tasên

qijkirî, ku bi rêjeyên pir mezin têne dîtin, dibe ku ji bo belavkirina xwarinên standard an jî ji bo çêkirina nan hatine bikar hanîn (çav: Oates 2014, p. 1486).

Pêjnên "serê gumgumêkê", ku dibe ku elîta desthilatdar numinêr dikin, li Eridu û Ur pir gelemperî ne. Ew birhanên din ji bo pratîka deformasyona kraniyê ku ew li ser dihê nîqaş kirin peyda dikin, ku nîşana hebûna çînek ne-karker e. Yek ji pêjnên mêr ên ku li Eridu hatine dîtin darek digire, ku dikare wekî dagera kesek desthilatdar were şîrove kirin (çav: Oates 2014, p. 1481).

Li Tell Brak gelek mohrên ku ji 4200 heta 3600 b.z hatine dîtin. Ew gelek caran heywanên wek şêr bi tenê an bi kom, mar an bizin nîşan didin. Van heywanan pir caran bi hev re şer dikin, û tenê mirovên ku têne xuya kirin bi çek an amûran bi şêr an mar re şer dikin. Di demekê de ku serokatî xurtir dibû, şêr wekî dagera desthilatdariyê dihat dîtin. Beriya ku di dawiya serdema Uruk de di hunera başûrê Mezopotamya de xuya bibe ev yek bû. Di heman demê de pêjnên otoriteyê hene ku mirov û heywanan (ji xeynî serê bizinan) an jî serê bizinan bi ling an baskên ajalên din re dikin yek. Motîfên geometrîk an razber, çomlek û çend dîmenên tevlihev berhevoka Tell Brak temam dikin wê bi wê rengê werin dîtin (çav: Augusta McMahon, "The Encultured Vulture: Late Chalcolithic sealing images and the challenges of urbanism in 4th millennium Northern Mesopotamia", *Paléorient*, vol. 42, no 1, 2016, p. 169-183).

Di wê rewşê de wê jî dikarê wê weke aliyekê wê yê din di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çavkaniyên ku wê bibin wê bidina diyarkirin ku wê di wê demê de wê weke ku wê hin bi hin wê rewşek weke bi têtîna otoriteyê wê di wê rengê de wê weke ku wê xwe di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Çanda herêmê wê di wê temenê de wê di wê demê de wê gûharinekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di dîmenên di destana gilgamêş de wê weke ku wê li urukê wê werê dîtin wê ew bê ku wê dîmenekê wê weke jiyanek ciivatî a ji xwe re dihê jiyankirin bi xwezayî û dîmenekê din ê duyem wê weke bi rewş û kiryarên gilgamêş re wê weke ku wê di

temenekê serwer û an serdest wê bi têngînek kultî wê di wê temenê de wê xwe ji hêlek din ve wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşên jiyankirinê wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwe di rengê de wê weke ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Rewşa çandî a demê wê di wê temenê de wê di rengê de wê bi pêvajoyên şariştanî ên piştî re wê bi rewşên weke bi kultûnên ku ew diafirin re wê xwe di rengê de wê di dewama wê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda ku ew diafirê wê, li başûrê mesopotamya a wê demê de wê weke ku wê di dîmenekê ku wê di rengê hinek dîmen di zikhev re derbas dibin wê xwe di rengê de wê di wê temenê de wê bide diyarkirin. Ev dîmen wê dema ku em dihên bakûrê mesopotamya wê dibênê wê hinekê din wê weke sadetir û weke zelaltir bê wê, di rengê de wê xwe bide diyarkirin. Yê başûrê mesopotamya yan jî ber nebûna çavkaniyan û kêmkirina wê dîmenekê bi wê rengê bide me û yan jî wê di demek zûtirin a pir pêş de wê bi ber têngînek hiyararşîyî a kulti ve wê herê. Di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê.

Wê dema ku em bahsa têngîna çanda dema ubeyd-xalafê bikin wê direngê de wê weke çerçoveyek giştî wê di rengê de wê weke serdemekê wê xwe bide diyarkirin. Di gelek çavkaniyên ku em di wê çerçoveyê de wan di çerçoveya mijarê de dixwênin û li berçav digirin de wê di wan de wê ew intiba wê di wê rengê de wê were diyarkirin ku wê çanda xalaf wê pêşî wê pêşkeve li bakûrê mesopotamya. Piştî wê demên xwe yê pêşketinê wê hinekê bijî û wê bi ber başûrê mesopotamya û hewirdora wê ve wê berfirehbûna wê bibê û wê di wê temenê de wê çavkaniyên wê hebin.

Weki din wê di dewama wê de wê bi wê rengê wê bingihê çerçoveyek pêşketin û berfirehbûna çanda ubeydê jî wê piştî wê di rengê de wê biqasî ku wê were ser ziman wê êdî wê di rengê de wê weke ku wê piştî wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bibê. Di aslê xwe de wê, di wê rengê de wê hinek nişanên ku wê weke yê ubeydê û demên wê were diyarkirin ku wê bi hinek zelaltir wê weke ku wê werina diyarkirin û zêdetir wê bibin jî wê di rengê de wê weke ku wê di encama sentezeke ku wê weke ku bi wê xwe gihandina wê deverê a çanda xalafê û piştî wê li wir pêşketina ku wê çêbikê û piştî wê di wê temenê de wê çawa wê di rengê de wê pêşketinek mazin wê di rengê

de wê bi xwe re wê weke ku wê bi diiyarî wê bide çêkirin wê weke nişanaka wê bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê pêşketinên wê herêmê wê xwe bidina diyarkirin.

Li herêmên çanda ubeydê ku wê bê gotin ku ew pêşketiya wê çavkaniyên xalafê wê di demên pêşî ên wê de wê di rengekê de wê werina kifşkirin. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê li ser nîrxên wê re wê direngê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê bibin û wê xwe bidina diyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê ku wê çanda ubeydê wê di wê demê de wê dema ku wê pêşkeve wê, di wê de wê fektor û elementên zêde pêşketî wê xwe bidina diyarkirin. Di çerçoveya pêvajoyek destpêkê a şariştani de wê weke ku wê li ser temenê urukê û an çavkaniyên xaniyên Eanna ku wê werina dîtin de wê di wê temenê de wê nişanakên di wê temenê de ku wê werina şîrovekirin wê di rengekê de wê xwe bidina diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda ubeydê wê di wê demê de wê direngê de wê weke demên xwe yên dereng wê di temenekê weke yê bi pêvajoyek şariştani û hwd re wê bijî. Di wê temenê de wê hinek çavkaniyên ku wê şîrove dikin ên weke bi yên weke guilermo û an Butterlin û hwd re wê di wê temenê de wê bahsa pêvajoyek çandî û ramiyari a di zikhev de ku ew pêşdikeve û piştî hin bi hin wê rengê xwe bisazûmaniya ku ew diafirê re wê bide diyarkirin re ku wê bibê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê tîgînên weke bi malbatî wê ji du aliyekê weke bi du dîmenî ve wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê bi zêdebûnek û berfirehbûna wê ya demê a bi fizikî re ku wê bi hijmarek zêde a bi wê ve girêdayî ku wê hinbi hin wê pêşkeve û wê were dîyarkirin re wê bibê. Aliyê din jî wê li ser xatek dîrokî a weke bi tîgîna baviksalari û an dayiksalari ku wê bi nîfş bi nîfş û hwd re wê xwe bide diyarkirin ku ew li pey hev dihên û wê ev tîgîn wê di dewama wê de wê bibê sedem û temenê tîgînên weke yên birhaninan û an kultan û hwd ku wê pêşkevin jî. Ev wê di şêwayekê de wê xwe di rengekê de wê karibê

wê di wê temenê de wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di rengê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Di kifşkirinên weke yên bi mohran re jî wê di wê temenê de wê tîgînekê wê weke ku wê bi xwe re wê di rengê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Di derbarê jiyane mirovane û ya malbatî de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê bendên girêdanê wê di wê temenê de wê biafirin û ev bend wê piştê wê tenê wê weke bendên malbatî tenê wê weke ku wê nemênin. Nişanaka wê di wê temenê de wê pêşketina baweriyên malbatî û an nava malbatî û an yên kesî û hwd ku wê bibin bê. Di wê temenê de wê ev wê piştî wê di rengê de wê çawa wê gelemper bibin wê di rengê de wê karibê wê di rengê de wê didewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê baweriyê malbatî wê di rengê de wê di wê demê de wê weke ku wê piştê wê bi ya giştî re wê weke di zagûratên bilind re wê werina diyarkirin re wê weke pro-tipek wê ya tipik a ku mirov wê karibê wê di rengê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê piştî wê ew mazintir bibê û wê çerçoveya gotina malbatitîyê û an girêdanê û hwd wê mazintir bibê. Di wê temenê de wê ew malbate ku wê pêşî bi çend kesan wê bibê wê di rengê de wê mazintir wê bo mazinbûn û heybetiya wan yazdanên ku ew diafirênin ku ew di wan de bicih bikin wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku ew wê di rengê de wê êdî wê were dîyarkirin.

Di hezarsala 4emîn a b.z de jî yekem mohrên bangorî derketin holê. Ya herî pêşîn di astên Ûrûka Navîn de hatine keşfkirin û beriya avahiyên Eanna ne. Tevliheviya wan jî mohrên berê hatine bikar hanîn ewlehiya mezintir peyda dike. Kesayetek girîng, «rêmildar-key" û an 'kahîn-key' pir caran tê teswîr kirin, carinan nêçîra şêr, taybetmendî an îmtiyazên paşerojê di dîroka Mezopotamyayê de wekî yên key, kahînan û şervanan tê zanîn.

Di dewama wê de wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew rewşa key-rêmildar wê dikarê wê hinekê wê li ser wê bisekinê. Ev wê di rengê de wê pêşî wê weke yê mazinê malê bê. Piştî wê bibê weke mazinê civakê. Di wê temenê de wê direngê de wê di şewayekê de wê êdî wê weke kesê ku ew di wê temenê pîr û kalê pêşî ku ew bi azmûn û zanina xwe ku ew çawa li pêş a wê bi wê rengê ku ew derdikeve li pêş. Ew wê pêşî wê di rengê de wê ne weke rêmildar-key wê derkeve

li pêş. Ew wê li ser wê temenê kulta ku ew bi wê dihê wê weke key-
yazdan wê di rengekê de wê pêşê wê were. Pêşî wê xwe di asta pêşî de
wê weke denezênê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê pêvajoya wê
ya duyem wê weke têkiliyek key û yazdan ku wê weke ji aliyê yazdan ve
dihê bijartin û weke kesê bijarte wê di rengekê de wê di wê temenê de wê
were dîyarkirin. Di pêvajoya sêyem de wê weke ku wê pêvajoye key-
rêmildar wê weke ku ew wê çawa wê bi zanina xwe wê di rengekê de wê
bi wê pêşdîtina xwe ku wê di kirdeya gotinê de wê weke ku wê were bi
gotinkirin re wê direngê de wê xwe bide diyarkirin û wê bi wê re wê
were hanin li ser ziman.

Di dewama wê de wê dikarê wê werke aliyekê wê yê din ê giring wê
dikarê wê werênê ser ziman ku wê diwê temenê de wê ev wê weke
aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê
de wê bide diyarkirin ku wê key wê weke şûnpêya wî ya bi dîrokî wê
xwediyê mejuyek bi wê rengê wê were dîtin û wê piştî wê bi têkiliyên
weke pîroziyê û an destlênedênê û hwd re ku wê were dîyarkirin wê
hinekê jî ev fêrs û hêstên ku wê ji wê xate fahmkirinê wê werin jî wê
weke ku wê di rengekê de wê weke ku wê di temenê wê de wê hebin. Ev
wê di wê temenê de wê weke di rengekê de wê hertimî wê di têkiliya key
û ya bi şûn wî ve dihê û an ku ew wê weke ji wê hatiya wê nepeniyek ku
ew di wê de wê xwediyê weke hinek fêrsên mazin wê bibê wê bibê û wê
di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê ji wê were bahskirin.
Di wê temenê de wê, di rengekê de wê direngê de wê weke kesekê ku
ew di nêçîrê de xwe dide diyarkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de
wê weke ku wê ku em bi bi vê gotinê re em empatiyekê dênin û wê
têgînekê ji wê derhênin wê weke di demên neolitikê de wê çawa wê
demekê wê jin wê li şikeftê wê were hiştin û mêr wê derkeve nêçîrê wê
di wê temenê de wê bi wê re wê nav û dengê xwe wê bide wê di wê
temenê de wê weke ku wê xwediyê intibayek li şûn xwe a di temenê wê
mêrbûna xwe de wê di rengekê de wê hebê. Di wê temenê de wê dema
ku wê bahsa key wê were kirin wê di cih de wê tenê wê mêr wê were
fahmkirin. Ji wê fêrsê ev wê bi rehetî wê weke têgînek ku wê karibê wê
di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê weke ku wê xwe bi sipêrê hêza xwe ya mêranî. An
jî wê xwe bi sipêrê hêza xwe ya ku ew weke mêr dide diyarkirin ku ew bi
nêçîrbûnê bê, bi tepisendinê weke bi zorbetiyê û hwd bê.

Ev wê weke aliyên wê yên din wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê
xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke

ku wê bide diyarkirin. Di mijare fahmkirinên mijare key de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ew pîr û kalên destpêkê ên mazin ku ew bi gotina xwe xwediyê diyarkeriyek bêsnor bin wê weke ku wê hebê. Ew pîr wê piştî wê bi diyarkirinên xwe re wê weke keseyetna yazdanî wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê direngê de wê bibin.

Ji demên berî şariştaniyê û heya piştî wê demên weke bûhûrînê ku ev wê bibê û wê di rengekê de wê bibê wê, direngê de wê çanda demên weke yên xalaf, ubeyd, hassunna û samarra û hwd wê weke demên ku wê di wê temenê de wê rengê wê weke ku wê bi çand bikin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê têkiliya têngîna şûnpêtiyê, xizmtiyê û an miretetiye û hwd wê di rengekê de wê di rengekê de wê werênin li holê. Minaq wê piştî key ku wê weke yekser ku kûrên wî hebin ew wê weke li şûn wî werin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê werin. Ber ku ew wê ji wê şûnpêyê wê weke xwediyê wê hêzê, nepeniyê û wê weke hêza ku ew dikarê wê di rengekê de wê bi wê temenê bide diyarkirin wê di wan de wê were dîtin.

Di wê temenê de wê ev wê weke têngînek yazdanî wê bi fêrsa wê ya fahmkirinê wê di temenê wê de wê hebê. Ber ku ew wê bi wê re wê malbate key ku wê weke fêrsek fahmkirinê wê di wê de wê biafirê wê li ser rûyê ardê wê weke malbate pîroz wê li ser wê temenê a ku ew dikarê wê diyar bikê û heta ku ew wê têkiliya rûhani û hwd wê dênê wê di rengekê de wê bibê. Ev wê, di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bibê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku ev wê di wê temenê de wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda rêzaniyê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ya pêşengiyê wê ji wê azmûna kal û an pîr û yan jî weke sumerî bahsa wan dikarin 'kapîr'ên ku ew wê dikin wê werê û wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê di wê temenê de wê bide diyarkirin. Kapîr'î wê di zimanê roja me de wê weke di wateya kesê pîr û kalbûyî û di rengekê de ew wê weke kesê ku ew bi azmûna xwe weke bi zane û xwediyê zanînek ku ew dikarê bi wê gotinê li ser her tiştê ji her kesekê re bibê û ew rê şani wan bide wê were diyarkirin û wê were hanin li ser ziman.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke karibê wê di

şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê çavkaniyên di destana gilgamêş de ku wê werina ditin wê di wê temenê de wê ji rengê şîrove û salixkirinên ku ew di wê de dihên kirin û hwd wê di wê temenê de wê direngê de wê weke dîmenekê zelal wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibin bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê key jî wê weke ku wê xwediyê jiyane xwe ya malbatî bê. Bi gilgamêş re bê û an weke bi dumuzî û hwd re bê wê di wê temenê de wê were dîtî. Dumuzi wê weke şîvanekê wê di hinek çavkaniya de wê di rengê de wê li urukê wê di rengê de wê were destnişandin. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Di têngîna şivantiyê de wê hinek fêrsên ku wê karibê wê werênê ser ziman wê hebin. Weke rênîşandini bê, weke li keriyekê sawal meyizendin bê û an weke di rewşek kedikirin û fahmkirina ji sawalan û hwd bê. Di wê temenê de wê di rengê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare şivaniyê wê piştî jî wê di nava fêrsên fahmkirinê de wê weke kesên serkêş wê di rengê de wê were diyarkirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê fêrsên ji çandda demên xalafê, ubeydê û hwd wê were dîtî wê di rengê de wê di wê temenê de wê têngînekê wê bi xortî wê bixwe re wê di rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê di wê temenê de wê di awayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare fahmkirina wê di wê temenê de wê ev şêwayên fahmkirinê wê di wê demê de wê weke ku wê bi têngî bibin. Wê di derbarê wan de wê fahm bi çandî wê weke li wan alimin bûya wê bibin.

Di wê temenê de wê jî wê dikarê wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê çanda ubeydê wê hinekê jî wê li ser wê temenê wê weke çandek ku wê weke bi xosletên piştî dihê wê di rengê de wê xosletên demek civakî a tîr ku wê di rengê de wê hinekê pêşketinê di şêwayekê de wê bi xwe re wê bi çandî û hinekê ramyarî û hwd wê bide diyarkirin wê bibê. Di wê temenê de wê têngînen weke ditiina mohran û hwd wê di rengê de wê têngînek weke ya baviksaliyê û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke ku wê bi temen bikê.

Di wê çerçoveyê de wê dîroka wê di wê temenê de wê weke ku wê ji aliyekê ve wê bi xwe re wê werênê ser ziman. Mijare çanda ubeydê wê di rengekê de wê fêrsên weke di rengekê de ku wê li ser tagna malbatitîyê ku wê werin wê di rengekê de wê weke li şûn hev wê hatina wê weke têtînek xelesa malbatê wê bi wê re ku wê were ser ziman wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda civakî wê di wê temenê de wê li ser wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Çanda civakî wê demek xwe ya civakî wê biafirê. Wê weke ku me li jor wê hani ser ziman ew kultên di nava malbatê de ku ew diafirin wê êdî wê derkevina ji nava malbatê. Wê malbatên wan ên teybet weke zagûratan wê biafirênin û ew wê mazintir û bi heybettir bin. Wê di wê temenê de wê di wê heybetbûnê de wê mazinbûna wan wê were lêgerin. Wê ew wê bi wê werina hanin li ser ziman. Wê li dora wan wê di rengekê de wê êdî wê civatbûn wê di rengekê de wê bibê. ew civatbûn wê piştî wê rê li pêşketina komên civakî ên ku wê piştî wê di dewama wê de wê bi çandên xwe re wê pêşkevin wê bi wê re wê bibê.

Ev jî wê demek teybet bê. Demên şariştana urukê ên navin de wê pêşketina bajariyan wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bi sazûmana wê û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê bajarin weke Eanna, girsu, eridu û hwd wê piştî wê werin. Di dewama wê de wê bajarên weke Ur û hwd wê werin. Piştî wê di wê temenê de wê çerçoveyek giştî a şariştanî wê êdî wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê êdî wê bibê. Wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman wê bibê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda malbatî wê di wê temenê de wê di wê temenê de wê ji wê derbasbûnê bi ber ya civakî wê di wê temenê de wê bi temenekê kultbûnê re wê weke ku wê ji aliyekê ve wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê civake ji kultan dertê wê piştî wê bi rêgezan ku wê xwe bi rêve bibê wê êdî wê weke ku wê hin bi hin wê li ser temenê wan rêgezan wê ji wê derbas bibê. Ev wê weke pêvajoyek ku wê êdî wê bijî bê. Di wê temenê de wê pêvajoyên wê yên din ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê êdî wê werin û bibin wê pêşkevin. Ev pêvajoyên ku ew dijên wê di rengekê

de wê pêşî wê weke ku wê civake kultan ku ew dibin wê piştî wê çawa wê di rengekê din de wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin wê bibê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di nava wê mala mazin a weke zagûratê wê rêgezên wê civakî ku wê çawa wê li gorî wê bijin wê bi kevneşopîyên wê yên ku ew diafirin û hwd re wê di rengekê de wê weke ku wê bibin. Ev jî wê weke aliyên wê yên giring bin ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê, miajre civakbûnê wê karibê wê hinekê din li ser wê bisekinê. Ber ku ev wê weke aliyekê ku wê çawa wê pêşkeve û wê xwe barî pêşarojê wê bikê wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê.

Di dema çanda xalaf û ubeydê de wê weke ku wê were dîtîn wê komên xaniyan ên ku ew wê weke li rex hev hatina çêkirin wê werina dîtîn. Di wê temenê de wê li rex wê xaniyên mazin ku wê weke parastgeh ku wê werina dîtîn û an wê werina bikarhanin wê di şêwayekê de wê were dîtîn ku ew wê were bikarhanin. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman wê bibê.

Weki din din wê di rengekê e wê nişanakên wê hebin ku wê di wê demê de wê têngîna bajarvaniyê wê bibê. Di wê temenê de wê sazûmanak ku wê di wê temenê de wê weke ya bajarvaniyê ku wê were şîrovekirin wê di rengekê de wê were dîtîn ku wê bibê.

Di awayekê de wê, di nava xwezayê xwe de wê weke ku wê were dîtîn wê di rengekê de wê komên ku ew bi hev re dijin wê di rengekê de wê bibin û wê di xaniyên ku ew wê li rex hev wê bi hev re wê di wan de wê bijin wê di jiyanek weke ya di rengekê komeli û an 'kominalî' de ku wê bijin wê di şêwayekê de wê di rengekê de wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê jî xwe re wê, di rewşa xwe de û di şêwayekê weke di halê xwe de wê weke ku wê bi wê re wê bijî.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Minaq li girê Gawra, awadaniya xaniyên sêalî yên mezin ji bo mebestên rîtuêlî ji nû ve hate bikar hanîn û bûn perestgeh, ku pir caran bi avahiyên qalind ve girêdayî ne, bi îhûmaleke mezin di bin kontrola elîtekê de ku dikaribû bi çalakiya ramyarî re mijûl bibe û ked û hilberînê bike wê kahîn weke bi navê perestgehan, an li ser navê yazdanan tevbigerin bikin ku ew

li wê serweriyekê hin bi hin çêbikin. Bi vî awayî, karakterê komunal ku carek bi sêwehiya mezin a serdema Ubeyd ve girêdayî ye dihê parastin, lê ji bo meşrûkirina "karbidestên" jiyanî û pêroz ên nû, yên ku ji nêz ve girêdayî ne, dihên bikar hanîn. Malên sêalî yên ku ji civatên Ubeyd re ewqas bi qîmet dihewandin, li şûna komikên belavbûyî, ne asayî yên avahiyên ku mezinahiya wan xuya dike tercîhên kesane ne ji rêzik û kevneşopiyên civatê vedigire (çav:Akkermans and Schwartz 2003, p. 180).

Di hezarsala 4emîn de, devera bakur a Tell Brak jî mînaqek girîng a berfirehbûna bajarî bû: Tevahiya Tell ya 45 hektar dagirkirî bû. Di vê qonaxê de, kombûna xaniyan li dora herêmê "zengil" ava kir, belkî kombûna bajarî ya 100 hektarî nîşan dide. Ji hêla din ve, deverên herî piçûk, li dora 5 hektar, xuya dike ku pergalek ku tê de Tell Brak serdestiya ramiyarî û aborî li ser civakên derdorê pêk tîne. Di heman demê de birhan hene ji bo mîmariya abîdeyê ku bi ola sazûmanî ve girêdayî ye: qonaxên destpêkê yên "Perestgeha Çavan" û bi sedan "pûtên çav" ên piçûktir ên ku ji destpêka hezarsala 4-an a. Ev perestgeh hevdem bû bi avahiyeke bi heman rengî ya bi heybet li ser Çemê Belîx li bakurê Sûriyê (ankû rojavayê kurdistanê), bi dîwarên xwe yên 2 metre qalind û rûyê xwe yê pêgirtî (çav: Campbell 2012, p. 428).

Li başûr, hebûna perestgehan tê piştrast kirin, li Eridu, ku ya herî kevn, li dora 5000 berî zayînê di serdema Ubeyd de hatî çêkirin, wek Ziggurat hatiye dîtin. Eridu, Tell Dlehim û Tell al-Hyyad rûberek ji 40 heta 50 hektarî, lê Uruk ji 70 hektarî zêdetir e. Nêzîkî 3400 b.z, Uruk li cîhê E-anna abîdeyek mezin a awadanî dît. Bê guman ev zincîrek avahiyên fermî yên giştî bûn, ku armancên wan ên aborî an olî yên taybetî wekî gumanan dimînin, ji ber ku mixabin ji bo dîroknasan, dema ku qata jorîn hate çêkirin naveroka wan vala bû. Dorpêça dorhêlê ji 8 heta 9 hektarî pêk tê û hin avahî bi mozaîkên konê hatine xemilandin (çav:Oates 2012, p. 482-483).

Di rengekê de wê di dema ubeydê de wê mijare heyina parastgehan wê di rengekê de wê weke ku wê nêzî demên wê yên navin û dereng wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bibê. Ev wê di şewayekê de wê hê ne wusa wê weke xwediyê kulturekê bin. parastgehên wê demê wê, hê wê weke kulturek xort a diyarker wê di wê de wê nebê. Piştî demên dereng ên serdema çanda ubeydê de wê di rengekê de wê ev wê were dîtin û diyarkirin ku ev wê di rewşekê de wê êdî wê di awayekê de wê bibê.

Li gorî çavkaniyên ku ew ji demên ubeydê û xalafê dihên dîtî de wê mijare nivisandinê jî wê weke hinek rewşên ku wê karibin wê di wê temenê de wê bi rengekê ku wê karibin wê werina salixkirin wê di dîmenekê de wê weke ku wê bi wê re wê bibin.

Di aslê xwe de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê çanda xalafê-ubeydê wê demek xwe ya teybet wê bijî. Di wê demê de ku em li ser rewşa nivisandinê re wê bibêjin wê pêjnên ku ew dihên salixkirin wê di rengekê de wê bibin û ev salixkirin wê weke li şûna nivisandinê û an bi wateyekê û an rengekê fahmkirinê ku ew tiştê weke dihênê ser ziman wê hin bi hin wê, di şêwayekê de wê weke ku wê dibê. Wusa dihê fahmkirin ku em di çerçoveya têgîna nivisandinê de wê bibêjin wê têgihên weke bi pêjnî û dagarî ên ku ew dibin wê weke di demên pêşî ên çanda xalafê-ubeydê de wê li mesopotamya wê bibin û ev wê, heta demên li dora hezarsalên 6'în ên berî zayinê wê weke ku wê karibê heri hindikê werê birin.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê teybet bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ji aliyê mijare nivisandinê ve wê weke ku wê were dîtî wê di rengekê de wê çanda pêjnan wê di rengekê de wê di wê temenê de wê pêşkeve. Di wê temenê de wê dema ku wê xaniyekê mazin wê weke minaq wê weke zagûratekê ku wê di roja me de wê were nasin ku wê were çêkirin û wê xwediyê rewşek geometrikî a ku mirov wê bi wê re wê fahmbikê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê bê..

Minaq wê rewşên weke yên çêkeriya avahi û an xaniyan wê di rengekê de wê, bi nerina çav û an biryara çavê wê di rengekê de wê kijan ali wê çawa û çiqasî mazin bê û an wê çawa di reng û awayekê de bê wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bibê û ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê, dema ku wê minaq wê çûkek wê were salixkirin weke çûk wê di rengekê de wê ev wê hem weke qarakterekê bê û hem wê weke gotinekê bê. Wê di wê temenê de wê hem ew zindî wê di wê rengê de wê were pênasekirin û hem jî wê ji wê aliyê ve wê ew wê weke têgînekê wê di serî de wê cih bigirê. Wê dema ku wê ew rewşa pêjna wê çûkê ku ew har dîtî wê ne tenê wê ew wê wer birê. Wê bi wê re wê rewşna din ên ku wê weke bi awayekê ew dihên watelêkirin wê di

şêwayekê de wê weke ku wê werina fahmkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Nvisi wê di rengekê din de jî wê taqabûlî wê rewşê wê bikê ku wê di wê demê de wê rewşên weke gûnd wê weke bi ber bajarbûnê ve wê herê. Wê rewşên bajarbûnê wê di şêwayekê de wê weke ku wê bibin. Wê mijare dageran wê biafirê û ev wê weke bikeve nava jiyane mirovan. Minaq me li jor bahsa têgîna mohran kir. Ev wê weke rewşek ku wê karibê wê di wê temenê û rengê û awayekê de wê karibê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê tiştên weke şenber ku ew dibin wê weke bi salixkirina wan re ku wê bibê wê bi demê re wê di şêwayekê de wê bi ber têgihek bi şenberî a degeran ku wê di rengekê de wê bi ber rengekê salixkirinê a ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê bê.

Salixkirina dageran wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman û wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werên ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê li vir wê mijare dageran wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş. Dager wê weke aliyekê ku wê weke salixkirinekê wê pêşî wê bi xwe re wê werênê. Wê dema ku em dengê wê li keviyekê ku em wê bi wê salix bikin wê dikin. An ku wê weke bertekekê didina nişandin li hemberî rewşek weke ya hêrîşekê bê û an rewşek weke ya xwe parastinê bê ku ew wê weke bi çi rengê bê wê dema ku wê di şêwayekê de ew bû wê di mejiyê mirovan de wê weke ku wê bi dîtina wê re wê dîmenên wê biafirin. Ev wê weke rewşên ku mirov wan dibîne û ev wê weke rewşên bi dîtîne dibin û wê piştî wê di nava têkiliya dager û wê dîmenê de wê têkiliyek bi qarakterî wê di rengekê de wê weke ku wê were danin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Salixkirin wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê çerçoveyê de wê dema dageran û an wê weke pêşketina dageran wê weke demek teybet bê. Wê bi rêya dageran dîtî û weke bi dager dîtî û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke taqabûlî demek ku wê mirov wê karibê wê di şêwayekê de di mejiyê xwe de wê dîtîna xwe hem di hişê xwe de bigirê wê weke ku ew bûya û an dîtîya û an jî wê wek eku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê, di nava dageran de têkili wê di rengekê de wê, weke bi hev re wê weke du rewşên qarakterî wê biafirênê. Ev wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Ev wê di demên şariştaniyê de wê êdî wê weke xosletekê fahmkirinê û an bi fahmkirinê wê weke xosletekê ku ew pêşdikeve wê di rengekê de wê bibê û ev wê, di rengekê de wê weke aliyekê ku wê karibê wê bi aliyekê şariştani wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Li herêmên mesopotamya çavkaniyên ku ew dihên dîtî wê weke bi peykerên piçûk bê û an rewşên din ên weke bi xêzkirinên ku ew dihên dîtî wê di wê temenê de wê nişanaka wê rewşa salixkirinê bi pêjnî û an dagerî ên di meji de ku wê bibin û an jî bi wê re ku wê di nava dîtî û dagerê û an nişanakê û hwd de wê têkiliyek ku ew di rengekê de wê were dîyarkirin bê.

Ev wê weke pêvajoyek fahmkirinê a ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê çerçoveyê de wê, di rengekê de wê weke ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê ev jî wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin ku wê di nava jiyane mirov de wê ev êdî wê weke aliyekê ku wê bi fahmkirina me ya bi meji re wê di rengekê de wê weke ku wê bicih bibê ku mirov wê karibê wê fahmbikê jî bê. Ev jî wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov

wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di mijare salixkirinên me yên bi têngîna dagerî wê di wê çerçoveyê de wê giring bin. Çavkaniyên ji urukê wê di rengekê de wê didina diyarkirin ku wê rewş wê di rengekê de wê weke wê kirin û an dûbarekirin wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê xwe bi wê re wê bidina diyarkirin. Minaq wê ritualên zawacê dikarê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Wê rewşên weke wê zêdetirê wê bibin û ev rewş wê piştî wê werina bi gotinkirin. Wê werina salixkirin. Ev wê di rengekê de wê di awayekê de wê weke rewşna ku ew werina pêşxistin û an werina kirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diiyarkirin.

Ev wê taqabûlî têngînek demikî a ku wê di wê temenê de wê karibê wê weke bi rengekê bi ber demek şariştani ve a bi ber bajarbûnê ve wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Çavkaniya şariştaniyê jî wê di rengekê de wê weke pêvajoyek bi ast wê li ser wê temenê wê weke ku em dikarin di kurdî de wê ji gotina 'şariştanê' wê fahmbikin wê bajarbûnê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê bide diyarkirin. Têngîna 'şar' û hwd wê di rengekê de wê di demên urukê de wê, weke navekê yazdanekê ku wê weke zaroyê inanna û an piştî bi navê wê weke îştar ku wê were bi navkirin jî wê were dîtîn. Di wê temenê de wê şar wê piştî wê weke di têngînek bajarî de wê xwe di rengekê de wê weke bi wateyek bi têngîna gûrbûnê û an mazinbûnê û hwd wê di şewayekê de wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di mijare têngîna şariştani de wê ev wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê mijare fahmkirinê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Demên şariştaniyê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê dema ku wê heta wê were wê astê ku wê gotina şariştaniyê wê were fahmkirin wê di wê temenê de wê pêvajoyek bajarvanî wê di rengekê de wê bi xwe re wê bijî. Wê sazûmanek bajarî wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di demên şariştanî de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê giring wê ev wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin ku wê êdî wê bi wê re wê têkiliyek fahmkirinê a bi dageran re wê bibê. Di wê

temenê de wê pêşî ev wê li ser kesan re wê bi bibê. Wê serboriya wan re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna salixkirinê a di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinên demên şariştaniyê wê bi aqilê wê re wê li ser wan serbori û vegotinên bi wê re wê rê li pêşîya pêşketinên ku wê piştê wê bi tênginên weke mitoloji û hwd re wê werina salixkirin re wê di rengekê de wê vekê û ev wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê li mesopotamya ev wê weke aliyekê wê yê giring wê hebê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Pêvajoyên şariştaniyê wê piştî wê di rengekê de wê di demên sumeriyan de wê êdî wê weke ku wê bi hinek awayan wê were kifşkirin wê di şêwayekê de wê were dîtin wê bibê. Wê di rengekê de wê demên sumeriyan wê di rengekê de wê weke demên pirr zêde wê demdirêj bin û wê di derbarê wan deman de wê, hê zêde zaninên me ne têr bin ku em ji hemû aliyên ve karibin wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Salixkirinên ku wê bi pêvajoyên şariştanî re wê were diyarkirin wê êdî wê pêşkevin. Pêvajoyên şariştaniyê wê di rengekê de wê, ji nava wan pêvajoyên bajarbûnê wê hin bi hin wê bi sazûmanên wê kultên ku wê di parastgehan de wê bibin û wê werina salixkirin û hwd re wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibin ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmkirin. Mijare pêvajoyên salixkirin wê diwê temenê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê weke hinekê jî wê çavkaniyên demên çanda xalaf û ubeydê û hwd wê di dîmenekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Bi kortasî pêvajoyên şariştaniyê û hêm û mêh girtina wan

Pêvajoyên şariştaniyê ku mirov bahsa wê bikê wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide diyarkirin. Pêvajoyên şariştaniyê wê di rengekê de wê weke ku wê karibê were fahmkirin wê, di rengekê de wê weke demek teybet wê xwe li

mesepotamya wê bide diyarkirin. Li gorî çavkaniyên ku ew dibin wê pêvajoyên şariştaniyê ên li mesepotamya wê li dora hezarsalên 6'min û heta hezar salên 5'min wê weke pêvajoyek bi pîvan û nitelikî a destpêka wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Bi teybetî wê encamên çanda ubeyd û xalafê wê di rengekê de wê weke pêvajoyek giring wê xwe bide diyarkirin. Pêvajoyên çandî ên weke xalafê, ubeydê, samarra û heya hassunna wê di rengekê de wê weke pêvajoyîna çandî ku wê di temenekê xwezayî de wê, werina kifşkirin bin. Di wê warê de wê ev pêvajo wê xwediyê dem û awayekê çawa ê pêşketinê bin wê hê jî wê li ser wan nîqaş û lêkolin wê werina kirin. Di wê warê de wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê jî jî wê ev pêvajo wê çawa wê pêşkevin û wê xwediyê xosletên çawa bin wê hê jî wê ji hinek aliyên ve wê weke ne zelali wê bi wan re wê di rengekê de wê weke ku wê hebin

Ev jî wê weke aliyekê wê yê dn bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di gelek awayan de wê dema ku wê bahsa demên şariştaniyê wê werina kirin wê deverên ku wê çanda ubeydê li wan pêşketî başûrê mesepotamya wê direngê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bi wê rengê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Mînaq wê pêvajoyên şariştaniyê ên dema urukê ên demên pêşî, navîn dereng wê di wê temenê de wê weke pêvajoyîna ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê were dîtîn ku ew wê li wan wê were lê hizirkirin û wê werina hanin li ser ziman.

Mînaq di serdema Urukê de, bi taybetî di qonaxa xwe ya dawî de, bi tegîna "teknolojiyî a dagerî" ve tê xuya kirin: karhanîna şêwayên hinek komplike nîşan dedi, wêne, sêwiranên dagerî û hejmarên razber ji bo birêvebirina civakek mirovî ya tevlihevtir bi bandûrkerî dibin. Derketina sazî û malên ku xwedî hin fonksiyonên girîng ên aborî dikarê li wê zêde bikê, bi pêşxistina amûrên îdarî û piştre jî amûrên hesabkirinê re wê pêşketina wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ku gotin di cih de wê karibê bibêjê 'şoreşa îdarî' ya rast û destpêkê wê di rengekê de wê li wir wê hin bi hin wê pêşkeve û li hewidora xwe belav bibê. Çîne di dema

Ûrûka Dereng de pêşketiye û beşdarî pêşkeftina burokrasiyê kiriye, lê tenê di çarçoveya saziyên mezin de ev dihê dîtin. Wusa dixuye ku gelek metn hebûna perwerdehiyê di hilberîna metnên rêveberiyê de ji bo nivîskarên şagirt nîşan didin ku dikarin navnîşên ferhengî ji bikar bînin da ku fêrî nivîsandinê bibin. Vê yekê rê da wan ku cihên xwe yên bazirganiyê bi hûrgulî îdare bikin, hatin û çûna tiştên ku ji bo kirîna tene pêşkêş kirin, binihêrin, ji bo ku jimareyek rastîn a tiştên di stokê de li embarên ku karmend ji wan berpirsiyar bû biparêzin. Ev qadên depoyê hatin girtin û bi mohra rêveberê berpirsiyar hatin nîşankirin. Çîna mele bi salan bi têgihiştin û rêvebirina dewletê, di îstîsmar û kapasîteya hilberîna ya zevî, leşker û esnafan de, ku di nav xwe de hilberandina bi van ve girêdayê di xwe de dihawand bû û bû sedema afirandina pêşketinên mayînda ên rastîn yên bi rewşê û çalakiyên saziyek an yek ji beşên wê ku wê bibin bê. Ev ji ber pêşkeftina pêşkeftî ya bêtir amûrên rêveberiyê, nivîsandina rastîn, pêk hat.

Mohr ji bo ewlekirina tiştên ku tene depokirin an bazirganîkirin, ji bo ewlekirina deverên depokirinê, an ji bo destnîşankirina serwer an bazirganek dihat bikar hanîn. Ew ji nîvê hezarsala 7-an berî zayînê ve hatî pejiwandin. Bikarhanîna wan bi pêşketina saziyan û destpêkirina bazirganiya dûr û dirêj belav bû. Di serdema Ûrûkê de, mohrên bangorî (bangorrên bi motîfê hatine xêzkirin ku dikaribû bi heriyê were gêr kirin da ku dagerek di hundurê de bihejîne) hatin îcadkirin û şûna mohrên sade girtin. Ew ji bo mohrkirina zerf û tabletên ji heriyê û ji bo rastkirina tişt û tiştan dihatin bikar hanîn, ji ber ku ew ji bo kesê mohrkirinê an saziya ku ew nûnertiya wan dike wekî îmzeyek dimeşand. Ev mohrên bangorî dê çend hezar salan hêmanek taybetmendiya şaristaniya Rojhilata Nêzîk bimîne. Sedemên serkeftina wan di derfeta pêşkêşkirina wêneyek û ji ber vê yekê peyamek bi hûrgulî, avahiyek vegotinê û dibe ku hêmanek sêrbaziyê ye. (çav: Englund, Robert K. (1998) , p. 43–45; Glassner, Jean-Jacques 2000, p. 219–223; Butterlin, Pascal 2003, p. 48–51, 77–80).

Serdema Urukê ji pêşkeftina tiştên ku wekî amûrên hesabkirinê xuya dikin dît: nîşanek û zerfên axê ku nîşanekan tê de hene. Ev topên ax in ku li ser wan bangorek dihê pêçandin û di nav wan de token hene (ku jê re 'calculi' jî tê gotin). Yên paşîn di şêklên cihêreng de tene: top, kon, çîp, dîsk, hwd. Her yek ji van modelan wekî nirxek hejmarî ya taybetî an taybetî ya kelûmê temsîl dike tê pênase kirin. Vê yekê îmkan da ku agahdariya ji bo rêvebirina saziyan (gihîştin û çûna tiştan) an karûbarên bazirganî were hilanîn û ev agahdarî ji cihên din re were şandin. Dibe ku

ev hesab ji heman nîşaneyên fonksiyonên ne diyar in ku di çend hezar salên pêş de li cîhên li seranserê Rojhilata Nêzîk hatine dîtin. Wisa di hê hizirîn ku dê di rûbera topên axê yên ku kevir tê de ne, xêzkirin bihata çêkirin, ku rê li ber afirandina tabloyên jimareyî yên ku berî pêşketina nivîsandina rastîn wekî rewşên hijmarê xizmet dikirin dibin (çav: Denise Schmandt-Besserat, *Before Writing*, 2 vol., Austin, 1992; Ead., *How Writing Came About*, Austin, 1996).

Pêşveçûna nivîsandinê, çi ji pratîkên hesabkirinê were girtin an na, amûrek rêveberiyê ya nû temsîl dike ku di hêla ku agahdarî bi hûrgulî û ji bo demên dirêjtir tomar bike. Pêşxistina van pratîkên îdarî pêdivî bi pêşxistina pergalek pîvandîna hebû ku li gorî tiştê ku dê were pîvandin (heywan, karker, hirî, dext, amûr, poşman, rûber, hwd.) diguhere. Ew pir diguhezin: hinek pergalek bingeşî bikar di hînin, ku dê di demên paşerojê de bibe pergala gerdûnî, lê yên din pergalek dehiyê an tewra pergalek tevlihev a bi navê 'bisexagesimal' bikar di hînin, ev hemî jî fêmkirina nivîsan di jwar dîkin. Sîstema jimartina zeman jî di serdema Ûrûka dereng de ji aliyê katibên saziyan ve hatiye pêşxistin (çav: Englund, Robert K. (1998). "Texts from the Late Uruk Period". In Bauer, Joseph; Englund, Robert K.; Krebernik, Manfred (eds.). *Mesopotamien: Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit*. Orbis Biblicus et Orientalis. Fribourg et Göttingen: Universitätsverlag Freiburg Schweiz and Vandenhoeck and Ruprecht. p. 15–233. ENG).

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê pergalek hijmartinê bê û an nivîsandin bê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê wê di wê çerçoveyê de wê weke bi temenbûnekê wê pêşkeve. Pêşketinên şariştani de wê weke ku wê karibê wê were fahmkirin ev pêşketinên pêşî ên weke bi dagerî û an weke bi mohri û nivîsandinê û hwd ku wê bibin wê di rengekê de wê weke aliyekê ku ew bi sazûman dikê wê di rengekê de wê weke ku wê xwe di rengekê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Di pêvajoyên şariştani ên demên urukê de wê di rengekê de wê pêşketinên çandî wê di rengekê de wê weke ku wê werina bi rêxistin kirin. Wê di wê temenê de wê pêşketinên bi hilberinê wê weke ku wê were kifşkirin wê zêdetirî wê bibê. Wê di dest de wê berhevî wê zêde bibê. Ev wê weke aliyekê ku wê êdî wê di rengekê de wê, xwe bide

diyarkirin. Di rengekê de wê, piştî ku wê rewşên wele malên weke zagûrata ku wê pêşkevin wê bi dana li wan re wê berheviya di destê wan de wê bibê wê wan wê bikê weke deverna bi hêz ku ew bi wê digihijina serwerîyek teybet.

Pêşketinên ku di dema Urukê de ji aliyê civakê ve hatin jiyîn, xwedî bandûreke ku di warê derûnî û dagerî, iderî û hwd de weke gelek diyardeyên cihêreng xwe nîşan da. Wê xwediyê reşek dagerî a teybet bê. Yekem, her çend derketina nivîsandinê bê guman bi hewcedariyên îdarî yên dewleta destpêkê ve girêdayî bû jî, ew jî bû sedema pêşketin û guhertinên kûr ên rewşenbîrî jî. Huner her weha civakek ku ji hêla hêza ramyarî ve hatî çêkirin nîşan dide. Di vê serdemê de pêşketina ramana olî kêr dihen fahmkirin. Lê em wê dibînin ku wê rewşek weke li ser temenekê ku wê di rengekê de wê bibê û wê di rengekê animist de ku wê xwe bide diyarkirin wê bi hinek fêrsên fahmkirinê re wê weke ku wê xwe bide diyarkirin.

Di wê warê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare baweriyê wê di wê demê de wê zêdeyî wê rengê wê ne diyar bê. Rengê wê hinekê wê di demên dereng ên dema urukê de wê xwe bidina diyarkirin. Di demên pêş de wê weke rewşna ku wê di şewayekê de wê weke li ser temenê girêdanek weke bi jiyankirinê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Nivîsîn pir zû di serdema Ûrûka Navîn de derketiye holê û di serdema Ûrûka Dereng û Jemdet Nasrê de pêş ketiye. Yekem tabloyên axiyê yên ku bi stîlusê qamîş hatine nivîsandin li Uruk IV (nêzikî 2000 tablet li cîhê Eanna hatine dîtin) û hin jî li Sûsa II, ku ew tenê ji nîşanên jimareyî pêk dihen, têne dîtin. Ji bo serdema Jemdet Nasr, ji gelek şûnwaran bêtir birhan hene: piraniya Uruk III (nêzikî 3,000 tablet), lê her weha ji Jemdet Nasr, Tell Uqair, Umma, Khafadje, Tell Asmar, Nînewa, Tell Brak, Habuba Kabira, û li Îranê û an rojhilatê kurdistanê (bi taybetî bi pergala nivîsandina proto-Elam ya duyemîn a Sûsa ya Rojhilatî) tabletên pêşkeftî yên proto-Elam dihen diyarkirin.

Nivîsarên ji vê serdemê bi piranî îdarî ne û di serî de di çarçove (qesr an perestgeh) de têne dîtin ku xuya dikin ku gelemperî ne yên taybet in. Lêbelê, metnên Ûrûk ên ku pirraniya tevaya giştîya vê serdemê pêk dihinin, ne di çarçoveya ku tê de hatine çêkirin û bikar hanîn de, di nav

çopê de hatine keşif kirin; Ev yek naskirina wan zehmet dike. Ji ber karakterê xwe yê arkaîk şîroveyên wan jî bi heman rengî pirsgirêk in. Nivîs hîna ne bi tîpên kunî ye, lê rêzik e. Van nivîsan di salên 1930-an de ji hêla weşangerê wan ê yekem, Adam Falkenstein, xelet hatin fahm kirin, û tenê bi xebata lêkolînerên alman Hans Nissen, Peter Damerow û Robert Englund di van 20 salên pêş de pêşveçûnek girîng çêbû. Ji bilî metnên îdarî, ji destpêka nivîsandinê ve, hin metnên wêjeyî, lîsteyên ferhengê, berhemên ferhengî yên cureyên zanistî (lîsteyên hunerî, metal, ceh, genim û hwd.) hatin keşifkirin, ku li gorî mijarên cihê nîşaneyan berhev dikin û taybetmendiya şaristaniya Mezopotamyayê ne, hatin kifşkirin. Nimûneyek berbiçav Lîsteya Pişeyan e (bapîrê rêza Lú.A ku ji hezarsala 3-an berî zayînê tê zanîn), ku çend cûreyên pişesazên cihêreng (kozvan, tevîkar, xerat û hwd.) destnîşan dike, û hejmareke mezin a karkerên pispor di dawiya Ûrûkê de nîşan dide (çav: Englund 1998, p. 82–106; Glassner 2000, p. 251–256. R. Englund and H. Nissen, *Die lexikalischen Listen der Archaischen Texte aus Uruk*, ATU 3, Berlin, 1993.).

Li vir wê weke ku wê ji navaroka çavkaniyan wê were fahmkirin wê di rengekê de wê girêdanek wê li şûnpêyê wê xwe bi wê re wê diyarbikê. Ev wê weke pêvajoyek di dewama hev de lî ser temen û esasê nifştiyê wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê wê di wê temenê de wê, di dewama wê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Sedem û rêça eslê nivîsandinê nakok in. Teoriya serdest digire ku ew ji pratîkên hesabê kevntir, sepanên hesabên ku li jor hatine destnîşan kirin, digirin. Di modela ku ji hêla Denise Schmandt-Besserat ve hatî pêşve xistin de, nîşanakan pêşî di zêrînê axur de, piştî li ser tabletên axê hatin rapor kirin, û ev yek bû sedema afirandina nîşanên nivîskî yên pêşîn, ku pîtogram bûn, xêzkirinên ku hêmanek fîzîkî nûminêr dikin (logogram, yek nîşan = yek peyv). Lêbelê, ev yek pir nakokî ye ji ber ku di navbera nîgar û pîktogramên ku şûna wan de digirin de pêwendiyek eşkere tune.

Bi gelemperî, pêşveçûna destpêkê (li dora 3300-3100 b.z pêk tê) ji ber ku ew li ser bingeheên hesabkirin û rêvebirinê bû hate parastin û ji hêla H. Nissen û R. Englund ve bi hûrgulî hate lêkolîn kirin. Ev pergala nivîsandinê nîgarkêş e, ji nîşaneyên xêzkirî pêk tê ku bi stîla qamiş di nav tabloyên axê de hatine xêzkirin (hem qamiş û hem jî gil li başûrê Mezopotamyayê pir digihêjin).

Gelek metnên serdema Êrûkê bi rêvebirî û hesabpîrsînê ve mijûl dibin, ji ber vê yekê maqûl e ku mirov texmîn bike ku nivîs bi demê re li gorî hewcedariyên saziyên dewletê yê îdarî pêşkêtiye, ji ber ku fersendê da ku danûstandinên tevlihevtir werin tomarkirin û arşîvek çêbikin ji vî alî ve. Sîstema berî nivîsandinê, ku di navbera salên 3400 û 3200 b.z. de pêşkêtiye, wekî bi hijmarî kar dikir û nedikarî îfadeyên tam tomar bike, ji ber ku tenê ji bo tiştên rasteqîn, bi taybetî mal û mirovan, hejmareke mezin ji nîşaneyên hejmarî ji bo hejmareke mezin ji pergalên hijmartinê ên cihêreng, û tenê çend lêkerên wê hebûn. Dûv re nîşanan dest pê kirin ku bêtir nîrxên jîmareyî werbigirin, û îmkana tomarkirina danûstendinê îdarî bi awayekî rastir (dora 3200–2900 b.z, qonaxa Englund's Proto-Cuneiform). Di vê serdemê de an paşê (herî dereng li dora 2800–2700 b.z.), wateyê bi prensîba rebus hate tomar kirin: berhevdana nîgaran dikare çalakiyan nîşan bide (mînaq ser + av = vexwarin), dema ku homofonî dikaribû ji bo nûminêrkirina ramanan were bikar hanîn ('tîr' û 'jiyan' di sûmerî de bi heman rengî dihatin bilêvkirin, ji ber vê yekê nîşana 'torilî' ji bo "dikaribû bi awayekî din" ji bo "cihê" bi kar bîne. Bi vî awayî hin îdeogram derketin holê. Li gorî heman prensîbê, nîşanên fonetîk (fonogram, yek nîşan = yek deng) hatin afirandin. Bo nimûne, 'tîr' di sûmerî de TI dihat bilêvkirin, ji ber vê yekê nîşana 'tîr' dikare ji bo nîşankirina dengê [ti] were bikar hanîn. Beriya zayîne di destpêka hezarsala 3-an de, prensîbên bingeheên nivîsandina Mezopotamyayê - yekbûna logogram û fonogramê - hatine damezrandin. Wê demê nivîsandin karîbû hêmanên rêzimanî yê ziman tomar bike û bi vî awayî bêjeyan temam bike, îmkanek ku heta çend sedsalan şûnda bi rêkûpêk nehat bikar hanîn (çav: H. J. Nissen, P. Damerow and R. K. Englund, *Archaic Bookkeeping*, Chicago, 1993; see also "Proto cuneiform". Retrieved 13 May 2017. (extract of the previous) and "Proto cuneiform Version II". Retrieved 13 May 2017. on the Wiki of CDLI. Criticism in Glassner 2000, pp. 69–86).

Teoriyek nûtir, ku ji hêla Jean-Jacques Glassner ve hatî pejirandin, dibêje ku ji destpêkê ve nivîsandin ji tenê amûrek rêveberiyê wêdetir bû;

di heman demê de ew rêbazek ji bo tomarkirina têgeh û ziman (ankû Sumerî) bû, ji ber ku ji dahênana wê nîşanan ne tenê tiştên rastîn (pîtogram) lê her weha raman (îdeogram) û dengên bi wan re (fonogram) numinêr dikirin. Ev teorî nivîsandinê wekî guheztinek têgehî ya radîkal pêşkêş dike, ku di encamê de guherînek di awayê têgihîştina cîhanê de çêdibe. Ji destpêka nivîsandinê ve, nivîseran listeyên ferhengî di peravên belgeyên îdarî de dinivîsandin. Vana lêkolînên zanistî yên rast bûn, ku îmkanên pergala nivîsandinê di tesnîfkirina nîşanan di nav "malbatan" de, îcadkirina nîşaneyên nû û pêşxistina pergala nivîsandinê de, lê bi gelemperî wan di heman demê de tesnîfkirinek der barê cîhana ku tê de dijîn û pêşxistina têgihîştina xwe ya li ser vê yekê hilberandin. Li gorî Glassner, ev yek nîşan dide ku îcada nivîsandinê bi tenê ramanên maddî nayên hesibandin. Dahênana pergalek weha hewce dike ku li ser wêne û hestên cihêreng ên ku nîşanek dikare hilgire, bi taybetî ji bo numinêrkirina razbar bihizirê, karibê li wê bihizirê (çav: Glassner, Jean-Jacques (2000). *Écrire à Sumer: L'invention du cunéiforme. L'Univers historique* (in French). Paris: Éditions du Seuil. GLA, p. 231–239).

Di aslê xwe de wê dema ku em bahsa urukê û dema wê bikin wê di rengekê de wê were dîtîn ku wê bi gelek pêşketinên ku wê bi awayekê dibin re wê rengê wê bi pêvajoyek pêşketinê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Lê wê di şêwayekê de wê tenê wê bi sînore bajarekê re bi sinor wê fahmbikê wê weke ku wê ji rengê pêşketinan wê were fahmkirin wê di rengekê de wê, zêde ne bi derfet bê. Wê di serî de wê weke di çerçoveya herêmekê û serdemekê de wê di rengekê de wê karibê wê fahm bikê. Dem bi dem kifşkiirên bi erkolojîkî ku wê werina kirin wê bidina diyarkirin ku wê çawa wê di rengekê de wê pêşketinên nû ku ew di wê demê de bûna wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê, piştî ku wê weke nivis dihê kifşkiir û kifşkirinên di dewama wê de dihên wê şêwayekê sazûmanî ê xwezayî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev wê, ne weke şêwayekê sazûmanî ku wê bi teqez wê weke bi têgînek hiyararşîyî re wê karibê wê fahmbikê bê. Wê weke ku wê girêdanî ardê û bi rewşên dahatên weke ji ardê, çandiniyê û hwd ku wê bibê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bibê. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê karigeriyên destî wê pêşkevin. Wê hûnera destî wê encamên xwe wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê tiştên ku ew bi dest dihên kirin wê ji aliyekê ve wê, weke encama pêşketinên bi zêhnî û aqilî jî bin. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengemê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ji wê demê wê di wê temenê de ku wê çerçoveya têgînek hûnerî û çandî de wê werina fahmkirin wê gelek tiştên bi destî ku ew di wê demê de hatina çekirin wê werina kifşkirin û wê werina pêşandan. Ji wan wê were fahmkirin ku wê di wê demê de wê astek pêşketinê wê di rengekê de wê di wê demê de wê çandî û çawa wê hebê.

Serdema Êrûkê di warê dagerî (sembolîkî) de bi guhertinên girîng re pêşketinek berbiçav dibînê. Ev yek di serî de di rewşa hunerî û ankû çêkeriyên bi/ji destî de dihê dîtin: piştî pêşketina çerxa çomlekê, darêjkên (formên wê 'primitivetir' bûne, ku destûr dide hilberîna girseyî bêtir balkişandina li ser hêmanên xemilandî. Çomlekên boyaxkirî ji serdemên berê hindiktir e, bê xemilandî an tenê birîn an wek çomlek. Her ku civak tevlihevtir bû û elîtên bihêztir derketin holê ku dixwestin hêza xwe bi awayên cihêreng îfade bikin, derfetên nû ji hunermendên ku dikarin xwe di awayan de îfade bikin hatin pêşkêş kirin. Peykerên ku li ser stelan û bi taybetî jî li ser mohrên bangorî ku cara yekem di serdema Êrûka Navîn de derketine holê, di dorê de, çi jî di 'basûrelyefê' de hatine xêzkirin, girîngiyeke awarte wergirtiye. Ew bûne mijara gelek lêkolînan ji ber ku ew birhanên pir baş in ji bo gerdûna derûnî ya gelên vê serdemê û ji ber ku ew amûrek ji bo belavkirina peyamên dagerî (sembolîkî) in, ji ber ku derfeta nûminêrkirina dîmenên tevlihevtir ji mohrê ye, ji ber ku ew dikarin bêdawî werin vekirin û vegotinek dînamîktir ji mohran biafirînin.

Rewşên hunerî yên serdemê ji yên demên berê bi awayekê eşkere realîsttir bûn. Di navenda vê têgîna rewşa weke ya hunerê de mirovahî heye. Ev yek bi taybetî ji bo mohrên bangorî ên ku li Sûsayê (Asta II) hatine dîtîn rast e, yên ku yên herî realîst ên serdemê ne: ew kesayeta navendî ya civakê wekî serwer nûminêr dikin, lê di heman demê de hin zîlamên asayî yên ku bi jiyana rojane, çandinî û pişesaziyê re mijûl dibin (poşmîk, tevnvanî) nûminêr dikin. Ev realîzm guhertineke rasteqîn nîşan dide ku mirov dikare jê re bêje 'humanîst', ji ber ku ew di hunera Mezopotamyayê de xaleke zivirînê nîşan dide û bi giştî, guherînek ku mirov, an bi kêmanî şêklê mirovî, ji her demî di gerdûna derûnî de di pozîsyonek girîng de dihêle. Dibe ku di dawiya serdema Êrûkê de

nîşanên pêşî yê antropomorfizma yazdanan ku di demên paşerojê de bûne rest (norm) xuya bibin. Wekî din, heywanên rastîn û fantastîsk, her gav li ser mohran hebûn, pir caran wekî mijara sereke ya dîmenê. Motîfek pir berbelav motîfa 'dûnguyekê', ku rêzek heywanan di rêzek domdar de numinêr dike, ku derfetên nû yê ku ji hêla mohra bangorê ve têne pêşkêş kirin bikar dihîne.

Peyker li dû şêwaz û mijarên mohran bû. Peykerên biçûk ku numinêra yazdanan an jî 'kahîn-key' dikin hatin çêkirin. Hunermendên Êrûkê berî her tiştî hunermendên Eana III bûn. Wan gelek karên balkêş afirandin, ku ji hêla hunerên li 'qehwe' ya qata 2-an (serdema Jemdet Nasr) ve têne numinêr kirin. Di hinek stêlan de bas-rolîf hene, wek 'stelê nêçîrê' an jî gulleya mezin a ku dîmena mîrekî ku ji yazdanekekê re pêşkêş dike, belkî Înanna, numinêr dike. Di van xebatan de kesayetêk desthilatdar jî heye ku xabatên leşkerî kiriye û li ser oldaran hukum kiriye, dihê dîtin. Ew jî bi asta realîsma xwe ya di xêzkirina taybetiyên kesan de têne diyar kirin. Xebata dawîn a balkêş a hunermendên Uruk III "Mask of Warka" ye, serê jinê ya peykersazkirî ya bi pîvanên realist e ku di rewşek xerabûyî de hate keşîf kirin lê dibe ku di eslê xwe de beşek ji laşek temam bû (çav:Benoît, Agnès (2003). *Art and Archaeology: Civilizations of the Ancient Near East*. Textbooks of the Louvre School (in French). Paris: RMN. BEN, p. 212–213).

Di dema urukê de ev tîgînên ku wê werina dîtin wê di rengekê de ku wê weke pêjnna çandî û an hûnerî jî wê werina fahmkirin wê di rengekê de wê weke hinek kulta jî wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê di nava tîgînek weke ya acibandinê, baweriyê û afrînerîya di çerçoveya tîgînek serwer a sazûmanî û hwd de wê weke hevîrtînek û an levkîrînekê de wê xwe bidina diyarkirin.

Bêgûman wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di demên piştî de jî wê were dîtin ku ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbîkê û wê werênê ser ziman bê.

Ji aliyê tîgînên weke yê ku ew dihên jiyankirin de wê, di rengekê de wê di nava tîgîna çand-kultê de wê ahengek diyarkirî wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, ew tîgînên ku wê weke pêjnên wan wê werina çêkirin û an ew hizirkirinên ku ew dîmenekê wê weke dikin ku ew wê bînin ser ziman wê di cewherê xwe de wî dîmenekê aqilî-felsefî

jî wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê di dîmenekê primitiv de wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Ji nava têngîna hiş- zêhn û ya dîyarkiri weke bi fîzîk û an peykerkirinekê û hwd wê di wê temenê de wê di ahengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengeke de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Bermahiyên kultê yên muhtemel ên şûnwarên serdema Urukê ji hêla arkeolojîk ve pir dijar e ku were nas kirin, li cîhê Eanna ya Urukê. Lê di gelek rewşan de bingeha çandê ya avahiyên pir muhtemel xuya dike, li ser bingeha wekheviya avahiyên ku bê guman di demên paşîn de cîhên pîroz bûn: perestgeha spî ya Uruk, perestgehên Eridu, perestgehên Tell Uqair bin. Hin avakirinên olî yên eşkere yên wekî gorîgeh û hewze li vir hatine dîtin. Dihê dîyar kirin ku yazdan di perestgehan de dihatin perizandin. Ew gelek perestgehên ku bi nîşana 'xanî' hatine binavkirin dihinin bîra xwe, ji ber ku ev avahî wekî rûniştina yazdan ya li erdê dihatin hesibandin. Karbidestên olî ('kahînan') di hin nivîsan de wekî navnîşên kar xuya dikin.

Li ser tabloyan pêjnên herî baş-tespîtkirî, yazdana ku bi nîşana MÛŞ hatî nîşandayîn, dibe ku Inanna (paşê Ishtar), yazdana mezin a Urukê ye, ku perestgeha wê li Eanna bû. Yazdanê din ê mezin ê Uruk, Anu (Esman), di hin nivîsan de xuya dike, lê ne diyar e ji ber ku nîşana ku wî (stêrkek) nîşan dide jî dibe ku bi wateya gelemperî yazdanan nîşan bide (DINGIR). Van yazdanan di bergên rojane de û hem jî di merasîmên cejnê de, mîna demên paşerojê, pêşkêşên cûrbecûr distînin. 'Devera Warka' ya Mezin di heman demê de xuya dike ku meşek ku pêşkêşî yazdanekê dike numinêr dike. Baweriyên olî yên hezarsala 4-an bûne mijara nîqaşê: Thorkild Jacobsen olek dît ku li ser yazdanên bi xwezayê û çerxa zayînê ve girêdayî ye, lê ev yek pir spekulatîf dimîne (çav: T. Jacobsen, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, New Haven, 1976, pp. 23–73).

Di vekolînên din de li bajarên Sumeran ên serdema Jemdet Nasrê hebûna kulta kolektîf a ku navenda wê li ser kulta yazdana Înanna û perestgeha wê ya li Ûrukê ye, derketiye holê û bi vî rengî cihekî girîng digire. Wekî ku taybetmendiya Mezopotamyayê ji hezarsala 3. û vir ve ye, xuya dike ku ew bi bajarên taybetî ve girêdayî ne ku bi hêzên taybetî yên xwezayê ve girêdayî ye. Hebûna olekê ku ji hêla sazî û burokrasiyê ve hatî dorpêç kirin, li ser bingeha kapasîteya wan a hilberandin an

berhevkirina dewlemendiyê, û xuya ye ku ji hêla kesayetê key ve dihê sehê (kontrol) kirin, nîşan dide ku ola ku di çavkaniyan de tê dîtin olek fermî bû ku tê de çalakiya qurbankirinê wekî domandina têkiliyên baş di navbera mirov û xwedayan de hate dîtin.

Bêgûman çendî ku wê hinek çavkani wê hebin ku wê ji mirov re wê bina temen ku mirov gotinek weke bi rengê bi tîgîna 'olê' re wê bi lêvbikê û wê werênê ser ziman wê bibê jî lê wê di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di wê temenê de wê karibê wê di wê temenê de wê xwe di rengê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Çavkaniyên di wê temenê de ku wê bi jîyan û serwerîya kulta inanna re wê werina ser ziman, destana gilgamêş û her wusa şîroveyên li ser demuzi û hwd re ku wê piştî wê werina ser ziman wê hinek tîgînên weke ku wê karibê di dîmenekê çavkani ê ji gotinek bi wê rengê û bi temenkirina wê re wê karibin werina bikarhanin wê bibîmên. Wê di wê temenê de wê çavkani wê hebin ku wê weke di awayekê hevbeş de wê baweriyek wê hebê. Wê bi hev re wê cejn û ritualên ku ew dihên kirin wê çavkaniyên ku wê ji me re wê bina temen ku em bi wê rengê fahmbikin wê werina kifşkirin. Ev wê weke aliyekê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtîyê de wê, di rengê de wê mazinbûn û an tîgîna mazinbûnê wê di wê temenê de wê bi wê ve girêdayî wê were fahmkirin. Wê weke bi hêza kifşkirinê û dayina kifşkirinê re wê di rengê de wê were dîtin ku wê were kirin. Di wê nûqtîyê de wê çavkani wê di rengê de wê ew wê jî wê di şewayekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin ku ew wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring bê ku ew wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê bide diyarkirin bê.

Lê çendî ku wê dema ku em di wê rengê û xatê de wê şîrove dikin û digihijina hinek encaman di şîroveyên xwe de jî lê wê ji aliyekê din ve jî wê hizrên me wê weke tîgîna manipulatif jî wê karibin bimênin, Lê ew fêrs weke fêrsek bi fahmkirinê wê bi rehetî wê xwe di me de wê di rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin ku wê çawa wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê karibê wê fahmbikê û wê di reng û awayekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê, di wê temenê de wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman bê.

Mijare baweriyê wê di wê temenê de wê weke encamek çawa bê ku em wê di wê temenê de wê li wê digihijin? Wê teqez bê? Di zane min de wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku wê di dîmenekê pirr ali de wê karibê wê şîrovebikê wê xwe bide diyarkirin. Wê hinekê jî wê bi fêrsên xwestina dîyarkirin û serwerîyê ve jî wê di renekê de wê xwe bidina diyarkirin. Ji xwe wê piştî wê weke bi kultî wê dema ku wê serwer bibin wê bi tememî ji wê ji bingihê wê û an ji ardê û xwezaye wê jiyanê wê weke ku wê dîrkevin.

Di awayekê de wê weke ku wê di nava têgîna gilgamêş de wê were fahmkirin wê li ser çemê xabûrê re wê ji başûrê mesopotamya bi ber bakûrê mesopotamya ve wê di renekê de wê weke ku wê xwe di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Gelek erkolog û şîrovevan wê bahsa bandûra urukê ji başûr li bakûrê mesopotamya ku wê çawa wê bibê wê bikin û wê di çerçoveya têgînek bi serwerî a çandî û heta ramyarî de jî wê di wê temenê de wê di renekê de wê şîrovebikin û wê werênina ser ziman.

Çavkaniyên ji dema urukê wê weke destana gilgamêş û hwd wê di wê warê de wê bahsa rêwîtiya gilgamêş a li ser çemê xabûrê re bi ber bakûr ve weke ku ew dikê jî wê bikê. Di wê temenê de wê ev wê weke rewşên ku wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê.

Li bakûr wê di demên piştî demên qassî û gûtiyan wê demên hûriyan û mitanni wê bibin û ev dem wê hinekê jî wê şûnpêyên wan hebin. Di derbarê wê şûnpêya wan de wê zêde agahiyên me nebin. Lê yên ku ew hena wê bidina diyarkirin ku ew wê di wê temenê de wê çawa wê di renekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê di renekê de wê weke ku wê di awayekê de wê bide diyarkirin. Wê, di wê temenê de wê dema ku wê weke dema duyem a sumer wê were dîyarkirin û wê di wê de wê bahsa serwerîya gûti-qassî û babiliyan ku wê di wê de wê were kirn wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di renekê de wê ji nava çavkaniyên dema hûriyan wê were fahmkirin ku wê çawa wê di renekê de wê di wê demê de wê serwerîya wan wê li herêmê wê bibê. Lê di wê temenê de wê hinek şêwayên salixkirinê ku wê werina kirin wê bi keyên hûrî û an mitannî re ku wê were bahskirin wê bibin.

Yek ji wan rewşan wê weke di dewama hev de wê hatina rewşa hûrî û mitannî bê. Keyên mitannî ên weke key tuşratta ku wê bahsa wî were kirin wê weke ku wê ji nava namayên amarna wê werina fahmkirin wê xwe wê weke keyê hûrî jî wê bi navbikê. Di wê temenê de wê di renekê de wê bahs wê were kirin.

Di nava çavkaniyên asûr de wê bahsa herêmen hûrî û keyên ku wê bikê wê gotina 'hanigalbat' wê were bikarhanin û ew wê weke têtînek temenî ku wê weke bi şûnpêya wan ve girêdayî wê were diyarkirin.

Di demên babili û an keyê babili hammurabî de wê bahsa herêma 'hana' û an ku wê bi navekê din wê weke ji wê were bahskirin a 'kur' wê were kirin. Di wê temenê de wê ev li rojavayê kurdistan roja me wê bikêve. Di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê bahsa wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê ji aliyekê ve wê werênê ser ziman ku wê weke têtînek ku wê ji aliyekê ve Gelb ku wê di xabate xwe ya bi navê "hurrians and subarians" de wê bahsa wan bikê û wê weke li ser heman çavkaniyê wê gotina 'hanigalbat' wê di renekê de wê, hinek fêrsên fahmkirinê ku wê ji wê re wê bina bingih wê weke ku wê di xabate xwe de wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê xwe bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têtîna hanigalbat wê dikarê wê di renekê de wê bi kortasî wê şîrove bikê. Wê di renekê de wê di zimanê roja me de wê weke ku wê were wateya 'xalkê ji hana' û an 'gelê hana' jî wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê şîrovebikê û wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, di renekê de wê gotina din a subarû ku wê di nava kurdan de wê weke navê hinek 'aşîr' û an 'kabileyên hûrîyî' jî wê werina diyarkirin û wê ji wê aliyê ve wê bi têtînek ewla wê ji wan wê bahsbikin wê werênina ser ziman. Di nava çavkaniyên babili ên dema hammurabi de wê dema ku wê hamurabî wê seferên serdestîyê û an bindestkirinê wê li deverên weke axa welatê kur û hwd wê bikê jî wê gotinên weke "min axa subariyan bindest kir" re wê di renekê de wê were diyarkirin. Ev wê di renekê de wê gotina "axa subariyan" wê di wê

temenê de wê di temenê gotina subariyan de wê taqabûlî têtgînek bi gotinî a weke ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ê bi gotinî a ardnigari jî wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bikê. Di wê temenê de wê, di rengekê de Gelb wê gotina subarî û hûrîyan wê li ser wê temenê ku wê çendî wê di rengekê de wê di rengekê cihîyî de wê navbeyna wan wê hebê jî lê wê li deverna jî wê di heviyekiyekê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di awayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê weke ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, hinek aliyên wê yên ku mirov wê karibê wê bi wê re wan fahmbikê wê hebê. Demên hûrî û mitanniyan wê di rengekê de wê piştî demên gûtî û qasiitiyan wê weke demna hemdem wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin û wê di temenekê hemdemiya wan de wê karibê di şêwayekê de fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê têtgîna hûrî û mitanniyan wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê di derbarê çanda wê û fahmkirnên wê yên wê yên civakî û hwd wê nişanakên ji demên şariştana urukê jî wê di wê de wê hebin. Minaq wê bi şêwayên cihê wê bahsa gilgamêş wê di nava nivisarên ji wê demê ku wê werina kifşkirin de wê were dîtin ku wê were kirin. Wekî din wê jî dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di temenê bandûrîya wê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Zimanê hûrîyan wê di rengekê de wê biqasî ku wê ji nava çavkaniyan wê were fahmkirin wê di rengekê de wê di dewama ya qassitiyan de wê were. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Di panteona qassitiyan yazdanên ku ew hena wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Pişt ku wê dema keyê dawî ê gûtî tirigen ku wê di rengekê de wê keyê akad wê weke ku wê were diyarkirin wê têtkebîbê wê di rengekê de wê panteona wan jî wê di rengekê de wê weke ku wê were fahmkirin ku wê bi gûharinên weke bi navî û hwd re wê lê xwedî derkevin û wê di

rengêkê de wê werê dîyarkirin. Ji rewşa keyê aqadî ku ew li hemberî keyê gûtî disekinê wê ew wê were fahmkirin ku ew wê ne di nava çanda wan de wê xwediyê wê bandûrê na û wê ne bi wê hêzê bin. Wusa dihê fahmkirin ku wê di rengêkê de wê keyê aqadî bo ku ew mazin were dîtîn û weke 'keyê cihanê' were dîtîn wê pêwîst bi wê bibînê ku ew ji aliyê wê kulta yazdanî a gûtî bi wê mazin bûna û keyê bi wê mazin bûna û weke 'keyên cihanê' dihên dîtîn ku ew were herê kirin. Di wê temenê de wê çavkaniyên ku wê didîna diyarkirin ku ew piştî wê dema ku ew bi ber urukê ve dikeve seferê û wan bindest dikê wê di wê temenê de wê ji aliyê zagûratên wê ve wê bixwezê ku ew wê were herêkirin. Wusa dihê dîtîn ku ew di wê temenê de wê di rengêkê de wê têngînek wê weke xwe dana herêkirinê a li nava wê têngîna wê kultê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengêkê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê xwe bide diyarkirin.

Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê bajarên demên gûtî û qassîtîyan wê di rengêkê de wê hebûna xwe wê di rengêkê de wê piştî wê jî wê di awayekê de wê karibin bidîna diyarkirin. Lê gelek bajarên sumerî biqasî ku mirov wê fahmdikê wê ji demên aqadîyan wê derbasî demên piştî wê nebin. Di wê temenê de wê ev wê jî wê weke ku wê mirov ji navaroka çavkaniyan wê bi rehetî wê di rengêkê de wê kifşdikê û wê karibê wê di rengêkê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê panteona qassîtîyan wê di rengêkê de wê giring bê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Yazdanî wê gelek ji wan yên dema gûtîyan û şariştana urukê bin. Di wê temenê de wê di rengêkê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengêkê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman.

Digel ku tu birhanên arkeolojîk an dîrokî ji bo avakirina ti perestgehên yazdanên Kassite li Babîlê di ola sereke ya Babîlê de tune ne, Şuqamuna û Şumaliya di gelek metnên dîrokî, nivîsar û navên teophorîk de xuya dibin, bi piranî ji serdema Kassite navîn. Ji hêla îkonografî ve, ew ji hêla çûkek li ser pêlekek bilind ve tene nûminêr kirin, sembolek ku pir caran li ser kevirên Kudurru dihê dîtîn. Tevî girîngiya wan ji bo xanedana serdest, yek ji van yazdanan di navên yek ji keyên Kassî an di navnîşên yazdanên Babîlan de xuya nakin, û ew di ti nivîsarên pîrozkirinê yên ku tê zanîn ji hêla hukumdarên Kassî ve li ser projeyên xwe yên avahîsaziyê hatine hiştin de nehatine vegotin (çav: Bartelmus, A. (2017). "The gods of the Kassite period. An analysis of their occurrence in contemporary

textual sources". [in] Karduniaš: Babylonia under the Kassites 1, p. 245-312).

Di nava têtîna yazdanî a dema qassit de wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê di serî de wê navê gulla wê weke yazdanek wê demê wê derkeve li pêş wê bi demê re wê bandûra wê di awayekê berfireh wê weke yazdana bijiskî wê di şêwayekê de wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Li gori hinek çavkaniyan wê di dema keyê qassit Nazi-Maruttaş de wê di rengekê de wê bahsa serwerîya wî û têtîliya wî ya bi babil re wê were kirin. Di wê demê de ji nava çavkaniyên demê dihê fahmkirin ku ew wê bi bandûra xwe re wê mazin wê xwe bide diyarkirin.

Li ser kevirê Kudurru yê sed sala 13-an, Nazî-Maruttaş, Şuqamuna û Şumaliya wekî beşek ji nivîsek nîfirê ya stereotip xuya dikin. Navên wan li ser navê gelek yazdanên urukî ku wê di nava babiliyan de jî wê bicih bibin yê mezin, wek Anu, Enlil, û Ishtar, lê berî yê çend yazdanên herêmî yê din, wek Der Ishtaran, dihê. Stûnên 21-23 nivisa bi navê Nazî-Maruttaş wê bahsa wê were kirin. Di rêzên wê yê jêrîn de, ew wekî 'Şuqamuna û Şumaliya, yazdanên ku ji hev hez dikin' (ilānu murtāmū) têne binav kirin (çav: Archival view of P498314, available at CDLI) (çav: Tenney, J. S. (2016). The elevation of Marduk revisited: Festivals and sacrifices at Nippur during the High Kassite period. Journal of Cuneiform Studies, 68(1), 153-180. Pg 154 note 4).

Ev wê weke yazdanê qassi ku wê di rengekê de wê di wê demê de wê di şêwayekê de wê navê wan wê bi wê re wê di awayekê de wê derkeve li pêş û wê were diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Li kurdistanê weke keyeniyên karkemiş û kummuh ên mitanniyan û pêvajoyên wan ên piştê li herêmen kurdistanê û bandûra wan di dîroka herêma de. ...

Ji dema keyê qassit key Dur-Kurigalzu I wê bahsa yazdanên weke enlil ku ew weke yazdanê parastinê wê were diyarkirin wê were kirin û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê keyê qassi Kurigalzu I wê di rengekê de parastgehên mazin wê bide diyarkirin. Ji wê sazûman û avakirinên wî dihê fahmkirin ku ew wê

xwedyê bandûrek mazin a li herêmê bê. Herêmen ber zagrosan û heta herêmen başûrê kurdistan roja me û heta baxdadê a iroyin wê di rengekê de wê, çavkaniyên ku wê di dema wî de wê werina çêkirin wê rastî wan wê were. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Weki din ku em bahsê bikin wê weke keyekê din ê qassit weke key Şagarakti bê. Di wê demê de wê ew wê weke ku wê were dîtin wê navê yazdanê rojê ê qassit Şuriaş li şûn navê xwe wê dênê û wê weke 'Şagarakti-Şuriaş' wê were nivisandin. Di wê demê de wê ji navaroka çavkaniyên wê demê û an dema wê were fahmkirin ku ew wê di rengekê de wê xwedyê bandûrek mazin a wê demê bê.

Şagarakti-Şuriaş, bi fonetîk ša-ga-ra-ak-ti-šur-ia-aš an jî dša-garak-ti-šuri-ia-aš bi tîpên kûpî an jî cûrbecûr formên din ve hatî nivîsandin, Şuriaş (yazdanê rojê yê Kassî ku bi Şamaşê Babilî ve tête biderkevtin) ku di nav kurtenivîsa Şamaşê de ye. Keyê heftemîn xanedana Sêyemîn an Kasît a dema Babîlê bê. Kevintirîn nivîsara aborî ya sax maye bi 9ê a sala desteserkirina wî ve girêdayî ye, ku bi sala 5-emîn a pêşiyên wî re têkildar e, ku destnîşan dike ku ev serdestî di destpêka salê de pêk hat, ji ber ku ev meha yekem a salnameya qassiti û an Babîlonî bû. Sêzdeh salan keyiti kir û kurê wî IV. Kastiliasu IV derbasî taxt bû weke keyê qassit (çav: Babylonian King List A, BM 33332, a broken and badly worn tablet in the British Museum, provides his name in abbreviated form, Ša-ga-rak-[ti-], and the length of his reign).

Şagarakti wê weke keyekê qassiti ê giring wê di wê demê de wê bibê û li gorî çavkaniyan bi derfet wê weke ku wê nippurê bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê werênê ser ziman bê. Weke aliyekê wê yê din jî wê di rengekê de wê navê yazdanên xwe wê li şûn navên xwe wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê dênin. Minaq wê Şagarakti wê navê yazdanê ê qassi ê bi navê Şuriaş li şûn navê xwe dênê û di gelek çavkaniyan de wê were dîyarkirin ku wê Şuriaş ku wê weke yazdanê rojê ê qassi wê weke beremberê şamaş û an wê piştre ku wê navê wî were gûharandin wê weke şamaş ew bixwe bê wê di rengekê de wê were hanin li ser ziman.

Bo fahmkirina dema qassit wê di rengekê de wê were dîtin ku wê di şêwayekê de wê, navên niştecihên 'Ātanah-Šamaš' ku wê zimanê wan wê weke di rengekê de wê bi dîmenekê wê weke ya hûrîyan a piştre jî wê dîmenekê wê li gorî çavkaniyan wê bide me wê xwe di rengekê de wê

bide me. Di renekê de wê navê Ātanaḥ-Šamaš wê çendî ku wê weke navê weke herêmekê jî bê lê wê navê 'Ātanaḥ' li gorî şewayê hizirkirina qassiyên ku mirov wê li wê binerê wê weke ku wê di renekê de wê fêrsek fahmkirinê weke ya ne tenê ku ew navê herêmekê lê ew ku weke bi derfet bê ku ew weke navekê keyekê jî bê wê di renekê de wê werênê ser ziman. Li ser dîmenekê ku wê piştê wê navê Ātanaḥ wê li şûnê navê Šamaš wê ber ku wê were li şûnê wê ber vê yekê wê di fêrsek fahmkirinê wê weke ya babilbûyî û an di wê temenê de wê di renekê de wê were xwestin ku ew were fahmkirin. Lê di wê temenê de wê di şewayekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê çavkani wê li ser tîgînên zimanî re ku wê bixwezî şîrove û dahûrkirinê wê bikin wê, di wê temenê de wê, cihêbûnekê jî wê di nava Ātanaḥ-Šamaš û yê tîgîna babili de wê cihêbûnekê û an weke levnekirinekê wê di renekê de wê bi wê re wê kifşbikin.

Di wê demê de wê, di renekê de wê hinek nişanên weke ku wê hebûna koleyan wê hebin wê wê bahsa wê jî wê were kirin. Minaq wê di hinek nivisaran de wê weke kole ku wê werina pênasêkirin wê gelheyek ku wê di xizmeta parastgehê û hwd de wê wer xabitandin wê jî wê were bahskirin. Wê bi wê re wê çawa wê serokbawermendek ku ew bibê kefil jî wan re wê di wê temenê de wê di berdêla dayîna xwarînê û rûn û hwd de wê bi xabitênin. Lê ev tîgîna weke dahatekê li wan dayînê jî wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di awayekê de wê di temenê rewşa aborî de ku mirov wê bibêjê wê were dîtin ku wê di renekê de wê çawa wê di renekê de wê xwediyê rewşekê bin. Wê tîkiliya nava herêman a bazirgeniyê wê di renekê de wê hebê. Wê bi wê yekê wê çûn û hatin wê hebê û kesên ku wê dikin jî wê di renekê de wê weke cihê werina dîtin wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di renekê de wê dîmenekê bi wê rengê wê were dîtin ku wê were fahmkirin ku wê di berdêla hildanekê de wê kar bikin û an wê dema ku ew hildan kirin û ew bi şûn ve ne dan wê di berdêla wê de wê weke hinekê weke demekê diyar ku ew di xizmeta wê keyê lê deyndar de kar bikê bo ku ew deynê xwe bide wê rewşna bi wê rengê wê werina dîyarkirin. Lê ev rewş wê di hinek çavkaniyên de wê çendî wê weke bûna 'kole' wê were şîrovekirin jî lê wê jî wê yekê wê weke zor bê ku mirov bigihîjê wê encamê. Ber ku wê di wê temenê de wê, were dîtin ku

ev kes wê di şêwayekê de wê kar û xabate xwe wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Minaq wê di hinek çavkaniyan de wê bahsa wê demê wê di wê temenê de wê were kirin. ” Dihê dîyar kirin ku serdestiya metnên bazirganî yên bi hûrgulî deyn, û danûstendinên koleyan nîşan dide ku Babîl di dema serweriya xwe de bi demên aborî yên diwar re rû bi rû maye, ku mirov xwe difiroşin koletiyê da ku deyndêran vegerînin. Yek ji van dixuye ku tevîbûna di zindankirina kesekî de ye, ya din jî denezendina ‘zeqût nippurêti’ ku weke têtînek weke ya serbestbûn û an "serbestberdana jinên Nîppurê", wekî beşek ji efûyek giştî dihê dîyarkirin wê ji wê were bahskirin. Minaq keyê Kargamiş Ini-Teşub nameyek nivîsand ku gili li ser çalakîyên Ehlamu û bandûra wan li ser ragihandinê û dibe ku bazirganiyê bike (çav:Itamar Singer (2006). "KBo 28.61-64, and the struggle over the throne of Babylon". Hattuša-Boğazköy. Gernot Wilhelm. pp. 223–245).”

Ji wê yekê wê di rengekê de wê bahsa têtînek û têtîhek a serwer a bi serbestbûnê jî wê weke ku wê di wê temenê de wê were kirin. Ahlamuyî wê li gorî hinek çavkaniya wê weke hinek kabile û an komek civatî a ku wê li herêma di navbera palmira û rojavayê firatê de ku ew dijin jî bin wê werina ji wan wê bahskirin. Lê karkamiş wê weke herêmek ku wê, weke bajarekê weke kevnera wê di rengekê de wê weke ku wê ji wê were bahskirin. Dem bi dem wê di nava sînorê mitanni de wê bimênê û di demên dawî de wê bê gotin ku ew bi derfet ketibê nava navê sînor desthilatiya hittitan de jî.

Karkemiş cihek mezin a li kevi e ku wê 90 hektar, 55 li bakûrê kurdistanê roja me û 35 li rojavayê kurdistanê û an Sûriyê iroyin de wê bibê. Dikeve berava rojavayê çemê Feratê ye, bi qasî 60 kîlometreyan (37 mi) başûrê rojhilatê entabê û 100 kîlometreyan (62 mi) bakurê rojhilatê Helebê, rojavayê kurdistanê a iroyin. Cih bi rêya Hesinî ya Bexdayê, ku niha sînorê bakûr û rojava û an weke kurd dibêjin ‘serxat û binxatê pêk dihîne, derbas dibe. Ev herêm akropolek li kêleka çem, bajarê navxweyî ku bi dîwarên axê ve hatiye dorpêçkirin, û bajarê derveyî (ku piraniya wan di nav axa rojavayê kurdistanê û an Sûriyê iroyin de ye) dihewîne.

Li gorî belgeyên di arşîvên Mari û Alalakh de ku vedigerin sala 1800 b.z, karkemiş paşê ji hêla keyek bi navê Aplahanda ve hate rêvebirin, li dû kurê wî Yatar-Ami (hevdemê hukumdarê Mari Zimri-Lim), û

navendek girîng a bazirganiya daristanê bû. Bi Ugarît û Mîtannî (Hanilgalbat) re têkiliyên wan ên peymanê hebûn. Di vê serdemê de hukumdarekî din ê karkemiş Iahdun-Lim bû. Di demên kevnare de bajar femandariya derbazgeha sereke ya li herêma di ser çemê Firatê re dikir, rewşek ku di girîngiya wê ya dîrokî û stratejîk de gelek alîkar bû. Piştî sala 1745-an û serdestiya Yahdul-Lim, li ser karkemiş zêde nayê zanîn.

Lê çavkani wê didina diyarkirin ku wê di wê demê de wê ev herêma wê weke xwediyê keyeniyek ku wê di navê sînore hûrî û mitanni de wê hebê. Bi derfet e ku ev di demên qassit de jî bi wê rengê di awayekê de wê weke ku ew karibê xwediyê rewşek ku ew bi statûya wê ya ramiyê re ew were kifşkirin. Di awayekê de wê di devera ku ew li wê disekinê wê weke herêmek bûhûrîner bê û wê ber vê yekê wê karibê wê di renekê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ev herêma wê, di şewayekê de wê wusa dihê dîtina ku wê weke ku wê weke herêmek ku wê bazirgani wê di wê re wê derbas bibê. Wê di wê temenê de wê xwediyê rewşek ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Li gorî hinek çavkaniyan wê were dîtina ku wê, heya salên 1620-an hindik di derbarê bajêr de tê zanîn, dema ku ew bi dorpêçkirina Urshu (Ursha) ji hêla keyê Hitî Hattusili I ve hatî destnîşan kirin. Di wê demê de, karkemiş bi keyenîya Helebê ya Yemhad re hevalbendî kir ku piştgiri bide Urşu, lê hewildanên wan wek têkçûn û bajar tevî gelek bajarên din ên rojavayê Kurdistanê a wê demê ket. Hattûsilî û cîgirê wî Mursilî I çend salan li dijî Yemhadê sefer kirin. Wekî din, Hantili I ji bo rûbirûbûna Hûriyan seferek berbi karkemiş ve bir.

Ji wan xabatên li herêma û hewildanên kirina bin serwerîya xwe a herêma wê weke ku wê were fahmkirin ku ew herêma wê weke herêmek zêde giring wê di renekê de wê di wê demê de jî wê bi wûcana wê re wê weke ku wê were dîtina.

Di awayekê de wê were gotina ku wê firawunê misrê Thutmosê yekem bo ardên li dora firatê dagir bikê wê bixwezê ku ew seferekê li wê bikê. Wê heya xwe bide ser wê deverê. Di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman.

Weki din wê jî dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di şewayekê de wê weke ku wê, piştî Piyassili (Şarri-Kuşuh) kurê wî Shakhurunuwa û an Sahurunuwa hat, ku li ser wî kêma dihê zanîn. Dihê gotina ku ew ji wir beşdarî şerê Kadeşê (1274 b.z.) bûye. Li pey wî Ini-

Teşşub dihê. lê di derbarê wê demê de wê bo ku ev bi tememî were piştrastkirin jî wê zêde zanin wê hê di destê mirov de wê nebin.

Minaq key Kuzi-Teşub (Kuzi-Tesup) li vir di desthilatdariyê de dihê pejirandin, û wek keyê herî dawî yê Hîûtîtan wê, wek kurê Talmî-Teşûb bû, ku hevdemê Şuppiluliuma II bû wê bibê. Wî û şûngirên wî "împeratoriyek piçûk" ku ji başûrê rojhilatê Anatolyayê heta rojavayê kurdistanê roja meba û rojavayê Firatê di bin navê "keyê Mezin" de dirêj bû, bi rê ve bir. Ev yek dide xuyakirin ku Kuzi-Tesub xwe wekî mîratgirê rast ê rêza Şuppiluliuma I ya mezin didît, û ku xanedana navendî ya li Hattusa êdî nemabû. Ev sîyaseta bi hêz ji 1175 heta 975 b.z dom kir, û dest bi windakirina desthiladariya xwe ya dûrtir kir û hêdî hêdî bû bajar-dewletek herêmî ku navenda wê li karkemiû e ava bû (çav: K.A. Kitchen, *On the Reliability of the Old Testament*, William B. Eerdsman Publishing Co, p.99-140).

Piştî Kuzi-Teşub, hin keyên karkemiş, wek Tudhaliya I, Sapaziti û Ura-Tarhunza, ji bo berjewendiyên xwe yê desthilatdariyê bi kar dihînin sernavê 'keyê mazin'. Weki din wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê di wê nûqteyê de wê hinek rewşên weke ku wê di rengekê de wê, bi navê "Kuzi-Tesub" wê bi zêdeyî wê bi navî û morfolojiya wê ya fahmkirinê re wê weke hûrîyî bê wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ev wê intibayê wê di serê mirov de dide çêkirin ku ew dibê ku weke di hevdemiya Şuppiluliuma I de bûbê. Lê ew dibê ku ew belki hûrîyî û an weke keyeniyek ku ew weke beşek hûrîyî bê û bi çanda wê bi rêve dibê. weki din wê navê Ura-Tarhunza wê navekê ku wê morfolojiya wê re wê hûrî-luvi bê. Wê, di wê temenê de wê morfolojîyek xort wê di rengekê de wê bi xwe re wê weke di rengekê de wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev pêşketinên weke ku wê piştî wê dema me ya ku me hinekê li pêş wê şîrove fikir ku wê werin jî wê di şêwayekê de wê hinek têgînên di wê temenê de ku em dikarin di wê çerçoveyê de bigihijina encamê wê dîmenekê fahmkirinê wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Ber vê yekê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bide me.

Ji wê yekê ev morfoloji jî wê li ser rengê pêşketina ramyarî û ya demê ku wê li ser wê xate têgîna bazirganiyê ku me li jor wê hani ser ziman de wê bide diyarkirin ku wê ev dema qassi wê di dewama wê de wê weke bi hûrîyan re wê bi pêveçûnên demê wê di rengekê de wê weke ku wê bi

xwe re wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku ev wê weke aliyekê wê yê din bê k umirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Minaq wê ev herêm wê weke herêmek bi xanadan wê li dora sedsalên 10min ên berê zayinê wê were dîyarkirin û wê bahsa keyê wê yê dihê zanin bi navê Surhi 1', ku wê weke key û an hukumdarê wê yê wê demê wê di rengekê de wê were û wê navê wî derkeve li pêş. Ji wê dihê fahmkirin ku ew biqasî ku ew navê wî li dîrokê maya wê weke ku ew di rengekê de wê bi serwerîyek mazin wê di rengekê de wê di wê demê de wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê, weke ku wê di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Piştî Surhi 1 wê kurê wî Katuwa' ku wê navê katuwa wê di zimanê roja me de wê, weke bi wateya girtinekê, ketinekê û hwd jî wê di rengekê bi ser zimanê başûrî ê roja me de wê bide diyarkirin jî wê bibê. Morfolojiya ji nav dihê fahmkirin wê zêdeyî wê bi rengê morfolojiya başûrî bê. Di dema keyê asûr asûrmasirpalê duyem û Shalmaneserê sêyem de wê bahsa keyek wê rewşa xanadanî a li wê herêmê bi navê key Sangara li dora 870-848'an de wê were kirin.

Sangara wekî destek li ser Bandên Bronz ên Balawat ên Ashurnasirpal II, dibe ku demek berî 868 b.z. Li gorî arkeolog Shigeo Yamada, dibe ku karkemiş di vê serdemê de wekî 'Sazabê', "bajarekî kelehî yê karkemishean Sangara" were zanîn. Lêbelê, Sangara nekariye ku li bajarê Karkama, bi qasî ku tê zanîn ti nivîsan bihêle. Lêbelê, di sala 2015-an de ev nav yekem car di nivîsek herêmî ya bi Hieroglyphic **Luwian** de hate nas kirin.

Piştî vê serdemê, karkemiş heta nîveka sedsala 8'an a berî zayînê di çavkaniyên Asûriyan de dernakeve. Tenê îstîsna behsa kurteya Samşi-Adad V (824–811 b.z) bû. Lê belê, tenê 20 km li jêr Feratê, li bajarê Til-Bersip (Tell Ahmar a nûjen), Asûriyan paytextek parêzgehek girîng ava kirin. Navê bajarê xwe yê nû guherandin û kirin 'Kar-Şalmaneser', lê navê berê jî hat bikarhanîn (çav: J.D. Hawkins, M. Weeden (2016), Sketch history of Karkamish in the earlier Iron Age (Iron I–IIB). in Tony J. Wilkinson, Edgar Peltenburg 2016 (eds), CARCHEMISH IN CONTEXT - THE LAND OF CARCHEMISH PROJECT, 2006–2010. Oxbow Books, p.13).

Di sala 2015-an de, ji bo yekem car, navê Sangara di nav nivîsinek 'Hieroglyphic Luwian' de ku bi eslê xwe li karkemiş hatî çêkirin hate belge kirin. Şêş perçeyên mayînde yên stêla bazalt ya yazdan Kubaba ji

Karkemiş, ku niha li sê muzexaneyên cihêreng têne hılanîn, di dawiyê de hatin keşif kirin û hatin cem hev. Dîroka vê stêlê vedigere 3000 b.z. Ew li dora sala 790 ji aliyê keyê Karkemiş, Kamanî ve hatiye çêkirin. Beşa jorîn a vê stêlê ji hêla George Smith ve di 1876-an de hate kişandin û di 1881-an de çû Muzeya Brîtanî (çav: Marchetti, Nicolò; Peker, Hasan (16 July 2018). "The Stele of Kubaba by Kamani and the Kings of Karkemish in the 9th Century BC". *Journal of Assyriology and Near Eastern Archaeology*. 108 (1). Walter de Gruyter GmbH: 81–99)

Di 1876-an de, ev nivîsa herî dirêj a hieroglyphic Luwian bû ku di wê demê de dihê zanîn. Li ser vê yekê, Smith yekem bû ku ev herêm bi Hîtîtan re wekî ku di Incîlê de hatî destnîşan kirin ve girêda û her weha ew wekî karkemiş nas kir (çav: Marchetti, Nicolò; Peker, Hasan (16 July 2018). "The Stele of Kubaba by Kamani and the Kings of Karkemish in the 9th Century BC". *Journal of Assyriology and Near Eastern Archaeology*. 108 (1). Walter de Gruyter GmbH: 81–99).

Weki din wê male Suhi û an "Suhi House" ku wê bi wê navê were nasin ji bo bernamêyên avakirina xwe yê berfireh dihê zanîn. Wan li dû xwe komê girîng a abîdeyên bi peyker û nivîsar hiştin. Abîdeyên ku wan hiştine di nav de şêrên portal, nivîsar, ortostatên rolyef û peykerên serbixwe hene.

Xanedaniya Astiruwa xanedana dawîn a naskirî ya mîrên karkemiş bû, û key Astiruwa (z. 848–790 b.z) damezrînerê wê bû. Paşê key Yariri, Kamanî û Sastura hatin. Di wê temenê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê d ewê werênê ser ziman ku wê ev herêm wê di wê temenê de wê mejuya wê nbi dîroka wê re wê heta hezarsalên 3'în wê di rengekê de wê were bi çavkani kirin. Di wê çerçoveyê de wê dem bi dem wê weyneyê teybet wê li herêmê wê were diyarkirin. Di demên xanadana astiruwa û yê berê wê de wê zêdeyî wê navên wan wê weke navên ji zimanê hûrî-mitanni bin. Di wê temenê de wê, hinek çavkani wê tîkiliya wan weke ku wê li jor wê were diyarkirin wê bi luwîyan re wê diyar bikê. Luwîyî ji xwe wê weke beşek ji kabile û an herêma hûrîyan bê û wê zimanê wan wê pirr zêde wê nêzî hev bê. Çendî ku wê weke hinek arkolog wê li ser çavkaniyên ji herêmên wan wê bi hinek cihêbûnekê wê kifşbikê jî lê wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin û kifşkirin wê zêdeyî wê nêzî hev bê. Di wê temenê de wê, çand û pêşketina wan ya civakî, rêzanî û yazdanî û hwd jî hilde li dest wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Biqasî ku wê were dîyarkirin wê were fahmkirin ev herê m wê di dema medan de jî wê weke herêmek teybet bê. Demekê wê piştî serwerîya med û babili a bi hev re wê, ev herê m wê di bin keyeniya asûr a dawî de wê bimênê. Di wê temenê de wê, di renekê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê firawunê misrê Necho'yê duyem jî wê di renekê de wê piştgiriyê wê bide asûriyan li wir ku ew karibin keyeniya xwe demekê bidina domandin. Lê ev wê bi "şerê karkamişê" ê di sale 605'an de ku wê artişên med û babili bi hev re wê seferekê wê li wir bikin û wê dawîyê li wê keyeniya asûr ku wê firawunê misrê jî wê piştgirî dikê di demên wê yên dawî de ê werênin.

Weki din wê dema ku wê bahsa keyê karkamiş key Yariri wê were kirin wê di renekê de wê bahsa avakirina pirtûkexaneyek teybet a bo zaninê wê were kirin û wê di wê temenê de wê di demên piştî jî wê li şûn xwe wê gelek çavkani û an nivisarên giring ên ku ew li şûn xwe dihênê wê ji wan wê were bahskirin. Di wê temenê de wê di renekê de wê ew wê were hanin li ser ziman. Wê dema ku wê bahsa keyê Yariri wê were kirin wê di renekê de wê, bi zanebûn û zanetiya wî re wê ji jê wê were bahskirin. Wê weke keyekê ku wê bi zanebûna xwe re wê navê wî derkeve li pêş wê di renekê de wê weke ku wê ji wî were bahskirin.

Di wê temenê de wê dikarê wê di renekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman key Yariri wê di wê demê de wê, li hewirdora xwe wê serwerîya xwe wê xortbikê wê biqasî ku wê ji şîrove yên di derbarê wî de wê werin kirin wê ji wan wê were fahmkirin wê xwediyê rêzaniyek ku wê bi civakî wê xwediyê civaknasiyek pêşketî a xort bê. Wê dewlemendiyek mazin wê li welêt wê di renekê de wê bê gotin ku wê çêbikê. Di dema wî de ku hebin jî wê zêde qaydên wan wê zêde nebin ku wî şerna mazin kirin a. Di wê temenê de wê, demek weke bi aram wê di dîmenekê de wê weke ku wê were dîtin wê were fahmkirin û wê karibê wê di wê temenê de wê, di renekê de wê werênê ser ziman bê.

Lê ev rewşa wê di renekê de wê, biqasî ku wê were fahmkirin wê xanadana astiruwa wê di renekê de ku wê navenda wê karkamiş bê wê di şêwayekê de wê, demek baş wê derbas bikê. Di demên ku wê bahsa serwerîya asûr wê were kirin de jî wê de wê di renekê de wê bahsa şerên bi wê re wê newê kirin. Di wê temenê de wê yan wê bi tifaqekê ku ew serwerîya asûr herê dîkin bi hev re di nava têkiliyek baş de na û baca xwe dîkin bo ku ew hêrîşî wan nekin de bin û yan jî wê di rewşek weke ku wê asûr xwe zêde bi alaqa li wir nedaya nişandin bê. Aliyê duyem wê weke ku wê ne bi derfet bê. Ber ku wê bi zêdeyî wê di renekê de wê weke ku

wê, têkiliya wan wê di rengekê de wê, bi başîyekê re wê herê. Lê di dema sargonê duyem de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê ew wê bixwezê bi temenî wê serwerîya xwe xorttir bikê û wê seferekê li xanadana astiruwa wê bikê. Di wê demê de wê, keyê asûr sargonê duyem wê di rengekê de wê, weke ku wê were dîtin wê bi herêma mannea re jî wê di nava seferna ku ew dikê de bê. Wekî din wê herêmên hittit û luwîyan ku wê keyeniya tabalê wê li wê ava bê wê di wê demê de wê, weke wasalek desthilatiya keyê asûr a sargonê duyem wê bimênê. Wê di wê demê de wê seferên ku ew wê li wê herêmê dikê wê dîroka wê di rengekê de wê taqabûlî wê ya ku ew wê li wan herêman dikin jî bê. Di wê demê de wê key sargonê duyem dema xwe di wê temenê de kiribû dema fetihkirin û şerkinên ku ew bi wê armancê bi herêmê re dikê. Keyeniyên wê herêmê en weke ya herêma tabalê wê zêde wê li berxwenedin. Di demên xwe yên dawî de wê weke ku wê were ji wan wê were bahskirin wê berxwedanekê wê li hemberî hêzên asûr wê bidina diyarkirin û wê piştî wê di rengekê de wê asûr wê serwerîya xwe wê hin bi hin wê li herêmê wê weke ku wê were diyarkirin jî wê hin bi hin wê winda bikê. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê, bi derfet bê ku ew seferê li xanadana astiruwa bikê. Di wê demê de wê di dema keyê asûr key Sargonê duyem de wê hevdemê wî weke keyê wê demê keyê xanada astiruwa wê key Pisiri wê bibê û wê, di wê demê de wê, di rengekê de wê di dema wî de wê seferek asûr wê bi ser wî de wê bibê. Ji gotinên ku ew dihê ser ziman wê were fahmkirin ku wê key Pisiri wê weke keyê xanadana astiruwa ê dawî jî bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê were diyarkirin wê pêwîst bê ku wê asûr wê di wê sefera xwe de wê bi temenî wê dawî li xanadana astiruwa wê werênê.

Xanadana astiruwa wê biqasî ku wê were dîyarkirin wê di rengekê de wê, keyê wê yê pêşî ku wê bahsa wê were kirin wê key adni-anda 1 wê li dora salên 1786'an ê berî zayinê wê di rengekê de wê bijî. Piştî wî kûrê wî key Yatar-ami li dora 1764an de wê hukûm bikê.

Di derbarê aplahanda de wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman ku ew wê, di şewayekê de wê, bi bandûra xwe re wê derkeve li pêş. Wusa dihê fahmkirin ku ew keyekê zêde bi bandûr bûya di dema xwe de. Di derbarê keyeniya wî û sînorê wê de wê zêde agahî wê nebin. Lê yên ku ew hena wê nişanaka bandûrekê mazin wê di xwe de wê bihawênin û wê di rengekê de wê bidina diyarkirin.

Ew yekem car di sala 1929-an de ji mohrek bangorî ku ji hêla Rene Dussaud ve hatî wergerandin hate nas kirin. Beriya ku kolandinê dest pê

bike mohr li binê girê Ugarîr hat dîtin. Herî kê 6 mohrên bi navê Aplahanda hatine derxistin. Ew bi jêhatî têne hilberandin û bi piranî bandûra hûrî û mitanni nişan didin. di hinek nivisaran de wê bahsa bandûra babiliyan jî wê were kirin. Lê bi zêdeyî wê dîmenekê bi bandûrî ê dema hûrî û mitannî wê bi rehetî wê were fahmkirin.

Di lewheyên Mari de jî behsa wî dihê kirin, ku ew di heman demê de bi Yasmah-Addu û Zimri-Lim re keyti kiriye û wekî birayê wan dihê gotin. Ev têngîna biratîyê li ser têngînek dostani û têkiliya baş de jî wê di rengekê de wê karibê wê di şêwayekê de wê fahmbikê. Nav ji hêla I. J. Gelb ve wekî Amorite hate diyar kirin, û hîpoteza eslê Semîtîk ji hêla Wilfred G. Lambert ve hate piştgirî kirin (çav: Karel Van Lerberghe; Gabriela Voet (1999). "Collon, D. 1999: "Seals naming Aplahanda of Carchemish." p. 49-59.". Languages and Cultures in Contact: At the Crossroads of Civilizations in the Syro-Mesopotamian Realm ; Proceedings of the 42th RAI (Orientalia Lovaniensia Analecta 96. Peeters Publishers. pp. 49).

Weki din keyê piştê wê weke key yahdul-lim wê di rengekê de wê, were û wê di wê demê de wê biqasî ku wê were diyarkirin wê di wê demê de wê, rastî sefera hammurabî jî wê were weke çawa wê di wê dema ku wê marî û deverên din ên weke alalakh wê bikê ku ew wan dagir bikê.

Yahdul-Lim keyê karkemişê bû ku diyar kir ku di navbera 1764 û 1745 b.z de keytiyê bike. Di vê serdemê de agahiyên li ser karkemiş bi piranî ji arşîvên Mari, û an herêmên rojavayê kurdistanê û Sûriyê iroyin dihên.

Kurê Aplahanda, li şûna birayê xwe Yatar-Amî çû. Di derbarê serdestiya wî de hindik dihê zanîn. Yatar-Ami (dora 1766-1764 b.z), dibe ku muwekîlê Mari bû. Yahdul-Lim, ji hêla din ve, dibe ku vegere hevalbendiya Yemhad (Heleb) bê. Dibe ku ev yek piştî ku Hammurabi di sala 1761 de ku wî Mari zet kir de bê. Piştî dîroka karkemiş ji bo demek girîng nayê zanîn.

Piştî wî Aplandayê duyem wê were. Lê demek piştî ya wî re wê, li dora salên 1315 di wan deman de wê, key Piyassili û an Sharri-Kushukh ku wê were bi navkirin wê were ser taxt. Di wê demê de wê di rengekê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê di rengekê de wê, demekê wê bijî. Lê ji dema aplandayê duyem û heta dema Piyassili û an Sharri-Kushukh ku wê ser du asran re wê demek derbas bibê wê weke demek zêde di derbarê wê de wê, agahi wê zêde nebin.

Piyassili û an Sharri-Kushukh weke kurê keyê hittiti Šuppiluliuma II wê were zanin û ji wê yekê wê weke ku wê were fahmkirin wê di wê demê û an wê navberê de wê, herêm wê gûharandinekê bi rêzani wê di wê

temenê de wê bikê û wê bikeve bin destê keyê hittiti de. Lê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê di nava hittit û hûrîyan de wê, demek zêde wê rastî şer û pevçûnan ku wê were jî bê.

Piştî Sharri-Kushukh kurê wî Şarruwa wê were ser taxt. Li vir li ser navê Şarruwa dikarin wê bibêjim ku wê weke navekê ku wê karibê li gorî morfoloji û têngîna zimanî a hûrîyan wê karibê wê were xwandin bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di wê çerçoveyê de wê dîmenekê fahmkirinê wê weke ku wê karibê bi wê re wê were werênê ser ziman.

Di dewwama hev de wê weke key wê ji salên 1230 û heta li dora 1200 li wan doran wê keyên bi navê key Îni-teşûb û key talmi-teşûb wê werin. Di wê demê û navberê de wê weke key li herêmê wê were dîtin û diyarkirin ku wê keyeniyekê wê bi rêve bibin.

Ji navê wan jî wê ya ku ew dihê fahmkirin wê di rengekê de wê weke têngînek ku wê karibê di şêwayekê de wê weke ya li gorî zimanê hûrîyan wê fahmbikê. Ji xwe teşûb wê navê yazdanê nav û deng ê hûrîyan ê hewayê bê û wê di rengekê de wê bi gelek wasifiyên wî yên ku ew bi wan re wê were zanin weke kurê kumarbi û hwd re wê were ji wî bahskirin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku ew wê xwediyê bandûra xwe ya li ser xanadana astiruwa wê bide diyarkirin. Wusa dihê diyarkirin ku wê çand û kuêta teşûb wê di rengekê de wê bi zêdeyî wê serwer bê ku wê heta ku wê keyên astiruwa wê di rengekê de wê xwe weke aligirên teşûb û an wê li şûn navê xwe wê navê wî bi cih bikin wê di rengekê de wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Her çendî wê talmi-teşûb û piştî weke key ku wê were kuzi-teşûb wê di rengekê de wê di nava rêzina hitititi jî wê were dîyarkirin lê wê di wê nûqteyê de wê dîmenekê cihê wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ji nav û bi navkirinên xwe wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê were fahmkirin ku wê di şêwayekê de wê, bi çand û kulta hûrî ve wê girêdayî bê û wê yazdanên ji penteona hûrî wê di rengekê de wê bi çand û kulta wan wê tevbigirihîn û wê navên xwe wê bidin û an wê bixwezîn ku ew bi wê navê wan were dîyarkirin.

Li karkemiş, Kuzi-Teshub dibe ku pêşî bavê xwe wekî waliyê giştî bigire, li gorî şopên mohra key ku di sala 1985-an de li Girê Lidar li peravê rojhilatê çemê Firatê hatine dîtin. Kuzi-Teshub wê gavê navê xwe kir keyê Mezin ê karkemiş, û destnîşan kir ku xanedana navendî ya Hîtîtan li Hattusa di vê demê de hilweşiya û xwe wekî mîratgirê rewa ye

rêza Suppiluliuma I dît. Kuzî-Teşûb di nivîsên paşerojê yê Melîdê de jî wekî keyê Mezin hatiye diyarkirin. Keyê Mezin ê karkemiş ê din ê naskirî Ir-Teshub e (çav: Bryce, Trevor (2012). The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History. Oxford, New York: Oxford University Press, p. 84–85).

Nehatiye birhankirin ku Kuzî-Teşûb rasterast wekî keyê Melîd hukum kiriye. Ji aliyekê ve dibe ku wî rasterast li Melîdê hukumdari kiriyê, lê ji aliyê din ve dibe ku wî kurê xwe Pugnus I-mili wek hukumdarê herêmî li Melîdê destnîşan kiribe. Hem Kuzi-Teshub û hem jî Pugnus-mili I tenê ji nivîsarên ku ji keyên otonoma Melid, Runtiya û Arnuwanti I, ku kurên Pugnus-mili I û neviyên Kuzi-Teşub derketine, têne zanîn. Çavkaniyên Kuzî-Teşûb di nivîsarên neviyên wî de dikarin nîşan bidin ku Melîd bi aşitî ji karkemiş derketiye (çav: Bryce, Trevor (2012). The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History. Oxford, New York: Oxford University Press, p. 101–102).

Bi qasî ku wê were zanin wê piştî kuzi-teşûb wê demekê wê key Înşibê duyem wê were ser taxt. Lê di dema wî de wê, zêde wê agahi wê nebin. Piştî wê keyek din ku wê weke bi navê keyê hittiti ê berê wê were diyarkirin bi navê tuthalya wê were ser taxt. Hinek çavkani wê ji dema key Înşibê duyem wê heta ya tuthalya wê naveberekê wê bidinê wê keyekê din wê bi nnavê Ini-teşûbê duyem ku wê bi navbikin wê bi cih bikin û wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê ji jê wê were bahskirin û wê ew wê di rengekê de wê were hanin li ser ziman. Piştî wê heta Uratarhunda û Suhiyê duyem wê ev pêvajoyê wê were. Di wê demê de wê, di rengekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê navê uratarhunda wê, bi rengekê zravayekê hûrî weke bi luwiyî wê dîmenekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê navê uratarhunda wê, di wê temenê de wê rengekê fahmkirinê wê bi xwe re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Suhi I yekem serwerê naskirî yê xanedaniya ku navê wî ye bû. Bi sernavê key belkî di destpêka sedsala 10-an berî zayînê de ew bû key. Yek ji nivîsarên wî ne sax mane, lê ew di nivîsarên şûngirên wî de û di nivîsa kurê bi navê Arnu de, ku keşîşê Kubaba bû „...“, ev nivîsa li ser stêleka Arnu-... jî behsa serkeftina leşkerî ya keyekî Karkadînamîk bi navê Uratarhunza dike. Uratarhunza keyê mezin ê dawîn ê karkemiş bû, ku dibe ku di dawîya sedsala 11-an an destpêka sedsala 10-an b.z de bû key. Dibe ku Suhi I beriya ku derkeve ser textê karkemiş di bin serweriya

Uratarhunza de hukumdarek herêmî bû. Ji ber vê yekê Arnu... belkî qedrê pêşiyê bavê xwe da. (çav: Trevor Bryce: The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History. Oxford, New York 2012, p. 88).

Weki din di dewama wê de Astuwalamanza, ku berê Astuwatamanza dinivîsî, serwerekî karkemiş bû ku dibe ku di nîvê sedsala 10-an a b.z de bû key. Sernavê keyê welêt girtibû. Astuwalamanza kurê selefê xwe Suhi I û cîgirê Suhi II bû. Bavê Suhî bû. Tiştek zêde li ser wî nayê zanîn (çav: Trevor Bryce: The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History. Oxford, New York 2012, p. 88).

Weki din kurê Astuwalamanza Suhî II keyekî karkemişê bû, belkî di dawîya sedsala 10-an berî zayînê de, û sernavên hukumdar û keyê welêt hebû. Suhi II bi jinek bi navê BONUS-ti re zewicî bû û bavê wî, Katuwa bû. Wî keça xwe bi keyekî bi navê Tudhaliya re zewicand, ku bê guman ne mîna keyê mezin Tudhaliya karkemiş bû, ku tê texmîn kirin ku di dawîya sedsala 11-an an destpêka sedsala 10-an berî zayînê de hukum kiriye. Dihê zanîn ku Suhî II seferên leşkerî pêk haniye bo mazinkirina sinorê desthilatiya xwe. Wî xwe wek keyekê mazin ê cihanê didît. Wî bajarekî bi navê Alatahana wêran kir û behsa bajarekî bi navê Hazauna di dewama wê de kir (çav: Trevor Bryce: The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History. Oxford, New York 2012, p. 88).

Di dewama wê de ku em bahsa wê bikin. Kurê Suhi II Katuwa di çavkaniyên Hieroglyphic Luwian de wê wek serwerê herî naskirî yê xanedana Suhi ye bê diyarkirin. Xwedî sernavên serwer û keyê herêmê ye, dibe ku ew di sedsala 10-an an destpêka sedsala 9-an de b.z., dibe ku li dora 880 b.z de keyti kiriye. Katuwa çêtir wekî avaker dihe zanîn, her çend wî serkêşiya seferên leşkerî kir, mînaqî li dijî bajarê Sapisî li ser Çemê Feratê an bajarê kelehkirî Awayana kir jî. Wî perestgeha yazdanê tofanê li karkemiş ji nû ve ava kir, beşên mazin ên 'TAWANÎ' û qatên jorîn ji jina xwe Ana re çêkir, deriyê bav û kalan xemiland, û ji bav û kalên xwe re peykerên yazdanî çêkirin, wek Atrisuha, giyanê Suhi û hwd. Di dema desthilatdariya xwe de, Katuwa neçar ma ku bi "neviyên" (neviyên) Uratarhunza re şer bike. Neviyên keyê Mezin ê paşîn ê karkemiş xuya ye ku dixwestin ku karkemiş hukum bikin, ji ber vê yekê Katuwa li dijî van armancan bertek nîşan da (çav: Trevor Bryce: The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History. Oxford, New York 2012, p. 88).

Biqasî ku wê were diyarkirin û wê were fahmkirin wê dema katuwa wê di rengekê de wê xwediyê hinek xosletên teybet bê. Ew bixwe jî wê bi wan xosletan rabê. Wê bixwezê ku ew desthilatîyek mazin di bin destê xwe de avabikê li herêmê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê navê wî derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku katuwa wê dema ku wê weke jinûve avakirina parastgehan wê, bi teşûb wê bikê wê di wê temenê de wê hinek armanc wê di serê wî de wê hebin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê dema ku wê gelek çavkani û erkolog wê nûqteyê şîrove dikin wê bi gotina 'ew dixwezê jinûve vejendinekê bikê' re wê bi gotin bikin û wê werênina ser ziman. Ev gotinkirin wê di rengekê de wê dema ku mirov xosletên katuwa û dema wî şîrove dikê jî wê weke ne şaş bê. Lê wê ne têr bi fahmkirinkirin bê. Ber ku wê di derbarê dema wî de bo ku mirov wê rewşê baştirin fahmkirin wê zêde çavkani wê nebin.

Berî sala 2015-an, serwerê din ê karkemişê, Sangara, tenê ji çavkaniyên Asûrî di salên 870-848 b.z. de dihat nasîn, ku ew hem wekî bacê dide û hem jî wekî serhildêrekê li dijî Asûriyan dihê binav kirin. Ew baca ku ew dide asûr ew êdî weke naxwezê ku ew bide. Piştî wê di rengekê de wê ew wê li ser wê temenê desthilatîya xwe wê bi xwe bawer bê ku ew karibê serkeve. Di wê demê de wê di dema naîrî de wê hê geêek keyeniyên mitannî ên demê wê serwerîya wan li ser ardê wê hebê û wî dixwest ku ew bi wan re bikeve nava têkiliyek ku ew bi wê karibê bibina weke hêzek mazin li dijê asûrê. pêşketinên weke bi raparînê û rewşên weke bi xwe jiyankirinê ên li herêma mannaea-med jî wê ji wî re wê weke ku wê di rengekê de wê ji wî re wê bibin peyxam. Dibe ku Sangara demek kin piştî Katuwa bû serwerê karkemiş (çav: Trevor Bryce: The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History. Oxford, New York 2012, p. 213).

Di sala 2015an de piştî vedîtina beşa jorîn a stêla bazalt a Kubaba (yazdan) ji Karkemiş, ku ji hêla key Kamani ve li dora 790 b.z hatî çêkirin, Sangara jî di 'Hieroglyphic Luwian' de hate vegotin. Di navbera 870 û 848 ên beriya zayinê de ev hatiya çavkanikirin.

Ya yekem, Sangara, ew şaxek Aşûrnasirpal II bû. Di sala 870 de (dîrokê alternatîf: 882 b.z. Gwendolyn Leick di xabate xwe ya bi navê "who's Who in the Ancient Near East" di sale 1999an de nivisiya wê di rûpela wê ya 139an de wê dîroka cihê dihênê ser ziman.) keyê Aşûrî Firatê derbas kir û berê xwe da karkemiş. Li hember artêşa Asûriyan, Sangara zû teslîm bû û baca dewlemend da ji ber ku karkemiş yek ji

dewlemendtirîn dewletên herêmê bû di wê demê de. Her weha neçar ma ku erebeyên xwe yên şer, siwar û peyayên xwe ji bo piştgiriya artêşa Asûriyan bişîne. Di vegerê de Sangara û karkemîş ji aliyê Asûriyan ve nehatin dagirkirin.

Di derbarê serhildana wî ya li dijî Asûre de jî wê zêde gotin wê werina ser ziman. Di 858 de Sangara, Aḫuni ji Bit Adini, Hayyanu ji Sam'al, Šuppiluliuma ji Pattin û Tevlî koalîsyona dijî Asûrî ya li dijî Şalmaneser III bû. Li welatê Samalê hêrîşî artêşa Asûriyan kirin, lê hatin paşve xistin. Ev yek berdewam kir heta ku Şalmaneser III di sala 857 berî zayînê de bajarê Sazabû yê kelehî yê li ser xaka karkemîşê wêran kir. Sangara teslîm bû û berdêlek mazin a ji dewlemendiya xwe da keyê asûr (çav: Trevor Bryce: The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History. Oxford, New York, p. 223)

Di çavkaniyan de jî wê were diyarkirin ku Sangara di sala 853'an de dîsa dest bi dana bacê Asûriyan kiriya (çav: Trevor Bryce: The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History. Oxford, New York, 2012, p. 225).

Di 849 de Sangara dîsa hewl da ku serhildan bike, vê carê bi Hadram Bit-Agusi re hevalbendiyek çêkir. Şalmaneserê III eyaleta karkemîşê dagir kir, gelek bajarên di bin desthilatdariya Sangara de wêran kir û şewitand. Sangara teslîm bû, lê ne demek dirêj. Di sala 848 berî zayînê de Hadram û wî dîsa serî hilda û 97 bajarên Sangara bi şûnde girt. Li ser Sangara ji bo heyama piştî 848-an tiştek bêtir nayê zanîn, lê ew belkî li ser text maye wekî vasalek dilsoz ê keyê Asûrî, wekî hevalbendê wî Hadram ê Bit-Agusi bê. Di wê demê de wê, rewşên raperîn û serhildanê ên demê wê zêde wê bibin û wê di wê demê de wê were diyarkirin ku wê, weke ku wê bi xosletên ku em di wê demê de bi mannaeayîyan re dibînin wê bi wê bi wî re jî wê di rengekê de wê xwe bidina diyarkirin. Di wê demê de wê, di aslê xwe de wê, were dîtin ku wê hertimî wê li wê herêmê asûr wê seferkirina lê dîsa wê weke ku wê were dîtin wê zêde encam bi dest ne xistina (çav: Trevor Bryce: The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History. Oxford, New York, 2012, s. 225).

Di rengekê de wê piştî dema Sangara wê weke ku wê were dîtin ku wê navenda wan û keyeniya wan wê karkamiş bê wê, keyên wek Isarwilamuwa (840), Kuwalanamuwa (li dora 835) wê werin. Navê ' Isarwilamuwa' wê di rengekê de wê di wateya têgihên weke 'sarê lê mu wa' û an 'ew ê li ser lê mu wa'. Û an jî ew li ser hemuyan û hwd re wê bi

têgînekê wê hinek wateyna wê di zimanê roja me de wê weke ku wê karibê bide me. Wekî din navê ' Kuwalanamuwa' wê têgihên weke 'wa yê lê mu (bû) ya' û an ew li ser bûya re wê weke bi têgînek serwerî wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser zima bê.

Xanedaniya Astiruwa xanedana dawîn a naskirî ya serwerên karkemiş bû. Em endamên vê xanedanê herî baş bi çavkaniyên 'Hieroglyphic Luwian' nas dikin. Dibe ku di çavkaniyên Asûrî de jî endamekî Xanedaniya Astiruwa were gotin. Astiruwa, ku wekî Astiru (di zimanê roja me de wê weke rûyê rojê karibê were fahmkiriin. An jî weke royê bi rohnî ê astî ku wê astî di wateya ya herî bilind de wê were fahmkirin) jî dihê zanîn, yekem serwerê naskirî yê xanedana ku navê wî hildigire bû. Bi sernavên keyê welat, leheng û key, wî di dawîya sedsala 9-an û destpêka sedsala 8-an berî zayînê de, dibe ku di navbera salên 848 û 790-an beriya zayînê de de bû. Nayê zanîn ka pêşiyên wî ji heman rêza xanedaniyê hebûne yan na, lê dihê zanîn ku du an zêdetir keyên nenas ji rêzek xanedaniyê di navbera wî û serwerê berê yê berê yê naskirî yê karkemiş, Sangara de (dawîn di çavkaniyên Asûrî de di sala 848 b.z. de hatiye behs kirin) de textê karkemiş dagîr kirine. Key Astiruwa ji nivîsên wî nayê zanîn, lê di nivîsarên paşgir an xizmetkarên wî de dihê gotin. Tenê rastiya ku di derbarê serdestiya wî de dihê zanîn ev e ku wî xaniyên pîşesaziyê ava kiriye. Berî mirina xwe, Astiruwa di cih de cîgirê xwe Yariri û kurê xwe yê biçûk Kamanî wek naip bijart (çav: Bryce, Trevor (2012). *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*. Oxford University Press. p; 120-130).

Yariri serwerê din yê naskirî yê Xanedaniya Astiruwa bû. Wî sernavên hukumdar û mîr girtibû, û ji destpêka heta nîvê sedsala 8-an a beriya zayînê, dibe ku li dora. Yariri, ku wê weke zaroyek ne gihiştî yê biçûk ê keyê xwe yê rehmetî Astiruwa tayîn kiribû bû, bi awayekî êşkere berê wezîfeyê girîng girtibû, belkî wekî wezîrê key bû an jî bi kêmanî wek nezîk û şewirmendê key bû û bi wê gihiştibû zaninekê di derbarê erk û paya xwe ya ku ew piştî bikê de. Yariri ji bo ku erkên xwe yên di van meqaman de bi cih bîne, li ser fermana key dibê ku wî perwerdeyê pir baş dît. Li gorî hinek çavkani wî diwanzdeh zimanan dipeyivî û dikaribû çar tîpên cuda binivîsîne. Di wê çerçoveyê de wê weke kesekê bi zane wê ji jê were bahskirin (çav: Payne, Annick; Melchert, H. Craig (2012). *Iron Age Hieroglyphic Luwian Inscriptions*. Society of Biblical Literature).

Di renegekê de wê bahsa wê yariri wê bi şêwayekê baş wê were kirin. Wê di nava tégînên luwi, tabal, asûr, babil û hwd de wê bahsa wî were kirin. Lê çendî yên babili wê weke zêde newina xwendin wê bahs wê were kirin jî ji wan lê wê di wê temenê de wê fêrsek ku ew wê bi wê hebê û wê xwediyê bandûrek bi wê wûcana xwe re bê wê karibê wî fahmbikê û werênê ser ziman.

Di derbarê dema wî de wê were gotin ku ew wê di rewşekê de wê weke bi awayekê di aramiyê û nava rewşek aşîtiyane de wê bahs ji jê wê were kirin. Di wê temenê de wê, bê gotin ku wê bi asûr re jî wê di nava têkiliyek aramiyê û parastina wê de bê. Dema Yariri wê di warê pêşketina wê de wê bê gotin ku wê ji aliyê çandî, hûnerî û hwd de jî wê bigihijê aste dema xwe ya herî bilind. Wê bi wê re wê di dema xwe de wê dest biavêjê avakirinê û awadaniyê û wê pêşketinên mazin wê pêşbixê. Wekî din wê, rêyên avê bo avdanê a çandiniyê û hwd wê, bide çêkirin. Di wê renegekê de wê li ser wê re wê dema wî weke demek bi dewlemendî jî wê di astek bilind de bê wê ji wê were bahskirin. Di wê temenê de wê di renegekê de wê ji wî û dema wî were bahskirin.

Paşê wek helefê Yarîrî wê Kamanî kurê Astiruwa bê. Destpêka nîvê sedsala 8-an berî zayînê, dibe ku ew sernavên key û an key welêt girt, li dora 760 bû key. Di dema desthilatdariya xwe de, karkemiş bi aşî û aram ma. Kamanî xwedî gelek projeyên avakirinê bû, fetiheke leşkerî pêk hanî, û herêmên wêranbûyî ji nûve avakir û bi cih kir. Wî bajarekî bi navê Kamana li ser axa ku ji bajarekî bi navê Kanapu ava kir û bi cih kir. û bi firotina axê re jî mijûl dibû (çav: Bryce, Trevor (2012). *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*. Oxford University Press)

Weki din di renegekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di şêwayekê de wê, pêşketina dema xwe wê di dewama ya Yariri de wê bide domandin û wê di dema wî de wê gelek herêmên di hêrîşên asûr de wêranbûna wê ji nûve wê avabikê û wê xweş bikê.

Di renegekê de wê dema Kamani wê di renegekê de wê weke demek ku wê di temenekê kevnera a dema xwe de jî wê weke ku wê were ji wê bahskirin wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Wê dikarê wê di renegekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê weke demek navendî wê weke weyneke wê bileyizê. Ew wê wusa pêşketinekê wê weke ku wê were gotin wê bide çêkirin ku wê bale hewirdora xwe wê bi wê bikişênê ser xwe.

Di derbarê kamani de wê nivisarên ku ew dihên dîtin wê di hinekan de jî wê bahsa serkevînin wî yên leşkerî ku wê kirina wê bikê. Di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman. Çavkaniyên ji Abla, mari û alalakh wê di rengekê de wê bahsa karkemişê wê bikin û wê ji wan wê di awayekê de wê karibê wê were fahmkirin ku ev herêm weke niştecihekê ku wê mejuya wê heta li dora hezarsalên 7 û an 6 wê herê. Di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê, herêma wê bi wê ve girêdayî a li aliyê rojavayê kurdistana roja me a cerablusê wê di wê temenê de wê weke herêmek ku wê di wê temenê de wê, xwediyê çavkaniyên wê yên giring bê. Ev herêm wê çanda kubaba, teşûb û ana û hwd wê weke yazdanên wê li pêş bin û wê navê kubaba û an kuwawa wê di rengekê de ku wê were nivîsandin wê yazdanekê ku wê di navaroka destana gilgamêş de jî wê di rengekê de wê derbas bibê. Di aslê xwe de wê dikarê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Wekî din di rengekê de wê morfolojiya navê 'karkemiş' bixwe jî wê di rengekê de wê ji navê destana gilgamêş wê weke ku wê hatibê depelendin. Minaq wê, di şêwayekê de wê, navê gilgamêş û navê karkemiş' wê werênê ser ziman wê di rengê ku wê weke karkemiş dihê nivîsandin de wê weke di zimanê roja me û li gorî rêzamaniya wê de wê bi gotinê wê weke rewşek tawandinê a morfolojikî wê bi gotinê wê bi xwe re wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê fêrsek weke ji navê gilgamêş navê karkemiş weke hatiya derhanin wê di wê temenê de wê bi rehetî wê di serê mirov de wê karibê wê çêbibê.

Di wê nûqtayê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê piştî demên urukê wê çanda wê di rengekê de wê weke ku em di nava destana **gilgamêş** de jî wê dibînin wê di şêwayekê de wê bi ber rojavayê kurdistana roja me û an bakûrê kurdistana roja me ve wê, li ser çemê xabûrê ku wê di wê demê de wê weke bahrekê wê mazin û gurr bê wê di wê temenê de wê bi herikina wê re wê ew jî wê biherikê li wan herêman.

Dihê fahmkirin ku karkemiş, ku agahdariya herî kevn a nivîskî ya ku tenê di serdema Aplaşanda de peyda bûye, di vê serdemê de keyeniya bindest bûye û mirovên wê bazirganiyê dikan. Li ser sê sedsalên piştî mirina kurê Aplaşanda Yahdul-Lim tu agahî nînin û bajarê kevnar ketiye bin desthilatdariya Mitanî, Hîtî, Asûrî, Babilî. Karkemiş, ku serdema xwe ya herî geş di serdema Hîtîtiyên Dereng de bû, piştî Serdema Navîn bi tevahî hate terikandin.

Weki din wê di hinek çavkaniyan de wê bahsa heta ku wê firawunên misrê jî wê xwe bigihênina wê herêmê. di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê di nava çavkaniyan de wê bahsa wê were kirin. Minaq wê di dema firawunê misrê Nerchoyê duyem û keyê babili û medî de wê bibê.

Weki din wê di renekê de wê di dema mitanni de wê weke bahsa yazdanekê bi navê kemoş û an qamoş ku wê were kirin û wê di renekê de wê were lê hizirkirin ku ew wê navê wê karkemiş wê ji wê were derhanin. Lê zêdetirî navê gilgamêş dihênê li holê û dide diyarkirin bi fahmkirina xwe ya morfolojikî.

Tevî ku testên karbonê yên li ser perçeyên çomlekên ku di dema kolandinên li kelehe û derveyî bajêr de derketine holê, eşkere kir ku herêm bi kêmi ve 3,350 sal xwedî dîrokek niştecihbûnê ye, lêkolînên di sala 2015-an de diyar kirin ku hundurê bajêr ji sala 6,000 berî zayînê ve dihê niştecihkirin. Digel vê yekê, agahdariya berfireh a herî kevn a li ser karkemiş tenê di dawiya sedsala 17-an b.z de dikare were dîtin. Li gorî agahiyên ku di tabloyên key ên Alalakh, Ebla û Mari de hatine dayîn, karkemiş di dawiya vê sedsalê de dewletek girêdayî Mari û hûrî bû. Lê belê ev rastiya ku keyê Karkemiş Aplahanda tevî keyê Asûrî Şemşî-Ahad I û keyê Babil Hammurabî di heman tabletan de dihê vegotin, nîşan dide ku hêza ramiyarî ya bajêr dest pê kiriye. Dîsa di heman tabletan de hatiye nivîsandin ku xelkê bajêr bazirganiya daristanê dikin û bi bajarên Ugarît û Mîtanî re peymanên bazirganiyê hebûne.

Li ser dîroka karkemiş di sêsed salên piştî mirina kurê Aplahanda Yahdul-Lim di sala 1745 berî zayînê de tu agahî tune. Ev heyama qutbûnê serdestiya Xanedaniya Hijdehan Firewn bû. Ew bi dagirkirina Thutmose II ya karkemişê bi dawî dibe. Thutmose II karkemiş ji Mîtanniyan xiste bin desthilatdariya Misrê, û ji bo pîrozkirina vê yekê stêlek li bajêr çêkir. Bajarê kevnar di dema desthilatdariya Akhenaton de, ku di sedsala 14-an berî zayînê de bi xwenukirinên olî ve mijûl bû, ji Misrê hate standin û ji hêla Suppiluliuma I ve bi axa Hîttîtan ve hate girêdan. Suppiluliuma I, bi girêdana bajarên din ên Hîttîtan ên li herêmê bi karkemiş re, keyeniyek girêdayî Hîttîtiyan ava kir û kurê xwe Piyassili wekî key li serê wê bi cihkir û destnîşan kir. Kur û neviyên Suppiluliuma I li vê keyeniyê pênc nîşan key bûn û serdestiya Hîttîtan li herêmê didin diyarkirin (çav: Podany, Amanda H. (2010). *Brotherhood of Kings* (English). New York: Oxford University Press. p. 298).

Bi mirina Suppiluliuma I di 1322 b.z de, desthilatdariya Hîttît hejand û keyeniyên bindest, di nav de karkemiş jî di bin Piyassili de, serhildan

kirin. Lê Mursilî II li dijî keyeniyên serhildêr meşîya û yekîtiya Hîtîtan vegeand. Piştî wê dîrokê, karkemiş heta hilweşîna Împaratoriya Hîtît wekî keyeniyek girêdayî Hîtîtan ma. Karkemiş bû yek ji navendên herî girîng ên Împaratoriya Hîtît, bi taybetî di Serdema sifirê (bronz) a Dereng de û di sedsala 11-an a berî zayînê de gihîşt asta herî bilind a hêza xwe. Piştî ku Împaratoriya Hîtît di bin hêrişê gelên deryayê de hilweşîya jî, bajar girîngiya xwe winda nekir û hêrişên van eşîran pûç kir û bû bajar-dewletên Hîtît ên Dereng. Tevî ku Her çend di nivîsarên Medinet Habû de, ku Ramses III. nivîsandibû, hatiye nivîsandin ku karkemiş ji ber hêrişên eşîrên deryavanan hatiye wêrankirin jî, ev agahî ne rast in (çav: Beckman, Gary (2000). "Hittite Chronology". Akkadian (English), 23. p. 119-120.).

her çendî ku wê li vir wê rewşa karkemiş wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê demekê weke di bin desthilatiya misre kevn de wê weke bimênê û piştî wê weke hittiti wê biştênin jî wê di rengekê de wê hinek aliyên wê yên giring wê bidina diyarkirin. Çavkaniyên ji mari, abla û alalakh wê di rengekê de wê bidina diyarkirin ku wê li wir wê civakek marî û mitanniyî wê di rengekê de wê bijin. Di wê temenê de wê di dema mirina Suppiluliuma I de jî wê dema ku em li ser gotina 'raperînê' re wê li wê bihizirin wê ev tîgîn wê di rengekê de wê weke ku wê di wê temenê de wê morfolojiya wê û navaroka pêşketina wê ya di wê çerçoveyê de wê weke ku wê karibê wê were xwendin. Di dewama wê de wê, karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman ku wê rewşa karkemiş wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê weke hebûna wê di şêwayekê de wê hem mitanniyan û hem jî wê bo hittitiyan wê giring wê weke wê were dîtin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di dîmenekê de wê weke ku wê karibê wê jî wê ji aliyekê ve wê bi derfetî li wê bihizirê ku wê di nava hittitiya demê û mitanni de dibê ku wan li ser rewşa keyeniya karkemiş levkirinek çê jî kiribê. Di wê demê de wê ev jî wê bi derfet bê. Hittiti wê nêzî tiştek wê ya bi derfet wê weke ku wê bibin. Bo ku ew pêşîya misrê bigirin û di rengekê de li hemberî wê posisyona xwe xorttir bikin.

Di wê nûqteyê de wê zêde birhan nebin ku em tîgînek bi wê rengê wê piştgir bikin. Lê ji morfolojiya pêşketinê demê bi tîgînek birhanî wê dikarê wê ji aliyekê ve wê bi temen bikê û wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, di dema hûrî mitanni a wê demê de wê rewşa wan wê weke ku wê karibê were fahmkirin wê weke xort bê. Di wê demê de wê, dema ku em, li çavkaniyên luwî û yên

kuzziwatna binerin wê di wê temenê de wê bi rehetî wê hinek birhanên morfolojikî wê di rewşa fahmkirinên ji demê de wê weke ku wê karibin xwe bidina diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa karkemîş wê di renekê de wê bi têtikiliya wê ya bi herêmên weke yên hewirdorê ên weke abla, alalakh, marî û hwd re jî wê morfolojiyê wê baştirin wê xorttir bikê û wê bingihekê wê di renekê de wê weke ku wê ji aliyê xwe ve wê weke ku wê biafirênê.

Aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çavkaniyên ji karkemîşê wê werina fahmkirin wê di rewşa kult û çanda wê de wê di renekê de wê dîmenekî ji ya hûrî û mitanni wê karibê wê fahmbikê. Yazdanên wê ên weke ku wê navê wan li wir derbas bibê weke teşûb û kubaba û hwd wê di wê temenê de wê karibê wê bibîrbikê û werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê werênê ser ziman. Di destpêka mirina Suppiluliuma I de wê raperînên ku wê li wê herêmê wê bibin wê bi wê aliyê ve wê weke hewldanaka ku wê çawa wê di renekê de wê xwe rizgarbikin de wê karibê wê ji aliyekê ve wê fahmbikê bê, wê ne weke hewldanaka ku wê cardin xwe bikê bin destê desthilatiya misra kevn de bê.

Di serdema ku ew di bin bandûra çanda Hîtût de bû, yazdana sereke li karkemiş Kubaba bû, yazdanek bi eslê xwe Hûrrî bû. Kubaba ku wekî "banuya karkemiş" dihê zanîn, kulta Kubaba li bajarên din belav bû û Kubaba ji hêla çandên cûda ve hatiye pejirandin. Piştî ku ji aliyê Frîgiyan ve hat girtin, navê wê bû li gorî hinek çavkaniyan wek 'cybele' û li herêmeke pir firehtir belav bû (çav: Showerman, Grant (1969). The Great Mother of the Gods (English). Chicago: Argonau).

Di çavkaniyên ku wê di wê warê de wê bahsa çanda cybele û an kibebe wê bikin jî wê di renekê de wê weke morfolojiyek yazdanî a kubaba wê di renekê de wê şîrovebikin û wê weke derheninek ji çand-kulta kubaba wê şîrovebikin. Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê dema ku wê cybele wê weke yazdana mazin a herêmên anatolya ên demên piştre wê were diyarkirin wê di heman demê de û berî wê çand û kulta kubaba wê di wê temenê de wê belav bê û wê ji aliyê keyeni û komên din ên civakî ên herêmê ve wê were pejirendin.

Karkemiş hêza xwe ya berê di sedsala 9-an de berî zayînê winda kir, dema ku keyeniyên Asûrî Ashurnasirpal II. û Ew ji aliyê Şalmaneser III. ve hat xerckirin. Di sala 717 berî zayînê de, dema ku keyê wan ê dawîn, Pisiri, berdewam bû, Ji aliyê Sargon II. ve hat zeftkirin, şewitandin û

wêrankirin û gelê wê kîrîn kole û birin bajarên Asûriyan. Bi vî awayî serxwebûna xwe winda kir û bû bajarekî Suryaniyan.

Di regekê de wê dikarê wê di derbarê wê de wê di regekê de wê werênê ser ziman ku wê karkemiş wê di şewayekê de wê li herêmê wê di nava sêkika wê, luwî û kuzziwatna de wê karibê wê fahmbikê. Di wê çerçoveyê û wê sêkikê de wê çanda hûrî û mitanni wê li wê serwer bê û wê ji têngîna kultên wan wê karibê wê bi rehetî wê fahmbikê ku ew wê çawa wê di regekê de wê, bi çanda hûrî û mitannî wê di regekê de wê bijîn. Di wê çerçoveyê de wê, lêkolînên ku wê li karkemişê wê bèn kîrîn û çavkaniyên derkevin ew wê yekê wê ji aliyekê ve wê weke ku wê piştrastbikin. Di wê temenê de wê di regekê de wê karibin wê bidina diyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, çendî ku wê di demên hittit de wê di bin destê desthilatiya wê de wê bimênê û an wê demekê wê derbas bikê jî lê wê di wê temenê de wê di regekê de wê weke civakek hûrî û an mitanniyî wê di şewayekê de wê bijî. Ew wê, ji raperînen li hemberî hittitiyan wê werina kîrîn jî wê di wê temenê de wê di regekê de wê piştrastbikin.

Asûriyan wê piştî ku wê dawîyê li serxwebûna gelek keyeniyên mitanni wê werênê wê di regekê de wê êdî wê demek nû wê destpêbikê. Di şerê nehiriyê de ku wê serkeve wê piştî wê demek nû wê bo mitanni jî wê destpêbikê. Ev şer wê di nivê sedsale 12' min de wê bibê. Piştî wê şerê bi gelemperî wê dema ku mirov wê li nava çavkaniyên herêmê wê binerê wê dem û an serdema nairî wê piştî mitanniyên wê di regekê de wê weke ku wê bê dayîn destpêkîrîn. Lê hinek morfolojî wê bibin ku wê di serê mirov de wê bibina sedema wê ku wê nairî wê navê wê berê wê jî wê hebê. Minaq wê dema ku wê piştî wê şerê wê keyê asûrî wê navê şêst (60) keyeniyên herêmê ku wan bindest kiriya wê weke keyeniyên nairî wê bi nav bikê wê di wê temenê de wê weke fêrsek ku ew wê nairî wê di regekê de wê di wê demê de wê hebê. Di wê temenê de wê dikarê wê ji du aliyên ve wê, di şewayekê de wê li ser têngîna navê re wê li wê bihizirê. Yek wê weke navekê ku ew berê were ser ziman bê. Yan jî weke aliyê duyem ku ew asûrî weke navlêkirinekê lê kiribê. Aliyê pêşî wê zêdetirî wê di regekê de wê çavkani wê hebin ku wê ji wê re wê werina bi temen kîrîn. Pêşî wê dikarê wê bibêjê ku wê di regekê de wê di morfolojîya navê nairî 'hûrî' 'cihên hûrî', 'nehîyên hûrî', û hwd de wê morfolojîyekê wê bide me. Li ser tîpên gotinê ên dawî weke '..îrî' û an '..aîrî' ku wê dihênê ser ziman wê morfolojîyek teqez a bi navê hûrî re wê di regekê de wê di şewayekê de wê bi xwe re wê di regekê de wê

weke ku wê bide mirov. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Weke ku mirov çawa ku wê dema ku wê li navê karkemîş' dihizirê wê bi morfolojiya wê ya weke ya ji navê gilgamêş weke hati derhanin ku wê têgihekê wê bide mirov.

Di sala 604 berî zayînê de, keye Babilonî Nebukadnezar II û Firewn Necho II. li karkemîşê rastî hev hatin. Her çend Necho II ber bi Babîlê ve meşîya da ku serdestiya keyê Babilonî ya li ser riyên bazirganiyê bişkîne û van rêyan bi dest bixe. Di wê demê de wê, serwerîya herêmê wê di bin destê împaratoriya med de bê. Bi wê yekê wê, babiloni jî wê tevbigerihiin û wê hebin. Ev şerê karkemîşê ku wê di dîrokê de wê bahsa wê were kirin jî wê piştî ku wê împaratoriya med wê ya asûr wê bi babiliyan re wê bişêkênê wê asûr wê xwe li wê herêmê wê bigirê û wê piştgiriya firawunê misrê wê bistênê. Lê di wê demê de wê hêzên asûr û bi alikariya hêzên firawun wê li hemberî yên med û babili wê têkherin. Ji aliyê med û babiliyan ve piştî têk çû û ji herêmê hatin derxistin. Ji vî şerî re şerê karkemîşê dihê gotin.

Bajar ku piştî med û babil ket bin desthilatdariya Împaratoriya Axamenîsiyan, di encama Şerê Îsûsê de ji aliyê Îskender ve hat dagirkirin. Piştî belavbûna Makedonyayê, Karkemîş di nav sînoren Împaratoriya Selûkiyan de ma û piştê bû bajarekî girêdayî parêzgeha Roma ya li wê herêmê. Karkemîş di serdema Helenîstîk û Romayê de girîngiya xwe ya jeostratejîk parastîye. Wek Kolonî ya bi şewaza Romayî ya li hundurê bajêr nîşan dide ku karkemîş yek ji bajarên girîng ên Romayê li herêmê jî bû. Piştî serdema Romayê, nifûsa Karhemîş kêmbûye û girîngiya wê bi lez kêmbûye. Piştî sedsalên navîn bi temamî hat terikandin.

Herêmê wê di demên piştê de jî û pêş de jî wê ev herêm wê ji aliyê rewşa wê ya jeostratejîk ve wê xwediyê giringiyekê bû. Di demên mitanniyan û hittitiyan de jî wê ev herêm wê weke rêyek ku wê bi ber herêmên ji wê wêdetiri de wê çawa wê vebê jî wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê li wê were nerin. Di fahmkirin ku wê di demên destpêkê de wê ev ji aliyê hittit ve jî wê di wê temenê de wê li wê were nerin. piştî wê firawunên misrê wê di rengekê de wê, weke vebûna xwe ya li herêmê wê bibînin û wê di wê temenê de wê bixwezînin ku ew li herêmê bi wê berfireh bibin. Ji wê aliyê ve wê di rengekê de wê weynekê wê di wûcana xwe de wê bileyizê.

Bajar ku di sala 1699'an de bi keşfa xwe careke din derket holê, ji aliyê hin erkologên Îngilîz û Fransiyan ve hat kolandin. Piştî ragihandina komara Tirkîyê di sala 1923'an de, Karkamiş, ku beşekî mezin ji wê di nav axa Tirkîyê de bû, û sînore wê bi Sûriyê re di sala 1956'an de beşa wê bi navê cerablusê ma. Qatkirina herêmê wê ne bi van herdû alîyan re wê bi sînore wê bimênê. Wê weki din wê dema ku em li ser çavkaniyên dîrokî re wê herin wê ev herêm wê weke herêmek navend bê û wê li dora wê weke gelek bajarên bi wê ve girêdayî wê were dîtin ku wê hebê. Ji wê aliyê ve wê weke keyeniyek hûrî û mitanni ku wê bandûra xwe wê li herêmê wê bide diyarkirin wê bibê bê. Ev herêm wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi çavkaniyên wê yên giring ên dîrokî re wê karibê wê weke navendek ku wê di derbarê çavkaniyên dîrokî ên dema hûrî û mitannî û hinekê hittitan de wê karibê weke herêmek ku wê hinek çavkaniyan wê di xwe de wê bi hawênê bê. Ber çî wê ev herêm wê giring bê? Wê dema ku em di wê temenê de wê li wê dihizirin wê di şewayekê de wê, weke ku wê were fahmkirin wê herêm wê di şewayekê de wê bi çerçoveyek berfireh wê pêşkeve û wê ji herêmê re wê weke navend bê. Wê keyeniyek herêmî wê bi wê re wê were dîtin ku wê ava bibê.

Vedîtînen arkeolojîk ên ku di dema kolandina yekem de derketin holê, xebatek din a duyem kir, û David George Hogarth û Reginald Campbell Thompson di sala 1908'an de dest bi kolandina duyemîn li bajêr kirin. Di sala 1911 de, Hogarth dîsa dest bi xebatê kir, û Thomas Edward Lawrence beşdarî lêkolînê bû, ku heya 1914 berdewam kir. Paşê, Muzexaneyaya Brîtanîyayê ji bo lêkolîna herêmê projeyek mezin amade kir û vekolîn radestî Lawrence û Leonard Woolley hatin kirin. Encamên van kolandinan di berhemeke sê bergî ya bi navê "Carchemish" ku ji aliyê Muzexaneyaya Brîtanîyayê ve hatiye weşandin, ji cîhana arkeolojiyê re hat ragihandin.

Yazdana parêzvanê karkemiş Kubaba bû, yazdanek ku bi eslê xwe Hurriyî bû. Ew wek jineke birûmet hat naminêrkirin ku cilekî dirêj li xwe kiribû, rawestabû an rûniştibû û neynikek girtibû. Yazdanê mêr ê sereke yê bajêr Karhuha bû. Kubaba di heman demê de yazdana Alalakhê jî bû, ku li deşta amikê ya peravê ye.

Di sala 2015'an de, stûnek bazalt a Kubaba, ku bi eslê xwe ji karkemiş e, ji şeş qatên şikestî yên cihê ku naha li sê muzexaneyên cihêreng ên li çaraliyê cîhanê tene bicîh kirin, hate berhev kirin. Ev stele bi eslê xwe vedigere 3000 b.z. Ew li dora sala 790 ji aliyê keyê Karkemiş, Kamanî ve

hatiye çêkirin. Nivîsa Luwian a 'hieroglyphîk' a li ser vê stêlê êdî dikare bi tevahî were xwendin û di derbarê dîroka karkemiş û herêmê de hin agahdariya girîng digire.

Karhuha (Karhuḫa), ku wekî Karḫuḫi jî dihê zanîn, yazdanê mêr ê parêzgerê bajarê kevna karkemiş bû. Dibe ku ew bi keran re têkildar be, û karaktera wî dişibihe ya Hîttî Kurunta. Ew yekem car di metnên nivê duyem ê hezarsala duyem a berî zayînê de dihê birhan kirin, û di navbera zanyaran de lihevkiyên dide diyarkirin ku ew yazdanek Hûrî ye an jî ew berî kontrolkirina herêmê ji Hûriyan re ye, mîna yazdana ku ji nêzik ve girêdayî ye Kubaba. Ew di nivîsarên cihêreng ên Hîttî û Luwî de xuya dike û bi kêmkî ve ji sedsala 2-an vedigere. Heya serdestiya Sargon II li karkemiş dipêze.

Di aslê xwe de wê dema ku em di demên piştre jî bi teybetî li herêman bakûrê Kurdistanê ên weke herêman botanê ên roja me binerin jî wê li wan wê çanda Karhuha wê di rengekê de wê weke ku wê di şewayekê de wê weke ku wê were fahmkirin ku wê çawa wê, hinek nişanên di nava vegotin û çandên devkî de wê di rengekê de wê weke ku ew wê were diyarkirin. Ev wê di tîgîna xezalê de wê were diyarkirin û wê carna wê weke jinek bedew wê were diyarkirin û carna jî wê weke ciwanek law wê di rengekê de wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê tîgîna 'afsûna xezalê' jî wê hinekê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê ve girêdayî wê di şewayekê de wê were dîtin ku wê were ser ziman. Ev wê di rengekê de wê dema ku em li wê dinê wê li dora wê herêma Kurdistanê a 'çiyayê sipî' ku wê dinê wê di wê temenê de wê çandek bi wê rengê a weke di hundurê xwe de wê kulteke yazdanî wê di rengekê de wê weke ku wê bihawênê wê di şewayekê de wê were dîtin ku ew wê di şewayekê de wê b wê re wê weke ku wê hebê.

Di wê çerçoveyê de wê, dikare wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çanda Karhuha a dema hûrîyî wê di rengekê de wê di şewayekê de wê ew jî wê weke ku wê ji nava nivîsarên demê wê were fahmkirin ku wê bi dîroka xezalekê re wê direngekê de wê were dîtin ku ew wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê carna wê weke di vegotinên nava kurdan de wê weke weke mirovekê bi stîrhen xezalê wê were diyarkirin û carna jî wê weke dîmenekê afsûnî ku ew wê di wê temenê de wê karibê ji rewşa dîmenê xwe yê weke mêr wê weke yê heywanekê weke xezalê wê dibê û wê di wê temenê de wê karibê di nava heywanên daristanê de wê bijî wê di rengekê de wê ji wî were bahskirin. Ji du alîyan ve wê fîrsên fahmkirinê bi wî re wê derkevin li pêş. Yek wê

di renekê de wê weke ku wê ew jiyane zindiyên nava daristanê sehêt dikê bê. Ya din jî wê di renekê de wê weke ku wê were dîyarkirin ku ew wê, bi wê rengê wê, xwediyê hemû hêza bi wan re bê. Carna jî wê weke parastin û an karina dayina heywanan bi fêrsa axistinê re wê di renekê de wê bêhîten Karhuha wê di renekê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê werina hanin li ser ziman. Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, fêrsên Karhuha wê di roja me de wê bi zêdeyî wê gelek bibin û wê bi afsûnî bin û wê di renekê de wê weke yazdanekê zêde bi bandûr ku ew dikarê bandûrekê bi başî û an ne başî jî di jiyane mirovan de wê bikê jî bê. Di wê temenê de wê di renekê de wê di nava vegotinan de wê were ser ziman. Ev dîmenê di nava vegotinên kurdan de dihê ser ziman bê. Lê ji çavkaniyên ji karkemîşê wê weke yazdanekê mêr ê parastina bajêr jî wê di renekê de wê were ji jê bahskirin û wê di renekê de wê were hanin li ser ziman. Heta ku wê beremnê yazdana mazin û bi nav û deng a demê kubaba wê di şewayekê de wê were hanin li ser ziman.

Navê Karhuha bi tîpên kunîkî wekî Kar-ḫu-ḫa an jî Kar-ḫu-ḫi-iš hatiye nivîsandin, bi rêzê formên Karḫuḫa û Karḫuḫi nîşan dide. Di sazkirinêk bi tîgînî de wê pir caran têne derxistin li pêş, ku dibe sedema karhanîna rastnivîsa Karhuha di wêjeya nûjen de. Dibe ku nav bi logograma 'LAMMA' û belkî bi heman rengî wekî CERVUS di hieroglîfên Luwian de were numînêr kirin. Di du rewşan de, nav bi diyarkera CERVUS dest pê dike, lê ev tesdîq têne veqetandin û dibe ku xwendina CERVUS ya nepejirkirî wekî ka nîşan bidin (çav: Warbinek, Livio (2023). "Who was Karḫuḫa? Dynamics of Contact in the Karkemišean Lands". News from the Lands of the Hittites. Scientific Journal for Anatolian Research. 7. Suor Orsola University Press, p. 257).

Etimolojiya navê Karhuha ne diyar e. Livio Warbinek bi demkî diyar dike ku dibe ku ew ji lêkera Hûrî- karḫ- (dibe ku "asteng kirin") were girtin, lê teqez dike ku birhan bêncam in. Etimolojiya nav çî dibe bila bibe, biderfet e ku axêverên Lûwî etimolojiya gel jê re peyda bikin û wekî homofona -ḫuḫa, peyva Luwî ya "bapîr" ji nû ve şîrove bikin. Dibe ku ji nû ve ravekirina Luwî veguherî ji forma berê, Karḫuḫi, ber bi Karhuha ve (çav: Warbinek, Livio (2023). "Who was Karḫuḫa? Dynamics of Contact in the Karkemišean Lands". News from the Lands of the Hittites. Scientific Journal for Anatolian Research. 7. Suor Orsola University Press, p. 257-8).

Di zimanê roja me de navê Karhuha wê têtînek weke ya 'kalê li wê dereha' û an 'ew kalê li wir', û yan jî 'ew kalê ha' wê di rengekê de wê hinek wateyna wê bi xwe re wê karibê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di gotinê de wê 'kar...' wê di rengekê de wê di morfolojiya xwe ya bi zimanê roja me re wê têtîna kal û an pîrbûnekê wê bide me. Lê heman gotin di zimanê roja me de wê ji dest hatinekê jî wê bi xwe re wê di rengekê de wê karibê bi wate bikê û wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, '...huha' wê dema ku em di dewama wê de wê li wê wateya dihezirin wê têtînek weke ya taqabûlî navê 'hûrî' dikê wê katibê bi xwe re wê bide diyarkirin. Bi giştî navê 'Karhuha' jî wê aliyê ve dikarê wateya 'kalê hûrî'yî jî bi xwe re di rengekê de bi wate bi wate bikê û ew di şewayekê de wê bi wateyekê jî me re bide diyarkirin.

Karaktera Karhuha baş nayê zanîn. Lê dihe dîyar kirin ku ew yazdanekî şervan dihat hesibandin. Di heman demê de hate îdia kirin ku bi heywanên lîstîkê re têtîldar e. Li ser bîngeha karhanîna heman logograman jî bo nivîsandina navên wan, Piotr Taracha destnîşan dike ku ew fîgurek mîna Kurunta bû, bi heman rengî wekî yazdanek hate xuya kirin. Volkert Haas bi eşkereyî van her du yazdanan wekî hev nas kir. Alfonso Archi, her çendî dipejîrîne ku dibe ku hin taybetmendiyên wan dişibin hev, îdia dike ku divê ew jî hev cuda bîr girtin û destnîşan dike ku ew li Meletiyê jî hev cuda hatine perestîn. Encamên bi vî rengî jî hêla Tatiana Frühwirth ve hatin girtin, ku digot ku ew ne gengaz in ku heman bin. Piştigirîya jî bo vê şîrovekirina birhanan jî hêla Livio Warbinek ve hate diyar kirin. Lêbelê, dema ku Frühwirth qebûl dike ku karaktera Karhuha dibe ku mîna ya Kurunta (Runtiya) be, jî ber ku ew li şûna wê li kêleka Kubaba li Kummuh xuya dike, ew warbinek vê yekê neguncan dibîne. Di şûna wê de, ew diyar dike ku karaktera wî dibe ku dişibe Şarruma an yazdanekî hewayê (çav: Warbinek, Livio (2023). "Who was Karhuha? Dynamics of Contact in the Karkemîşean Lands". *News from the Lands of the Hittites. Scientific Journal for Anatolian Research*. 7. Suor Orsola University Press, p. 257-8).

Karhuha, stêla kevîrê kilsînî ya ku li Meletiyê hatiye dîtin, wek yazdanekî çekdar hatiye teswîrkirin, ku bi navê xwe jî nivîsa Luwî ya bi hieroglyphîk a pê re hatiye nasîn, bi kêra wî ya kevçî ve girêdayî ye, di destê wî yê rastê de rîmanek, û di destê wî yê çepê de jî tiştêkî nenaskirî yê sê çeng. Ji ber ku teswîrên gelek yazdanên Luwî yên bi van taybetmendiyên dawîn têne zanîn, ne bi derfet e ku ew numînêra

sembolîk a birûskê be, wekî ku carinan dihê diyar kirin, û dibe ku di şûna wê de nebat be. Dema ku ew li ser şêrekî radiweste, yazdanê din ê ku li ser heman tiştî hatiye teswîrkirin, Kubaba, li ser heywanek ku dibe ker be, rawesta ye, ku xuya ye ku pevguhertina sembolan di navbera wan de numinêr dike. Lêbelê, nasnameya heywanê pašîn bi tevahî ne diyar e, û birhanên ji bo têkiliya di navbera Karhuha û ku ew heywan ker bê, kêmtir in. Di heman demê de dihê diyar kirin ku ew wekî ga were şîrove kirin (çav: Warbinek, Livio (2023). "Who was Karhuha? Dynamics of Contact in the Karkemišean Lands". *News from the Lands of the Hittites. Scientific Journal for Anatolian Research*. 7. Suor Orsola University Press, p. 253-5).

Ji wê aliyê ve çavkani wê şîroveyên li ser Karhuha wî di hinek awayan de wê bi xosletên teşûb ku ew weke di rengekê de hatina gûharandin de dide diyarkirin. Di wê temenê de wê karibê wê ji wê aliyê ve wê li bihizirê ku wê şîroveyên li ser yazdanê hewa û biruskê ê luwîyan ku wê di renge teşûb de wê hinekê wê di wê temenê de wê gihandinekê li hev a Karhuha û teşûb wê di rengekê de wê bi hev re wê weke ku wê bikin.

Çavkaniyên nivîsê diyar dikin ku Karhuha ji nêz ve bi Kubaba re têkildar a; ew qet bi tena serê xwe bêtir wê xuya nake, û li gorî Frühwirth dibe ku wî wekî paredrosê wê xizmet kir. Alfonso Archi dihesibîne ku ew wekî zewac hatine fikirandin (çav; Archi, Alfonso (2014). "Aštata: A Case of Hittite Imperial Religious Policy". *Journal of Ancient Near Eastern Religions*. 14 (2). Brill: 141–163).

Li vir wê di rengekê de wê, di nava civakê de wê li kurdistanê wê bi vegotinê û devkî wê gelek vegotinên ku wê taqabûlî navê karhuha wê bikin wê bibin. Lê hemû hemû jî wê di rengekê de wê yan di rengekê weke anonim û yan jî wê di rengekê de wê weke vegotinekê di nava hinek vegotinên ku ew di şêwayekê li ser tiştê din de hatiya vegotin wê xwe bidina diyarkirin. Ev jî wê di rengekê de wê dide diyarkirin ku wê, karhuha wê di şêwayekê de wê, weke têtînek yazdanî wê di şêwayekê de wê, bi zêdeyî wê bi diyarî wê hebê. Lê wê di gelek waran de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê tenê weke hinek vegotinan wê xwe bidina diyarkirin.

Lê li vir wê ne tenê wê karkemişê lê wê li deverên din ên li dorê jî wê di rengekê de wê xwediyê bandûrekê bê. Weke ku çawa ku wî bandûra karhuha li karkemişê bi zêdeyî dibînin jî wê di wê temenê de wê li herêmên çîyayê sipî ên bakûrê kurdistanê jî wê rastî wê were û di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê heta wan deveran wê

dirêjbûna bandûra karhuha wê karibê wê bide diyarkirin ku wê di wê navberê de wê ji karkemişê û heta wan herêmên bakûrê kurdistanê wê di qadaka fireh de wê xwediyê bandûra xwe bê. Lê di derbarê kengi derketiya û wê zêde wê li ser wê agahi wê zêde wê nebin.

Karhuha di çavkaniyan de di navbera sedsalên çardeh û heştan ên berî zayînê de dihê birhan kirin. Ew yek ji yazdanên sereke di pantheona herêmî ya hûrî-Karkemiş de bû, ya din Kubaba bû. Çend referansên wê di çavkaniyên ji deverên din de hatine nas kirin. Gianni Marchesi û Nicolò Marchetti hîpoteza xwe dikin ku ew bi eslê xwe yazdanekî Hûrî ye û dema ku bajar ketiye bin kontrola Împaratoriya Mîtanniyan ketiye panteona herêmî. Alfonso Archi amaje dike ku, mîna Kubaba, ew berî serdema desthilatdariya Hûriyan a li ser karkemiş ye û ankû li herêmê hebûya. Lê belê, ji ber nebûna tesdîqê beriya nîvê duyemîn ê hezarsala duyemîn, wek ne bideerfet e ku ew bi karkemiş ("wek yazdanê karkemiş") were nasîn, ku navgînek yazdanekî nenas e ku bi karkemiş re di serdema Babîloniya Kevin de ye.

Li gorî wê di demên ku wê hammurabî wê seferên leşkerî wê li herêmê wê bikê wê bi derfet bê ku wê, karhuha wê weke yazdanekê wê navê wî hebê. Di wê demê de ku ew hebê wê demê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, hebûna yazdan karhuha wê demê wê karibê wê di wê temenê de wê hinekê din kevntir wê bibê. Minaq wê kubaba wê di rengekê de wê heta demên şariştana urukê weke ku em ji navaroka gilgamêş fahmdikin em dikarin bibin. Ji wê yekê wê dikarê wê di rengekê de wê weke bi derfet e ku mirov wê karibê wê hinekê din jî karhuha wê bibê.

Di hinek morfolojiyên di serê mirov de dibin weke ji navaroka destana gilgamêş gootinên weke "hunbaba" ku wê weke li gorî hinek çavkaniyna wê têngîna pêşîya navê kubaba jî wê were diyarkirin wê ji têngîha 'hun...' wê di rengekê de wê weke têngînekê ku wê bi morfolojikî wê di serê mirov de wê biafirênê. Di nava têngîna zimanî a hûrî û luwî de wê weke beremberê têngîna kalbûnê û an pîrbûnê wê di rengekê de wê weke têngînekê ev wê were were şîrovekirin. Di zimanê roja me de wê morfolojîya wê de wê têngînek bi pîrbûnê wê bide me. Lê wê di kirdeya wê de wê weke têngînek bi kevnûnê jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide me. Ya ku wê fêrsê û hizrê bi me re dide çêkirin ku mirov wê hinekê din kevntir bibê jî wê di aslê xwe de wê ev bê.

Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê

werênê ser ziman. Di karê navê karhuha wê, di wê temenê de wê, di morfolojiya wê de li gorî zimanê roja me wê weke bi têngîna 'ya heyî' û hwd jî wê fahmbikê. Di wê temenê de wê dikarê wê di renekê de wê ji wê fahmbikê.

Karhuha bi giranî di metnên Hîtît de tune ye, ji xeynî hejmarek referansên gengaz ên di beşên zirar didina de wê were dîtin. Ji îstîsnayan du peymanên di navbera keyên Hîtît û keyên karkemiş de hene, Šuppiluliuma I û Šarri-Kušuh û Šuppiluliuma II û Talmi-Teššup, ku her du jî behsa karkemiş wekî perestiya yazdan dikin, di wê de jî wê fêrsa navê karhuha bi navê wî re wê were dîtin. Kêmtir hin mînaqên biderfet metnên rîtuelî ne ku kevneşopiyên Hûrî û Kizzuwatnean nîşan didin û vegotina Šuppiluliuma I ya dagirkirina karkemiş, ku tê de yazdanekî ku bi logograma LAMMA dihê nasîn, belkî bi Karhuha re bi heman bajarî re dihê nasîn, xuya dike. Di dawiya van nivîsan de dihê gotin ku keyê navborî perestgehên Karhuha û Kubaba restore kirin (çav:Archi, Alfonso (2009). "Orality, Direct Speech and the Kumarbi Cycle". *Altorientalische Forschungen*. 36 (2), p. 217).

Di berhevoka Muzeya Şaristaniyên Anatolyayê ya li Enqereyê de li ser taseke zîvîn a 'hieroglyphî' behsa serwerekî bi navê teoforîk yê Hûriyan Mazî-Karhuha dihê kirin, lê dîroka wî ne diyar e. Hat îdiakirin ku ew vedigere sedsala sêzdehan û ku Mazi-Karhuha keyekî herêmî yê karkemiş bû, lê birhanên teqez kêr in. Wekî din, ew di sedsala yanzdehemîn de ye, û labarna Tudhaliya ku di nivîsê de tê behs kirin belkî serwerek herêmî yê karkemiş e, ne yek ji keyên hûrî û an Hîtît ên bi wî navî ye (çav: Warbinek, Livio (2023). "Who was Karhuha? Dynamics of Contact in the Karkemišean Lands". *News from the Lands of the Hittites. Scientific Journal for Anatolian Research*. 7. Suor Orsola University Press, p. 250–251).

Lê ji morfolojiya nav zêdetirî wê weke dîmenekê hûrîyî wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê karibê wê di renekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, têngîna karhuha wê weke ku wê were diyarkirin wê, ne tenê wê karkemişê lê wê li deverên din ên hûrî û heta ku wê li kizzuwatna jî wê di renekê de wê rastî navê wî were. Ev wê weke nîşanaka wê bê ku ew wê bi navê xwe re wê zêdeyî wê bi bandûrek mazin wê hebê. Di wê temenê de wê, di renekê de wê karibê wê navê wî werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê navê karhuha wê ji wê aliyê ve wê giring bê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di serî de wê navê hûrîyî wê di rengekê de wê bi xwe re wê bide biriqandin. Ji aliyekê din ve jî wê weke ku wê ji navaroka çavkaniyan wê were fahmkirin wê di rengekê de wê li herêmê wê weke yazdanekê ku wê serwer bê. Di wê temenê de wê weke ku me li jor wê diyarkir wê carna wê weke bi xosletên teşûb wê di rengekê de wê were diyarkirin û carna jî wê di rengekê de wê weke yazdanekê nava jîyanê wê were diyarkirin. Lê di wê temenê de wê bi gelemperî fêrsên ku wê bi karhuha wê werina ser ziman wê di rengekê de wê zêdeyî wê li ser temenekê parastinê a ku wê di şêwayekê de wê bi wî û navê wî re wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Wek ku me li jor wê li deverekê wê hani ser ziman wê navê karhuha wê di rengekê de wê di morfolojiya xwe de wê wateyek weke 'kalê pîr ê hûrîyî' jî wê di rengekê de wê, bi xwe re wê bi wate bikê û wê di şêwayekê de wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Li vir wê ji aliyekê din ve wê ya ku wê zêde bale me bikişênê wê di şêwayekê de wê têngîna karhuha ku wê di rengekê de wê, di awayekê de wê, bi kubaba re wê di rengekê de wê were diyarkirin bê. Di destana gilgamêş de wê têngîna 'kuwawa' bi morfolojîyê wê hebê û ev wê weke rengekê pêşnavê kubaba wê were diyarkirin. Ev ji aliyekê ve wê dema ku em navê karhuha wê dihênê ser ziman wê xwe di awayekê de wê li bîra mirov wê bixê.

Wê jî wê dikarê wê ji aliyekê din ve jî wê werênê ser ziman ku wê, wê bi kubaba re wê hanina ser ziman weke cotekê di awayekê de wê bi wê re wê ew wê hizrê wê di serê mirov de wê di rengekê de wê weke ku wê bide çêkirin ku ew dibê ku ew weke aliyekê wê yê giring ku ew di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê bi awayekê wê têkiliyek kevntirin wê bi wê bi hev re diyarkirina wan re wê hebê.

Piraniya belgêyên din ên Karhuha nivîsarên Luwî yên hieroglîfik in ku ji sedsala yanzdehemîn berî zayînê ne. Piraniya van nivîsarên kurt ên key in ku wî bi formulên bêkêmasî an meşrûkirinê vedixwînin. Nivîsarek ji hêla Katuwa (di sale 880 desthilatdar bû) behsa rêveçûna Karhuha û Kubaba dike. Nivîseke din a serdestiya wî behsa pêşkêşiyên ku ji van herdu yazdanan re û ji Tarhunza re hatine kirin. Formulek nîfirê vê komê bi roj, heyv û Parakara re vedixwîne, ku tê texmîn kirin ku rengek formî ê dereng a Pinikir e, belkî di vê çarçoveyê de nûminêrek yazdanî ya Venusê ye. Formulek nîfirê ya cûda ku Karhuha, Kubaba weke di

rengêkê 'Santa Claus' vedixwîne di perçeyek tasek nepejirandiye de hate dîtin (çav: Hawkins, John David (1981). "Kubaba at Karkamiš and Elsewhere". *Anatolian Studies*. 31. British Institute at Ankara, Cambridge University Press: 147–176).

Karhuha, ligel Kubaba, di nav yazdanên biyanî (ango ne-Mezopotamî) de tê gotin ku di beşek ji peymana di navbera keyê Asûrî Ashur-nirari V û hukumdarê Aramî de Mati-El yê Arpad li Bit-Agusi hatine gazî kirin. Naveroka herî dawî ya ku li ser Karhuha dihê zanîn vedigere sedsala 2-an berî zayînê. Ew di nivîsarek li ser bangorek ji karkemiş ya ku di serdema serdestiya Sargon II de ye, ku behsa wî bi Kubaba re dike, hatiye nas kirin.

Alfonso Archi diyar dike ku efsaneya Hûrî "Song of LAMMA" belkî ji karkemiş derketiye, bi taybetî di serdema ku bajar di bin kontrola Mîtanniyan de bû, û Karhuha jî di nav de ye, lê texmîn dike ku di guhertina naskirî ya Hîfût ya LAMMA de ew wekî Kurunta dihê xwendin, mîna Tarhunna ku wekî Teshup xizmet dike.' Di vê kompozîsyonê de, yazdanekî ku ji hêla logograma LAMMA ve hati destnîşan kirin, piştî têkbirina Teşub û Shaushka, bi demkî dibe keyê yazdanan, lê di dawiyê de ji bo vê pozîsyonê neguncan e û piştî guh nede pêşniyara Kubaba ji text dihê avêtin, û dûv re ji hêla yazdanê hewayê ku wî berê ji cih û warê xwe kiribû, tê daxistin (çav: Archi, Alfonso (2009). "Orality, Direct Speech and the Kumarbi Cycle". *Altorientalische Forschungen*, p. 216).

Kubaba dixuye ku yek ji sê yazdanên sereke ye ku li karkemiş di Serdema sifirê (bronzê) Navîn de diperizin. Herduyên din Nêrgal û Nûbandag bûn. Yazdanê sereke Nergal, yazdanê bajarê Karkemiş, bi bandûriya Mezopotamyayê bû. Jî jê re digotin Karkamis, ku tê wateya "yazdanê Karkemish", wekî ku ji ber mohra bangorê ya Babîloniya Kevin di koleksiyonên Muzeya Brîtanî de (BM 89172) diyar dibe (çav: Marchesi, Gianni; Marchetti, Nicolò (2019). "The Deities of Karkemish in the Middle Bronze Age according to Glyptic and Textual Evidence". *Pearls of the past: studies on Near Eastern art and archaeology in honour of Frances Pinnock*. Münster: Zaphon.).

Li vir di aslê xwe de wê weke ku wê di wê demê de wê derkeve li pêş wê weke yazdanek sereka kubaba wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê hinekê li ser wê bisekinê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê hinekê loi ser wê bisekinê bê. Di mijare kubaba de wê çavkaniyên ku wê didina

diyarkirin wê zêde kevntirin wê herin. Di demên pêşî de wê weke ku wê were diyarkirin wê zêde wê navê wê derkeve li pêş. Lê piştî wê di dema hûrîyan û bi teybetî di dema mitanniyên de wê were dîtin ku wê bandûra wê xwe bide diyarkirin û wê bi wasifkirinên ku ew bi wê re dihên kirin re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bide dîyarkirin.

Dîroka kubaba wê çendî ku wê hinek ne diyariyan jî wê di xwe de wê bi hawênê jî lê wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê bigihijê demên kevnera ên berî demên hûrîyê li demên urukê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê piştî wê di rengekê de wê hin bi hin wê were kifşkirin. Piştî wê di demên piştî ên mitanni de wê zêdeyî wê weke yazdanek ku wê navê wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê li wê wasif pêşxistin wê werina kirin. An jî wê wasifên nû wê di rengekê de wê lî wê werina kirin.

Navê kubaba weke kubaba û an jî kuwawa jî wê di rengekê de wê were dîtin ku wê were nivisandin.

Wateya navê Kubaba zêde ne diyar e. Alfonso Archi eslê wê jî yek ji zimanên dikê ku ew derdixe li holê. Ev dîtin jî aliyê Ilya Yakubovich jî tê piştgirî kirin. Gonzalo Rubio jî dide zanîn ku navê Kubaba jî etîmolojiya sûmerî ya zelal tune ye û jî ber avahîya vê teonîmayê bi navên wekî Alala, Aruru, Belili an Zababa re berhev dike. Dibe ku ew jî substratê derketibe, wekî ku Volkert Haas berê di salên 1970-an de nîqaş kiribû. Herî dawî, piştgirî jî bo vê nêrînê jî hêla Piotr Taracha ve hate eşkere kirin. Rubio destnîşan dike ku hewil hatine kirin ku birhan bikin ku Kubaba û teonîmên din ên bi heman rengî jî yek zimanek substratûmê derdikevin, carinan bi nefermî jê re "dayik" tê gotin, lê vê nêrînê piştgiriyeke gerdûnî nedîtiye û birhanek tune ku navên bi heman rengî yê dubarekirî bi eslê xwe zimanî parve dikin. Li şûna wê Rostislav Oreshko eslê Hûrî jî Kubaba re vedibêje. Ew wekî birhanên muhtemel bikarhanîna sernavê ala-, ku jêderka peyva Hûrî ya jî bo "mîrî" an 'key ye, vedibêje ku di çavkaniyên Luwî de jê re vedibêje (çav: Oreshko, Rostislav (2021). "In Search of the Holy Cube Roots: Kubaba—Kubeleya—Kúβεβοç—Kufaws and the Problem of Ethnocultural Contact in Early Iron Age Anatolia". *Linguistic and Cultural Interactions between Greece and Anatolia*. Brill. pp. 131–166).

Di rengekê de wê hinek çavkaniyên ku wê li ser kubaba wê werina ser ziman wê di rengê vegotinên weke ku wê di şêwayekê de wê li ser

yazdana inanna ku wê werina ser ziman wê di rengê wê de wê werina ser ziman. Di wê temenê de wê di awayekê de wê bi hinek fêrsan jî wê di awayekê de wê bixwezê ku ew were hanin li ser ziman.

Kubaba wek keybanûya efsanewî ya Kişê, ku navê wê wekî Kubaba dihê romanîzekirin, di Lîsteya keyên Sumeran de cih digire, lê ji ber cudahiyên mekan û demkî ne pêkan e ku têkiliyek di navbera wê û yazdan Kubaba de were danîn. Navê keybanûya teoforîk e û dikare ji Sumerî wekî "Bavê bitûrêj" were wergerandin. Ew yazdenek Mezopotamî ya ku li Lagash diperizin vedibêje, ku navê wê dibe ku bi eslê xwe ji Baba bêtir Bau were bilêvkirin, li gorî Giovanni Marchesi.

Gotina 'baba' di zimanê roja me de wê weke di nava yarsaniyên kurd de wê di wateya pîr, kesê pîroz û hwd de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê were ser ziman. Ev wê li herêmên weke kirmaşanê ên rojhilatê kurdistanê roja me wê di rengekê de wê, were dîyarkirin. Di wê temenê de wê gotina 'baba' di rengekê de wê, di morfolojiya wê de wê, di têngînekê wê weke ku Giovanni Marchesi dixwezê w vebêjê wê wek 'bau' jî wê dixwezê wê di rengekê de wê bi levbikê û wê werênê ser ziman. Gotina 'bau' bixwe jî di zimanê roja me, minaq di kurdi de de di temenekê gazinci de wê weke navkirin û bakirinek li bav bê. An jî wê weke bakirinek li bav a weke bi têngînekê weke ji aliyê yê ba dikê ve bide bibîrkin ve wê morfolojîyekê bi wê di fahmkirinê de wê weke ku wê karibê **bide** me.

Di morfolojiya navê kubaba de wê hebûna têngîna '..baba' wê di rengekê de wê di wê temenê de wê hinek têngihên din ên weke ku mirov bi morfolojîkî wê karibê wê di rengekê de wê ji wê fahmbikê wê bide me. Di awayekê de wê weke têngînek weke ya 'bav' di zimanê roja me de wê bi wê re wê were salixkirin û ev wê di rengekê de wê weke di têngînekê de wê were ser ziman. Lê gotina baba, di têngînekê wê weke karibê weke bi têngînek bi gazin a weke ya bi fêrsek baştirkirinê a di zimanê kevn de jî wê bi wê re wê were xwandin. Di wê temenê de wê weke bi morfolojiya ji devê dayikekê û an jinekê derketî wê bi wê têngîna wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Di morfolojiya gotina '..baba' de wê di kurdiya iro de wê karibê wateyên weke 'ew li cem dem bila were', 'ew ê li ba te were' û hwd jî wê di rengekê de wê hinek wateyna wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê bide me. Di gotinê de wê du gotinî û an dudimenî wê bi têngîna hatiba ba hev weke du 'ba'yan re wê bibê. di wê de wê her yek weke ji 'ba' wê karibê bi serê xwe di hundurê gotinê de were tawandin weke 'bêba' û an 'babê' û hwd wê di wê temenê

de wê bibê û ev wê, di şêwayekê de wê karibê têgihên cihêyî bi xwe re bi wate bikê û wê hinek wateyên din jî wê di wê temenê de wê karibê bi xwe re ew di rengekê de bide diyarkirin.

Minaq 'bêba' ku ew bêî wê ba' wê di rengekê de wê wateyekê bide me. An jî 'babê' wê wateyna weke di rengekê 'ba bê' û an 'ku li cem bê' û hwd re wê di rengekê de wê hinek wateyna wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê, di rengekê de wê di morfolojiya têngîna 'ba' de wê li nigbûnê û a li cembûnê wê di wê de wê hebê û ev wê rengê xwe bide têgihên ku em bi awayekê ji wê di şêwayên cihê ên gotinê de têdigihîjin wê li wan bide diyarkirin.

Gotina baba di nava kurdên yarsan de wê iro jî wê weke navekê li pîrekê xwe dikin ê weke hem bi têngînek baweri û hem jî wê weke bi têngîne kultî wê xwediyê wateyekê bê. Lê ev têngîn wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê di awayekê de wê were dîyarkirin. Di têngîna kubaba de wê weke ku wê bi şêwayên din ên weke 'kuwawa' ku wê were ser ziman jî wê di wê nûqteyê de wê morfolojiya '..wawa' jî wê di wê temenê de wê di awayekê de wê têngîna weke ya baba wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide mirov. Lê wê bi wê re wê di şêwayekê de wê hinek wate û têngînen din jî wê bi morfolojikî wê karibê bi xwe re wê bide diyarkirin. Minaq têngînen weke 'wa wa' ku wê dihê wateya destnişandina heyinekê li pêşiya xwe weke ku ew dihê dîtin bê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê weke têngînek astbilind jî wê di gotinê de wê xwe bi watebikê û wê bi morfolojikî wê karibê bide diyarkirin.

Di demên kevn ên sumer de wê minaq wê li lagaşê wê weke li parastgehê wê bakirina yazdanek jin wê di rengekê de wê xwe di şêwayekê de wê bi wê ve wê girêdayî wê bide diyarkirin. Minaq wê Giovanni Marchesi wê weke bi têngînek weke bi derfet ku ew pêşî wê weke 'bau' hati xwandin wê hinek şîroveyna wê bi wê re wê di rengekê de wê bikê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Ne diyar e ka Gubaba (gu-ba-ba), ku ji rêûresma Tākultu ya Asûrî û metnên din ên rêûresmê û ji navnîşa yazdanan An = Anum dihê zanîn, heman yazdana Kubaba ye, û wekî din jî dihê dîyar kirin ku ev nav ji yazdanek mêranî re vedibêje ku bi Nergal an Amurru re dihê berhev kirin. Bel-Eresh, hukumdarê Shadikanni, hevdemê Ashur-resh-ishi I, perestgeha Samnuha û yazdanekî ku ji hêla Stephanie Dalley ve wekî Kubaba hate nas kirin, 'gu-ba-ba' nû diyar kir (çav: Krebernîk, Manfred

(2011), "Sam(a)nuḥa/u", Reallexikon der Assyriologie (in German), retrieved 2022-03-06, p. 612).

Li vir li ser tēgîna 'ba' wê hinek tēgînên ku mirov wê karibê kifşbikê wê di dîmenekê de wê bi wê re wê xwe di renekê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê wê bibê. Minaq wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê tēgîna 'ba' wê di wê temenê de wê weke darêjk û an formek tēgînî a bi zimanî ku wê di wê temenê de wê tēgînek pîroz û an yazdanî wê bi xwe re wê bide diyarkirin jî wê wek tēgînekê wê xwe bide diyarkirin. Minaq wê di gelek navên wê demê ên yazdanî û an ne yazdanî de wê gotina 'ba' wê xwe bide diyarkirin. Minaq wê, navê 'nisaba' û hwd wê di temenê de wê karibê weke navek ji wan navan wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Nisaba wê di nava yêgîna yazdanên sumerî de wê weke navê yazdanek bereketê wê xwe bide diyarkirin. Wekî din wê di hin yazdanên din ên di listeya yazdan a An-anum de wê di renekê de wê rastî wê di renekê de wê karibê were. Di wê temenê de wê di dewama wê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku ev gotin wê weke gotinek bingihîn wê xwe bide diyarkirin. Minaq wê gotina 'nin' wê dema ku wê were pêşîya nav wê weke pîroziyekê wê li nav wê baxşbikê. Di wê rengê de wê weke gotinek bi derfet ku mirov wê karibê wê di şewayekê de wê fahmbikê. Di wê temenê de wê gotina 'nin' wê karibê wê weke jiyanê, jinê û hwd wê di renekê de wê fahmbikê û wê di dîmenekê de jî wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Emmanuel Laroche di sala 1960 de diyar kir ku Kubaba û Cybele yek û yek in. Ev texmîn di weşanên akademîk de wekî salên 2000-an berdewam bû. Mînaqî, di gotarek 2008-an de, Mark Munn diyarkir û ragihand kir ku navê Phrygiyanî Cybele ji rengdêra Lîdyayî kuvavli derketiye, pêşî dibe kubabli, piştê hêsan dibe kuballi, û di dawiyê de jî dibe kubelli. Lêbelê, rengdêra jorîn avahiyek bi tenê spekulatîf e. Nivîskarên din bi gelemperî Cybele û Kubaba wekî du yazdanên bi tevahî cûda dihesibînin. Ian Rutherford destnîşan dike ku, tevî koka cûda ya navên wan, ew tenê ji hêla nivîskarên Yewnanî û Romayî ve hatine tevlihev kirin. Matar Kubeleya, pêşiyê Cybele yê Phrygian, di du nivîsan de xuya dike ku ji sedsala şeşan a berî zayînê vedigerin. Naha dihê pejiandin, wekî ku di dawîya salên 1970-an de dihê diyar kirin, ku nav bi eslê xwe formek Frîgyayî (yê kybele) ye, û dibe ku bi çiyayek taybetî ya li nêzî Pessinus ve were girêdan ku ji Yewnaniyan re wekî Kubela

dihê zanîn, an jî wekî din bi bêjeyek Frîgî ya ku tê wateya "çîyayî" ve were girêdan. Sernavê Matar tê wateya "dayik" û bi îhtîmaleke mezin jî bo binavkirina yazdanên Frîgyayî yên li Yewnanistana Mycenaean, dişibihe sernavên wekî potnia. Cûdahiyên di karakterê di navbera her du yazdanan de jî hatine destnîşan kirin: Kubaba tu carî wekî dayikek nehatiye destnîşan kirin, û karakterê wê, berevajî Cybele, sivîl bû û bê girêdanek birhankirî bi xwezayê re (an bi taybetî bi çiyayan ve girêdayî) (çav: Hutter, Manfred (2017). "Kubaba in the Hittite Empire and the Consequences for her Expansion to Western Anatolia". *Hittitology today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche's 100th Birthday*. Institut français d'études anatoliennes, p. 119–120).

Li vir di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê din wê li ser mijare nav û kultê re wê hêja bê ku mirov tişteke din wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ew jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bibêjê ku wê ew bê ku wê mijare nav û kultê wê cihê salixkirin û bi xosletên cihê bi wasifkirin wê weke mijarek ku ew bii demê re wê li ser rengdêrîya navê re wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Lê wê bibêjê navê kubaba û an Cybele wê di wê temenê de wê dema ku ew wê weke ku em tefkirbikin ku wê navê Cybele wê ji yê kubaba wê weke derhaninekê jî bê wê piştê ku ew weke Cybele hat diyarkirin jê ku ew êdî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di wê temenê de wê bi wê re wê gihandina bi wê navê ve girêdayî li salixkirinên cihê wê bi derfet bê. Yan jî di rengekê de wê weke ku em dikarin weke tefkirkirinekê li ser kubaba re wê bibêjin ku ew di demekê de wê weke bi hinek xosletna ku ew karibê were fahmkirin ew di demên piştre bi xosletna din ên ku ew li wê hatina zêdekirin û an jî bi serê xwe weke bi xosletna nû ku ew hatibê diyarkirin wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di wê rengê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di awayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê wê di wê çerçoveyê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê ev salixkirin wê xwe di rengekê de wê bi nav re wê bidina diyarkirin navên ku ew dihên diyarkirin wê weke minaq navên

yazdanî wê li herêmê wê were dîtin ku wê dem bi dem wê bi xosletên cihê û an li herêmên cihê wê bi reng û formên cihê wê were dîtin ku wê karibê ji weke hinek awa û rengên wê yên bi rengekê hatina pêşxietin û bi gotinkirin wê werê dîtin ku wê bibê. Ev wê bi xwe re wê li ser rengê pêwîstiyên ku ew di demê de wê çawa wê bibê û wê çi dihê hêvî û bendewarkirin wê hinekê jî wê weke ku wê bi wê ve wê girêdayî bê.

Manfred Hutter dibêje ku hem Cybele û hem jî kubaba li Lîdyayê dihatin perizîn, û texmîn dike ku belavbûna bandûra Frîgyayî û şewitandina perestgeha ku ji kubaba re li Sardîsê hatiye veqetandin bû sedema paşveçûna vê olê û guheztina wê ya gav bi gav bi kulta Cybele. Rutherford diyar dike ku, tevî koka cuda ya her du yazdan, nasîna di nav Yewnaniyan de bi forma Kubaba ya ku li Sardîsê tê perizîn di heman demê de bandûr li tevlêbûna Cybele di dînê Yewnaniya kevnar de jî kir, û ku mirov nikare rê li ber vê yekê bigire ku îkonografiya Cybele ji hêla Kubaba ve hafî bandûr kirin. Qada komeleyek weha dê sînordar be, û derbasbûna vê pêşniyarê spekulatîf dimîne (çav: Oreshko, Rostislav (2021). "In Search of the Holy Cube Roots: Kubaba—Kubeleya—Κύβερος—Kufaws and the Problem of Ethnocultural Contact in Early Iron Age Anatolia". *Linguistic and Cultural Interactions between Greece and Anatolia*. Brill. pp. 131–166).

Kubaba wê weke ku wê were dîtin wê weke çanda wê ya baweriyê wê piştî ku wê di demên hûrîyan de wê derkeve li pêş êdî wê hin bi hin wê li herêmê wê belav bibê. di wê temenê de wê nişanakên wê hebin. Piştî wê di demên mitanniyan de wê weke yazdanaka sereka a panteona herêmê wê di wê temenê de a demê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di hinek şîroveyan de wê weke yazdanek dayik û di hinekan de jî wê weke ku wê li karkemişê û hwd wê were dîtin wê weke yazdanak hem dayik û hem ya parastinê wê di wê temenê de wê were destnişandin.

Di wê temenê de wê li ser temenê parastinê wê hinek xosletên cihê wê di wê demê de wê were dîtin ku ev wê di rengekê de wê bi wê re wê werê salixkirin. Bandûra kubaba wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê ji demên mitanniyan wê bi wê serekebûna wê re wê derbas nebê. Lê piştî wê weke ku wê li ser wê kulta wê êdî wê mazin bibê wê navê Cybele wê li herêmên anatolya wê di rengekê de wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di rengekê de wê zêde wê çavkaniyên wê nebin ku wê Cybele wê di nava mitanniyan û hwd de wê were parastin. Lê di hinek formên weke yên din de wê dibê ku ew were kifşkirin. Di wê temenê de wê di nava lidyayîyan û an frigiyan wê di wê temenê de wê kifşbikin.

Bandûra mitrayiyan a li frigiyan dibê u ew bûbê sedema wê ku ew di regekê de wê bi wê re û an di dewama wê de wê di regekê de wê fahmbikin û wê di wê temenê de wê pêşbixin.

Di wê nûqteyê de wê şîroveyên bi kubaba re wê weke ku wê li karkemîşê wê li ser temenê wê weke yazdanaka bajêr a parastinê ku wê werina kifşkirin wê taqabûlî demên piştî demên mitanniyan ên nairiyan wê bikê. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di şewayekê de wê fahmbikê.

Lê li vir ku em li ser mijare herikina demê re wê bibêjin wê kê nîrxên demên berê wê piştî demên mitanniyan wê di demên nairiyan de wê bi rengên wan wê xwe bidina diyarkirin. Ev çawa dibê û an wê sedema wê çi bê wê hê jî wê weke pirseke li holê ku ew mihtacê bersivek kûr û kûr jî bê. Di wê temenê de wê di regekê de wê di dewama wê de wê dikarê wê di wê temenê de wê di regekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di regekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Mijare çanda yazdanî wê di wê temenê de wê di regekê de wê bi demên piştî mitanniyan weke bi demên nairiyan re ku wê werênê ser ziman wê karibê ji hinek aliyan ve wê weke hizirna spekulatif bimênin. Lê dîsa wê weke pêwîst bê ku mirov wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bîrê ser ziman. Minaq wê jî wê demê û pê de wê zêde wê çanda yazdanî a mitolojîkî û hwd wê weke bi kultên berê dihê jiyandin wê nemênê. Di wê temenê de wê forma baweriyê a weke bi mitra re wê weke di rengê yekyazdaniyê de wê xwe bide diyarkirin û piştî wê pêşketina zerdeşt û di dewama wê de wê pêşketinên weke bi musewiyê û an derketina musa û hwd wê weke hinek tîgînên di wê temenê de ku wê weke di çerçoveya gotina 'yazata' a ku wê zerdeşt di avêsteya xwe de wê werênê ser ziman de wê bide diyarkirin. Çendî ku wê jî gotina yazata wê tîgînek yazdanî wê weke xwe bide biriqandin jî lê wê di regekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê di rengê weke tîgîna pêyamnêrên piştre ên weke bi gotina pêxemberiyê ku wê wrina diyarkirin û an wê weke kurd wê piştre wê di nava xwe de wê bi gotin bikin weke 'nebi' û an jî bi gotinên din ên weke di nava wan û cihuyan de wê werê ser ziman ên weke 'rab' û hwd de wê di regekê de wê karibê bi wê re wê di regekê de wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê di regekê de wê kurd wê gotina rab wê di regekê de wê kesekê li bendê ku ew hati wê li ser çavkaniya wê di regekê de wê bê hizirkirin. Çendî ku wê di regekê de wê were gotin wê bi hinek

nepeniyân wê werênina ser ziman. Lê di wê temenê de wê di rengekê de wê di wateya kult û an kesê ku ew bi wê bawer dikê wê bi xwe re wê salixbikê. Di rengekê de wê di rengekê de wê, biqasî ku wê di nava ibrani de wê were dîtîn wê di rengekê wê weke ku wê çawa wê bahsa pêxemberekê kku wê were kirin wê bi wê re wê were hanin li ser ziman. Ev têtînn wê di rengekê de wê bi wateyên xwe yê ji wê dihên fahmkirin wê ji rengê yê ku wê kurd di nava xwe de wê bi wê bawer dikin jî wê ne dût bê.

Di wê temenê de lê wê gotinên weke rab wê di nava kurdan de wê weke gotinên di temenê gihandina hawara xwe li baweriya xwe jî wê di rengekê de wê bi hinek awayna wê di şêwayekê de wê were dîtîn ku wê were salixkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke laiyeke wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Wê di demên nairiyan de wê di wê temenê de wê, çandên baweriyê ên di rengê ku wê li ser temenekê têtînn ê weke bi awayekê zêdetirî wê bi têtîhek razberî wê bibin û wê wrina fahmkirin wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê dema nairi wê di rengê serdemek nû ku wê bi reng û awayê xwe yê cihê ê bi rengê pêşketina xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê didewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di rengekê de wê çanda Cybele ku em di dewama wê de wê bi wê re wê gotinekê bibêjin wê karibê wê di rengekê de wê bibêjê ku wê di şêwayekê de wê weke dîmenekê bûhûrîner ê weke di wê temenê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di awayekê de wê weke rengekê şîroveyî ê ku ew wê bi wê re wê bide diyarkirin. Cybele wê weke dayika anatolya wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê ji dayika mesopotamya û an kurdistanê a kubaba wê di rengekê de wê şêwayekê de wê bibê xwediyê çavkaniyekê û temenekê ku em bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikin û wê karibin wê di rengekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênina ser ziman bê.

Wusa dihê dîtin ku wê çanda kubaba wê di rengekê de wê kevn bê û wê pêvajoyên bûhûrandinê wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê heta ku wê were demên ku wê weke minaq wê weke yazdana parastinê a karkemişê wê were diyarkirin wê hinek awa û demna wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê derbas bikê. Wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê kariibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser zimanbê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê di wê çerçoveyê de wê weke yazdana parastinê diyarkirina wê dibê ku wê bi sedema zêde rastî hêrişên cûr bê cûr ên ji gelek aliyên ve ku ew li wê herêmê dihên kirin jî bê. Di wê temenê de jî wê karibê wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê. Di wê nûqteyê de wê çanda bi kulte gotina parastinê wê di nava hûrîyan de jî û ya mitannîyan de wê weke bi têngîna yazdanên weke teşûb û hwd re wê xort bê û wê bi cih bê. Di wê temenê de wê gelek wariyên teşûb wê li herêmê di nava herêmên cihê de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin.

Di derbarê kubaba de wê çendî ku wê hinek zanîn wê hebin jî lê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê kêman zanîn wê di derbarê wê de wê hebin. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, karakterê kubaba wê li ser têngînek ku wê bi wê aîdîyeta wê were diyarkirin wê bi hûrîyan ve girêdayî wê were ser ziman. Di awayekê de ev yazdan wê di rengekê de wê berê jî wê bi derfet bê ku wê hebê. Lê di demên hûrîyan de wê were dîtin ku wê di rengekê de wê navê wê derkeve li pêş.

Li ser karakterê Kubaba hindik dihê zanîn. Nivîsarên rêûresmê yên Hurro-Hittite agahdariya hindik li ser rolên wê an taybetîyên kulta wê peyda dikin. Çavkaniyên Luwian ji Karkemiş wê wekî xêrxwaz binav dikin. Alfonso Archi wê wekî yazdanek ku bi dozan ve girêdayî ye binav dike. Ian Rutherford ew wekî "yazdanekî sîvîl" binav kir.

Wekî ku ji hêla hunera karkemiş û girê şêr ve hatî xuya kirin, Kubaba li ser text rûniştî ye, neynîkek û hinarek girtiye, bi tacek mîna polo li ser serê wê û perdeyek li ser an li dora milên wê hatî danîn. Ortostatek ji bi navê "Dîwarê Peykerê Dirêj" li karkemiş, ku ji serdema Suhi II(nîvê duyemîn a sedsala 10-an b.z.), hatî îdia kirin ku Kubaba di destê xwe de şaxek û tiştêk ku dibe ku wek hinarek be, teswîr dike, her çend wekî

Nicolò Marchetti û Hasan Peker destnîşan kirine, ya pêşîn dê ji bo wî taybetmendiyek neasayî be. Lêbelê, ew qebûl dikin ku wêneyek qatekî ya yazdanek din ji heman koma rolyefan dikare wekî wê were nasîn. Rolyefeke yazdaneke rûniştî ku neynikek girtiye jî hatiye îddîakirin ku teswîra Kubaba ye ya ji çavkaniyên sam'al dibê, lê ev nasname ne li gorî ti nivîsekê ye (çav: Niehr, Herbert (2014). "Religion". The Aramaeans in Ancient Syria. Brill. pp. 127–203).

Li ser bingeha hebûna nîşana AVIS di tîpên hieroglifikî yên Luwian de, dihê texmîn kirin ku Kubaba bi çûkan re têkildar bû, di heman demê de ker, ku sembola heywanê Karhuha jê re dihê hev kirin, di karhanîna nîşana CERVUS de xuya dike, her çend ne diyar e ka kîjan taybetmendiyeke yazdana vê sembolê di pargîdaniyê de qet nîşan nade. Tu nişanekên din ên heywanan ên taybetî ji bo wê nehatine birhan kirin, ji ber ku carinan teswîrên wê yên bi şêran re bi ihtîmalek mezin ji rola wê ya wekî yazdana bajêr derdikevin, û pêwendiyek îddîakirî ya bi masiyan re li ser bingeha pêşniyara gumanbar e ku dibe ku navê wê bi logograma KU, "masî" were numîn kirin (çav: Oreshko, Rostislav (2021). "In Search of the Holy Cube Roots: Kubaba—Kubeleya—Κύβερος—Kufaws and the Problem of Ethnocultural Contact in Early Iron Age Anatolia". Linguistic and Cultural Interactions between Greece and Anatolia. Brill. pp. 131–166).

Manfred Hutter diyar dike ku gelek kevneşopiyên herêmî yên ku Kubaba bi yazdanên cihêreng ve girê didin, hebûn, û ne gengaz e ku mirov wan li hev bike. Di panteona Hûrî ya Kizzuwatna de, wê bi Adamma re, yazdanek ku berê di nivîsarên Ebla de hatî destnîşan kirin, wek cohtekê çêdikê jê bahs dihê kirin. Ew di nivîsên ji Ugaritê de jî hatine berhev kirin. Têkiliya di navbera wan de di hezarsala duyemîn beriya zayînê de pêş ket û berê Adamma wek hevjîna Resheph dihat hesabandin. Di hin rewşan de, dîyada ku ji Kubaba û Adamma pêk dihê, bi tevlêbûna Haşuntarhi dikare bibe sêyek. Ev her sê yazdan bi rêz di kaluti (listeyên pêşkêşkirina [yazdanên] hûrîyan) ya Hêpat de jî hatine rêz kirin (çav: Archi, Alfonso (2015). Ebla and Its Archives. De Gruyter., p; 17).

Li Karkemiş, Kubaba ji nêz ve bi yazdanê herêmî Karhuha re têkildar bû. Di nivîseke ji Meletiyê de jî pê re hatiye girêdan. Alfonso Archi dibêje ku ew mîrê wê dihat hesabandin. Texmîna ku Kubaba bi yazdana Mezopotamya Ishtar re têkildar bû, ku di hejmarek weşanên kevnar de xuya dike, naha xelet dihê hesabandin, ji ber ku ew tenê li ser

vegerandina xelet a yek rêzek yek ji peymanên li pey Esarhaddon-ê ye (çav: Oreshko, Rostislav (2021). "In Search of the Holy Cube Roots: Kubaba—Kubeleya—Κύβεβοç—Kufaws and the Problem of Ethnocultural Contact in Early Iron Age Anatolia". Linguistic and Cultural Interactions between Greece and Anatolia. Brill. pp. 131–166).

Nivîsarên aramî yên ku li Castabala (Hierapolis) li Kîlîkyayê hatine dîtin, destnîşan dikin ku di sedsala pêncan a berî zayîne de, Kubaba li herêmê bi Artemis Perasia ve dihê naskirin.

Li vir wê di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê giring wê xosletên kubaba wê weke yazdanek giring wê di rengekê de wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewwama wê de wê werênê ser ziman. Li kizzuwatna bi adamma re wê cotkirina wê û an li karkemişê wê bi kerhuha re wê cotkirina wê di rengekê de wê ji aliyekê din ve wê karibê tiştê din bide nişandin. Wê têngîna cotkirinê wê di rengekê de wê weke morfolojîyê ku wê di wê temenê de wê di çerçoveya têngînek parastinê û an pêbaweriyê de wê di rengekê de wê weke li ser pêwîstîyan wê weke ku wê karibê were kifşkirin ku ew dihê çêkirin. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ku wê karibê wê were diyarkirin.

Ev wê di rengekê de wê dema ku em li panteona hûrîyan dinerin wê bi wê re em dikarin wê werênina ser ziman ku wê gelek yazdanên din wê di wê temenê de ku wê di rengekê de wê weke hebin wê karibin wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê mijare pêbaweriyê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin. Minaq wê di mijare inanna û an îştar de jî wê dem bi dem wê bi yazdanên cihê de wê di rengekê de wê, cotkirinên bi hin yazdanên din re û an navê wê bi hin yazdanên din re wê hanina ser ziman wê bi derfet bê ku ew di wê temenê de wê karibê wê were kifşkirin.

Li karkemişê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê dîmenê kubaba bi karhuha re wê di rengekê de wê di rengekê de wê karibê dîmenekê bi wê rengê wê werênê ser ziman. Ber ku em nikarin kubaba wê weke tenê ku ew li karkemişê wê weke bi tenê hebê wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Lê wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê kubaba wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke yazdanek ku wê çanda wê direngê de wê derkeve li pêş. Di demên hûrîyan de wê di rengekê de wê weke îştar, gûla û an hwd wê di rengekê de wê di dîmenekê weke yazdanek sereka a mazin wê hin bi hin wê mazin bibê û wê navê wê were dîtîn ku wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di dîmenekê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di şêwayekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Kubaba wê weke ku wê navê wê di rengekê de wê di dîmenekê de weke ku me li jor wê li deverekê wê şîrovekir wê di awayekê de wê hinek têngînan wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide me. Têngîna 'ku' wê di rengekê de wê karibê wê, di rengekê de wê, hinek fêrsên fahmkirinê ên weke bi 'kur' re jî bide me. Di wê temenê de wê bi wê re ku ev rewş bi derfetî taqabûlî kur bikê bi herdu tipên navê wê ên pêşî wê demê wê karibê têkiiyek bi dem û an serdema hana û an kur re jî wê di rengekê de wê di awayekê de wê dênê û wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê di awayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê gotina 'baba' di wateya kal û an pîr de wê di zimanê roja me de wê di kurdî de wê were fahmkirin. Di rengekê de wê morfolojiyên bi têngîna 'ku' re wê ji aliyekê din ve jî wê bi têngîna rê zimanî wê dikarê wê ji aliyekê din ve jî wê werênê ser ziman. Wê rewşek duyem û an sêyem a weke rengê tawandinê a di zimanê roja me de a li ser 'ka' re wê di rengekê de wê, bi xwe re wê bide diyarkirî û 'ka' wê di rengekê de wê jinek û an mêrek pîr wê bi xwe re wê di rengekê de wê dest nişan bikê. Di wê temenê de wê dema ku wê bi rengê dihê tawandin ew wê bi morfolojiyek wê weke bi deverekê ve girêdayî û di rengekê de wê weke bi wê re wê bi demek bûhûrî re wê têngenekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê têngîna kubaba wê bi hev re wê di rengekê de wê di dîmenekê din de wê bi hinek gotinên ku em dikarin ji demên sumeran wê kifşdikin re wê di morfolojiyekê de wê weke hev di rengekê de wê bi şibandinekê wê bi xwênin. Minaq wê têngîna 'kapîr' wê di rengekê de wê weke gotinek ku wê bahsa pîrbûnekê wê bikê. Lê 'pîr' wê di gotinê de

wê bahsa pîrbûnekê wê çendî wê bikê jî lê wê pêvek herdu tipên pêşî weke 'ka' wê her çendî ku wê karibê wê di rengekê de wê bi hinek wateyna wê salixbikê jî wê di gelek reşên fahmkirinê de wê weke anonim wê bimênê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di şewayekê de ew bide diyarkirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê destpêka gotinê a ku' û an ka û an 'kê' û hwd wê di rengekê de wê karibin bibin. 'Kê' wê weke rewşek sêyem a tawandinê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Rewşa çarerem wê weke 'kî' wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê diakrê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare têngîna fahmkirinê wê di dewama wê de wê her gav û an pêvajoya tawandinê wê di xwe de wê karibê hinek fêrsên fahmkirinê ên cihêreng bi xwe re wê bide diyarkirin. Minaq 'kê' wê karibê wê di wateyên weke ew kiya de ku wê karibê wê were fahmkirin û an wê weke têngînek weke bi tûjbûnê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Wê têngîna weke navê 'ker'ê wê di morfolojiyekê de wê bi xwe re wê têngînekê wê di rengekê de wê karibê di şewayekê de wê bide diyarkirin. Di hundurê gotina 'kê' de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê fahmbikê ku ev wê weke aliyên weke 'ke' ku wê bi wê re wê têngînekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Di rengekê de wê, di wê temenê 'ke' wê bi morfolojiya xwe re wê hanînekê bi ber ve wê di rengekê de wê bi watebikê. Di wê temenê de wê bi wê re wê têngînen weke li dorê civinê û hwd wê bi wê rengê wê karibê di temenekê de ew bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin û wê di şewayekê de wê weke ku wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Dihê hizrîn ku Kubaba li bakurê Sûriyê ya nûjen û an rojavayê kurdistanê roja me derketiye, lê jixwe di nivîsarên Asûriya Kevin de hatiye tesdîqkirin. Di bin navê guhertina Kubabat de, ew di çavkaniyên Kanesh de xuya dike. Piotr Taracha diyar dike ku hebûna yazdanên wekî xwe, Nisaba û Işhara di pantheonê herêmî de û nebûna Hattîyan nîşan dide ku ola bajêr jî kevneşopiyên başûrê Anatolyayê, rojavayê Kurdistanê û Mezopotamyayê (û an jî çavkaniyên hûrîyan) bandûr bûye. Çavkanî li

ser kahînan Kubabat (kumrum an GUDU) di nivîsarên Kanesh de hatine nas kirin (çav: Kryszat, Guido (2006). "Ruler, rule and cult tradition in Anatolia according to the sources from the old -aspirated colonies - part 2: gods, priests and solid old anatolia". Old -oriental research. 33 (1). Walter de Gruyter GmbH, p. 112–113).

Di metnên ku di dema kolandinên Alalakhê de hatine keşîf kirin de, ku navên teophorîk ên ku jê re vedibêjin xuya dikin de jî şahidiyên pêşîn ên Kubaba hatine kifş kirin. Hin Ili-Kubaba di metna qanûnî de wekî şahid dihê pejirandin. Navekî din ê teophorîk, Ini-Kubaba, ku Kubaba vedibêje, di binnivîsa mohrekê de ku xwediyê wê wekî xizmetkarê Yarim-Lim I, keyê Yemhad, ê ku li Helebê key bû û hevdemê Zimri-Limê bû, destnîşan dike. Manfred Hutter amaje dike ku Geliyê Amikê, ku li gorî dewleta Mukish a kevînar a ku navenda wê li Alalakhê ye, ew devera ku Kubaba bi eslê xwe lê dihat perizîn bû, û ji wir ew tenê li karkemiş û Anatolyayê belav bû. Rostîslav Oreshko vê nêrînê nakok dike, û destnîşan dike ku Kubaba ji bilî karkemiş bi bajarekî din re qet nehatiye girêdan. Ew parastina navên teophorîk ên pêşîn ên ku wî di metnên ji Alalakh de vedixwînin, bi şensê ve girêdide ne ku li wir girîngiyek taybetî heye (çav: Kryszat, Guido (2006). "Ruler, rule and cult tradition in Anatolia according to the sources from the old -aspirated colonies - part 2: gods, priests and solid old anatolia". Old -oriental research. 33 (1). Walter de Gruyter GmbH, p. 112–113).

Li vir wê ji nava vê çavkaniya dawî wê weke aliyekê wê yê giring wê bi têtîna kubaba re wê xwe di rengekê de wê li ser rewşa diyarkirina têtîhek zagonî de wê weke ku wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi derfet bê ku wê zagonên wê hatibin nivisandin û li gorî wan hatibê jiyankirin. Di wê temenê de wê ji xwe wê ev wê di çanda herêmê a demê de wê were fahmkirin ku wê heta ku wê keyek wê navê yazdanê li şûn navê xwe wê dênê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke bi wê re wê bihizirê û an wê li gorî wê perwerde dîtîbê. Minaq wê banuyên hûrîyî hertimî wê kijan yazdanê wê di parastgeha wê de wê perwerdeyê wê bibînin wê navê wê bi navê xwe re wê bînin ser ziman û ev wê weke nasnemaya wan ya bi wê yazdanê re wê di rengekê de wê bibê. An jî wê weke diplomaya wan a ku wê dide nişandin ku ew di wê navê de perwerde dîtina.

Di wê temenê de wê rewşek bi wê rengê wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtîn wê di şewayekê de ew bi kubaba re jî wê were dîtîn. Di wê

temenê de wê li wê fêrsê zêdekirina têgîna zagonekê ku ew bi wê re wê salixkirina wê bikê wê di rengê de êw weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê li wê zêdebikê û wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Kubaba jixwe di sedsala hîjdehê berî zayînê de wekî yazdana parêzvanê karkemiş dihê pejirandin. Mohreke bangorî a bi eslê xwe nediyar, ku di derdora 1770 beriya zayînê de ye, berê wê bi vî bajarî ve girêdide. Ew ji prensesa Matrunna bû, ku keça keyê herêmi Aplahanda ya. Çavkaniyên ji Serdema sifirê (bronz) a Navîn destnîşan dikin ku Kubaba yek ji sê yazdanên sereke yên karkemişê bû, du yên din Nergal û Nubandag in (çav: Marchesi, Gianni; Marchetti, Nicolò (2019). "Carcasses in the Central Bronze Age according to Glyptic and Textual Evidence". *Pearls of the Past: Studies on Near Eastern Art and Archeology in honor of Frances Pinnock*. Münster: Zaphon, p; 532).

Di wê nûqtayê de wê dema ku em bahsa karkemişê dikin em tenê wê weke bajarekê bi sînor wê bahsa wê nekin. Wê weke çerçoveyek giştî a mazin a herêmi wê bi wê re wê karibê were fahmkirin. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê di dewama wê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirina bi kubaba re wê weke aliyên wê yên din ku mirov wê bi wê re wê dibîn wê weke yazdanak herêmi bê û wê di wê temenê de wê li wê herêmi wê dibê ku ew weke herêmek navendî ew li wê serwer bê û li wir parastgeha wê hebê. Di wê temenê de wê di rengê de wê, di şewayekê de wê, di wê temenê de wê, di wê demê de wê weke yazdana ku wê di wê çerçoveyê de wê bi wê were lê hizirkirin wê bibê.

Kubaba jî piştî pêşketina wê ya li herêmen Hûriyan ên rojavayê kurdistanê, mîna çend yazdanên herêmi yên wekî Aştabi, Adamma, Hêpat, Işhara û yên din, di nav ola û baweriya Hûriyan de cihekê mazin girtiya. Ew yek ji yazdanên Hûrî bû ku li Ugarîr jî dihatin perizîn. Di rîtuela ku di tablet RS 24.261 de hatî vegotin, ku hem bi Ugarîr û hem jî Hûrî talîmatan vedihewîne û balê dikişîne ser Ashtart û Şauška. Kubaba di nav yazdanên ku piştî Adem de pêşkêşî kirine dihê navnîş kirin. Di nameyekê de ku bi tîpên sîlabî yên standard RS 20.182c hatiye

nivîsandin behsa festîvaleke ku ji bo rûmeta wê hatiye lidarxistin, lê nayê zanîn ka ev li Ugarît an li deverêke din pêk hatiye, û dem jî nayê diyar kirin. Du navên teorîk ên ku Kubaba vedibêjin, di nivîsarên ji Ugarit de ku ji serdestiya keyê herêmi Arh'alba (1315–1313 b.z) ve girêdayî ye, hatine nas kirin. Her çend rola wan di 'Onomasticon' de tenê hindik e, kesên ku van navan hildigirin dîsa jî nişteci'hên herêmi bûn ne ji biyaniyên ku bi demkî li Ugarit dimînin (çav:van Soldt, Wilfred H. (2016). "Us the Shipping of the Shimra, Ras Shamra" IVIV. Paris Leuven Walpole MA: Searched Editions, Peeters, p; 101-106).

Çavkaniyên Kubaba jî di nivîsê ya ji Emar de hatine kifş kirin. Di navên teoforîk de derbas dibe. Nivîsareke Hûrî ya ji vî bajarî behsa wî dike di parzinekê de ku navenda kulta wî karkemiş, her weha Işhara û Ebla, û yazdanekî ku navê wî nehatiye parastin, belkî Shuwala û Mardaman, destnîşan dike.

Kubaba di nav yazdanên bi eslê xwe biyanî de bû ku hatibûn Hattûsa ku ji hêla Hîtûtiyan ve biperizin. Her çend bi eslê xwe ne yazdanê Hîtûtiyan be jî, lê hate nîqaş kirin ku ew çetîrîn di çarçoveyek Hîtît de hatî belge kirin. Hîtîtan kevneşopiyên Hûrî ji rojavayê kiurdistanê û Kizzuwatna qebûl kirin. Ji serweriya Šuppiluliuma I, navenda çandê ya karkemiş wekî navenda rêveberiya Hîtît li rojavayê kurdistanê kar dikir. Lêbelê, ew di ola Hîtît de yazdanekî piçûk ma. Di metnên ji Arşîva Boğazköy de, yazdana Hûrî Hebat bi gelemperî di nav yazdanên ku di kaluti (lîsteyên pêşkêşkirinê de) de hatine behs kirin, li kêleka Adamma, Hašuntarhi, an jî her duyan cih digire.

Li vir wê weke aliyekê wê yê din wê mijare yazdanên hittitan ku wê were diyarkirin wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê weke ku mirov wê bi rehetî wê kifşdikê wê dikeve zorê ku wê ji yên hûrîyan û panteona wan kifşbikê. Di herêmê de wê hittit wê weke di nava sêkika hûrî, kizzuwatna û luwiyan de wê di rengekê de wê bibê û wê di rengekê de wê were dîtin ku ew ji wê çanda xwe di rengekê de di girê. Di wê temenê de wê çandek baweriyê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê ev di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman ku wê yazdanên hûrî ên dayik ên weke hepat wê bandûra wê di nava yazdanên hittit ên wê demê de wê weke ku wê were kifşkirin wê zêdetirî wê di dîmenekê de wê xwe bide diyarkirin. Heta ku wê di rengekê de wê di hinek metnan de wê weke ji ya kubaba jî wê xwe bide diyarkirin. Di rengekê de wê yazdana kubaba wê di rengekê de wê wusa

dihê fahmkirin ku wê hinek dokuman û bineterên ku ew bandûra wê bi rastin bikin kêr in. Ber ku wê weke yazdanek zêde kevn bê. Di wê temenê de wê bandûra wê bi demên destpêka hûrîyan re wê li herêmê wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê bandûra hûrîyan wê di wê temenê de wê di dema serweriya wê de wê ji başûrê mesopotamya û heta bakûrê mesopotamya wê di rengekê de wê xwe di awayekê de wê bide diyarkirin.

Li vir wê tiştekê din wê bi aerdnigari û rewşek din wê bale mirov wê bikişênê. Ew jî wê ev dema ku wê weke bi zankirinê wê weke ya destpêka mazinbûn û bilindbûn û xwe diyarkirina hûrîyan weke di temenê hêzek mazin a herêmî a imparatori de ku wê bide diyarkirin wê taqabûlî demên hema ne zêde dûr ên piştî demên seferên hamûrabî wê bikê. Di wê temenê de wê ev herêmên ku wê weke herêmên axa hûrîyan wê werina diyarkirin û di bineterên niviskî ên asûr û babiliyan de jî wê weke 'axa sûbarîyan' û an 'axa hûrîyan' wê, were diyarkirin jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di demên hûrîyan de wê ava xabûr wê bilind bê û wê weke bahrek dirêj wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li ser wê weke ku wê di destana gilgamêş de jî wê bi çavkani wê karibê wê kifşbikê wê bi keştiyan wê ji aliyekê wê bi ber aliyekê wê yê din û an ji herêmê li herêmek din wê bi wê re wê weke ku wê karibin herin. Di wê temenê de wê di asta ku ew dikarin keştiyan li ser wê bikarbênin wê demê wê karibê wê kifşbikê ku ew wê çendî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê. Çemê xabûr wê weke bahre xabûr jî wê di rengekê de wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê gotinên weke yên li ser temenê bahrê bê û an weke yazdanên hûrîyan ên weke bahrê wek **Kiaşe** û hwd ku wê karibê kifşbikê wê hinekê jî wê bi wê yekê wê ne zor bê ku ew werina kifşkirin wê hebê.

Hûrîyan wê di rengekê de wê di wê demê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di rengekê de wê bandûra xwe wê di wê temenê de wê pêşbixin û wê di rengekê de wê di çerçoveya pantoeona xwe de wê di rengekê de wê weke ku wê were kifşkirin wê çerçoveya baweri a pirr yazdanî wê hin bi hin wê xorttir ji ya demên berê xwe wê biafirênin.

Ji derdora Hûrî ya rojavayê kurdistanê, Kubaba jî di nav ola Luwî de hate girêdan, her çend xuya ye ku veguheztin bi derengî pêk hat, di

destpêka hezarsala yekem beriya zayinê de ev dibê. Di Serdema Hesinî de, ew dîsa jî bû yazdana sereke ya panteona Luwî wê bê dest nişankirin. Dibe ku piştî hilweşîna Împaratoriya Hitî, kevneşopiyên Hûrî û Lûwî tevlihev bûn, ku bû sedema pêkhatina forma dereng a panteona Luwî, ku ew tê de bû. Periztina wê li karkemiş berdewam kir. Ew dikare wekî "qralîçeya" wê were binav kirin (bi lûwî: karkamisizas hasusaras) dihê bi navkirin di heman wateyê de. Keyên vî bajarî gelek caran gazî wê dikirin û bi kêmanî yekî ji wan navê "hezkirina Kubaba" bi kar hanî. Ura-Tarhunza ew û Tarhunza bi wêrekiya wêrekî hatiya destnişandin. Nivîsareke Luwian a hieroglîf a ku di navbera 1200 b.z û 1000 b.z de hatiye nivîsandin, an jî paşê bi şêwazek bi têngînî arkaîzasyon, ku li nêzîkê bajêr hatî vedîtin, dibe ku behs bike embarek Kubaba, ku nivîskarê wê yê nenas ji bo ku ew kesa yekem e ji bo pozîsyona "yazdanê malê" hatiye tayîn kirin. Keda wê li kommagene, Meletî û cihên din jî belav bûye. Lêbelê, forma Lûwî ya wê ji Tabal qet negihîştîye rojava an bakur. Kubaba di nivîsareke Hamiyata, keyê Masuwari (Tell Ahmar) de di nav yazdanên ku piştgirî didin vî hukumdar de, tete navnîş kirin. Kulta Luwian ya Kubaba dixuye ku tu carî ji Tabal negihîştîye rojava an bakur (çav: Oreshko, Rostislav (2021). "In Search of the Roots of the Sacred Jar: Kubaba—Kubeleya—Κύβεβοç—Kufaws and the Problem of Ethnocultural Contact in Early Iron Age Anatolia". *Linguistic and Cultural Interactions between Greece and Anatolia*. Brill. pp. 131–166).

Li vir wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çavkaniyên ku wê ji herêmê wê li ser kubaba wê werina dîtin wê di wan de wê were fahmkirin ku kubaba wê di rengekê de wê li herêmê wê zêdeyî wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Wê ne tenê wê li karkemişê û hwd re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman.

Aliyekê din jî wê di rengekê de wê li ser têngenek weke ya morfolojiya navê karkemişê re wê di serê mirov de wê xwe bide biriqandin. Minaq wê weke ku me li jor wê li çend deveran wê diyarkir ku wê navê karkemiş wê weke navek ku wê morfolojiyê dide diyarkirin weke ji navê gilgamêş hatiya diyarkirin. Di wê temenê de wê bi rehetî jî wê ji navê karkemş wê ew weke aliyekê wê ev wê bi rehetî wê were fahmkîrn. Li jor hin şîroveyan di çavkaniyên li ser mijarê de wê kevnûna kubaba jî wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê kevn wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê heta başûrê meseşotamya wê ew navnişa kubaba wê were birin û wê kifşkirinên bi erkolojîkî wê bi wê re wê di rengekê de wê werina kifşkiirn. Ev wê di

rengêkê de wê bide diyarkirin ku wê di şêwayekê de wê weke ku em bi navên weke 'kuwawa û an 'hunbaba' û yan jî weke 'hunwawa' jî ku wê dikarê wê werênê ser ziman wê di rengêkê de wê, di şêwayekê de wê karibê wê têkiliyek morfolojîyî wê weke encamek aqilmeşandinê wê di wê temenê de wê bi wê rengê wê bi wê re wê dênê. Di wê temenê de wê di rengêkê de wê ev wê di serê mirov de wê weke têkiliyekê wê di rengêkê de wê dênê. Di destana gilgamêş de wê hunbaba wê weke di rengêkê aferendiyekê daristanê ku ew herkesekê di hilde nava xwe û hwd re wê di rengêkê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di rengêkê de wê têtîna 'ba' ku wê di nav de wê bibê. wê karibê wê ji gelek aliyan ve wê têkiliyekê bi yazdanên sereka ên panteona hûrîyan re wê dênê. Minaq di navê kumarbi' de wê têtîna '...bî' wê weke rewşek çarem û an pêncem weke di zimanê roja me de wê karibê wê kifşbikê wê rewşa tawandina a 'ba' wê karibê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê têtîna 'ba' wê di rengêkê de wê dibê ku ew weke têtînek giring ku em wê bi wê re wê li ser fahmkirinek teybet a ku ew wê têkiliyek fahmkirinê a yazdanî wê di wê temenê de wê karibê wê di rengêkê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengêkê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Çavkaniyên herêmî wê didina diyarkirin ku wê kuba wê hîç jî wê ne tenê wê weke yazdanek herêmî a tang bê. Di wê temenê de wê çerçoveya wê di rengêkê de wê weke bi çerçoveyek berfireh wê di rengêkê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê were dîtîn ku ew wê werê diyarkirin. Di çavkaniyên ku wê bahsa heyin û an hebûna kubaba di nava arami de wê bê kirin wê were kirin. Di wê temenê de wê herbert Niehr wê di rengêkê de wê balê bikişênê li ser wê nûqtayê û bandûra kubaba di nava çanda baweriya kubaba ku wê di rengêkê de wê bibê.

Aramiyan jî Kubaba di hezarsala yekem a berî zayînê de di panteona xwe de entegre kirin. Ew di keyeniya Sam'al de wek yazdanê sereke bû. Ew bi Rakkab'el re di nivîsarek li ser stêla Duck-Burn de tête binav kirin, ku dibe ku ew wekî "Kubaba of Aram" were binav kirin, di vê çerçoveyê de dibe ku ew wekî rojavayê kurdistanê were fahm kirin, lê veğerandina rêgezê ne diyar e. Herbert Niehr diyar dike ku dibe ku ew bi yazdanek aramî ya nenas re li vê herêmê were hevseng kirin. Li nivîseke Kuttamuwa, xulamê keyê Sam'al Panamuwa, tê gotin ku wî beranek pêşkêşî Kubaba kir. Kubaba di heman demê de di çerçoveyek aramî de li kêleka Resheph li ser stûnek ji Tell Sfir ku ji sedsala heştan de vedigere, xuya dike, ku dibe ku rasterast pejirandina kulta wê ji karkemiş nîşan bide. Ew di nav yazdanên ku di formula sondê de di peymanek di

navbera keyê Aramî Mati'el ê Arpad û Ashur-nirari V de hatine gazî kirin di hê navnîş kirin (çav: Niehr, Herbert (2014). "Religion". The Aramaeans in Ancient Syria. Brill. p. 127–203.).

Ji wê aliyê ve wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çanda kubaba wê di wê temenê de wê di wê demê de wê were dîtin ku wê di nava aramiya, kizzuwatna, luwi, hittîtiyan û hwd wê li rex hûrîyan ku ew wê ji wê re wê korbanan wê bikin û wê bergê wê bikin wê were dîtin. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê were dîtin. Lê çavkaniyên ku ez di wê warê de wan dixwênim û esas digirim wê tiştê din wê bi min bidina fahmkirin. Ew jî wê di wê temenê de wê ew bê ku wê kubaba wê weke ku wê di rengekê de wê li ser xata ku wê çawa wê gilgamêş wê were herêmê û wê di wê temenê de wê bibê xwediyê kultekê wê di wê xatê de wê weke ku ew jî weke hatibê ji başûrê mesopotamya. Di wê temenê de wê piştî wê di nava herêmên axa sûbariyan û an hûrîyan de wê weke yazdanekê wê bi demê re wê pêşkeve û wê di temenekê de wê bibê xwediyê têgîhihek û bandûrek giring ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda kubaba wê di rengekê de wê çendî ku wê zêde çerçoveya wê û bi salixkirina wê hinek ne zelali wê hebin jî lê wê di wê çerçoveyê de wê bi berfirehbûnek ku ew weke pêwîsta were fahmkirin wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê bi wê re ew di rengekê de ew bide diyarkirin. Wê jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda kûbaba wê di wê temenê de wê xwe di şewayekê de wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke karibê wê bide diyarkirin. Çanda kubaba wê wê di demên hûrîyan de wê bi temen bibê û wê bi cih bibê û wê di dewama wê de wê di rengekê de wê bandûra wê di rengekê de wê di temenekê civakî de wê xwe zêdetirî wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Minaq wê çanda kumarbi û ya teşûb wê çendî wê xwe di warên weke yên hêz û desthilatîyê û bi hêzbûnê de wê bide diyarkirin jî lê ê ya kubaba wê weke ya hepatê wê di rengekê de wê di temenekê civakî ê xwezayî de wê beremberê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê li karkemîşê wê weke şîroveyan wê weke yazdana parastinê û an di wê temenê de wê bi hêz û desthilatî wê

şîrovekirin wê di renekê de ew, belki weke encamek ku wê li ser wê kevneşopîya bi fahmkirina yazdanên din ên di wê temenê de ku wê di renekê de wê xwe bide diyarkirin de wê weke ku wê di şêwayekê de wê xwe di renekê de wê weke ku wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê karibê wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev wê weke dîyarkirin wê dibê ku ew wê bi bandûra wan yazdanên din ên panteona hûrîyan bê. Lê di wê temenê de wê çanda kubaba wê di renekê civakî de wê ji nava çanda luwîyan. Kizzuwatna, hittitîyan û heta aramiyan jî wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê. Fêrsên fahmkirinê ên di nava çavkaniyên ugariî de jî wê di wê temenê de wê dîmennekê wê bi me bidina fahmkirin.

Kubaba kêman caran di çavkaniyên Lîdyayî de dihê binav kirin, û li gorî Manfred Hutter ev dikare wekî nîşanek veguhestina kevneşopiyên Luwîyan were şîrove kirin. Lê wê dikarê wê weke bandûra çand û kevneşopîya hûrî û an mitannî jî wê di renekê de wê fahmbikê. Lêbelê, ne diyar e ka Kubaba çawa û kengî gihîşt Lîdyayê. Li gorî Ian Rutherford, forma Lîdyayî ya navê Kubaba Kuwawa bû. Ev forma navî jî hêla Herodot ve wekî "Κυβήθη" li Yewnanî hatiye wergerandin. Rostislav Oreshko diyar dike ku hevpeyvîna di navbera yazdana Lîdyayî û Kubaba de bi gelemperî di cîhana zanistî de dihê pejirandin, lê gumanên xwe di derbarê vê mijarê de ji ber nebûna birhanên têkiliyên çandî di navbera Lîdya û dewletê, wek kizzuwatna, Luwî û hwd de ku Kubaba lê dihatin perizandin, tîne ziman. Di nivîsarên Lîdyayê de tenê du şahidî hene, yek ji wan nivîsareke gorê ya Axamenîşî ye ji nekropola Sardîsê ye, ku ew jî gazi Şanta û Marivdas dike, komek ji yazdanên mîna Marwînzîyên Luwî yên berê (çav: Rutherford, Ian (2017). "Sandas in Translation". Hittitology Today: Studies on Hittite and Late Hittite Anatolia in Honor of the 100th Birthday of Emmanuel Laroche. Institut français d'études anatoliennes, p; 83).

Çanda luwî û kizzuwatna wê piştî wê demê wê ji demên hûrî û piştî wan ên mitanniyan wê b awayekê heta wê demê wê di renekê de wê bê dîtin ku wê karibê xwe bide domandin. Lê di wê demê de wê keyeniyên serdema tabalê wê li ser wê ava bin û wê çanda luwîyî wê di temenê pêşveûnên xwe de wê di renekê de wê bi temen bikin û wê li ser wê re wê di renekê de wê weke ku wê xwe bidina diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare çanda luwîyan wê di renekê de wê piştî wê bi

bandûra ya mitanni re wê di rengekê de wê xwe di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Dema mitanni de wê were fahmkirin ku wê bandûra çanda kubaba wê zêdetirî wê bibê û deverên weke kommagene ku wê çanda mitrayî wê hin di wan de wê bicih bibê wê di rengekê de wê li wan jî wê weke çandek parizînê wê xwe di rengekê de wê ibde diyarkirin.

Çanda herêmê wê di rengekê de wê dikarê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman ku wê çanda kubaba wê ji wê aliyê ve wê bo me giring bê ku em bi giringî wê li ser wê bisekin in ku wê ji aliyekê ve wê bandûra çanda hûrîyan wê bi xwe re wê bide diyarkirin û ji aliyekê din ve jî wê rengekê pêşketina wan a civakî wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Li gorî Herodot, perestgeha Kuwawa ya li Lîdyayê ji hêla Yewnaniyan ve, bi eşkereyî bi xeletî, di dema Serhildana Îyonî ya sala 498 b.z. de hate şewitandin. Zêdetir referansên li ser heman yazdan di beşeke ku ji Hipponax re dihê veqetandin, ku di derbasbûnê de behsa yazdanek bi navê Kubebe dike. Ew di nav Bendîsê Trakyayê de tête navnîş kirin û wekî keça Zeus dihê binav kirin. Sedemên li pişt rêzkirina van her du yazdanan bi hev re nayên zanîn. Navê Kybebe di ferhengên Photius û Hesychius de jî derbas dibe, yên ku radigihînin ku ev nav ji bo Aphrodite di nav Lîdya û Frîgiyan de hatiye bikar hanîn, li ser bingeha şahidiya Charon, dîrokzanek ku di sedsala pêncan berî zayînê de li bakurê rojavayê Anatolyayê jiyaye. Lêbelê, pêbaweriya van çavkaniyan ne diyar e, û nebûna olek Aphrodite li Lîdyaya Helenîstîk dikare nîşan bide ku yazdana herêmî tenê bi rengê serpêhatî dişibihe Aphrodite û ku niştêcîhên paşê wê bi yazdanek Yewnanî ya din re nas kirin. Çavkaniyên li ser kevneşopiyek Frygian dikare destnîşan bike ku Frygiyan Aphrodite di bin navekî wekhev de diperizin, ji ber ku ne biderfet e ku Cybele yazdan be, ji ber karaktera wê ya cûda. Hesychius her weha îdia dike ku "hinekên din" ev nav bikar hanîne ku behsa Artemîs bikin, ku dibe ku nîşan bide ku yazdana Lîdyayî di panteona Yewnanî de hevtayek rasterast tune (çav: Oreshko, Rostislav (2021). "In Search of the Roots of the Sacred Jar: Kubaba—Kubeleya—Κύβεβοῦς—Kufaws and the Problem of Ethnocultural Contact in Early Iron Age Anatolia". *Linguistic and Cultural Interactions between Greece and Anatolia*. Brill. p. 131–166).

Di nava nivisarên ku wê di rengekê de wê werina dîtin wê rewşa yazdanên hûrîyî wê di şêwayekê de wê li herêmê wê serwerîya wan wê

derxê li pêş. Wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê yazdanên hûrîyî wê weke kumarbi wê di renekê de wê derkevina li pêş. Lê li vir karhuha wê di renekê de wê weke yazdanê kevntirin wê were destnişandin. Di wê temenê de wê di renekê de wê bahs ji jê wê were kirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê yazdanên herêmê wê di wê temenê de wê bandûra wê xwe di renekê de wê bide diyarkirin.

Li herêma karkemêşê wê di wê temenê de wê hinek nişanakên wê ji nava çavkaniyên ku wê ser mijarê wê werina ser ziman de wê bînina ser ziman ku wê wê li ser xata xabûrê re wê heta başûrê mesopotamya wê di renekê de wê weke ku wê rewş wê dirêj bibê.

Bandûra herêmên çanda ubeydê ku wê weke ku wê di renekê de wê piştî wê bi demên navîn û dereng ên şariştana urukê re wê were ser ziman ku wê çawa wê bi ber bakûr ve wê vebin wê di wê temenê de wê di renekê de wê bahsa wê were kirin wê di wê nûqtayê de wê dema ku wê rewşa gilgamêş û biriqênên ji navê wê weke navê herêmê bê û an rewşên weke bi wê rengê wê weke bi yazdana kubaba û hwd re dibînin wê di renekê de wê di şêwayekê de wê karibê bi wê ve girêdayî wê werênê ser ziman.

Navê kubaba wê di nava nivisarên herêmê de wê weke kuwawa jî wê di renekê de wê were diyarkirin û di demên piştre wê li herêmên lîdya wê di renekê de wê di renekê de wê bo kubaba wê were kifşkirin ku ev nav wê di renekê de wê wer kifşkirin.

Ev wê di renekê de wê ji aliyekê ve wê hem bahsa çanda kubaba a mazin wê bide diyarkirin û hem jî wê li ser nav re wê di renekê de wê kevntirin wê rewşa wê di renekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê dema ku mirov wê dinerê wê di renekê de wê mijare hûrîyan wê weke bi çanda wê re wê çawa wê xwediyê serwerîyekê bê wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di çerxa Hurrian Kumarbi de, ku bi piranî ji wergerên Hîtît tê zanîn, ew rolek piçûk dilîze, di 'Song of the LAMMA' de xuya dike, beşa destpêkê ya çerxê ku bi nakokiya di navbera Teshub û yazdanekî parêzgerê ne diyar de ku navê wî bi sumergrama LAMMA tê temsîl kirin. Piştî ku ew dest bi îhmalkirina erkên xwe wekî keyê yazdanan ê nû tayînkirî dike,

LAMMA ji wî daxwaz dike ku hay ji yazdanên mezin ên mîna Kumarbi û "yazdanên kevn" ên ku li jêrzemîna binardê dijîn hebe, lê ew eşkere şîretên wê nagire û di dawiyê de pozîsyona xwe winda dike. Alfonso Archi diyar dike ku LAMMA wekî Karhuha were fahm kirin (çav: Archi, Alfonso (2009). "Orality, Direct Speech and the Kumarbi Cycle". *Altorientalische forschungen*, p; 217).

Di renekê de wê çavkaniyên ku wê di renekê de wê ji herêmên piştêrê kommagene wê werina diyarkirin wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê karibê di renekê de wê bide diyarkirin. Çanda herêmê wê dîmenekê wê yê weke ku wê ji hûrî û mitanniyan wê were sentezkirin wê bi çandên weke yên yazdanî wê bi mitrayî û hwd re wê di renekê de wê karibê wê di şewayekê de wê werênê ser ziman.

Kommagene di eslê xwe de keyenîya hûrî-Hîtîtiyan a piçûk bû, li başûrê-navendiya bakûrê kurdistanê û an Tirkîyê ya nûjen, bi paytexta wê Samosata (Samsata nûjen, li nêzî Feratê) ye. Ew yekem car di nivîsarên Asûriyan de wekî Kummûşû, bi gelemperî hevalbendê Asûriyan dihê binavkirin, lê di dawiyê de ji hêla Sargon II ve di sala 708 b.z de hate girêdan. Di serdema Sargon de wekî parêzgehek hate girêdan. Paşê Împaratoriya med berî zayînê di sedsala 6an de Kommagene kiribû bin serweriya xwe. Îskenderê Makedonî jî di sedsala 3an a beriya zayînê de herêm zefî kir. Piştî belavbûna Împaratoriya Skenderê Makedonî, ev herêm bû beşek ji Seleukîdiyên Helenîst, û Kommagene di sala 163 b.z. de wekî dewlet û an parêzgehek di nav Împaratoriya Seleukîd a Grek-romî de derket holê. Dibe ku Kommagene di serdema destpêkê ya Helenîstîk de beşek ji keyeniyeka kurdistanî ku wê di wê de wê ji çend pêkhatayên herêmê weke bi kurdan, Ermenîyan, part, û hinek komên din wê di nava sinorê wê de wê bibê û belkî di demeke kin de piştî dagirkirina herêmê ji hêla hêzên iskender ve bi keyenîya Selûkiyan ve hatibe girêdan.

Çavkaniyên di derbarê Kommagene de wê zêde ne diyar bin. Ezê di wê nûqteyê de hem çavkaniyên li ser wê û hem jî vegotinên devkî ên heta roja me wê li ser wê di renekê de wê li kurdistanê wê werina gotin li berçav bigirin û wê di wê temenê de wê di renekê de wê werênîma ser ziman. Di şewayekê de wê di aslê xwe de wê keyenîya Kommagene wê di renekê de wê bandûra wê mazin bê û wê di nava wê de wê weke mirgeh û an keyeniyên piçûk ên li herêmê jî wê hebin. Ev yek wê keyenîya kommagene wê di renekê de wê li şûna weke keyeniyek piçûk wê weke keyeniyek mazin ku wê di dîmenekê komfedereli de wê bi wê

re wê di rengekê de wê bi wê re wê weke wê dîmenekê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di mijare kommagende wê weke aliyên wê yên bi rewşên desthilatiya wê re wê, dema ku wê di nava çavkaniyan de wê bahsa wê were kirin wê were diyarkirin ku wê heta herêmenê weke kapadokya roja me wê li wê serwer bê û an wê sînore wê berfireh bê wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Ev wê bo wê demê wê sînorekê berfireh bê û wê di wê temenê de ku em di çerçoveya wê sînore wê de bihizirin wê demê wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê li herêmenê wê pêwîst bê wê weke desthilatiyek herêmi a giring û bi bandûr wê karibê wê pênamebikê.

Di nava sînore wê de wê keyeniyên weke yên abgaara jî wê di rengekê de wê hebin. Lê wê zêde wê di rengekê de wê di derbarê wan de wê zêde agahiyên berfireh wê nebin. Lê wê di rengekê de ew bahsa çendek herêmi ku wê bi pêşketinê herêmi ên wê serdemê ên dema kevnera ên bi aqil pêşdikevin jî wê di rengekê de wê li wê were jin kirin.

Di wê temenê de wê, dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda kommagene wê li herêmenê wê ji çavkaniya wê fahmdikê ku wê di çerçoveya têngîhên mitrayî û hwd de wê weke çerçoveye baweri a pêşketî û bi sazûmanî wê li herêmenê wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Weke keyeniyek Helenîstîk kommagene, ku li rojava bi Kîlîkya û li bakur bi Kapadokya re sînardar e, di sala 162 berî zayînê de dema ku waliyê wê Ptolemyûs, satrapê Împaratoriya Selûkîd a ji hev belav bû, xwe serbixwe ragihand. Xanedana Ptolemeus bi keyên Parth ve girêdayî bû, lê neviyê wî, Mithridates I Callinicus (109 b.z – 70 b.z), çanda Helenîstîk pejirand û bi prenses Laodice re zewicî. Xanedaniya wî dikaribû bi vî rengî peywendiyên xwe hem bi Îskenderê Makedonî û hem jî bi keyeniyên Farisan re îdîa bike. Ev zewac jî dibe ku beşek ji peymana aştîyê ya di navbera Kommagene û Împaratoriya Seleukîdan de be. Kevneşopîya bi wê rengê wê di dema medan de wê bi kurdan re wê were dîtin. Mînaq keça Kyaxares bi keyê babili re zewicina wê, û an kurê kyaxares piştî şerekê demdirêj di nava med û lîdya de wê bi keça keyê lîdiyî a i navê aryanis re wê bizewicê. Ji vê nuqteyê û pê de, keyeniyê kommagene ji farisan bêtir weke Yewnanî bû, di dîmenekê de wê were hanin li ser ziman. Li gel Sophene, wê weke navendeke girîng ji bo ragihandina çanda helenîstîk û romî li herêmenê. Hûrgulî nexşandî ne, lê

Mithridates Callinicus Wisa tê fikirîn ku wî di serdema Tîgrane II de serweriya urartuyan qebûl kiriye. Di wê demê de wê têngînek wê weke ku wê di wê temenê de wê bi kommagene de hatina ser ziman wê di rengekê de wê rewşa urartu wê di wê demê de wê xwediyê çi rewşê bê wê zêde ne diyar bê. Hinek çavkani wê di rengekê de wê werênina ser ziman ku wê di demên kiroso de wê bi hêrîşên were rûxand.

Lê hinek çavkani herêmî wê werênina ser ziman ku wê di wê demê de wê, keyeniya urartu wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di rengekê de wê piştî wê di rengekê de wê bide domandin. Lê wê di bin serweriya axamanişî de bê.

Piştî wê di rengekê de wê li herêmê wê di çavkaniyên dema helenistikî de wê dema ku wê bahsa partan wê were kirin wê di rengekê de wê bi serweriya wan a bi bi hevkarîya iskender re wê di rengekê de wê li herêmê wê serweriya wan wê di rengekê de wê bidomê. Heta ku wê di wê temenê de ew bahsa wan wê were kirin ku wê di rengekê de wê hebûna xwe wê di wê temenê de wê bidina domandin. Wekî din jî wê weke aliyekê wê yê din jî wê hinek çavkaniyên romayî wê piştî wê li ser têkilîya wan û partan re wê hinek agahîyan wê bidin ku wê di rengekê de wê di çerçoveya têngîhên mitrayî de ku wê bahsa wan wê were kirin wê di rengekê de wê têngîna mitrayî wê ji wan çavkaniyan wê were fahmkirin ku wê li wan wê serwer bê û an partî wê xwe li dora mitrayiyê wê girêbidin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Heta ku wê hinek çavkani di rengekê de wê bahsa wê bikin ku wê çawa wê partî wê ji key û an împaratorên romî wê bixwezî ku ew weke mitrayî di rengekê de ên sereka herê bikin.

Ji vir wê mubasebeta me ya di wê temenê de wê fahmkirinê wê di wê nûqtayê de wê hanina ser ziman wê ew bê ku wê di wê temenê de wê çerçoveyê de wê têngîna mitrayî wê di wê demê de wê çawa wê xwediyê serweriyekê bê. Li herêman kurdîstana demê wê serweriya wê ji rojava û heta bakûr wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bibê. Î ro jî wê li dora herêman sêmsûrê ku wê weke navenda kommagene wê were dîtin û herêman li dora amedê û hwd wê çavkaniyên wan ên weke bi parastgehî weke **"zerzewanê"** wê karibê ku wê di rengekê de wê bîrê ser ziman wê hebin. Di wê demê de wê di rengekê de wê piştî median û rûxina wan wê axamanişî wê konfereliyek mazin wê di rengekê de wê herêman medî jî wê weke keyenî ku wê di wê de wê bibin wê bibin. Part û urartuyî jî wê di wê temenê de wê karibê di rengekê de bahsa wan bikê.

Di wê temen de wê çanda kommagene wê ji aliyekê ve wê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, di dewama wê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê, diakrê wê werênê ser ziman ku wê çanda demên piştî mitanni wê çendî wê bi ber hinek gûharinên ku wê di rengekê de wê weke bahsa wê werê kirin de jî wê herê jî lê wê di wê temenê de wê karibê di xatekê wê weke di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Li gorî çavkaniyan wê di wê temenê de wê çanda mitrayî wê zêdeyî wê di wê temenê de wê weke aliyekê vegûhar wê derkeve li pêş. Hinek çavkani bi rengê ritualên êzdayîyên roja me re wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê di şewayekê de wê bidina diyarkirin.

Kurê Mithridates û Laodice û piştî key Antiochus I "Theos of Commagene" bûn (b.z di navbera 70 û 38 de key bû). Antiochus kurê generalê Romî Pompey bû, ku kurê keyê Pontus VI di sala 64 b.z de bû. Ew di dema seferên wî yên li dijî wî de hevalbendê Mîthridates bû. Bi saya jêhatîbûna xwe ya dîplomatîk, Antiochus karî Kommagene ji Romayîyan serbixwe bihêle. Di 17'ê beriya zayinê de, Keyê kommagene dema ku Antiochus III mir, împarator Tiberius kommagene bi parêzgeha Sûriyê roja me ve girêdide. Li gorî Josephus, ev tevger ji hêla esilzadeyên herêmî ve hate piştgirî kirin, lê ji hêla girseya gelên asayî ve dijberî bû, ku tercîh kirin ku wekî berê di bin keyeniyên xwe de bimînin. Li aliyê din Tacitus dibêje ku "piraniya Romayê hez dikir, lê yên din hukumdariya key tercîh kirin.(çav: Millar, Fergus (1993). The Roman Near East, 31 BC – AD 337. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, p; 53).

Di sala 38 piştî zayinê de, Caligula kurê Antiochus III Antiochus IV vegerand û her weha herêmên çolê yên Kîlîkyayê da wî ku hukum bike. Antiochus IV yekane keyê kommagene yê di bin Împaratoriya Romayê de bû. Ji hêla Caligula ve hate hilweşandin û dema ku Claudius di sala 41 piştî zayinê de çû ser text, Antiochus keyti kir heya 72, dema ku Qeyser Vespasian xanedan hilweşand û bi teqez herêm ji nû ve bi Împaratoriya Romayê ve girêda. Legi Ferrata VI ku Paetus birin kommageneyê ji hêla gel ve nehat berxwedan; Şerekî rojekê bi kurên Antiochus Epiphanes û Callinicus re bi yekcarî qediya û Antiochus teslîm bû. Lejîyona III Gallica dê heta 73'yê piştî zayinê herêmê dagir bike. Nameya Mara Bar bi asûri ku weke ji sedsale yekem beriya maya, penaberên ku ji Romayîyan di ser Feratê reviyane re vedibêje û ji ber ku Roma destûr

nedaye ku penaber vegerin gazin dike; Dibe ku ev fetha Roma ya 18 an 72-an diyar bike. Neviyên Antîochos IV li Anatolya, Yewnanîstan, Îtalya û Rojhilata Navîn bi dewlemendî bûn û girîng dijîn. Wek wesiya neviyên Antiochus IV, welatîyên Atînayê ji bo rûmeta neviyê wî Philopappos, ku di sala 116-an de bi mirina wî re bû xêrxwazê bajêr, abîdeyek cenaze saz kirin. Ji dîndana Antîochos IV dîroknas Gaius Asinius Quadratus bû, ku di sedsala 3. de jiya (çav: Collar, Anna F. C. (2012). "Commagene, Communication and the Cult of Jupiter Dolichenus". In Michael Blömer; Engelbert Winter (eds.). *Iuppiter Dolichenus: Vom Lokalkult zur Reichsreligion*. Tübingen: Mohr Siebeck. p. 102–103).

Di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê kommagene wê di wê demê de wê weke demek dirêj wê piştî wê êdî wê di rengekê de wê bi wasali wê derbas bikê. Ev demên wê yên wasali wê piştî dagirkirina wê ya ji hêla iskenderê makedoni û pê de wê destpêbikê û wê piştî wê bi roma re wê bidomê. Di wê temenê de wê ev wê weke hinek rewşên teybet bin ku wê li herêmê wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê karibin bidina diyarkirin.

Çanda kommagene wê di rengekê de wê di rengekê de wê ji wê aliyê ve wê zêde newê diyarkirin. An jî wê zêde agahi wê di derbarê wê de wê nebin. Çavkaniyên ku ew dihên ser ziman wê di rengekê de wê bahsa serwerîya hêzên roma û berî wan ên iskender dikin wê di rengekê de wê zêde wê di derbarê jiyane wê ya kevn û baweriyên wê de wê agahiyan wê nedin.

Di wê temenê de wê di dewama wê de wê tenê wê di rengekê de ku wê weke kulturek zêde bi bandûr û pêşketî û serwer a li herêmê wê mitrayî wê di wê demê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê derkeve li pêş.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mitrayîyên kurd, faris, parti û hwd wê di wê temenê de wê bandûra wan wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Mitrayî wê di wê demê de wê pêşveçûnên ku wê piştî wê bibin wê weke bi mesihîyê û hwd re wê temenê wan jî wê ji aliyê ve wê çêbikin. Ya ku wê mesihîyê wê weke temenê têgihek raparînî li dijî kolederiya roma jî wê di rengekê de wê karibê wê ji aliyê ve wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê. Ber vê yekê wê mitrayî wê bandûra wê zêde wê hebê û wê di wê temenê de wê bitêgînê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê direngekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çendî wê mitrayî wê weke bi roma re wê were diyarkirin jî di wê demê de ku wê weke herêkiriya jî lê wê gelek çavkani wê di rengekê de wê karibin w bidina diyarkirin ku wê roma wê di wê temenê de wê ji aliyê feresatên xwe yên bi fahmkirinê û rêveberi û rengê wê û hwd ve wê ji wê zêde dût bê. Di nava gel de wê mitrayî wê weke têngînek asayî wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di nava qatmanên asta bilind de jî wê baweriyên wan ên malbatî ên cihê wê weke ku wê hebin ku wê piştî wê di çerçoveya baweriyên giştî de wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê û şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê pêşbixin û an wê werênina ser ziman.

Di wê temenê de wê di wê demê de wê demek ku wê di wê de wê felsefe wê bi zêdeyî wê pêşkeve û wê serwer bibê. Wê di wê temenê de wê şîroveyan bi wê re wê bi di çerçoveyek wan baweriyên de wê haninên têngîhên felsefeyê weke kirina male wan jî wê di rengekê de wê ji wê re jî wê di rengekê de wê weke ku wê bibê temenekê din ê giring ku wê bi wê re wê karibê wê pêşkevê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çavkaniyên Kommageni wê bidina diyarkirin ku wê xwediyê kevneşopîyekê bi têngîhên xwe yên kevnera re bê. Di rengekê de wê, di wê temenê de wê weke ku wê di demên helenîkî de wê zêde bi bandûra wê re wê xwe bide diyarkirin zerdeştî dibê ku ew jî wê li wê serweriya wê bi zanina wê re li wê zêde hebê.

Piraniya çalakiya avahîsaziyê li kommagine ji Antiochus I re hate pêşxistin, û maqûl e ku mirov wê encamê bide ku ew beşek bernameyek bû ji bo vejandina keyenî û pozîsyona xanedaniyê piştî bidawîbûna dagîrkeriya sserweriya med-urartu, bi riya damezrandina navendên olî yên xemilandî û cejnên pir caran li seranserê keyeniyê bûn. Abîdeyên key hatine sêwirandin ku hem xwedan bernameyek (wek ku ji hêla nivîsarên ku zagonên perestgehê vedibêjin û figurên ku tene destnîşan kirin tene xuya kirin) hem jî, ya girîngtir, bandûrek dîtbarî hatine çekirin. Ew li cihên bilind bûn (wek nimûne, Arsameia ya Nymphaeum û Çiyayê Nimrûd) ku ji dût ve xuya bûn û tenê bi hilkişinên dijar digihîjin. Di rolyefên dexiōsis û peykerên dêw ên li Çiyayê Nemrûdê de, Antiochus bi mezinahiya yazdanên keyeniyê wekhev tê xuya kirin û teqezî li ser piştgirîya wan ji desthilatdariya wî re dike. Li cihê paşîn, galeriyên bav û kalan divê ji kesên wekî ji rêzên esilzadeyên xwecihî û biyanî yên ku hurmeta xwe didin key xuya bikin. Şeweya van hemû berheman rojhilata

helenîzekirî temsîl dike, hem kevneşopiyên med-kurdî û an farisî yên rojavayî, hem jî yên helenîstîk û rojhilatî nîşan dide, bi îdiayên Antiochos yên dualî yên ji Makedonî û Axamenîsyen re têkildar e. Bandûra hevdemî dikare di rolyefên nisbeten sivik ên li ser stêlan de û di baldariya hûrgilî ya li ser cil û berg û îkonografiya Antiochus û yazdanan de were dîtin da ku rewşa figurên ku têne numinêr kirin eşkere bikin. Kevneşopiya Helenîstîk di bermahiyên awadaniyên yên li Arsameia li Nymphaios, li ser stûnên li tayrêreş û Sesonk, û di nimûneyên xwezayî yên Artagnes-Herakles û Apollon Epēkoos de wekî figurên tazî (li ser stûna Sofraz Köy) tê naskirin. Piştî hilweşîna keyeniyê, piraniya abîdeyên key hilweşiyen; Mînaq di çêkirina pira Romayê ya li ser çemê Chabinasê de kevîrên ku ji tuma key a li tayrêreş hatine bidestxistin hatine bikarhanîn.

Kommagene îro herî baş ji bo abîdeyên cenazeyên xwe yên key, bi an bêî avahiyên têkildar ve dihê zanîn, ku li wir cejnên ji bo rûmeta yazdanan ji hêla kahînan ve bi cil û bergên medi-farisî dihatin meşandin. Cihên sereke Arsameia li ser Firatê ne, ku li wir cejn ji bo rêzgirtina bav û kalên key dihatin kirin; Arsameia li Nymphaeum, ku li wir abîdeyên cenazê Mîthradates I hatin dîtin (ji bo wî û ji bo Mîthra-Helios-Apollo-Hermes ku bi şêwaza medî hatine teswîrkirin); Çiyayê Nimrûd, dûrek kin ji Arsameia, bi tumulusa Antiochus I (bi cejnên ji bo xwe û yazdanên bi tevahî û giştî û mazin Oromasdes, Apollo-Mithra-Helios-Hermes, Artagnes [Vərəθrayna]-Herakles-Ares, û kesayetiya Herakles-Ares, û kesayetiya 'Commaphageneas' dihê gotin); û deverên weke teyrêreş, cihê gora jinên key e ku ji aliyê Mîthradates II ve hatiye avakirin. Li Çiyayê Nimrûd, Antiochus wêneyên abîdeya ku silavê dide yazdan û galeriyên sûretên bav û kalên wî yên qaşo key: Malbata Orontes, di nav wan de Daryûs I û mîratgirên wî, û mala Selûkîdan, ku digihêje Îskenderê Mezin.

Li vir wê jî wê di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda mitrayî wê di wê demê de wê serwer bê. Wê di wê temenê de key jî wê weke 'yên di şopa mitra' de wê di rengekê de wê werina bi navkirin. Minaq wê navê 'Mîthradates' wê dema ku em li gorî zimanê roja me wê di rengekê de wê bikin ku wê bi watebikin û wê fahmbikê wê wateya 'yê di şopa mitra de' û an 'yê bi baweriya mitra' wê di rengekê de wê ji navê wê di rengekê de wê bi morfolojikî wê karibê wê fahmbikê. Di rengekê de wê di navê wê de wê têngîna '...dates' wê bi watrya 'bavûkal' bide me. Di wê temenê de

wê tēgîna bi wê re wê ji aliyekê din ve wê bi wateyên weke 'mitra bavûkal' jî wê di rengekê de wê wateyekê wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê karibê bi rehetî bide me. Ji navê Mîthradates wê tēgîna '...dat...' wê di wê temenê de wê tēgînek bi baviksaleri wê di şêwayekê de wê li ser tēgînek şopdariyê wê di wê temenê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê bide diyarkirin û wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Weki din ji tēgiha 'dat' wê wateya bav jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi morfolojikî ji wê bigirê. Di wê temenê de wê navê mitrayî wê di wê temenê de wê li xwe kirin wê weke tēgînek ku wê bide nişandin ku ew di wê şopê de ji ya wê di rengekê de ew bide diyarkirin.

Dîroka komagene wê dema ku mrov wê li wê dinerê wê di bi teybetî wê zêdeyî wê bi kevn herê. Bi teybetî wê dîroka wê herêmê wê kevn wê herê. Bajarê Hahhum ku wê bi sûmerî: 𒂗𒂊𒂍𒂗𒂊, Hîfût: 𒂗𒂊𒂍𒂗𒂊 bê, ku li herêma ku wekî Aratta ji nivîsarên hukumdarê Sumeran Gudea, ku berî zayînê di navbera salên 2144-2124an de hukumdarî kiriye, hatiye girtin, di nivîsên Sumeran de wekî çavkaniyek zêr hatî tomar kirin. Hahhum forma Sumerî ya Kummuh an navek mîna wê ye, ku li nêzî Samsatê dihê dîtin. Dihê texmînkirin ku navê herêmê di çavkaniyên Sumeran de Lûwî jî bûye. komên civakî û an aşîrî ên pêşî yên ku li herêmê dijîn û navên wan di dîrokê de têne zanîn hûrî û piştî wê Lûwî ne. Weki din wê piştî wê dem bi dem wê di bin serwerîya hittitan jî keve. Dihê hizirîn ku Lûwî berî Hîûtîtan di navbera salên 2300 û berî zayînê de li herêmê jiyane. Herêm yek ji şaxên herî rojhilat ên hûrî-luwiyan bû. Piştî salên 1700 ên berîya zayînê wê hin bi hin wê were dîtin ku wê, giraniya Hîûtîtan jî dihê hîskirin li hêrmê.

Weki din di derbarê çavkaniyên weke yên jiyane ên li herênê wê di rengekê de wê heta demên neolitikê wê herê. Di wê demê de wê çanda civakî a gundîtîyê wê li herêmê wê pêşkeve. Di wê warê de wê ev herêm wê weke herêmek ku wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê bandûra wê xwe di rengekê de wê li wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çanda neolitik wê hê jî wê li herêmê û dora wê birhanên wê di rengekê de wê di jiyane civakî de wê bi xûyên jiyane bê û hwd wê were dîtin ku wê bibê. Di demên destpêka çanda xalafê û bandûra wê de wê, herêm wê weke herêmek ku wê zêde bandûra wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda civakê wê li herêmê wê biqasî kku wê karibê wê fahmbikê wê li herêmê wê bi bandûra çanda xalafê wê li herêmê wê pêşkeve. Bandûra çemê firatê û diclê jî wê li herêmê wê zêdeyî wê temenê jiyane wê xorttir bikê.

Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin ku wê çanda çandiniyê û kedikirina sawalan û şêniyan cûr be cûr li herêmê wê pêşkeve û wê di wê warê de wê rengeniyekê wê bi teybetî wê di wê dema wê ya destpêkê de wê were kifşkirin ku wê hebê.

Çanda Halaf a ku wekî serdema destpêkê ya serdema Kalkolîtîk (Dema Kalkolîtîk a Destpêkê) dihê zanîn, serdema di navbera 5000 b.z û 3000 b.z. de vedihevine, li Samsatê xwe nîşan dide. Her çendî vedîtînen berî zayînê 7000 salî jî hatine bidestxistin jî, dihê texmînkirin ku jiyana civakî li Samsatê di bin bandûra çanda Halaf de dest pê kiriye.

Navê kummuh ku wê weke navekê pêşî wê ji nivisarêmn bizmarî ên demên sumeran wê ji herêmê û an li ser herêmê wê werina xwandin wê di rengekê de wê di şewayekê de wê di rengekê de wê têgihên weke 'kummah', 'kumma' û hwd jî wê karibiin di awayekê de wê ji wê fahmbikê. Ev wê di morfolojiya wê de wê di dewama wê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di rengekê de wê were fahmkirin ku ew wê di wê temenê de wê hinek fêrsên fahmkkirinê weke taqabûlî têgîna kurma û an kurmanc û hwd jî wê di wê temenê de wê weke pişthizrên wê gotinê wê xwe di rengekê de wê weke di dewama wê de wê bi zankirinekê wê weke karibin bi wê werina lê hizirkirin. Lê ev weke têgînek ku ew weke pêwîsta were piştrastkirin jî bi wê rengê dimênê.

Ev herêm wê di demên hûrîyan û piştî wan mitanniyan de jî wê weke navendek giringî a şariştanî bê. Li gorî ku wê were fahmkirin wê di rengekê de wê gelek deverên weke bi pêşketina wê re di wan de hebûna wê di rengekê de wê weke ji holê wê herin. Lê di wê temenê de wê têgînên wê yên ku ew di rengekê de dibin wê weke çanda wê ya baweriyê ku wê weke ji kommagene û an mitrayiyê re wê weke navendekê wê pêşkeve wê piştî wê di rengekê de wê giringiya wê xwe di demên kevnera de wê bide diyarkirin.

Di demên kevnera de wê, li gorî ku mirov wê fahmdikê ev herêm dikarê weke navendekê wê salixbikê û wê werênê ser ziman. Di demên helenismê de wê bi dagirkirinên pêşî iskender û piştî re bi roma re wê di rengekê de wê navbide.

Herêm bi hûrîyan re wê weke herêmek navendî a şariştani wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Piştî wê ku ew pêşketina xwe jinkir wê, piştî derketina li dika dîrokê a hittitiyan re wê, alaçaya wan wê bikişênê ser xwe. Herêm ku bi Hîtîtan re derket qada dîrokê, salên piştîre bi teybetî li dora salên 1200 berî zayînê bû qada tekoşîna Hîtî-Mîtannî a li herêmê ku wê rûbide. Dema ku welatê Hîtî di encama zextên dagirkerên bakur de, bi taybetî koma bi navê Xelkê Behrê a hûrîyan ku wê li wê serwer û serdest bê, hilweşiya, dewleta Hîtîtên dereng derket holê li wê serwer bû. Lê dîsa wê nikaribê wê bi temenê wê di wê rengekê de wê di rengekê de wê fahmbikê. Ber ku wê çavkaniyên herêmî wê bidina diyarkirin ku wê xalkên herêmê wê hûrî mitanni bin. Di dewama wê de wê çanda wan li herêmê wê weke ku wê serwer bibê û wê reng û awa bide pêşveçûnên jiyane wê.

Di wê demê de wê ya ku wê were dîtin wê ev herêm wê weke herêmek ku wê bi serê xwe wê weke xwediyê keyeniyekê bi xwe re bê û wê di demên hûrîyan de wê, bi serê xwe wê tevbigerihê. Li gori çavkaniyan wê hittiti wê bixwezin ku ew li wê serwer bibin. Di demên hûrîyan de wê li gorî çavkaniyan wê herêm wê bi navên weke 'Kummuh', 'Kummu', 'Qummuh', 'Qumahai', 'Kummukh' û hwd wê were bi navkirin. Morfolojiya kummuh û an Qummuh wê di rengekê de wê li zimanê roja me wê were. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê, werênê ser ziman. Di zimanê roja me de wê hinekê wateyên weke ku wê ji têngîna 'qummuh' bi wateya wê weke devera bilind wê bi xwe re jî wê karibê bide me. Di wê temenê de wê, hinek wateyên din ên weke têngîna li gorî wê dihê jiyankir jî wê di rengekê de wê bixwe re wê weke ku wê bi wate bikê.

Di hinek çavkaniyan de wê demaku wê bahsa qummuh wê were kirin wê bi gotina 'keyeniya qummuh' jî wê di rengekê de wê ji wê bahs wê were kirin. Lê sînorê wê û dema wê û an destpêka wê di rengekê de wê kengê wê bibê wê di wê de wê zêde zelali wê nebin. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku lê wê di wê temenê de wê di wê çerçoveyê de wê weke ku ew bûbê keyeniyek bi wê rengê wê ji wê re wê samsata roja me ji wê re wê navend bê. Di roja me de wê di zimanê roja me de wê gotina 'samsur' jî wê ji wê re wê were bikarhanin.

Dihê fahmkirin ku wê navê samsur wê ji wê demê wê weke ku ew mabê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê di şewayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Lê hinek çavkani hena ku wê di wan de wê bahsa keyeniyê herêmê wê bikê ku wê di demên piştî mittani

de wê hê jî wê hebê. Û heta ku wê weke keyê qummuh wê bi navê key Qatazîlî wê li dora 886' û waan de wê bijî û wê bahsa têtikiliya wî ya bi asûr re ku ew di wê demê de wê bacê bide wê were kirin. Di wê demê de ku wê weke keyeniyek din a herêmê bê û wê li rex ya qummuh wê bijî jî wê keyeniya Patin wê bahsa wê were kirin ku wê keyê wê demê ê qummuh wê bi Keyê patin ê bi navê key Lubarna re wê di rengekê de wê bi hev re wê tevbigerihin û wê key Lubarna wê weke hevdemê key Qatazîlî bê. Di wê demê de wê were gotin ku ew wê di rengekê de wê bi hev re wê tevbigerihin û wê di wê temenê de wê, çawa wê xwe di rengekê de wê bikin ku ew biparêzên û çawa wê biparêzên wê werênina ser ziman. Di wê demê de wê, bahsa dîlnexweşîya wan a dayina bacê li asûr jî wê bê kirin.

Têtikiliya keyê qummuh û yê Patin wê bi hev re wê xort bê û ew di dema keyê asûr key Aşûrnasirpal II de wê ev wê bibê û wê di wê demê de wê bahsa di berdêla dayina bacê de wê parastina wan were kirin de jî wê di rengekê de wê were kirin. Di çavkaniyan de wê li herêmê wê weke aliyekê wê yê din wê li rex navê patin û qummuh weke du keyeniyên wê navê 'Gûrgûm' wê hebê û ev wê weke keyeniyekê din a herêmê ku wê têtikiliya qummuh ku wê bi wê re wê baş bê. Heta ku wê di hinek çavkaniyan de wê bahsa wê were kirin ku wê, keyê qummuh wê bi awayekê ne servekirî wê têtikiliya xwe bi keyê Gûrgûm'ê re wê dênê. Di wê demê de wê bi hev re wê nexweşîya xwe ji dayina bacê li asûr wê bînin ser ziman. Lê piştî wê ku wê keyê asûr Salmanneser III, wê seferekê li hemberê wê li herêmê wê bikê wê herdû keyenî wê bê ku ew dijberiyekê bidina nişandin wê xwe radestbikin û wê baca xwe wê bidin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di hinek çavkaniya de wê bahsa wê were kirin.

Sala 858 berî zayînê, Shalmaneser III, seferek li dijî keyê Gurgum Mutallu ku nexwest baca xwe bide, saz kir. Di vê navberê de, keyê Kummuh Katazili jî, ne bi eşkereyî, nêzî Gurgumê dimîne. Dema Şalmaneser III, hat herêmê, herdu welat jî bê şer radest bûn. Piştî Katazili, Kundashpi weke keyê qummuh ê wê demê jî berdewam kir ku ew bacê bide Asûr.

Weki din wê navê Kundashpî wê weke keyê piştî ê qummuh wê navê wî di dema keyê asûr Salmanneser III, de wê derkeve li pêş.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê keyeniya Gûrgûmê wê navenda wê herêma mereşê û ankû gûrgûma roja me bê. Gûrgûm wek bajarekî kevnar bû ku di dema Serdema Hesinî ya Destpêkê û serdema

hûrîyan û Hîtûtiyan a Dereng de wekî paytext bû, ji Luwiyan re Kurkuma û ji Asûriyan re Markas dihê zanîn. Berî zayînê di sala 711an de ji aliyê Asûriyan ve hatiye dagirkirin û navê wê bi fermî bûye Markas. Di wê demê de wê ev dema dagirkirin bi derfet dibê ku ew taqabûlî wê dema ku wê piştî keyê gûrgûmê û yê qummuhê wê bi hev re wê di nava têtikiliyek baş de bin û wê nexwezî bacê bidina asûr û wê keyê asûr wê seferê li herêmê wê bikê, dibê ku ew rastî wê demê demê dihê.

Di encama lêkolînên ku di şikeftên Gelîyê Tekir û Gundê Dongelê de hatin kirin de diyar dibe ku li herêmê niştעיhbûna mirovan di Serdema Paleolîtîka Jorîn de dest pê kiriye; Nîşan dide ku di Serdema Neolîtîk, Kalkolîtîk û Tûnc a Kevin de berdewam kiriye. Di kolandinên ku di sala 2009an de li navenda mereşê ûan gûrgûmê hatin kirin de, hin mozaîkên bajarê kevînar Germanicia yê ku dîroka wan vedigere salên 300-400 piştî zayînê, hatin dîtin û xebat li ser wan dest pê kirin. Bajarê ku di nivîsên Asûrî de wekî "Markasi" an "Markas" dihê binavkirin, bû paytexta Keyaniya Gurgum, dewletek hûrîyî bû û piştî wê demekê wê di demên dereng ên hittî de wê bikeve bin sehêta Hîtîtî. Dema ku keyaniya Gurgumê di sala 711 berî zayînê de ji aliyê Asûriyan ve hat girêdan, bi navê Markas bû navenda parêzgehê.

Li gorî hinek çavkaniyan wê di dema keyê asûrî Adad-nirari III. de wê di rengekê de wê weke keyê qummuh wê were dîtin ku wê navê key Uşpilulume weke keyê qummuhê wê derkeve li pêş. Di wê demê de wê keyê gûrgûm jî wê bi navê key Palalam bibê. Di dema key palalam de wê têtikiliya nava wan wê baş bê. Lê di wê demê de wê piştî key Palalam wê dema ku wê kûrê wî key Kalparunda wê were ser taxt wê di wê demê de wê bi keyê qummuhê re wê bixwezê sînorê xwe berfirehtir bikê. Di wê temenê de wê heta ku wê bo wê demê ku wê were gotin wê li gorî hinek çavkaniyan wê were ser ziman ku wê pîrsgirêkên diyarkirina sinoran a nava an jî wê di rengekê de wê rûbide.

Ji wê yekê wê ya ku ew dihê fahmkirin ku wê sînorê keyaniya qummuhê wê di rengekê de wê weke ku wê berfireh bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, ew jî gûrgûmê wê derbas bibê. Lê di wê demê de wê di rengekê de wê, keyê gûrgûmê wê maziniya sînorê qummuhê wê di rengekê de wê xwe li hemberê wê weke kêmbibînê û wê di rengekê de wê bixwezê ku ew qummuh sînorê jî wê hinekê bi şûn ve bikişênê. Li ser wê di rengekê de wê rewşa sînoran wê di nava wan de wê rûbide.

Li ser wê rewşa têtikiliya bi nakok a di nava keyaniya qummuh û ya gûrgûmê de wê di rengekê de wê piştî wê keyê asûr ê demê wê tevli wê

bibê û wê bixwezê ku ew mijarê di rengekê de ku ew weke li gorî xwe sûd ji wê bigirê bi encam bikê. Di wê temenê de wê hin çavkani wê dema ku wê bahsa wê dikin wê bi gotina ku wê li leyha keyeniya qummuh ku wê were bi encamkirin wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Lê berî wê bahsa rewşa herêmê ku wê çawa wê di rengekê de wê weke 'heşt keyeniş' û an heşt dewletên herêmê' ku ew dibê ku ew karkemiş di wê demê de ew di nava de bê wê di rengekê de wê tifaqekê wê di nava xwe de wê çêbikin. Di wê demê de wê ev tifaq wê weke ti tifaqek herêmî a mazin wê were dîtin û wê asûr wê ji xwe re wê li herêmê wê ji xwe re wê weke tehdidekê wê bibînê. Di encama wê de wê seferek leşkerî wê li hemberî wê bê gotin ku wê li darbixê. Lê wê, ev sefer wê bi rûxandinekê wê weke ku ew hêrîş bikê û wan tûnabikê wê bi encam nebê. Wê di rengekê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê ew tifaq wê keyê asûr wê weke bi xwe ve wê girêbide re wê bi encam bibê û wê di wê temenê de wê li gorî hinek çavkaniyan ew tifaq wê weke xwe piştî jî wê bide domandin.

Li ser wê tifaqê wê bê gotin ku wê, paşê ji ber bacên ku Aşûr berhev kiribûn 8 dewletan ku di nav wan de Kummuh jî hebû serî hildan û di sala 805 berî zayînê de keyê Asûr Adad-nirari III. li dijî hevalbendiya heşt keyan seferek li herêmê organîze dike. Bi têkbirina tifaqê van dewletan dîsa dixê bin bandûra xwe, lê tune nake. Çend sal piştî vê bûyerê, Adad-nirari III. nakokiya sînorê di navbera Ushpilulume, keyê Kummuh û Kalparunda, kurê Palalam, keyê Gurgumê ji nû ve wê li leyha di berjewendiya Kummuh de bi encam kir. Li dora 796 b.z, hevalbendiya ku bû sedema sefera 805 b.z dîsa dihê gotin. Vê carê Gurgum jî tevî tifaqê dibe (çav: Summers, G. (2011). "Kingdom of Kummuhu", Arkeoatlas, Archaeological Atlas of Anatolia from Prehistory to the Iron Age, p: 381).

Di rengekê de wê dema ku em dîsa werin ser navê qummuh wê di rengekê de wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê piştî wê di rengekê de wê çawa wê weke kommagene wê were bi navkirin wê di rengekê de wê li gorî hinek çavkaniyana wê piştî wê ji navê qummuh û an 'Qumahai' û hwd wê weke derheninek morfolojikî a ku wê di wê temenê de wê were bi gitinkirin di dewama wê de wê di rengekê de wê ji wê were bahskirin û wê were hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê, piştî wê weke di dewama wê de wê weke navê kommagene wê di rengekê de wê ji wê were diyarkirin.

Wê dema ku em li navê kommagene dinêrin wê di rengekê de wê 'kumma...' wê ji nêvê pêşîya navê re wê di rengekê de wê biriqîna wê di rengekê de wê weke bi qummuh û an kummuh re wê di rengekê de wê weke di levkirinekê û an lêhatinekê de wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di demên piştê en ku wê weke çawa wê di şêwayekê de wê di demên helenikî de wê bi gûhartinên bi wê rengê wê di rengekê de wê were gotin ku wê di wê temenê de wê derheninek bi biriqîna wê navê wê ji wê weke navê herêmê û an wê keyeniyê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Wê jî wê li ser wê re wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê navê kommagene wê di wê temenê de wê bi navê kummuh û an qummuh re wê di rengekê de wê mejuya wê ya demdirêj wê berî wê hebê. Di wê temenê de wê, karibê di rengekê de wê tefkirkirinê wê bi wê re wê bikê ku wê meju û an dîroka herêmê wê bi civakî wê li ser wê re wê heta hûrî û mitaniyan wê di rengekê de wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê bide birin û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê di karê wê werênê ser ziman ku wê navê kommagene wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê, ji morfolojiya ku wê ji navê rengê dawî ê weke yê kommagene wê were derhanin wê weke dîmenekê helenikî wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê bi şîroveynê ku ew di wê temenê de wê were kirin wê bi intibayek ku ew weke di wê demê de weke hatiya avakirin û an rûdaya û piştî wê di rengek de wê weke bi çanda demê a heleni bi sînor wê xwediyê heyinek ku ew were fahmkirin bê wê di şêwayekê de wê were hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê jî dikarê wê werênê ser ziman ku wê zêde wê têkiliya wê di rengekê de wê weke bi xalkên herêmê û an temenê wê yê herêmî re wê newê danin û wê newê hanin li ser ziman. Wê dem bi dem wê bi hinek şîroveyna ku wê bi şûnpêya wê bi hittit girêdayî wê hinek şîrove werina kirin wê bibin. Lê ev şîrove wê nikaribin wê bi tememî wê rastiya wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê di rengekê de wê navê kommagene wê ji aliyekê ve wê sînorê wê yê bi demê re wê weke taqabûlî wê dema dagirkirina wê were kirin û wê piştî wê ji xwe wê di rengekê de wê zêde neji. Piştî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê

re wê di rengekê de wê şîrovebikê û wê karibê wê di dewama wê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Qummuh wê di rengekê de wê weke mejuya wê ya herêmê bê û wê li ser temenê mejuya hûrî û mitannî wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ji ali aliyekê din ve jî wê weke aliyekê wê yê din jî wê dema ku wê bahsa têkiliya wê ya bi urartu re wê were kirin wê ev wê bi gelemperî wê were dîtin ku wê di demên berê de wê weke du keyeniyên li rex hev wê di nava aramiyê de dijin bin. Lê ev wê di dema key Sarduri II de wê weke ku wê bi gûharê. Ew wê di demê de wê firatê wê derbas bibê û wê bixwezê ku ew serwerîya xwe li ser wê herêmê dênê. Piştî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê di têkiliya wan de wê destpêbikê. Wê demek nû wê di têkiliya wan de wê destpêbikê.

Di nivîsên Serdema Împeratoriya Asûriyan de wekî "Kummuh" dihê binavkirin. Dema ku bi împaratoriye ve girêdayî ye, dihê fahmkirin ku di dawiya mirina Şalmaneser III. de dest bi serhildaneke mezin kiriye û serxwebûneke demkurt bi dest xistiye. Keyenîya Kummuh a ku ramyariya hevsengiyê ('balance politics') dişopand, dema ku têkiliyên wê yên bi Asûriyê re xirab bûn, meyla wê bû ku bi têkiliya Ûrartûyan dide diyarkirin. Urartuyî jî wê weke ku wê were dîtin wê, piştî mitannîyan wê weke keyeniyekê wê di wê temenê de wê bibê. Ji ber vê yekê keyê Ûrartû Serdûrî II li dora 764-735 wê di dema hemleya xwe ya li hember Melîd (Meletya) li rojava de, Firatê derbas kir û li hember keyê Kummuh Kuştasîpîlî pêş ve çû. Lê di aslê xwe de ew ne li hemberbûnek weke di temenekê dijberîyekê weke ya ku wê di nava asûr û qummuh û an asûr û urartu de wê hebê bê. Dema ku Sarduri II, hewl da ku wê wek ku wê rasterast herêmê bi xwe ve girêbide, Kummuh di wê de li dijê berevaniyê kir lê bi ser neket. Ev sefera Serdûrî II di navbera Asûr û Urartûyan de ku dixwestin rêyên bazirganiyê yên digihêjin Rojhilatê Deryaya Spî kontrol bikin, bû sedema pevçûnekê. Asûr wê di wê demê de wê meyla xwe bi aliyê qumme ve wê bide diyarkirin û wê di wê demê de wê nehêlê ku ew wê li herêmê wê serkeve.

Li gorî hinek vegotinan wê bê gotin ku keyê urartu xwest ku wê herêmê bi xwe ve girêbide. Di wê demê de wê bê gotin ku heta ku wî bac jî xwest ku ew ji qummuhê bigirê. Lê ew bi wê serneket.

Keyeniya Êrartûyê, mîna gelek dewletên Hîtûtiyên Dereng ên li rojava dima, ku jê re digotin hate, di nêveka sedsala 8'an a berî zayînê de tevî Melîd bi bac ji wan standinê wê bê gotin ku wê bi xwe ve wê girê bide. Li gorî hinek danişandinan wê Kummû jî wê di rengekê de wê di nava wê rewşê bi bacê bi urartu ve girêdanê de bê. Di dema Sardûrî II de bi Urartûyan ve girêdayî bû. Keyê Asûriyan ku wê Asûr jî nû ve kir hêzeke serdest û ji vê rewşê aciz bû. Tiglath-Pileser III berî zayînê di sala 743an de seferek ber bi Anatolyayê ve birin û rûbirûyê Dewleta Urartu û hevalbendên wê yên wek keyê Tabal Wassusarma, keyê Gurgum Tarhulara, key Melidê Sulumal, **keyê Kummuh Kuştaspi**, Keweh key Urukki, Arpad key Mat'ilu, û keyê karkemiş Pisiris hat. Tiglath-Pileser III di şerê Halpayê de li hember Êrartûyan û hevalbendên wan di sala 743 berî zayînê de bi ser ket û ev herêm û gelek herêmên din ji bo keyeniya xwe ya jî nû ve avakir bi wê ve bidest xist û girêda. Di vî şerî de 73 hezar dîl hatin girtin. Kuştaspi, keyê Kummuhu, serweriya Asûriyan nas dike an jî neçar dimîne ku nas bike. Beriya şer, koalîsyonê, Barşûr, keyê Sam'al, ku bi wan re hevkarî nekiribû, kuştibû. Ji ber vê sedemê her çendî sûcdar hatin dîtin jî keyê Melîd Sulumal, keyê Gurgumê Tarhulara û key Kuştaspi yê Kummuhu hatin efûkirin.

Li vir wê di rengekê de wê gotinên weke yên urartu wê weke wesalên xwe wê van keyeniyên wê bi bacê wê girêbide wê di rengekê de wê ji çavkaniyên me yên ku ew di wê temenê de wê didina diyarkirin wê weke ku wê ne rast derkeve. Di rengekê de wê di rengekê de wê weke hevgirtinek ku ew bi wê dixwestin ku ew asûr bi wê hêza wê û serweriya ji ser xwe bi wê kêmkirin wê di rengekê de wê bi wê re wê bibê. Di rengekê têgînek wasali de wê fahmkirinê zêdetirî wê weke hevalbendiyek ku ew di wê temenê de ku ew hatî pêşxistin wê fahmbikê wê weke rasttir bê. Ji xwe nişanak jî wê di wê rengekê de wê didina diyarkirin.

Weki din wê dikarê wê di rengekê din de jî wê werênê ser ziman ku ev herêmên ku wê weke yên keyeniyên ku ew navê wan derbas dibê wê weke deverên ku ew xwediyê mejuyekê bi demên wê yên berê ve jî bin û wê mejuya wan bi dîroka wan heta demên mitanni û û dirêjtir wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê çanda mitannî a civakî, ramiyê û hwd wê fêrsên wê hê jî wê weke ku wê di wê demê de wê heta wê demê jî wê weke serwer bin.

Di wê temenê de wê ev herêm wê weke keyeniyên ku wê pîraniya wan kurd, û kurdistanî bin û wê di wê demê de wê gelheyên urartuyî jî wê

xwe ji wê bibînin û wê di nava wan de wê bijin. Weki din wê di wê demê de wê, çanda mitrayî wê serwer bê. Lê wê piştî pêşketina zerdeştîyê wê di rengekê de wê çendî ku wê bi wê re wê bandûra mitrayiyê wê cihê ji ya zerdeştîyê re wê bide hiştin. Lê di wê demê de wê, hê jî wê mitrayî wê bi gelemperî wê weke baweriyek serwer bê û wê mitrayiyên kurd, û hinek ji wan ên urartuyî jî wê di wê temenê de wê li ser wê temenê wê weke xwediyê levkirinek civakî bin.

Zerdeştîyê wê di rengekê de wê di aslê xwe de di destpêkê de wê civaka kurd û yê din jî wê di rengekê de wê qatbikê, heta ku wê hin bi hin ew wê bi tememî wê di rengekê de wê serwer bibê. Lê ew wê pirr piştî wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Yan jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê heta ku ew bi felsefeya wê re wê were fahmkirin. Ji xwe ew di temenê têgihên mitrayî esas digirê. Ew wê bi şîroveyan xwe wê di rengekê de wê ji wê dûr nese kinê. Lê mitrayiyên kurd wê dîsa wê weke ku wê ji wê nexweş bin. Ew wê weke di destpêkê de wê zerdeştîyê weke 'li dijî baweriyên wan weke pêşketinekê' wê şîrove bikin.

Mitrayî wê di rewşek sergirtî de wê bimênin û ew wê nepeniyên wan wê di rengekê ifşakirina wan û an eşkere kirina wan wê di rengekê de wê weke aliyekê ku wê ji wê re ku ew were herêkirin wê dem pêwîst bê. Mitrayî wê di rengekê de wê herênakin. Wê weke jîholê rakirina bawerîya xwe wê dibînin. Di wê temenê de wê li hemberî wê li ser wê esasê wê bisekin in.

Nepeniyên mitrayîyan wê li ser serê herêmê wê serwer bin û wê di wê temenê de wê hertimî wê ji civakê re jî wê temenê bi zêdeyî li azadiya xwe hizirkirinê wê biafirênin. Di wê temenê de wê ji aliyekê ve wê, zêde di nava têgihên asûrî ên demê de wê newê ser ziman jî wê hinekê wê di wê temenê de wê weke ku wê bi wê ve wê girêdayî bê. Yan jî wê bi tememî bi nezanîna wê ve wê girêdayî bê. Wê rêgezên hişk wê di wê temenê de wê pêşbixin ku ew wê bi xatên stûr wê cihê bikin.

Di wê cihêbûnê de wê, civakên herêmê wê xwediyê hinek teybetiyên xwe yê cihê bin. Di wê nûqteyê de wê li kummuhê wê serwerîya wê û weke nîrxên keyeniyê bi mitrayiyê wan wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê were dîtin. Lê li rex wê weke ku em, minaq li karkemişê û hwd dibînin û bi derfetek mazin wê li deverên din jî wê minaqên bi wê rengê wê hebin wê têgihên cihê ên weke di temenê baweriyê de ku wê weke li karkemişê weke kubaba, karhuha û hwd wê, bibin. Bi dîrokê re wê çerçoveyek dîrokî û berfireh ku wê mirov dikarê

wê di wê çerçoveyê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman wê karibê wê kifşbikê bê. Di wê temenê de wê çendî wê, zêde nivisar wê di derbarê wê de nebin ku wê urartuyî wê di rengekê de wê di nava baweriya wan de jî wê mitrayî wê hebê jî lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ew di nava jiyane asayî de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Her wusa ew wê, di rengekê de wê, cihêbûnên weke ku wê piştî wê li ser mitrayiyê re wê biderketina zerdeştîyê re wê bibin wê di nava wan de jî wê xwe bicih bikê û wê, baweriya bi zerdeştîyê wê di rengekê de wê ji hinek aliyan ve wê di nava wan de jî wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê urartuyî wê, di wê temenê de wê, bi têkiliya hevalbendiyek ku wê kurdistanîyên wê demê li ser temenê dijberiya li bindestî û an wasaliya asûrî re wê di rengekê de wê bigihijina li hev. Di wê temenê de wê, ev wê xwe di rengekê de wê di wê demê de bide diyarkirin.

Pêşketinên demê wê di rengekê de wê bidina diyarkirin ku wê di wê demê de wê pêşveçûnên ku wê bibin wê asûr wê di demê de wê weke hêzek serdest wê bidina diyarkirin. Piştî mitanni li gelek deveran hêzên wê têkçûn û bandûra wê şikeşt wê êdî wê hin bi hin wê di rengekê de wê asûr wê ji wê sûdbigirê û wê li herêmê wê serkeve. Di rengekê de wê di aslê xwe de wê piştî wê dema nairiyan ku em wê weke serdemekê wê herêbikin wê di wê de wê weke demek ku wê bi şerên wê re wê derbas bibê wê karibê wê di rengekê de wê herê bikê û wê werênê ser ziman bê.

Asûr wê di wê demê de wê li herêmên bahre sipî wê di rengekê de wê hevbeşî û an koalîsyona ku wê bi keyeniyên herêmê wê di nava xwe de wê çêbikin wê zû wê têkbibê. Piştî wê di rengekê de wê, êdî wê jinûve wê serwerîya xwe wê li herêmê avabikê. Piştî wê li ser serê herêmê wê key Panamuwa II ku wê weke aligirê xwe wê dibînê li herêmê wê bînê serê herêmê.

Keyê Asûrî yê ku koalîsyon şikand, Piştê li ser keyeniya Sam'alê Panamuwa II. dihîne. Lê bac jî jê distîne. Dewleta Hîtût a dema dereng bi vî awayî serwerîya Asûrî qebûl kirin. Di aslê xwe de wê piştî mitanni wê dizanî ku ew li hemberî asûr nikaribê wê bigirê. Ji aliyekê ve wê herdemê ku wê asûr û an hêzek din biheta bi ber herêmê ve wê weke hêzek pêşgir a xwezayî ku wê li herêmê serwer bû pêşî hûrî û piştê mitanni wê ne hiştiba ku ew ji herêmê derbas bibê. Ev wê ji aliyekê ve wê her demê bibê bingihê parastina hêza xwe hittitiyan jî. Lê piştî di dawiyê de

mitanni şikeşt û ti hêz neman pêşîya wê bigirin û hittit jî nekarî wê siyanê bide diyarkirin ku ew serwerîya xwe mazin çêbikê wê êdî wê di rengekê de wê têk herê. Herwiha nebûna Unqî di vê tifaqê de nîşana wê yekê ye ku ew dewlet alîgirê Asûriyan bû. Têkçûna li Halpa Dewleta Êrartûyê ji bazirganiya Rojhilatê Derya Spî û rojavayê kurdistanê û çavkaniyên madenê yên herêmê bêpar hişt. **Şerê halpa** wê li dijî wê koalîsyona keyeniyên herêmê ên hûrî-mitanniyan an hittitiyan bê û wê di rengekê de wê dema ku ew têkçûn wê ji xwe piştî urartu wê hebûnê nede nişandin. Urartu bi tîkiliyên wê yên bi wan keyeniyên re wê di rengekê de wê karibê bigihijê herêmê û ji çavkaniyên wê sûdbigirê. Ji ber vê yekê hêza Êrartû û koalîsyona heşt-keyeniyên a kurdistanê bi giranî hat şikandin û serweriya Asûrî li herêmê xurtir bû. Dewletê Hîttî û hêzên din ên li herêmê, ku di hê fahmkirin ku wek hevalbendên Êrartû beşdarî şerê Halpayê bûne, dest bi dayîna bacên Asûrî kirine. Piştî vê demê û dîrokê, Asûr li Mezopotamyayê bû yekane hêza serdest û kontrola xwe li ser Rojhilata Deryaya Spî û herêma Hîttîyên Dereng zêde kir. Tîglath-Pileser III. berî zayînê di sala 735'an de Tûşpaya paytexta Êrartûyan dorpêç kir û bandûra Êrartûyan a li herêmê bi dawî hanî. Piştî vî şerî keyeniyên di bin serweriya Xanedaniya Orîntîd de li şûna Êrartûyên ku ji ber hêrîşên kimmerî û Îskîtiyan qels bûne derketine ser dîka dîrokê.

Şerê halpa wusa di hê dîtin wê deriyê deryaya sipî û heta anatolya jî wê di rengekê de wê, ji asûr re wê vekê. Şerê halpa wê bi hêzên keyeniyên herêmên mitanni ên rojavayê kurdistanê iroyin û hinekê bakûrê kurdistanê iroyin re bê. Wê urartu jî di nava wan de hêzên wê hebin. Heta ku wê hittit jî wê hebê. Di wê temenê de wê, hittit wê demek dirêj wê bi wê peymanê aşîtiyê a bi mitanniyan re wê çêkiribû wê bi wê di nava wê aşîtiyê de wê bijî. Di wê temenê de wê di rengekê de wê heta wê şerê mazin ê halpa wê dema ku wê serwerîya xwe windabikê wê di rengekê de wê êdî wê ew serwerîya wê û aşîtiya herêmê jî wê di rengekê de wê weke ku wê bidomê. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê şerê halpa wê weke şerekê giring ku wê di wê temenê de wê bandûra asûr bi serketina wê re wê mazin bikê û wê ew wê serwer bikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ew bi wê re wê were dîtin.

Bi wê re asûr xweseriya keyeniyên li herêmê ji holê hat rakir û parastgeha **Tûşanê** ku Herêma Jorîn a Dîcleyê digire dest/nava xwe hat avakirin û Kummuh jî girêdayî vê parêzgehê bû. Hemû keyenî wê bi awayekê wê weke keyeniyên wê parastgehê bin. Bajarê Aramî Hedatu yê li rojhilatê Firatê veguherî navenda parêzgehê û di nava wê de qesra

asûriyan hat avakirin. Di demên paşîn de, kesayetên navdar ên herêmê bi beşdarbûna di hevbendiya ku ew ji hêla Frîgiyan û Tabal ve di bin serokatîya Muşkili Mîta (padîşahê Frîgiyan Mîdas) de ku her diçe bi hêztir bû, dest bi hevkarîyê kirin ji bo berxwedana li dijî Împeratoriya Asûrî. Sargon II. di sala 718 b.z., 715 b.z., 714 b.z. û 705 b.z. de di seferên xwe de gelek hewl da ku nîzama kevin vegerîne û di hê dîtin ku herêm di sala 708 berî zayînê de dîsa ketiye bin kontrola Asûriyan.

Asûr dema key Sargon II. Kummuh girt, ji bo ku çareserîyeke mayînde pêş bixe, mîna ku li gelek herêmên împaratoriye kir, hemû gelên bajêr neçar kir ku koçî Başûrê Mezopotamyayê bikin û bû sedem ku demografiya herêmê bê guhertin. Li şûna mirovên ku derketin, ew li Kummuh Semîten bi eslê xwe Babîlî ku wî ji başûr anîbûn bi cih kir. Gelê Kummuhê ku bi eslê xwe hûrîyî û an mitannîyî ne, di nava Asûriyan de wê bi wê yekê wê weke winda bûne.

Bi qelsbûna Asûr re, herêmê firsend dît ku serbixwe tevbigere an jî kete bin bandûra dewletên cûrbecûr yê bi eslê xwe Anatolyayê. Dema ku Frîgiyan û dewletên din ên Anatolyayê ku di dawîya sedsala 8. beriya zayînê û destpêka sedsala 7. de ji ber hêrîşên Kimmerîyan qels bûne, ji Asûriyan alîkariyê xwestin, herêm dîsa ket bin bandûra Asûriyan. Kummuh dema ku Assur di hê hilweşandin ji berçav bi hebûn û bandûra xwe wek winda dibe. Lê ew bi awayekê wê li herêmê wê hebûna xwe weke bi keyeni lê ne bi bandûr û serwerî wê bidomênê. Paytexta Asûriyan Nînova di sala 3000 b.z. de hatiye avakirin. Piştî hilweşîna wê di sala 612an de, bermahiyên artêşa Asûrî û piştgirên wan ên Misrî pêşî vekîşîyan Harranê û piştî jî ber bi rojavayê çemê Feratê ve vekîşîyan û li derdora Kumuhê bi cih bûn. Babîliyan jî li pey wan ketin û Kummuh, yanî Samsat girtin. Di wê demê de babîli ne bi tenê bûn. Wê bi medan re bin û wê bi medan re wê herêmê wê dîsa wê bigirin. Ji ber vê yekê li herêmê demografiyê keke kozmopolît a ji hûrî, mitanni, Babîl, med, Misir û Asûrî derket holê. Paşê wê pers û girêkî û an yûnanî jî li vê zêde bibin.

Çavkaniyên di derbarê herêmê de wê bidina diyarkirin ku wê ji wê demê û pê de wê di rengekê de wê weke ku wê demek nû wê bi serwerîya med re wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê împaratoriya med wê li şûna ya asûrî wê bigirê. Wê di wê demê de wê di nava wê de wê hêzên weke babîli wê weke hevalbendên wê bin û wê di rengekê de wê bi wê re wê tevbigerihi.

Medî wê dema ku em li rewşa wan ya bi keyeni binerê wê heta demên destpêka mitannî wê çavkani wê hebin ku wê weke ku wê bidina

nişandin ku wê di rengekê de wê weke keyeniyekê li herêmê wê bijin. Piştî wê di rengekê de wê hin bi hin wê li herêmê wê bi awayekê wê pêşkevin. Di wê demê de wê li herêmê wê keyeniyên di bin sêwana mannaea de wê berhev bibin wê di rengekê de wê di bin serwerîya asûr de wê demekê wê bijin. Ew wê navande wan wê herêmên li dora gola urmiyê bin.

Piştî wê di rengekê de wê ev wê di şêwayekê de wê li herêmê wê serwer bin. Di çavkaniyan de wê bide diyarkirin ku wê di rengekê de wê, keyê weke pêşî wê med wê weke temenê wê yê imparatori ku wê bide avêtin wê dioces wê di rengekê de wê ji aşîrek mannaea bê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê piştî wê hin bi hin wê bi çêkirina navenda xwe weke akbatanan û piştî wê di şêwayekê de wê derkeve li holê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare mediya wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li gorî çavkaniyan wê were diyarkirin ku wê di rengekê de wê ji du deveran wê dest bi tekoşîna bilinbûna weke hêzekê wê bikê. Yek wê ji quntarên rêza çîyayên zagrosan wê di rengekê de wê bikê. Wê keyeniyên weke elippî wê di rengekê de wê di demê de wê, di wê çerçoveyê de wê cih bigirin. Piştî wê di rengekê de wê êdî wê li herêmêên rojhilatê kurdistanê iroyin wê, di şêwayekê de wê were dîtin ku ew wê di wê temenê de wê bikê ku ew xwe di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Wê piştî wê çavkani didina diyarkirin ku wê medî wê koalisyonek mazin wê avabikin bi hemû keyeniyên mannaea wê bikina nava wê û di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê xwe weke hêzekê êdî wê hin bi hin wê pêşbixin.

Medî wê di rengekê de wê piştî ku wê di wê demê de wê herêmên mannaea wê bikina bin sehête wê bandûra asûr wê li herêmê wê di rengekê de wê kêmtir bikin. Di wê temenê de wê pêşîya wê bigirin ku ew karibê xwe li herêmê bide labitandin. Di şêwayekê de wê li herêmê wê hêza xwe wê hin bi hin wê bi wê yekê wê xort bikê.

Li gorî çavkaniyên demên kevnera ên weke bi çavkaniyên herodot û hwd re ku ew di dîroka xwe de dihênê ser ziman de wê bahsa med wê di wê demê de wê di destpêkê de wê bi çar keyên wê yên mazin ku wê li dûv hev wê werin û wê di rengekê de wê med wê weke imparatoriyeke wê mazin bikin wê bikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê dioces wê weke keyê pêşî ku ew wê di wê temenê de wê sazûmanak rêxistinî a xort û kûr wê avabikê û wê di wê temenê de wê bi wê re wê bibê. Li gorî gelek çavkaniyên herêmî wê asûr wê gelek caran wê bikê ku ew xwe bigihênê dioces. Lê

nekariya ku wê bikê. Dioces wê qasra xwe wê li deverê bilind wê çêbikê û wê li her car aliyên wê, wê niştêcihên bi hêz ku ew dikarin weke hêzekê mazin ji her aliyê ve wê dema ku wê ji wan aliyan ve hêrîş bibin ku ew bên parastin wê avabikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, piştî wê di şêwayekê de wê, di nava keyeniyên herêmê de wê tûrek têtikiliyan wê bi rêxistinek weke ya hemdem a ku wê bi keyên payamnêr ku ew bihêz re wê biafirênê. Di wê temenê de wê bi demê re wê ew wê hêza xwe wê temenê wê biafirênê.

Piştî wê di rengekê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê bi zêdeyê wê weke keyekê zêde bi bandûr wê kyaxares w derkeve li pêş, piştî dioces. Di wê demê de wê ew wê, weke keyekê mazin ku wê hêza herêmê wê bikê yek û wê bi tememî wê bandûra asûr wê bişikênê û wê serîya imparatoriya med wê avabikê. Wê di wê temenê de wê hemû keyeniyên herêmê wê ji nûve wê jibin wasaliyê wê derxê û wê bide avakirin. Di wê temenê de wê herêmên berê ên hûrî û mitanni wê jinûve wê bindestbikê. Di dewama wê de wê di rengekê de wê dikarê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare imparatoriya med û serwerîya wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Medî wê piştî wê êdî wê bi tememî wê dema ku wê li dora 612an wê dawiyê li navenda asûr ninowa wê werênin û pê de wê asûr wê ji dika dîrokê wê êdî wê hin bi hin wê herê.

Piştî wê demek nû wê bi serwerî û serdestîya imparatoriya med re wê di şêwayekê de wê li herêmê wê di dewama wê de wê were dîtin ku wê pêşkeve.

Di wê demê de wê med wê bi hevalbendên xwe re wê li herêmê wê weke hêzek mazin wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Medî wê di wê demê de wê bi hêza wan re wê, serwerîya xwe li herêmê wê avabikin û wê heta herêmên anatolya ên keyeniyên cihêmn hittitan wê werin. Di wê demê de wê di rengekê de wê serwerîya wan wê di rengekê de wê bibê. Piştî şikandina asûr wê keyeniyên herêmê wê êdî wê weke bi xwezayî wê ji bin wê wasaliyê wê derkevin û wê di rengekê de wê êdî wê bi serê xwe wê bimênin. Lê di wê demê de wê hêrîşên iskitiyan û kimmeriyan wê li herêmê wê bibin û wê talanê wê bikin. Di wê demê de

wê ev jî wê li gorî ku wê were gotin wê med û an keyê med kyaxares wê wan bişikênê. Vegotinek bi wê rengê dihê ser ziman ku wê keyê med wê wan vexwênê dewetiyekê ku ew wan hemûyan serxoş dikê û wê piştî wê sserek û keyên wan di şûr de wê derbas bikê. Piştî wê seferên ku ew li hemberî wan li dar dixê wê iskitiyan wê di rengekê de wê êdî wê bi wê re wê weke ku wê bişikênê.

Herodot wê dema vî keyê med wê weke demek mazin û ku ew wê di dema wî de wê bi tememî wê weke asûr wê were şikandin wê di rengekê de wê weke bi gotin bikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê ew şerê navdar ê ku wê weke di dîrokê de wê weke şerê nava medya û lidya ku wê li keviya çemê sor û an halys'ê wê bibê wê dîsa wê weke ku wê li gorî çavkaniyan wê bide diyarkirin wê li ser komek iskiti ku wê xwe bi sipêrênina keyê lidya û ew wê wan radest nekê û pê de wê keyê med wê li lê şer vekê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê piştî wê were gotin ku ev şer wê di rengekê de wê li dora 5 salan wê di nava hêzên wan de wê bidomê. Di rojekê ku wê heyv wê dakeve pêşîya rojê di nivê rojê de wê ev wê weke nişanaka ku wê yazdanên wan li wan bi hêrs bûna ku ew bi hev re şer dikin û êdî wê piştî wê aşîtiyekê wê di nava xwe de wê di rengekê de wê weke ku wê bikin.

Ev aşîti wê di rengekê de wê li gorî ku wê were ser ziman wê li dora 585an de wê bê kirin. Di wê demê de wê piştî wê êdî wê peymana aşîtiyê wê di nava med û lidya de wê were kirin û wê weke nişanaka wê peymana aşîtiyê wê di rengekê de wê keça keyê lidya ê bi navê aliyette wê di wê demê de wê bi kûrê keyê med ê demê astiyeges re wê bizewicê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê piştî wê hevalbendî wê di nava wan de wê di rengekê de wê li ser wê di şêwayekê de wê bidomê. Demek aşîtiyê wê piştî wê di nava wan de wê di şêwayekê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê destpê bikê û wê were hanin li ser ziman.

Di derbarê dema keyê med kyaxares de wê gelek vegotin û haninên ser ziman wê hebin. Wê dema ku wê ji wî wê were bahskirin wê weke keyekê zêde bi hêz û mazin wê ji wî wê were bahskirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê didewama wê de wê bahsa wî bikê.

Di wê temenê de wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê ev keyê medî wê di şêwayekê de wê xwediyê hêzek mazin bê. Wê di wê temenê de wê minaq wê dema ku wê bahsa şerê wî yê bi iskitiyan re wê were kirin wê di demek kin de wê piştî ku wê karibê wê artişekê bide avakirin wê weke aliyekê ku wê dîrokzan bi hayirmayî wê

di rengekê de wê bi wê ji wî bahsbikin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wî re wê were hanin li ser ziman. Di wê demê de wê ji aliyekê ve wê bi hêzên iskitiyan ên talanker re wê şer bikê û wê li hemberî hêzên asûr wê stretejiyan wê pêşbixê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê xwe bi hêz û siyane xwe wê di rengekê de wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê medi wê di wê demê de wê weke hêzek mazin wê pêşkeve. Di wê demê de wê mannaea wê weke herêmek medya wê piştire wê bibê. Wê, di nava wê konferesyona wê de wê di rengekê de wê cih bigirin. Di wê temen de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê medî wê piştî wê li herêmen li dorê ên qafqasya jî wê serwer bibin. Wê herêmen mesopotamya û heta anatolya wê serwer bibin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di şewayekê pergali û sazûmanî ê konfedereli de wê were dîtin k ew wê di şewayekê de wê xwe di rengekê de wê bi rêxistin bikê. Di wê temenê de wê imparatoriya medya wê ne di rengekê weke ya ji navendek wê weke imparatoriye piştire ku wê werina rêvebirin wê bibê bê.

Lê di rengekê de wê çendî wê ji binî ve wê weke konfedeliyekê bê wê ji ser ve jî wê weke xwediyê qasrek serokati û an key a ku ew hemûyan di gotinekê de dikê yek. Di wê temenê de wê di dîmenekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Sazûmana pergale civakî a mediya wê di rengekê de wê di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê ne di yek awayê de bê. Wê di rengekê de wê, di nava wê de wê, komên cihê wê hebin û ew wê weke xosletên xwe wê bi xweserî wê biparêzên. Ev xosletê rêveberiyê wê di rengekê de wê di dema imparatoriya mitanni de jî wê di şewayekê de wê rastî dîmenekê wê were. Minaq wê dema ku wê asûr wê di şerê halpa de wê hêrîş bikê wê piştî serkevtina wê û pê de wê ya ku wê ew wê bikê wê dawîyê li wê xweseriya keyeniyên herêmen ku ew wê werênê bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê di wê temenê de wê weke nişanayekê wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Keyeniyên herêmen wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Wê ji bakûr û başûrê mesopotamya wê keyeniyên kurdistanî wê hebin. Wê dema ku wê minaq wê kummuhê wê di rengekê de wê bindest bikê wê ji wê aşîrên ku ew dide goçberkiir wê

di rengekê de wê bi ber başûrê mesopotamya ve wê herin. Di wê temenê de wê ber ku wê çavkaniyên wan ên ku ew dikarin xwe li wan bigirin û bi wan re bijin wê ji heman kok û awayê wê bi wê re wê hebin.

Armanca wê goçberkirinê zayifkirina hêza keyeniyê bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê keyeniya kummuhê wê di şêwayekê de wê piştî wê jî wê bi xalkên li herêmê ên di wê de weke kurd û an mitrayî, û komên din wê di wê de wê bijin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Axlabe jî aşîrên ku ew dihên goçberkirin ên weke yên raperîvan bûn. Bo ku ew di wê nûqteyê de ew pêşîya raparînên nû bigirê wê di rengekê de wê ew wê bikê. Lê wê dîsa wê girseyek mazin a civakî wê li herêmê wê hebûna xwe wê didewama wê de wê weke ku wê biparêzê. Di dewama wê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê keyeniyên herêmê wê xwe di rengekê de wê bidina domandin. Lê wê di rengekê de wê di bin wasaliya asûr de wê bibin.

Medî cara yekem di bin keyê Asûrî de derketin di nivîsên serdema Şalmaneserê III (858-824 b.z.) de bi navê "Mada" hatine tomarkirin. Navê niha yê Med bi peyva Yewnaniya kevn Mêdos (Μήδος) bikarhani. Asûriyan ji xwe re wekî "welatê Medyayê", *'Kurmada'*, Mata an Manda bi nav dikirin, lê Babîliyan ji wan re digotin Ummān-manda.

Wisa dihê hizirkirin ku di dawîya hezarsala II. berî zayînê de êlên medî li herêma rojhilatê kurdistanê derketine û bi belavbûna van êlan di salên paşerojê de sînorên Medyayê di heyama çend sedsalan de hatine guhertin. Her çendî dihê gotin ku êl û aşîrên medî bi kêmanî ji sedsalên 12 an 11-an berî zayînê li rojava û bakurê rojavayê Îranê û an rojhilatê kurdistanê hebûne jî, bandûra wan li van herêman ji nîvê duyemîn ê sedsala 8-an berî zayînê dest pê dike.

Kêmbûna Împaratoriya Aşûriyan, piştî serdema wê ya serdest li rojhilatê kurdistanê û herêmên din ên Îranê, rojhilatê Anatoliya û herêmên Kafkasyayê, valahiya hêzê li Rojhilata Nêzîk afirand ku bû sedem ku gelên din li herêmê bibin desthilatdar. Ev jî ji ber vê yekê hêsan bû ku keyeniyên kevnar ên wekî qasîtî, hûrî, Elam û hwd, hêza serdest li med û Babîl li rojava jî di serdemek lawaziyek cidî re derbas bûn. Lêkolîna çavkaniyên nivîsê yên li herêmê nîşan dide ku di serdema Împaratoriya Asûriyan de, herêma Medyayê û rojhilatê kurdistanê vê herêmê bi gelên medîaxêv niştecih bûne û pir zêde bûne.

Weke ku dihê zanîn beriya desthilatdariya Medya li herêmen rojhilatê kurdistana roja me çalakiyên ramyarî yên civakên Elam, Manna, Asûrî û Urartuyan û an keyeniyên wek vaspurakan dihên dîtin. Keyeniyên weke vaspurakan wê li herêmen kurdistana roja me a bakûr weke ji gola wanê û heta ya urmiyê wê herêmen manna wê di wê navberê de bin û wê herêmen weke azerbeycan û gurgistan roja me jî wê di nava serweriya wan de bê. Weke herêmen bi herêmen weke mirgehan wê xwe bi rêxistin bikin û wê dîmenekê kantoni ku wê ji wê re wê bi gotina "gavar" wê were gotin û hwd re wê bibin. Navê Vaspurakan bi eslê xwe avêstayî û kurdistanî ye. Bi wê yekê bi çavkaniya zimanên iranîxêvî dikare wê bîne ser ziman. Ew bi peyva ji zimanê avêsta vâspuhr ve girêdayî ye, ku tê wateya "mezin, waris, mîr". Lê ev rengê wê weke bi gotina zimanê kevn (avêsta) jî wê di rengekê de wê di tîgîna zimanê avêstayî de wê weke xwediyê temenekê fahmkirinê bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Li ser cih û çalakiyên eşîrên medî di van civakan de û beriya avabûna dewleta med di dawiya sedsala 7'an a beriya zayînê de, nêrînên cûrbecûr û rojane hene. Li gorî nêrîne Herzfeld çîna serdest "civakên medî" bûn, lê civak "xweser" bûn, li gorî dîtîneke din ku Grantovsky diyar dikê hem çîna serdest û hem jî hêmanên sereke yên nîfûsê medî bûn.

Ji sedsala 10'an berî zayînê heya dawiya sedsala 7'an berî zayînê, beşên rojavayî yên Medyayê ketin bin serweriya împatoriya berfireh a Asûrî, ku navenda wê li bakûrê Mezopotamyayê ye, ku wê li rojava heta hin deverên rojhilatê kurdistanê li rojhilat, û ji bakûrê Nîvgirava Erebbî heya Misrê dirêj bû. Wusa dihê hizirkirin ku di van deman de Medya li hember hêrîşên Îskît û Kimmerîyan jî herêmen parastine.

Ji sedsala 9'an a berî zayînê û pê de, Asûriyan bi rêkûpêk herêmen rojhilatê kurdistanê û an bakur-rojavayê Îranê a roja me ku wê demê gelek keyeniyên piçûk tê de bûn, talan dikirin. Ji ber vê sedemê serhildanên herêmi derketin. Rola Medan li herêmen di sedsalên 9 û 8'an de pir zêde bû û di sedsala 7'an de hemû rojhilatê kurdistanê û hin herêmen pê re wek Medya hatin binavkirin.

Di metnên Asûrî de cara yekem behsa Med di sedsala 8'an a berî zayînê de dihê. Behsa sala 834'an a berî zayînê dihê kirin, dema ku Şalmaneser III (858-824 b.z) Namrî dagir kir. Dema ku Asûriyan hêrîşa xwe ya li ser konfederasyona eşîran a bi navê Parsûa qedandin, ji welatên Medyayê derbasî Deştê Hemedanê bûn. Şamşî-Adad V (823-811 b.z.) piştî ku hêrîşa Urartûyan rawestand, li dijî heşîrên Medyayê çalakî û an sefer pêk

hanî. Piştî girtina Gizilbunda di sala 815an de, Asûrî ber bi Sagbita, bajarê serekê Medya Hanaşiruka, meşyan. Li gorî nivîsa asûriyan, di vê seferê de gelek Med hatin kuştin û girtin û bi sadan wargehên li derdorê, Sagbita jî di nav de, hatin hilweşandin. Di serdema Adad-nirari III. (811-783 b.z.) de seferên ser axa Medyayê hatin kirin, lê tu serketinek girîng bi dest nexist.

Piştî demeke bêaramiya ramiyarî ya ku ji aliyê Asûriyan ve hat jiyîn, Tiglath-Pileser III. ewilî bac danî ser Medya û dû re jî ber bi deverên herî dûr ên welatê Medyayê ve pêş ket. Di vê hemleyê de gelek Medî sirgûnî rojavayê kurdistanê ê roja me û Sameryayê hatin kirin û gelek kesên ji van herêman li herêmên Medyayê hatin bicihkirin. Di serdema Sargon II. de, beriya zayînê di sala 716an de, rojavayê Medyayê hatiye girtin û li wir parêzgehek hatiye avakirin. Li gorî nivîsarên Asûriyan Sargon II. di heman salê de ji 28 keyên bajarên Medyayê baca distîne û di dema sefera xwe ya sala 713 beriya zayînê de ji 45 keyên bajaran jî bac standiya.

Di dema tekoşîna Sargon II. û Sennaherîb a bi Babîliyan re, bandûra Asûriyan a li erdnîgariya mediya dest pê kir ku ew êdî kêmbû û bandûra Kimmerî û Îskîtiyan ku ji bakur dihatin xuya bû. Di serdema keyê Asûriyan Esarhaddon de seferek ber bi mannaea-mediya ve hat destpêkirin û her çend li dijî Îskît û hin eşîrên Medyayê serketin bi dest ketibe jî, ev serketin ne mayînde bûn. Di heman salê de keyeniyên Med û Mannaiyan, bi Kimmeriyan û Îskîtiyan re tîfaqek çêkir û li dijî Asûriyan serhildanek da destpêkirin. Lê medi ji wan ne xweş bûn. Ber vê yekê wê bi wê tifaqê wê derfeta şikandina wan wê bidest bixin. Di wê demê de dibê ku wê, piştî wê, ev kom wê li herêmê wê hêrîşên wan bîn şekinandin. Lê asûrî ji wê nexweş bû. Dema ku wê asûr seferek li ser axa med û mannaea li darxist ev kom jî di bin femandariya serbazên medî de hinek ji wan ketin şer.

Di wê demê de wê medi wê di rengekê de wê hin bi hin wê li başûr û bakûrê mesopotamya û an kurdistanê wê, derkevin li pêş. Keyeniyên herêmê wê di rengekê de wê rabin ser pîyan. Gelên kurdistanîaxêw wê di wê demê de wê hin bi hin wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê, bi wê çerçoveyê de wê karibê wê berfireh wê werênê ser ziman. Mannaean jî, med jî û gelek keyeniyên herêmê ên bakûrê mesopotamya jî wê weke ji gelên kurdistanîaxêw bin.

Di dewama wê d ewê dikarê wê werênê ser ziman ku medî wê piştî wê di rengekê de wê, weke civakek kurdistanîaxêw wê derkevina li pêş. Di

wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bin.

Lê di hê gotin ku nav û dîrokên ku Heredot dane, li gorî çavkaniyên Rojhilata Nêzîk nabin. Dema ku Kyaxeres û Astyages di çavkaniyên kevnar ên gihîştî de têne behs kirin, Deioces û Fraortis nehatine gotin. Li gor xebera Herodot, Deioces şeş eşîrên Medya kirine yek û keyeniya Medyayê ava kirine. Paytexta keyeniyê ku piştî ku Asûrî piştî mirina Sargon II qels bûn, li Ekbatana hate avakirin. Akbatana wê piştî wê di nava civakên **kurdistanîaxêv** de wê derkeve li pêş. Bi qelsbûna Asûriyan re, Deioces bi Manna û Ûrartûyan re îttîfaqek çêkir û dest bi tevgerê dagirkirinê û an rizgarkirina deverên di bin destê asûr de bûn kir û axa rojhilatê kurdistanê a iroyin û Azerbaycanê iroyin bi dest xist. Ev ax û herêm wê bi xwezayî wê weke axên di nava sînorê serwerîya keyeniyên mannayîyan de bin. Di wê demê de wê mannayî jî wê weke gel û an xalkên kurdistanîaxêv bin.

Piştî desthilatdariya Deioces a 53 salî, kurê wî Fraortis (li gorî hin nêrînan di çavkaniyên Asûriyan de Kaştariti) dikeve şûna wî. Fraortis dest bi seferan li welatên rojhilatê kurdistanê û bi teybetî herêmen aliyê zagrosan sefer kir û eşîrên din ên medî û kurdistanîaxêv xistin bin desthilatdariya xwe. Wî gelek caran dest bi seferên leşkerî ên li dijî Asûriyan kir, lê keyê Asûriyan Aşûrbânîpal, ku bi Îskîtan re ket têkiliyê û xwest ku ew hevalbendiyekê çêbikê ku ew karibê li herêma di berjewendiyên xwe de bikarbênê. Li gorî hinek nerînan ev wê li dora salên 653 b.z. de wê pêk were.

Li gorî van çavkaniyan ku wê çendî wê weke têgînek ne hatibê piştrastkirin jî wê bê gotin ku wê keyê medî ku wê weke Kaştariti di hê bi navkirin wê bikujin. Ev di hê gotin ku wê weke keyekê medî di navbera key dioces û kyaxares de weke biji wê ji jê wê werina bahskirin û di nava keyê medî dioces û key Kyaxares de wê navberek bi wê rengê a weke ji keyekê din ê medî re wê bibê wê di rewşa xwe de wê weke rewşek ne zelaliyan jî wê bihawênê. Ber vê yekê wê di rewşa keyê medî weke Kaştariti di hê bi navkirin wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê gotin ku ew ne di wê rêza keyê mazin ê keyên medî de wê weke keyê jî bê wê carna ji jê wê were bahskirin. Di wê rewşê de wê dema ku wê bahsa kyaxares wê were kirin wê di renekê de wê weke ew kurê Kaştariti ji wî were bahskirin. Li gorî wê teoriyê wê pêwîst bê wê demê Kaştariti kûrê dioces bê û wê di wê navberê de wê weke cihekê xwe wê

di wê rêzîna keytiyê de wê bigirê di rewşa rêka keyên împaratoriya med de.

Di dewama wê de wê were gotin ku wê key Kaştariti û an Fraortis wê were kuştin û ev kuştin wê bê kirin malê iskitiyan. Li gorî wê piştî ew kuştin wê Îskîtan beşek ji keyênîyê med bindest bikin. Lê kurê Kaştariti û an Fraortis Kyaxares jî li beşa din hukum kir. Kyaxares ji bo heyfa xwe hilde, serokên Îskîtan vexwend şîvê, serxweş kir û paşê serjê kir. Piştî vê bûyerê Medya di bin serokatiya Kyaxares de dîsa desthilatdariya Asyayê kirin û bûn împaratoriya herî mezin a herê mê.

Nivîsarên Asûrî behsa hêrîşên keyê medî Kaştaritu yên li ser Asûryayê di bin serokatiya Esarhaddon de dikin. Serwerên Asûrî ji bo rewşên weha bi gelemperî li rêmildaran ku ew di çdibêjin û an yazdanên wan çî digotin ku rewşê binirxînin û wan arasteyî alîkariyê bikin. Esarhaddon ne xerîbê kirinên weha bû û gelek caran ji bo şîretan serî li şîretên rêmildaran da. Beriya ku biryar ji aliyê van şîretan ve bûn dayîn, heywan dihatin qurbankirin û piştîre bp peyamê li gorî rewşa cesedan dihatin şîrovekirin. Wê demê dê li ser van peyaman biryar bûne girtin. Di vê nimûneyê de, Esarhaddon ji bo rêberiyê serî li kahînek yazdanê rojê Shamash da. Tabletên ji sedsala 7-an b.z., bi piranî li Nînewayê hatine dîtin, gelek "daxwazên devkî", bi taybetî di derbarê Kaştaritu de vedibêjin. Pirsên ku ji Shamash re di dema van daxwazên şîretan de hatine kirin ev in ku gelo Kaştaritu ji bo Asûriyan xeternak e û gelo ew ê çend bajarên Asûriyan bi dest bixe. Kaştaritu ji serokekî din yê med ê mazin yê bi navê Mamitiarsu, alîkarî xwestibû ku hêrîşî bajarê Asûrî Kisshassu bike. Gotarek tomarkirî îdia dike ku Esarhaddon ditirse ku bajar ji Medan re wînda bibe. Kaştaritu jî plan kir ku bi Mannaecans û Saparda re hêrîşek li ser bajarê Kilman ê Asûriyan bike.

Li vir di mijare nav de wê di wê rengê de wê hinek rewşên weke ne diyarî wê hebin. Di wê nûqteyê de wê navê Kaştaritu weke keyekê med ku wî herêmen ber çiyayê zagrosan jî bi yekserî bidest xistina û serwerîya xwe li wan herêman bicihkiriya.

Hevalbendiya Kaştaritu ji ber nakokiyên navxweyî hate dabeş kirin, û seferên Kaştaritu ya li Asûriyan berî sala 673 b.z bi dawî bû. Hin eşîrên Îskît hêrîşên li ser Asûrî berdewam kirin. Eşîrên din ên Îskîtan, bi serokatiya Bartatua, hewl dan ku bi keça Esarhaddon re bizewicin da ku bi Esarhaddon re hevalbendiyek çêbikin. Weke rêyek ji bo bidawîkirina dijminatîyan didîtin ku ew karibin piştî wê li herê mê cih bigirin.. Eşîrên din ên Medya jî yên di îtîfaqa Kaştaritu de jî bi Asûriyan re aştî kirin.

Hemû agahiyên li ser wî ji Herodot hatine girtin. Li gorî wan Phraortes kurê Deioces bû û hemû eşîrên Medyayê di nav dewleteke yekbûyî de kir yek. Wî hemû civak û an gelên kurdistanîaxêv, Partî û netewên din ên kurdistanê kevnar jî bindest kir. Wî bîst û du salan (675-653 b.z) keyti kir, her çend hin lêkolîner texmîn dikin ku wî pêncî û sê salan, ji 678-625 berîya zayînê hukum kiriya. Phraortes bi gelemperî bi Kashtariti, serekê din ê Medyayê, tê nasîn, lê hin zanyar nasnameyek wusa gumanbar dibînin. Li vir ne zelaliya di nava navê Kashtariti û Phraortes wê bibê sedemên hinek şîroveyên din jî. Di wê warê şîroveyên ku wê herduyan ji hev wê weke keyên cihê ên med wê şîrovebikin jî wê bibin.

Di çavkaniyên asûr de wê navê Kashtariti wê weke bi nav û rengê weke keyekê medî ê zêde mazin û dijber wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê tîrsa asûr wê weke ku wê were dîtin û dîyarkirin wê zêde wê weke ku wê ji Kashtariti wê hebê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ji jê wê were bahskirin. Piştî wê bahsa seferên wî yên li hemberî asûr ku wî kirina û wî gelek deverên di bin destê asûr de wê ji wan standina wê bahsa wan wê were kirin.

Kashtariti wê yek ji keyên medî bê ku wê bandûra asûr wê li herêmên keyenîya elippî bê û deverên din ên zagros û her wusa gelek deverên din ên weke li ser keyeniyên di nava mannaea de wê bibin ku wê bide şikandin bê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di nava nivisarên asûr de jî wê weke dijberê mazin wê ji Kashtariti wê were bahskirin.

Kashtariti di hinek nivisarna de wê weke di rengekê keyekê bi serê xwe wê di rengekê de wê were diyarkirin. Lê di hinekan jî wê weke Phraortes bê wê were dîyarkirin. Intibaya giştî a ku wê, di wê temenê de wê were dîyarkirin bi gelemperî wê di de diyarkirin ku ew wê weke keyekê bi serê xwe ê cihê bê. An jî wê weke serokekê cihê ê med bê.

Bi gelemperî wê di wê demê de wê dema keyê medî Kashtariti wê di rengekê de wê zêde kişênê û wê di wê demê de wê li herêmê wê dewletek mazin wê avabikê. Di rengekê de wê piştî wî wek keyê Med Kyaxares wê di şewayekê de wê were ser taxt. Di wê temenê de wê kyaxares wê weke keyekê ku wê navê med wê li dîrokê wê mazin bikê wê ji wê were bahskirin. Wê sînorê mediya wê berfireh bikê û wê mediya wê weke imparastoriyek mazin a demê wê pêşbixê.

Di wê demê de wê li ser xwesteka bavê xwe ku ew wî dixwest ku ew asûr têkbibê wê bixabitê û wê imparastoriya asur ku ew demek dirê bû ku

ew sserwer bû wê li herêmê wê ew wê bişikênê. Wê piştî wê dema mediya wê bide destpêkirin.

Li gorî çavkaniyan wê piştî bavê kyaxares wê di rengekê de wê herêmên kurdistanê, iranê, qafqasya, û gelek herêmên asya wê di rengekê de wê di bin serwerîya imparatoriya med bixê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê imparatoriyeke wê avabikê. Medi wê di şewayê sazûmana xwe ya imparatori de wê hertimî wê bibinw mijare gotin û niqaşan. Ew wê di rengekê de wê weke imparatoriyeke ku wê ne navendî lê wê weke bi konfedereli wê avabikin û wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê sazûmanekê wê bênin. Di wê temenê de wê ev aliyê wan wê ji aliyekê ve wê weke ku wê bibê sedema wê ku ew wê bi wan re wê were niqaşkirin ku ew di rengekê de wê, bên lêpîrsîn ku ew weke imparatoriyeke derketina dîka dîrokê û an na.

Lê medi wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wan ê giring wê bi wê temenê wê imparatoriya xwe wê di şewayekê de wê mazin wê bi serwerîyeke wê avabikin. Di rengekê de wê, imparatoriya med wê di dema kyaxares de wê di rengekê de wê bi zêdeyî wê bahsa wê were kirin. Keyê med kyaxares wê di wê demê de wê bi aqadiyan babili û hwd re wê tifaqe wê çêbikê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê serwerîya xwe wê êdî wê bi wan re jî wê mazin bikê û wê bide diyarkirin. Piştî wê, şerê pênc-salan ê lîdya re wê êdî wê piştî wê çekirina peymanê aşîtiyê wê deriyê anatoliya wê bi awayekê bêşer wê ji medya re wê di rengekê de wê weke ku wê vebê.

Kyaxares bi eşîrên Medya yên cuda re hevalbendî çêkir, artêşa xwe organîze kir û dest bi seferên fethê kir. Kyaxares xwest Asûriyayê ku daxwaza herî mezin a Med û bavê wî Deyoces bû, hilweşîne. Ji ber ku asûriyan eziyet zor û zordarî li gelê Medya kirin. Di sala 612 berî zayînê de Medan Nînewa dorpêç kirin û Împaratoriya Asûrî hilweşandin. Hegemonyaya hezar salî ya Asûriyan bi dawî bû û li Mezopotamyayê serdemek bi dawî bû.

Piştî serkeftina medan, key Kyaxares serketinên xwe domandin û li beşekî mezin ji Mezopotamya, Anatolya, Kafkasya, iran û kurdistanê serdest bû. Li gor dîroknas Herodot di demên kevnare de gelên din ji Medan re Arî dihatin gotin.

Medan bi Lîdya û Babîliyên ku di heman demê de hebûn re hevalbendi kirin. Lê piştî seferên wî yên li hemberî iskitan ku wê hinek ji wan xxwe bi sipêrênina lîdya wê, piştî wê bi wan re wê bikeve şer de. Li ser wê şerekê ku wê weke pênc salan li keviya çemê halys û an sor wê dest pê

bikê di nava wan de. Piştî şerê pênc salan di navbera Lîdya û Medan de, Artêşa Medya ya di bin femandariya Kyaxares de ku ji bo dagirkirina Lîdyayê bi rê ketibû, di 28'ê gulana 585'an berî zayînê de ji aliyê Alyattes II ve piştî wê demê ketin nava levkirinekê. Levkirin jî wê xwediyê dîrokek balkêş bê. Li gorî wê di wê demê de wê girtina rojê bi heyvê bibê û wê ev wê weke di nivê rojê de wê bibê reş û ew wê weke nexweşîya yazdanên wan ku ew ji ber şerkirina wan a bi hev re bê. Ber vê yekê wê êdî wê bi hev re wê aşîtiyekê wê çêbikkin. Li nêzî çemê sor bi artêşa Lîdyayê ya di bin femandariya Alyattes de rû bi rû maye. Wekî ku filozofê Yewnanî Thales pêşbînî kiribû, rojgirtinek (Thales Eclipse) li meydana şer qewimî. Ji bo ku aşitiyê xurt bike, Aryenis, xwûşka keyê Lîdyayê (li gorî hinek şiroveya weke keça wî jî dihê diyarkirin), bi Astyagesê kurê Kyaxares re zewicî û piştî wê bi çend salan piştî mirina bavê xwe, Astyages çû ser textê Medan wek key û bû keyê hemû mediya.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê demê kyaxares wê di şewayekê de wê piştî wê di rengekê de wê weke demek ku wê di wê de wê imparatoriya med wê mazinbûna xwe wê weke ku wê bigihênê zirweya wê. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wek keyê dawî yê Medya Astyages, wê li hemberê keyê pers kiros wê bê gotin ku wê binkeve bû. Ew ji aliyê kiros ve wek hate têkbirin. Li gorî Hêrodotus, yê ku çîrokên Harpagîdan (ji dîndana serleşkerê Mediya Harpagus) li Lîkyayê dişopîne, Kîros ji aliyê serleşkerê Mediya Harpagus ve li dijî Astyages serhildanê kir. Di encamê de Kiroş bû serokê Persên ku dixwestin ji desthilatdariya Medan xilas bibin.

Di du nivîsên keyê Babilê Nabonîdos de ev rewş weha dihê gotin; berî zayînê di salên 553-552 an de, Kiroşê keyê Anzanê, vasalê Astyagê, keyê Medyayê, li dijî keyê xwe şer îlan kir. Berî zayînê di salên 550-49an de artêşa Astyag li dijî wî sefer kir û Kiroş di şer de bi ser ket. Astyag hate girtin û radeştî Kiroş hat kirin.

Çavkaniyên klasîk ên têkoşîna di navbera Astyages û kiros de wê ji şamê Nicolaus û Marcus Justin bin. Li gorî van herdu çavkaniyan bi giştî sê şer qewimîn. Leşkerê Persan bi serokatîya Kiroş du caran hate bişikenandin û di şerê sêyem de jî leşkerê Persan li çiyayên nêzîk Pasargadê li hember Astyages bi ser ket. Piştî têkçûna keyê med, welatê Medyayê bû parêzgehek girîng û wek satrapiyan ji aliyê dewletên serdest ên li pey hev ve hatin birêvebirin.

Lê hinek çavkaniyên wê demê wê dema ku wê bahsa têkiliya keyê med û kiros di wê demê de wê bikin wê hinekê wê weke mijarek zêde tevlihev wê pênamebikin û wê werênina ser ziman. Li gorî şîroveyên plutarch wê di rengekê de wê were dîtin ku wê ku wê kiros wê ji dundana astiyeges bê. Wê di wê demê de wê dayika kiros mandene wê keça keyê medî bê. Piştî vegotinek weke ku wê rojekê keyê medî wê, di xewnê de wê bibînê ku wê ew keça wî û zûryeta wê dawiyê li desthilata wî werênê ew wê li ser gotina rêmildaran wê ji medya wê dûrbikê. Piştî wê bi keyê anşanê weke kombyses re wê bizewicênê. Piştî wê ji wê kiros dibê.

Di wê demê de wê di dewama wê de wê were gotin ku wê di wê temenê de wê, êdî wê, dema ku wê bahsa generalê med harpagus wê were kirin wê di wê temenê de ew wê weke li pey tolê bê wê di rengekê de wê ji wî were bahskirin. Di wê demê de wê piştî wê, di rengekê de wê dema ku wê, kiros wê bibê ew wê, keyê med wê vê zaroyê wê bide harpagus ku ew wî bibê û bikujê. Lê ew wê nakê. Wî radestî şivanekê dikê. Piştî ku keyê med mijarê fêr dibê û wê kûrê harpagus wê bikujê. Piştî wê di rengekê de wê êdî wê piştî wê ew wê, li ser wê tola xwe wê keyê mediya li hemberê wî raperînekê wê bide organizekirin.

Di wê temenê de wê piştî wê êdî wê şerê ku wê bi wê yekê wê were kirin û wê di wê de wê bahsa têkçûna keyê med astiyeges wê di rengekê de wê gelek vegotinên cihê wê ser wê hebin. Yek ji wan wê di wê temenê de bê ku wê di nava çavkaniyên dîroknivîsên wê demê de wê were ser ziman wê bê gotin ku wê di rengekê de wê, astiyeg wê piştî wê têkçûna ku wê li hemberî kiros bi alikariya generalê xwe harpagus wê bijî wê piştî wî wê ji wê bijî.

Ber ku wê, weke keyê yekana ku wê kariba bi gotina wî med were rêvebirin. Di wê demê de wê ew wê li qasrê wê weke kiu ew wê mediya rêve dibê wê di rengekê de wê werê birin li qasrê. Ber ku kiros jî û harpagus jî dizani ku ew nebê wê nikaribin serwerîya mediya bi dest bixin. Piştî wê di rengekê de wê weke ku wê ew mediya rêve dibê û wê di aslê xwe de wê kiros û harpagus wê rêvebibê. Di wê temenê de wê heta ku wê hemû mediya wê bikina bin sehêta xwe de. Di wê demê de wê piştî wê, li gorî ku wê di dewama wê de wê bi vegotinî wê were gotin ku ew wê, kiros denezênê ku ew weke ji dundana keyê med dihê û wê di wê demê de wê ser taxt wê werê û rûnihê. piştî wê êdî wê weke ku wê mediya ew rêvebibê wê bibê.

Ev wê weke komployekê wê di rengekê de wê li ser werê mediya wê di rengekê de wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê, mediya wê di

rengêkê de wê hin bi hin wê weke ku wê bi ya ku ew dihê hanin li serê wê êdî wê weke dest bigûharênê. Piştî wê êdî ku wê dema ku wê kiros bi alikariya harpagus ku wê bi tememî hemû herêmên med û keyeniyên wê kiros xwe biwan bide herêkirin êdî wê di rengêkê de wê piştî wê, denezendina mirina astiyeg wê denezênin. Lê dîsa wê gelek keyeni wê serî hildin li hemberî kiros. Heta ku wê lîdya bixwe jî wê li dijî wê rewşa weke komploya hatî serê astigeg wê artişên xwe bide ajotin li ser mediya. Lê kiros û bi teybetî bo wî harpagus bergirên baş girtina. piştî wê, êdî wê seferên li anatolya jî ku wê weke seferên persan wê werina diyarkirin û wê harpagus wê li ser serê wê weke generalê yekem bê wê bên kirin. Ev wê bo tesiskirina serwerîya xwe bê.

Medi wê piştî wê jî wê weke awayekê ku wê navê wan wê weke bimênê û wê gelek demên desthilatiya piştî a persan wê weke bi navê med wê were dîyarkirin jî wê hinekê jî wê weke ku wê sedemên wê di wê temenê de wê bi wê ve wê girêdayî bin. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengêkê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengêkê de wê di şewayekê de wê werênê ser ziman bê.

Piştî wê demê jî ku wê çendî wê gelek dîrokzan wê bahsa rûxisina rastî a mediya wê li dora 550î wê denezênin û wê werênina ser ziman jî weke nerinek hevbeş jî wê, piştî wê di rengêkê de wê bahsa mediya kirinê di wê temenê de wê weke rewşekê wê bibê. Di wê temenê de wê weke kku wê bi berdewamî wê di rengêkê de wê weke mediya bi berdewamî wê ser taxt bê wê di rengêkê de wê di şewayekê de wê bahsa wê were kirin. Kurd wê dema ku wê şîrovevê dikin wê weke rewşeka komploya hatî hanin li serê keyê med astiyeg wê weke domandina wê jî wê di rengêkê de wê ji aliyekê ve wê weke bidomênin. Di wê temenê de wê ber ku wê heta ku ew wê bi wê rengê wê were domandin wê di rengêkê de wê medi wê xwe bi wê ve wê girêdayî bibinin û wê weke desthilatiya med wê li dora wê bicivin. Ji xwe ya ku wê piştî wê di rengêkê de wê di şewayekê de wê bibê jî wê weke ku wê ew bê. Nexwe wê ti kesekê ku wê karibê wê median bikê bingotina xwe û di rengêkê de bi rêve bibê wê weke ku wê nebê.

Di wê temenê de wê di rengêkê de wê di şewayekê de wê karibê wê di rengêkê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê dimandina gotina navê mediya wê bo desthilatiyên piştî wê dihên jî wê di rengêkê de wê di aslê xwe de wê, pêşîya raperînên ku wê piştî wê li hemberî rêveberîya piştî ya astiyeg ku wê werê kirin wê pêşîya wê nikaribê were girtin. Di wê

temenê de wê di rengekê de wê piştî wê direngê de wê medî wê fahmbikin ku ew ew rastî xiyaneta harpagus hatina. Di wê temenê de wê di rengekê de wê mijare wê her demê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê werênina ser ziman.

Medî wê piştî wê direngê de wê navê wan wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li dîrokê wê bimênê. Ber ku wê di dema keyê med kyaxares û kûrê wî astiyeg de wê imparatoriyeke wê bê avakirin û ew wê piştî wê jî wê xwe di rengekê de wê bi wê sazûmana wê ya imparatori wê xwe bide domandin. Pers wê bi kiros re wê bi awayekê wê li ser wê sazûmanê wê di rengekê de wê weke ku wê rûnihin. Wê tenê wê weke çendî ku wê weke şerekê dijberî wê bahsa wê were kirin ku wê di nava artişên astiyeg û kiros de wê bibin wê bahsa wê were kirin jî lê rewş wê hertimî wê weke direngê derbeyek ku wê li qasrê wê weke ku wê li ser taxt wê were kirin wê di dîmenekê de wê xwe di şêwayekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengek de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din jî bê ku wê karibê wê piştî wê werênê ser ziman ku wê piştî têkçûna astiyeg jî wê piştî wê weke ku ew welêt rêvedibê wê birina li qasrê û di wê de dilgirtina wî û li ser wê re kiros û harpagus ku ew rêveberiyê dihildina li dest wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê bi wê yekê wê weke rewşek komplowarî ku wê di şêwayekê de wê weke ku wê were diyarkirin jî bê.

Gelê Medî bi zimanê Medyayî, zimanekî kevnar ê kurdistanî diaxivîn. "Geographica (Erdnîgariya)" Strabon (ku di destpêka sedsala yekê de hatiye temamkirin) behsa nêzîkbûna zimanê mediya bi zimanên din ên kurdistanî û îranî dike. "Navê Ariana li Îranê û beşek ji Medyayê, li bakur jî ji Baktriyan û Sogdîyan re derbas dibe; ji ber ku ew bi ferq û cudahiyan hindik hema hema bi heman zimanî diaxivin".

Tu birhanên teqez nînin ku nivîseke orjînal a bi zimanê medî hatiye deşifrekirin. Lêbelê, di hê dîyar kirin ku dibe ku Medya jî li paytexta xwe Ekbatan sistemek arşîveke bi vî rengî parastine, çawa ku di serdema Axamenîşîyan de li Îranê belgeyên nivîskî hatine arşîvkirin. Nimûneyên "wêjeya Medya" di tomarên paşerojê de têne dîtin. Li gor Herodot, keyê Medya Dioces wekî dadger li ser daxwaznameyên nivîskî biryaran daye. Di heman demê de wê, di derbarê Dinon li ser hebûna "helbestvanên dîwana Medya" heye. Wêjeya Medya di nav "wêjeya kurdistanî ya kevn" de di hê hesibandin, ku zimanên din ên wekî Saka, mediya Kevin û

Avestayî jî dihewîne. Ev çerçoveya wêja û têngîna zimanê kurdistanîaxêv de dikarê were fahmkirin. Ev aîdiyeta bi zimanê kurdistanîaxêv di vegotina Heredot de jî bi zelalî dihê dîtin; ji ber ku wî diyar kir ku ji gelek gelan re, Medya jî di nav de, bi gerdûnî kurdistanî û Îranî hatine gotin.

Ji serdema Medan heta roja me tu belgeyên nivîskî negihaştîye destê me. Tekane dîtina arkeolojîk a li welatên Medyayê ku ji serdema beriya axamenîsiyan ve hatiye dîtin, plakeya sifirê (tûncê) ye ku li ser nivîsên bi tîpên bizmarî yên Aqadî hatiye nivîsandin. Di vê nivîsa ku ji sedsala 8'an a berî zayînê hatiye xêzkirin de, navekî Medyayî nehatiye gotin. Her weha di kolandinên li girê Nûş-î Janê de zîveke bi tîpên kuncî lê hatiye dîtin, lê tenê dawîya nîşanekê û destpêka nîşanekê hatiye parastin. Heger Medan nivîs bi kar hanîne, belkî elfabeyeke dişibihe aramî bi kar haniye û li ser malzemeyên têkçûyî nivîsandiye. Ji ber vê sedemê heta roja me ya îro tu belgeyên dîrokî, metnên wêjeyî, qeydên burokratîk û belgeyên nivîskî yên danûstendinên ticarî negihaştine destên me. Lêbelê, hin hêmanên piçûk ên zimanê medî bi qismî li gorî navên cihan, navên kesane û hin bermahiyên zimanî yên di farisiya kevn de ji nû ve hatine avakirin.

Lê aliyekê din jî wê weke ku wê mirov dikarê wê di rengekê de wê weke ji çerçoveya jiyane keyên medi wê fahmbikê û wê di rengekê de wê weke ku wê rewşek giring a di wê çerçoveyê de dikarê wê fahmbikê ku wê bingihêkê xort ê nivisandinê wê weke ku wê di nava medan de wê hebê. Keyê medî dioces wê weke ji navenda xwe nivisandinan wê weke yên ragihandinê wê bide nivîsandin û wê ragihênê ji dordorên ku ew digihênê wan. Bêgûman ev weke aliyekê wê yê teqez a ku mirov wê karibê wê bi gotin bikê ku wê pirtûkxaneya qasrê a med ku ew dibê ku ew heta roja me ne hatibê kifşkirin jî lê ew weke ku wê were gotin di nava civakê de li kurdistanê wê hebê. Ew di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê bi awayekê xarib wê bi yekcarî wê çawa wê nivisarên wê demê wê weke destek wan ji holê rabikê wê tûnabibin. Yan jî ew nivisarên ku wê keyên medi bişênina derve bê ji qasrê û an ew qasrên wan ên din ku ew di wan de ew ragihandin bûna wê çawa wê di wê de wê nebê. Weki din wê, di rengekê de wê, weke civakek ku wê xwediyê nivisandinekê ku ew pêşketî a di nava xwe de jî bê. Ber vê yekê em di wê baweriyê de na ku ew wê di rengekê de wê derkeve li holê û wê were kifşkirin.

Ber çi ev ji mirov wê xarib wê were ku wê di wê demê de wê nivisek wê di derbarê de wê ne bê û an wê newê dîtî? Ber ku wê medî wê dema ku em li dîroka an binerîn em nikaribîn dîroka wan tenê wê bi wê dema ku wê weke di wê de wê bahsa çar keyên medî ên ku wê împaratoriya med wê avabikin wê, tenê bi wê re bi sînor bahsa dîroka med bikin. Di çavkaniyên din de wê bahsa mediyek ku wê heta demên mitanniyên wê herê wê di rengekê de wê weke keyeniyekê wê were kirin û wê di wê temenê de wê ev wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtî wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê de wê li ser têngîna zimanê demê ê med jî wê di rengekê de wê di wê temenê û çerçoveyê de wê hinek nîqaş wê di şêwayekê de wê werîna kirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênîna ser ziman ku ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê zimanê avêsta wê, direngê de wê di wê nûqtîyê de wê hinek kes wê weke zimanê dema mediya wê şîrovebikin. Di wê temenê de wê bêgûman wê zimanê avêsta wê ya wê demê bê û avêsta wê weke metneka wê demê bê. Lê di rengekê de wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê metna rastîn a xwemal a êavêsta jî wê di rengekê de wê ji demên piştî mediya wê derbas nebê. Di rengekê de wê bi wê rengê wê were hanîn li ser ziman ku wê dema sefera iskender a li dijî herêman mediya de wê di rengekê de ew wê, di şêwayekê de wê bê gotin ku ew wê avêsta hemûyê ku wê bi zankirinekê ku wê bê gotin ku wê li ser duwanzdeh hezar çermî wê were nivisandin ku wê bahsa wê were kirin wê di wê temenê de wê bê gotin ku ew hemû nivisarên wê di rengekê de wê weke ku wê werîna şawitandin û an tûnakirin ji aliyê iskender ve.

Di wê nûqtîyê de wê ber wê yekê wê kurd wê gotina 'zurqerneyn' wê dênîna pêşîya navê wî ku wê wê were wateya 'qarnê ku ew ji wê ibret were girtin.' Di wê temenê de wê weke 'iskendere zurqerneyn' wê di rengekê de wê bi wê re wê êdî wê were bi navkirin û wê di wê temenê de wê were hanîn li ser ziman.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê nivisarên dema med wê di rengekê de wê, weke cihekê mijare nîqaşê bê. Di rengekê de wê nebûna wan û an windabûna wan wê di wê temenê de wê weke mijare

niqaşê bê. Di wê temenê de wê gelek vegotinên ku wê di nava kurdan de wê bi rengê weke piştî islam hat û pê de wê gelek nivisar û wêjeyên ku ew berê hebûna wê hemûyan wê bi awayekê wê werina ji holê rakirin. Lê ev wê çendî ku wê ne weke gotinek ku em nikaribin wê redbikin jî bê lê wê beremberê wê di rengekê de wê berî zayinê jî wê di rengekê de wê weke ku pêvajoyek bi wê rengê a bi tememî a ji holê rakirinê wê di wê temenê de wê weke pêwîst bê ku ew hatibê serê nivisar, û an pirtûkxaneyên med. Di wê temenê de wê bi awayekê bi gûman û ku mirov acibmayî dide hiştin wê imparatoriyek weke ya med wê çawa bê ku wê nivisarên wê nebin. Wê çawa wê qaydên danûstandinên wê yên bi keyeniyên herêmê ên din ku ew bi wan re di têkiliyê de bê û an di nava wê tifaqe wê de bû û yan jî wê bi wê re wê di yekitiyekê de bin wê nebê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê li wê bihizirê bê.

Medî wê tenê wê dema ku wê bahsa keyê wan ê pêşî dioces wê were kirin wê di rengekê de wê bahsa rêxistinek ku ew tenê li ser temenê danûstandinê ku ew radiigihênê ji wî û qasra wî li deverên ku ew bi wan re di têkiliyê de ên pêwendîdar. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê werê ser ziman ku ew wê hertimî wê weke komek bi zane ku ew tenê wê weke yên ku ew peyaman dibin û di hênin wê bibin û ev kom wê weke komek teybet a qasrê û an key ku wê tenê bi fermana wî ku wê tenê wê di bin gotina wî de bê û wê bi wî re wê weke komek ku ew di têkiliyê a bi wî re de bê wê di rengekê de wê ji wan wê were bahskirin. Di wê çerçoveyê de wê di dema med de wê ev rêxistiniya dema dioces wê weke rêxistinek teybet a ku wê ji wê wer bahskirin. Ew bi wê re wê bê gotin ku ew wê bingihê tûra têkiliyên ku ew bi wê re wê keyeniyên din wê di çerçoveya tekoşîna pêşketin û bilindbûna mediya de wê rakê serpîyan. Di wê temenê de wê rewşek bi wê rengê a bi têkiliyê jî wê ne bi derfet bê ku ew ne bi niviskî bê. Yan jî peyamên ku ew di hênin ragihandin. Wekî din jî wê dema ku wê bahsa dioces wê were kirin wê weke keyekê ku ew bi dadmendiye ve alaquadar dibê û wê karên weke yên bi wê ên rewşenbîrîyê û an weke ku wê di nava gel de wê were gotin ku wê 'dadê belav bikê' re wê alaquadar bibê. Ji wê aliyê ve wê gotinên ku ew di hênin ser ziman wê bi wan re wê morfolojiyek xort a ku wê weke ku ew çawa wê di rengekê de wê weke bi zaninê û nivisandinê re alaquadar dibê wê bi wê re wê di şewayekê de wê were hanin li ser ziman.

Nivîsên Asûrî ji bo serokên Medya têngîna neasayî "bêl-âli" bikar di hênin, têgehê ku carinan ji bokeyên dewletên din ên li çiyayên

Zagrosê dihê bikar hanîn, lê wekî din di tomarên Asûriyan de nayê zanîn. Têgîn tê wateya "serokê bajarekî", lê bi cûrbecûr wekî "serok", "serokê bajêr", an "xwedê bajêr" hatiye wergerandin. Ev têgîna ku ji aliyê Asûriyan ve hatî bikarhanîn, ihtîmala ku di heman demê de şîroveya wan a bi hêz a ku ji wan re biyanî bû û tenê bi gotinên ku Asûrî bixwe jî fahm kiribûn, were vegotin. Ji çavkaniyên Asûrî diyar dibe ku pozîsyona bel-alî dikare mîras be. Çavkaniyên Asûrî derbarê sazûmana rêxistinî ya li ser asta serokan de tu agahiyê nadin û avahiya navxweyî ya van keyeniyên Medyayê bi giranî nayê zanîn. Li gorî Herodot, Medan di nav şeş eşîran de dabeş bûne: Busai, Paretakenians, Struchates, Arizantians, Budians and Magians. Dixuye ku navê van eşîran ji bo Asûriyan bi tevahî nenas bû, tevî ku bi sedsalan rasterast bi komên Medya yên cihêreng re têkilî danîbûn. Tenê navê Paretakeniyên Herodot dişibe welatê Partakka û Partukka, ku serekên wan ji keyê Asûrî Esarhaddon (680-669 b.z.) alîkarî xwestine. Ger ji sedsalên 9-an heta 7-an berî zayînê avahiyek eşîrî hebûya, belkî girîngiya wê ya ramyarî hindik bû. Berevajî pêşbîniyan, hevrikiyên navxweyî yên Med, bi demê re di destên serokên eşîran de her ku diçe hindiktir dibe sedema komkirina erd, dewlemendî û hêzê. Di sala 819an de, hejmareke hindik ji serekên Medya li hember Asûryayê ji neviyên xwe yên pirtir hêztir kom kirin, dema ku di nîvê duyemîn ê sedsala 8-an berî zayînê de ji hêla Tiglath-Pileser III û Sargon II ve hatin hêriş kirin. Ev yek dide xuyakirin ku kurên serokên eşîran xwediyê mafên mîrasê yên wekhev bûn, ku bû sedema dabeşkirina axa bav û kalên wan, zêdekirina hejmara serokan, û lezkirina perçebûna ramyarî ya Medyayê. Tenê nivîsên Sargon II bi kêmanî 55 serekên Medya nas dikin, û ji ber ku di tomarên Asûrî de serekên kêr girîng ên din jî hene ku behsa wan nehatine kirin, tê texmîn kirin ku hejmara giştî dibe ku nêzî sed an jî zêdetir be (çav:Radner, Karen; Moeller, Nadine; Potts, Daniel T. (14 April 2023). The Oxford History of the Ancient Near East: Volume IV: the Age of Assyria. Oxford University Press.) .

Ev wê weke aliyekê wê yê ku wê di wê temenê de wê karibê wêbi wê re wwê bide diyarkirin ku wê di wê demê de wê çawa wê medî wê di şêwayekê de wê hebin. Di aslê xwe de wê, wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê keyeniya med wê di rengekê de wê, kevneriya wê di rengekê de wê çendî ku wê zêde çavkani jî wê li ser wê nebin jî lê wê karibê wê di rengekê de wê zêde kevn wê di rengekê de wê tevkir bikê.

Li herêmên mannaea wê di rengekê de wê dema ku wê li mejiya wê binerê wê di rengekê de wê ji demên qassitan û heta wan demên wan ên

piştire wê di rengekê de wê mejuyek wan ya demdirêj wê hebê, di demên weke yên ku wê di wan de wê hûrîyî wê derkevina dika dîrokê de wê ew wê hebin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, dem bi dem wê were dîtîn ku ew wê çawa wê, xwediyê rewşek xwe ya jîyanî bin. Lê keyeniyên kurdistanî wê di wan deman de wê çendî wê dem bi dem bi serê xwe bin û dem bi dem wê weke girêdayî hêzên weke asûr û hwd jî bin wê di rengekê de wê bibin lê wê dîsa wê bi serê xwe di rengekê de wê bijin. Di wê temenê de wê ya ku wê di temenê dembi dem ku ew dikarin xwe di dîrokê de bidina diyarkirin jî wê weke ji aliyekê ve wê weke ku ev bê. Di demên asûran de jî wê ew wusa bê. Her wusa wê di demên babilan de jî wê wusa bê. Wekî din wê di demên gûtî, qassît, hûrî, mitannî û hwd de jî wê weke li ser temenekê ku ew wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bidina diyarkirin wê bi wê re wê ev wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê rewşê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Medî wê, di rengekê de wê, demek nû wê piştî rûxina mitanni û an jî dîrokê çûna wê bi serwerîya asûr re wê di rengekê de wê karibê wê bibînê ku wê derkeve dika dîrokê. Wê çendî wê medî wê weke bi ardnigariyê re wê karibê wê fahmbikê wê weki din wê bi têgînek weke bi serwerîya hegomenik a li herêmê ku wê dem bi dem wê bi wê re wê weke di rengekê sûbarîyan, hanigalbatîyan û hwd de jî wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Di derbarê dîroka medan de wê di rengekê de wê di demên piştire de wê di rengekê de wê lêkolînên berfireh wê werina kirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke kalkên kurdan wê di rengekê de wê bîn dîyarkirin û wê ji wan wê were bahskirin. Di rengekê de wê dema ku em bahsa hinek ji wan lêkolînan bikin wê di serî de wê weke aliyekê wê giring wê karibê bibê.

Di nav dîroknasan de di gelek serdeman de, di Serdema Destpêkê de, raman hene ku Med bav û kalên Kurdan in. Yekemîn belgeya dîrokî ya ku pêwendîya Med û Kurdan nîşan dide di Kar-nameyê de ye, ku Erdeşîr I Papakan (242 p.z.) di dema şerê wî yê li dijî Kurdan de wekî keyê kurd ê Med dihê binavkirin. Herweha navê “Kurd” ku ji peyva farisî “Gord” (leheng) û ya semîtîk “KRD” (çiyager) ku li ser eslê wê tê gengeşe kirin, di çavkaniyên Yewnanî-Mezopotamî de ji bo çiyageran an jî civakên ku ji çîneke civakî ya hevpar in, hatiye bikaranîn. Ji ber vê sedemê têkiliya pênaseya ku di çavkanîyan de wek “kurdî” dihê wergerandin.

Bi rastî jî dîroknasê ermenî Heyton (Hethum) ku di Serdema Navîn de jiyaye, dibêje: "Di dawî de Ereban desthilatdariya Misrê winda kir; û Medan; "Û jî wan re digotin kurd." Li Misrê jî serdest bûn."

Di Serdema Navîn de hin dîroknas jî kurdan re dibêjin Med û şerên ku wan bi kurdan re kirine wek hêrîşa Medya şîrove dikin. Zimanê medî jî wek zimanê kurdî wek zimanê kurdistani û îranî yê rojavayî dihê binavkirin û zimanê medî jî di nav nivîseke pîroz a sedsala 15-an de bi 7 zimanan hatiye nivîsandin. Hin zanyarên wek H. W. Bailey, Henning, David Neil MacKenzie û hwd, li ser nivîsê lêkolîn kirine û diyar kirine ku ew bi kurdî ye.

Di sedsalên 18 û 19an de gelek dîroknas û gerok; di pirtûkên xwe de diyar dikirina ku Kurd û Med heman gel in. Nêrînên ku Mediyên wek bav û kalên hemû îraniyan bi taybetî kurdan dihesibînin jî hene. Dîroknas û zimanzanê rûs Vladîmîr Mînorskî destnîşan kir ku Medî, yên ku li welatên ku niha Kurd lê piranî ne, dijiyan, dibe ku bav û kalên Kurdên nûjen bin. Her weha dibêje ku Medîya ku berî zayînê di sadsale 8. min de hêrîşt herêmê kirîya, ji aliyê zimanî ve dişibin kurdan. Ev nêrîn di sedsala bîstan de ji aliyê gelek lêkolînan ve hat qebûl kirin.

Hin lêkolînên zimannasî li hember dîtina berê ya ku digot kurd neviyên Med in, radiwestin. Profesore îrannasiyê Gernot Windfuhr, zimanê kurdî wek bin yê medan dihesiband, lê got ku ew bêtir dişibin zimanê Partî. David Neil MacKenzie, wek li ser kurdî, nêrîna "kevneşopî" ya ku ji ber cudahiya wê ya ji farisî divê zimanê îranî yê bakur-rojavayê zimanê kurdî bê dîtîn, lêpîrsî û got ku kurdî bêtir nêzîkî farisî ye.

Li vir li ser ziman re lêkolînên ku ew dihên kirin wê bêgûman wê weke aliyekê wê yê giring jî wê karibin xwe bidina diyarkirin. Î ro ku wê çendî di derbarê zimanê med ên demên wê yên pêşî de wê zêde çavkani nebin jî lê ya ku ew karê were diyarkirin ku zimanê kurdî wê bi şûnpêyên xwe yên weke med wê ji wê kevtir wê herê. Wê dema ku em ji demên gûtî, qassi û hûrî û mitannîyan kifşkirin demên dawî em li wê dinerin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê dibînin ku wê kevtirin wê weke zimanekê wê kurdî wê karibê wê were lê hizirkirin. Çavkaniyên demên urukê wê di wê temenê de ku em weke referans çavkaniyên weke destana gilgamêş û hwd bigirin em dikarin wê weke aliyekê wê yê giring wê werênina ser ziman ku wê, çawa wê di rengekê de wê karibê şibandin wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Gelek gotinên ku ew di zimanê roja me de dihên axiftin wê di dîmenekê de wê di çavkaniyên wê demê de wê karibê kifşbikê. Yan jî di rengekê de wê di şewayekê de wê di demên cûr

bê cûr ên pêvajoyên şariştani ên sumeriyani de wê kifşkirinê wê li ser ziman û aliyên din û hwd re wê karibê wê di rengekê de wê bikê.

Di wê temenê de wê, çavkaniyên demên hemdem ên dawî wê zêdetirî wê karibin bêhtirîn ji hin çavkaniyên ku weke bi lêkolînê hatina bi gotinkirin ên berê wê baştirin û zêdetirî wê karibin agahiyên baştirin bidina me. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê

Di wê nûqtîyê de wê, deme ku em li zimanê hûrî-mitanni dinerê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê karibê wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di wê nûqtîyê de wê, listeyên bi ferhengî ên ji wê demê wê di rengekê de wê di wê warê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê têgihên giring bi xwe re wê bide me.

Wekî din wê di rengekê din de jî wê çavkaniyên demkî wê li ser medan ku wê werina kirin wê di wê temenê de wê, têgihên giring wê bi xwe re wê bidina me.

Lê bi awayekê pirr xarib wê di derbarê medan de wê zêde çavkani wê weke ji demên wan kêr wê hebin û yan jî ji demên wan wê di rengekê de wê di demên hemdem de wê weke ku wê ne bin di nava jiyana de wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin.

Di demên hemdem de wê di rengekê de wê hinek lêkolînên ku ew dihên kirin jî wê di rengekê de wê çavkaniyên weke yên avêsta wê di rengekê de wê di rengekê de wê werina esasgirtin û wê werina kirin.

Medî wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi wê re wê karibê wê di wê temen de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Gelek çavkaniyên weke yên ku wê di avêsta de wê werina dîtin wê weke bi tîgîna mazda û hwd re wê li deverên weke karkemişê û kommagene jî wê di rengekê de wê werina kifşkirin. Ev tîgînen ku wê di wê demê de wê bi weke bi mazda re wê werina diyarkirin wê piştre wê di rengekê de wê di dîmenê bi navkirinê ê weke 'zeus' de wê di şêwayekê de wê piştre wê ji hinek aliyên ve jî wê werina diyarkirin.

Di şîroveyan bi temenkirina tîgîna zeus de wê di aslê xwe de wê di mitolojiyê de wê weke yazdanê sereka wê ji aliyekê ve wê weke ku ev şîrove wê bandûra wan li şîroveyan bi zeus re wê werina kirin wê bibin.

Di wê temenê de wê di rengekê de lê wê di dîmene bi mazda re wê were dîtin wê hinekê din wê zêdetirî wê cihê bê û wê zêdetirî wê weke ku wê

bigotinên bi aqilane wê di rengekê de ên weke ku wê taqabûlî yên felsefeyê wê bikin wê di rengekê de wê weke ku wê bi wî re wê werênina ser ziman.

Ji nava avêsta wê di wê temenê de wê gotinên ku wê mazda wê dihênina ser ziman wê ji dîmenekê mitolojikî wê zêdetirî wê bi dîmenekê yazdanî ê weke ku wê di temenekê giştî de wê bi aqilaneyekê wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê, zêdeyî wê dîmenek û fêrsek mitolojikî wê weke ku wê bi ya mazda re wê zêde dernekeve li pêş.

Di wê temenê de wê, di derbarê, demên pêşî ên destpêkê ên avêsta de ku wê çawa wê werênê ser ziman de wê zêde wê ne zelali wê hebin. Ber ku wê avêsta wê di rengekê de wê di hinek pêvajoyên tûnakirinê ên piştî wê derbas bibê û ev wê di awayekê bi derfet de wê di rengekê wê bahsa wê di li ser rewşa zaninê û rengê wê yê bi wê hanina ser ziman de wê gûharinekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ev wê di rengekê de wê di avêstaya wê di demên destpêka sasanî de wê were berhevkirin de jî wê di rengekê de wê weke ku ev wê di rengekê de wê bibê. Ber ku wê di rengekê de wê piştî wê di rengekê de wê ne tenê bi kiryarên keyên şasanî lê wê bi şîroveyan ku ew dihên kirin jî wê di rengekê de wê ew cihêbûn wê di nava civakê de wê bi awayekê wê were kirpendin. Di wê temenê de wê minaqek zêde giring ku wê di wê warê de wê were hanin li ser ziman wê minaqe rexneyên Mani û piştî wê qatilkirina wî ya ji hêla keyê sasanî bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke dîmenekê di wê warê şîroveyan cihê û cihêkirinên ku ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê were kirin wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di werênê ser ziman bê. Di wê nûqtîyê de wê, hinek fêrsên destpêkê ên weke ku wê di demên keyê med dioces de ku wê were dîyarkirin wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ew wê bi rêgezên weke yên bi dadî, û hwd re wê di rengekê de wê bixwezê ku ew di rengekê de wê şîrovebikê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman bê.

Di wê rewşê de wê ev wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, di wê demê de wê minaq wê şewayekê wê weke ku wê bi rêgezên bi wê rengê ên bi têgînî wê tefkirkirin wê weke ku wê bibê. Minaq wê di rewşa kommagine de wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew wê xwe hertimî wê weke ji medan wê bibînin û zêdeganên wan wê

di wê temenê de wê xwediyê têkiliyekê bin. Di renekê de wê di demên piştî medan de wê têkiliyên xwe wê bi keyeniyên piştre ên weke axamanişan re jî wê di wê çerçoveyê de wê bidomênin.

Di renekê de wê têkiliya ji deverên weke keyeniya karkemiş û kommagene li navenda mediya û an rojhilatê kurdistan roja me wê di wê demê de wê xort bê. Wê di wê temenê de wê têkiliyek xort wê bi wan re wê di renekê de wê weke ku wê karibê xwe bide diyarkirin.

Di demên kevnera de wê ev herêm bi teybetî weke karkemiş û kommagene bi keyeniyên wan re wê têkiliyên wan bi derve wê hebin û wê rewşên bi wan re wê dibin wê ji pêşveçûnên herêmê ku ew dibin wê ji wan re wê vekirî bin. Lê di renekê de wê herêmên anatolya wê gûharinên di wê de dibin wê demê de wê bandûrên xwe wê yekser wê li wan herêman wê bikin. Minaq piştî demên kevnera wê pêşî dagirkirinên iskender û piştî wê ên roma ku wê were herêmê wê di wê temenê de wê yekser wê xwe bi bandûra xwe re wê bi dagirkirinên li ser wan herêman re wê di renekê de wê bide diyarkirin.

Dîroka rastin a van herêman wê di bin dîmenê van dagirkirinan de wê di renekê de wê bi rastiya wê re wê weke ku wê hinekê jî wê sernûxûmandî wê bimênê. Hatina zêdetirî wê dîmenê dagirkirinê û hwd wê weke aliyê ku wê di wê temenê de wê pêşîya dîtina rastiya wê di renekê de wê wek ku wê di renekê de wê bi wê re wê karibê wê bide diyarkirin bê.

Di wê temenê de wê di renekê de wê dagirkirinên li herêmê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de ku mirov wê hinekê wê bahsa wê bikê wê di wê temenê de wê di cihê xwe de bê.

Minaq li dora sala 38 PZ de, Caligula bi dagirkirina Kîlîkyayê ji hêla antiochus III ve hate girtin. Kurê Antiochos IV. wekî key denezend û destûr da ku ji bilî kommagene li herêmên çolê yê Kîlîkyayê hukum bike. Keyeniya kommagene, ku ji hêla Antiochus ve hat rêvebirin, di wê demê de yekane dewleta girêdayî Romayê bû. Bi hilweşandina Caligula û tayînkirina Claudius di 41 PZ de, statûya kommagene dîsa hate nakok kirin, lê bi gelemperî hate parastin. Antiochos IV ji bo serxwebûna xwe biparêze gavên dîplomatîk diavêt û hem bi Rom û hem jî bi persan re dost bû. Ji ber vê yekê ew bi Iotape re, ku hem bi eslê xwe û medi-pers bû, zewicî.

Di sala 72-an de, di dema serweriya Tîtos Flavius Vespasianus de, ku li herêmê bû piştî ku du sal berê dagirkirina yahudiya û Orşelîmê tamam kir, di raporek ku ji hêla Lucius Caesennius Paetus, Waliyê Sûriyê û an

rojavayê kurdistana iroyin a ve li ser keyeniya herêmê ji împeratorê re hat dayîn, hate nivîsandin û îdîa kirin ku "Antiochus IV li dijî Roma û bi partan re bi têkiliyek ku ew bi wê dixwezê serî hilde de ya' dinivîsê." Li ser vê yekê Lejyona VI sewqî herêmê hat kirin. Ne li Samosata û ne jî li cihekî din berxwedaneke gel çênebû. Kurê Antiochus IV, Epiphanes û Callinicus, rojek an kêmtir rojek li dijî Romayîyan bi zîlamên di bin fermana wî de şer kirin, ku bi têkçûn bi dawî bû, û paşê Antiochus IV radest bû. Antiochus IV reviya Parthia. Ew şandin sirgûnê bi darê zorê, dema ku şûngirên wan destûr dan ku bijîn. Di sala 72-a zayînê de, keyeniya kommagene hat hilweşandin û herêm kete nav parêzgeha Sûriyê ya nû, ku bi yekkirina parêzgehên Kîlîkya û Sûriyê hate damezrandin. Di 73an de, Lejyona sêyem a Galî herêm bi dest xist û bi temamî xist bin kontrola xwe. Paşê navê herêmê ji aliyê Romayîyan ve bû Flavia. Herêm ji 12 bajaran pêk dihat û paytext Hierapolis (rojavayê kurdistana iroyin) bû.

Di nameya Suryanî ya Mara Bar Serapion a ji sedsala 1. de rewşa penaberên ku ji rojhilatê Firatê reviyane ji ber hêrîşa Romayê vedibêje û gîlî dike ku Romayî destûr nadin ku penaber vegerin. Dîroka nameyê tam nayê zanîn, lê ji ber ku di sala 18-an û 72-ê mîladî de Romayî hatine herêmê û di sala 72-an de jî şer derketiye, îhtîmal e ku name di sala 73-an de hatiye nivîsandin.

Antiochus IV nameyek ji Vespasian re nivîsand ku bêgunehiya xwe ragihand. Li ser vê yekê her çiqas Antiochus IV hat efûkirin jî, destûr nehat dayîn ku ew vegere ser text. Li ser vê yekê ew pêşî çû Spartayê û demekê li wir ma û piştê çû Romayê. Neviyên Antiochos li gelek deverên wekî Anatolya, Yewnanîstan, Îtalya û Rojhilata Navîn bi dewlemendî û cûrbecûr dijîyan. Philopappos, ji dîndana Antiochus bû û xuya ye ku hemwelatîyên Atînayê jê hez dikin, di sala 116-an de mir û li ser wesiyeta wî, xêrxwazên bajêr û neviyê wî li ser navê wî abîdeyek cenaze danîn. Gaius Asinius Quadratus, dîrokzanek ku di sedsala 3-an de jiyaye, ji dîndana Kommagenes a girîng a Antiochus bû.

Piştî ku parêzgeha Sûriyê di navbera salên 198-an û 415-ê mîladî de li ser herêma Coele Sûriyê (rojavayê kurdistana iroyin) û Sûriyê Phoenice (Sûriya Fînîke) hate dabeşkirin, beşe bakurê Herêma Coele Sûriyê (rojavayê kurdistanê a iryoyin dibû) bû. Di sala 415 PZ de dema ku wek parêzgehek berferê ya deryaya Navîn a bi navê 'Sûriya Prima' hate afirandin, di nav Împaratoriya Roma (Rojhilat) de ma heya ku Abbasiyan herêm di sala 670 de girtin.

Herêmaa ku di dema Împaratoriya Romaya Rojhilat de carekê jê re "Euphrasia" dihat gotin, bi giranî navê "kommagene" diparêze. Ew xala yekem a seferên împaratoriye yên li dijî Persan, qada serek û cihê hevdiştinê artêşê bû. Key roma Julianus II. ku wî di dema sefera xwe ya li dijî Şapûr II de kir, Samsat, xala derbasbûna Firatê, wekî wargeh bikar hanî.

Di derbarê koka vê keyeniyê de hindik dihê zanîn, diyar dike ku ew paşê hatine herêmê. Helbestvanê Yewnanî yê Attîkê Lucianê Samosata yê ku di sedsala 2-an a zayînê de jiyaye, di helbesteke xwe de dibêje ku ew li Samosata, paytexta keyeniyê kommageneyê ji dayik bûye û xwe wek "Asûrî" bi nav dike. Ji berhemên vî helbestvanî dihê fêhmkirin ku Samosata paytext bûye û Asûrî hê jî di sedsala 2'an a zayînê de li herêmê wekî civakek hebûne. Helbestvan di berhemeke ku behsa hatina Romainyan a li herêmê dike de, niştasihên wan wek "kesên ku kirasên Asûrî li xwe dikin û hê jî bi barbarî diaxivin" bi nav dike. Îhtîmala herî xurt ew e ku zimanê ku di wê demê de wek "barbar" dihê binavkirin, cûreyek zaravayê aramî bû (dibe ku îro li herêmê Suryanî tê axaftin). Yan ji ev bi derfeta ku ew di zimanê med û an kurdiya wê demê re ku ew di hat axiftin ev gotin di rengekê de wê were bikarhanin. Ji têngîna weke 'çîyayê' a dîtina med-kurd wê di wê temenê de wê berê di demên heleni de jî wê gotina barbari wê di rengekê de wê weke ji wan re wê di şewayekê de wê weke ku wê were bikarhanin.

Lê em wê dikarin wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênina ser ziman ku wê di wê demê de wê hê kurdistanîaxêvî wê li wê herêmê wê zêdeyi wê hebê. Bi teybetî wê dikarê di wê demê de wê rewşa mitrayiyên herêmê û heta maniyên wê demê wê di rengekê de wê ji wê re wê weke minaq wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Ev herêm wê di rengekê de wê piştî wê di rengekê de wê weke herêmek ku wê li wê mesihi jî wê xwe di rengekê de wê li wê bigirin bê. Bi teybetî rojavayê kurdistanî iryoyin wê weke deverê ku wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Wekî din wê ev herêm wê weke deriyê li bahre sipî di vebû jî bû. Di wê temenê de wê weke deverê ku wê çûn û hatinê bi wê yekê ku wê li herêmê wê bi wê re wê zêde bibin jî wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê herêm wê di wê demê de wê demekê wê bîdeng wê bimênê. Piştî wê demekê wê di rengekê de wê, piştî kêmbûna roma û bandûra wê li herêmê wê were

dîtin ku wê hêzên sasani û hwd wê karibin xwe bigihênina herê mê. Di wê demê de wê di rengekê de wê li wê herê mê wê di wê temenê de wê rewşek teybet wê xwe bide diyarkirin. Piştî wê demê wê di rengekê de wê, weke herêmek ku wê di wê demê de wê mitrayî û maniyî wê li wê demekê wê hebûna xwe wê hê jî wê di rengekê de wê bi awayekê wê weke ku wê bidina nişandin bê.

Hinekî di derbarê serdema lulubian li kurdistanê û an mesopotamya de

Demên berê med û pêşketina medê hanina ser ziman wê ji aliyekê ve wê weke demên ku wê bi encamên pêşketinên bi wan deman ku ew bûna jî wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev dem ku wê heta dema mediya wê weke pêvajoyek ku wê di rengekê de wê hbûna xwe wê bide domandin. Minaq keyê lulu wê key Larkutla ku wê li dora 675an wê biji wê keyeniya lulubian wê di rengekê de wê rêvebibê. Di wê demê de wê, keyeniyên kurdistanî û kurdistanîaxêw wê weke yên lulubian wê di rengekê de wê bahsa serweriya asûrî li ser serê wan wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Minaq keyê lulu key Hubaia ku wê li dora 830 beriya zayînê wê bijî wê dema wî û keyeniya wî weke di temenê weke wasala asûrîyan de wê bahs ji wê were kirin. Ev wê weke rewşek ku wê di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Weke wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê, keyeniya lulubiyên wê di wê temenê de wê xwe di şêwayekê de wê di dewama wê de wê were dîtin ku wê bide domandin. Piştî wê demê wê demek tekoşîna serbixwebûnê wê di rengekê de wê li hemberî asûr wê were destpêkirin. Di wê demê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di şêwayekê de wê, di şêwayekê de wê xwe bide diyarkirin. Lê di wê demê de wê keyeniyên herê mî ên lulubiyên li herê mên başûrê kurdistanê ê roja me weke li calawla, herê mên maxmûra roja me û dora wê, suleymania, helebce û gelek deverên din ên li dora zagrosan û weki din li herê mên rojhilatê kurdistanê ên weke kirmaşan û heta luristanê wê bibin.

Speiser wê li ser navê lulu û luristan û lûrên kurd re wê di rengekê de wê lêbipirsê ku wê têkilîyek bi hev re wê, hebê û an nebî. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê herê mên loriyan wê di şêwayekê de wê weke herê mên ku wê weke herê mên di nava sînorê ax û serwerîya luluyan de bin. Wekî din wê gelek xosletên wan ên kurdistanî ku mirov dikarê di rengekê de kifşbikê û çendî di roja me de weke hinek deforme jî bûbin lê wê di rengekê de wê

rengekê çandî ku wê bi wan re wê bê dayin dîyarkirin bi dîmenî jî wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ew jî wê bi xosletên çîyayî ku wê weke luluyan dijîn wê heta roja me jî di jiyane xwe de wê bi awayekê wê biparêzên û wê bidina diyarkirin.

Wekî din wê şhezora roja me wê weke navendek keyenî a dema lulubian a teybet wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev wê di rengekê de wê bi xwe re wê dide diyarkirin ku wê di şewayekê de lulubiyân wê li herêmê wê herêm bi herêm wê xwediyê keyeniyên rêxistî en ku wan avakirina bin. Di demê sargonê mazin de wê, tekoşîn û pevçûnên nava wan sargonê mazin de wê di nivîsên wê demê en jî serdema aqadiyan wê di wan de wê bahsa wan wê were kirin.

Lê di wê nûqteyê de wê aliyekê din wê bale me bikişênê wê çendî wê lulubiyânî û gûtîyî wê weke hev bin wê di rengekê de wê bahsa pevçûnên nava wan jî wê di rengekê de wê di wê demê de wê were kirin. Ev ku ew bûbê wê demê divê ku mirov di temenekê hegomenikî de wê di rengekê de wê dikarê wê fahmbikê. Gûtîyî jî ya ku em dizanin di derbarê wan de wê jî wê zêdetirî wê li herêmê wê serwer bin û wê xwediyê rewşek ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê. Di rengekê de wê, di dewama wê de wê, li herêmên zamua û li dora gola urmiyê wê di rengekê de wê weke herêmên ku wê karibê di rengekê de hebûna wan bi keyenî kifşbikê bê. Ji wê yekê wê dihê fahmkirin ku ew li herêmê bi gelek keyeniyên herêmê ku ew dihên weke yên lulubiyân wê bibin.

Speiser (1930, p. 90.) û Klengel (1965, p. 357) li pey Hûsing in ku dibêjin zimanê Lullubian bi Elamî ve girêdayî ye. Yekane argumana wan ev e ku etnonîm <bi> (ku fonksiyona wê, heke hebe, ji me direve) di Elamî de bi nîşankera pirjimarî ya jîndar /p/ re yek e. Li ser astek bi tenê ravekerî, dabeşkirina etnonîm li Lullu- û -bi, ji ber peydabûna hevdemî ya formên bi û bêî pêkhatêya duyemîn tê parastin. Lêbelê, pêkhatêya duyemîn ne tenê bi lê bi <m> jî tê nivîsandin. Ti birhan tune ku ev pêkhatêya duyemîn a alternatîf di Elamî de heman fonksiyonê hebû ku nîşana /p/ li jor hatî destnîşan kirin. Tu birhan tune ku Lullûbiyên ku li beşekî Kurdistana nûjen dijîn bav û kalên Lûrên nûjen en ku li başûr dijîn bûn (Speiser, 1930, p. 95.).

Luluyî wê di rengekê de wê bi lûrên kurd en rojhilat û başûr re wê di rengekê de wê girêdanek ku wê li ser navê wan re wê bê diyarkirin. Lê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew demekê wê weke bi derfet ku ew jî wê werin bin jî lê wê nikaribê bi tenê bi wê ve girêdayî wê werênê ser ziman. Ji aliyekê din ve jî wê mijare diyarkirina sînorê

ramyarî ê ardnigariya lulubiyân wê , ne biderfet e ku mirov wê diyar bike. Dilê welatê wan weke deşta Şehrzorê (herêma Silêmanî) ji hêla hinek dîrokzanan ve hatiya diyarkirin. Di hezarsala sêyemîn de, ciwarên Lullubiyân hîn jî dikarin heya radeyekê bêne veqetandin.

Tenê, her çend qismî be jî, danasîna Lullubum di "Erdnîgariya Sargon" de dihê dîtin, ku ew vedigere kevneşopiya Babîloniya Kevin, heke ne ji kevneşopek berê ye. Ew di navbera Uruña (Frayne, 1992, p. 76) û Şînu (Horowitz, 1998, p. 76). Erdê Lulumi vedigere 3000 b.z. bi herêma Zamua di hezarsala yekem berî zayînê de hatiye nasîn (mînaqî, Winckler, 1889, p. 8).

Keyê Lullubian Satuni hevdemê Naram-Sîn yê Akad bû, ku Lullubian têk bir. Kanîşba, Keyê Simurrumê, gelê xwe û Lullûbiyan teşwîq kir ku li dijî Erridu-pizir, keyê Gutium, serî hildin. Navenda qada seferê ya Erridu-pizir a li Sîmurrum û Lullubumê cihê bi navê Madga ye. Di çavkaniyên din de behsa Erridu-pizir nehatiye kirin. Th. Jacobsen û R. Kutscher diyar dikin ku wî bi awayekî demkî wekî cîgirê xanedana Aqadî bibînin (ankû demek piştî 2154 b.z.) û bi vî awayî wekî yekem endamê tomarkirî yê xanedana Gutian ku di heman demê de li Mezopotamyayê hukûm kiriye (Kutscher, 1989, p. 62 - 67).

Li vir wê hinek aliyên ku wê weke di rewşa nivisarên nivisên bizmarî ên di derbarê dema weke ya key Erridu-pizir re wê mihtacê piştrastkirinê û an sererastkirinekê bin. Di wê demê de wê, berî demên sargonê mazin wê weke serwerê mazin ê mesopotamya weke key wê were dîtin û wê, heta sargonê mazin bixwe jî wê weke generalekê wî yê mazin wê di hinek şîroveyna de wê ji jê wê were bahskirin. Piştî wê were gotin ku ew wê li hemberî wî di qasrê de wê weke derbeyê bikê û wê were ser taxt wê bahs ji jê wê were kirin. Ku em vê rewşê bi wê rengê wê werênina ser ziman wê demê em dibê ku wê herê bikin ku wê gûtiyî wê serwerê demê bin û wê aqadî wê, di nava wan de wê, weke girêdayî wan wê weke bijin wê di wê dîmenê vegotin û şîroveyê ê bi tégîna erridu-pizir re wê were ser ziman.

Karbidestekî Lullubian bi navekî Sumerî di dema Sargonîk a Dereng an jî Ur III Lagash de dihê binavkirin (Farber and Sollberger, 1977, p. 111). Lullubians di dema Xanedaniya Lagash a duyemîn de li Girsuyê hatine tomar kirin. Li gorî belgeyên aborî yên Aqadî yên Kevin û Êr III, Lullubum sewal dişîne Mezopotamyayê û ji wir jî dextl îthal kiriye (çav:H. Winckler, The cuneiform texts of Sargon, newly published according to paper copies and originals, 1-2, Leipzig, 1889, p; 53).

Keyê Lulu Immashku di parçeyek/qatek dîroka wî li Boğazköy de hatî tomar kirin. Ev berhem ji kevneşopiya Hûriyan dihê. Li gorî vê kevneşopiyê, di heman demê de çend keyên Lullubian hebûn, dibe ku keyek mezin ku çend serokên eşîran ("key") kontrol dikir. Ev vedîtî li gorî çavkaniyên Asûrî ye, ku çend keyên Zamua (Lullubum) bi hev re hatine tomar kirin. Bi gelemperî, Zamua û Sumbi bi taybetî herêmên bi entegrasyona ramyarî ya kêr bûn (çav: H. Klengel, "Lullu Um: A Contribution to the History of the Ancient Near Eastern Mountain Peoples," "Mitteilungen des Instituts für Oriental Forschung" 11, 1965, p. 349-71).

Di sala xwe ya yekem de (883 b.z.) Ashurnasirpal II tenê ber bi sînorê Lullubum ve meşiya. Hinceta sefera Ashurnasirpal II di sala wî ya sêyem de (881 b.z.) serhildana keyê Dagara (nasîku) Nur-Adad bû. Ev dihê wê watereyê ku Nur-Adad di sala 883 berî zayînê de bûye vasalê Asûriyê. Ev sefera bû sedem ku keyên Zamuan li dijî Aşûrî hevbendiyek çêkin û li deriyê Babê (derbasa Bazîyan a îroyîn di navbera Kerkûk û Silêmanî de), ku dergehê axa Lullubum/Zamua ye, dîwar lê bikin. Di van erdan de herî kêr 19 bajarên dîwarkirî hebûn, ku di heman demê de ji hêla çend keyan ve dihatin rêvebirin. Talan û baca ku ji aliyê Asûriyan ve ji Zamua stendin, dewar, hesp, metal, û şeraba ji Dagara dihawand. Rastiya ku Aşurnasirpal II di sala xwe ya çaran de (880 b.z.) neçar ma dest bi seferekê li dijî Zamûan bike, ev jî îsbat dike ku Zamua, heta wê demê hê beşa wê ya rojavayî jî, hê bi tevahî wekî parêzgehek Asûrî bûye (çav: H. Klengel, "Lullu Um: A Contribution to the History of the Ancient Near Eastern Mountain Peoples," "Mitteilungen des Instituts für Oriental Forschung" 11, 1965, p. 349-71).

Di sefera wê ya pêşî ji çiyayê kullar bi ber nava zarmua bû. Wê piştî wê fetihkirina bajarên naqdîra û naqdîma lê şopand. Bi awayekê bi derfet ev heta bahra zamua û zarîbor. Di wê demê de wê hêzên zamua wê gelek ji wan wê weke di deama wê de wê piştî wê werina tûnakirin. Di wê demê de wê weke cara pêşî wê navê waliyê zamua wê li dora 828an wê derkeve li pêş. Piştî wê di nava qaydkirinên hukumdaran de wê ev wê were diyarkirin. Li gorî hinek çavkaniyan wê di dema sargonê duyem de wê Dada ji arzîzu û di dema esarhaddon de wê li zamua larkutla wê weke key wê serweriya wan wê were diyarkirin di qaydên wê demê de.

Nebuqadnezar I idia dikê ku ew li welatê lullubi serwer bûya û wî ew bindest kirîya. Klengel (1965, p. 361) di bêhitek ku ew hê ne hati diyarkirin de wê bahsa wê bikê û wê lêpîrsîn bikê. Ji hêla W. G. Lambert

ve ji Klengel re hatî ragihandin wê, wek dikare behsa vê seferekê bike: ew rêya ji Padni (dibe Padan) berbi Putumbi, Dur-Shulgi û Halman ve diyar dike wê bahsa wê bikê. Herî dawî li ser rêya ji Babîlê ber bi welatên Lullubian ve dihê bahskirin.

Navê cîhê Asûrî Ban-ba-la Kassit ku "Babilon" e, ku behsa niştêcihek li peravên Gola Zerîbor dike. Lu-lu-ba-ia, dihê wateya "Lullubian.", Û ev ji çavkaniyek ji dora sedsalên 11-10-an berî zayînê dihê diyarkirin. Di sedsala 16-an de di nav belgeyeke Bit-Abdadanu de di medyaya rojavayî de hatiye tomarkirin (Diakonoff, 1978, p. 60) wê bahsa lûliyan di Babîliya Apokrîfa "Erra Epos" de wekî dijminek tîpîk têne binav kirin. Jineke Lullûbî di rêze nivîsên rêûresmê de "Rêzeya Maqlû" wek sêrbaz xuya **dike**.

Di mijare nivisandina wan de wê, heta roja me wê gelek dîrokzan jî wê dema ku wê werênina ser ziman wê di awayekê de wê hinek kirpendinan li ser demên dîrokî û yên bi nakok jî ku wê bikin wê bibin. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê di şewayekê de wê li ser wê bisekin in. Minaq wê rewşa kiros wê piştî medan wê, çawa wê karibê wê fahmbikê ku ew çendî wê weke piştî medan wê weke yê ku ew medan di rûxinê wê were dîyarkirin jî lê wê weke di dewama wê de wê di rengê de jî wê were hanin li ser ziman. Piştî medan hatina wî û jî wî heta avabûna desthilatîyên weke axamaniş wê di wê temenê de wê xwediyê hinek rewşên ne zelal jî bê.

Di wê temenê de wê di rengê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev herênên ku ew wê li ser wan wê pêşkevin û ku wê med bê û piştî wan kiros û axamaniş jî bê wê li ser temenekê dîrokî ku wê di rengê de wê bi wê re wê pêşkevin wê bibin. Ji wê aliyê ve wê hinekê wê pêwîst jî bê ku mirov hinekê ku mirov li wan demên berê jî wê di rengê de wê werênê ser ziman bê.

Demên piştî medan wê di rengê de wê gelek aliyên wê yên ku mirov wê karibê wê di rengê de wê werênê ser ziman bê. Ber vê yekê wê di her demê û herêmê de wê çawa wê were diyarkirin û hanin ser ziman wê hertimî wê di rengê de wê bi şûnpêyekê wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê werênê ser ziman bê.

Demên başûr û rojhilatê kurdistana roja me wê weke navend bin û ev herêm wê di rengê de wê dema ku em li mejuya wan dinerin wê çawa wê xwediyê hinek temenên şariştanî ên ku wê di rengê de wê di

dîmenekê de wê li wê pêşkevin ji bin. Di wê temenê de wê dema ku em bi kortasî wê hinekê wê li ser wê bisekin in wê weke giring bê.

Di wê nûqteyê de wê jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê li ser wê bisekinê wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Berî medan wê demên şariştana urukê wê di renekê de wê bibin û wê weke ku wê were fahmkirin ev wê di renekê de wê weke girêdayê çerçoveya gûtîyan wê di renekê de wê xwe direnekê de wê bide diyarkirin. Wê dema ku wê bahsa seferên naram-sin wê were kirin ku ew wê çawa wê keyê dawî ê gûtîyan tirigene wê têk bibê û wê piştî wê li herêmê wê bixwezê ku ew serwerîya xwe denezênê. Di nava çavkaniyên urukê ên weke yên bi parastgeha inanna jî wê di renekê de ew wê were dîtin.

Di wê nûqteyê de wê weke piştî wê di renekê de wê di dewama wê de wê xwe di renekê de wê weke ku wê di şewayekê de wê weke ku wê karibê wê bide diyarkirin. Gûtîyî wê ji wê çerçoveyê wê were fahmkirin ku ew wê serwer bin. Wê di renekê de wê di dewama wan de wê li ser wê xatê qassitan û luluyan jî wê karibê wê fahmbikê.

Di wê nûqteyê de wê qassiti wê di renekê de wê li herêmê wê piştî gûtîyan wê di demên babiliyan de wê weke demek teybet a serwer bê. Wê di renekê de wê di hinek awayan de wê dem bi dem wê were dîtin ku wê têkiliyên nava wan jî wê di renekê de wê bi temenê li rex hev û an di nava hev de ên bi jiyanê jî wê bi wan re wê di renekê de wê were dîtin. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê luluyî wê li dora nivê hezar salên duyemin wê di renekê de wê navê wan wê di renekê de wê derkeve li pêş. Wê weke hinek xanadan, û an aşîrên gûtî-qassitî wê di renekê de wê bibin. Mirov wê ji kûdere wê fahmdikê? Mirov wê ji wê nûqteyê wê fahmdikê ku wê dema ku wê naram-sin wê bahsa serwerîya xwe wê bikê wê bahsa serkevtina xwe ya li hemberî luluyan jî wê bikê.

Ku wê weke 'Lulubî' jî wê werina nasin, herweha bi navê 'Lullubu' û an 'Lulubaeans' ku wê werina diyarkirin wê wek qebîleyek bû ku ji sala 2250 berî zayînê ve hatî belge kirin bin, belkî ji Gutiyan û/an Subartu ne, û carinan heya sala 880 û hwd de wê hinek çavkani wê di wan de wê bahsa wan wê bikê. Ev wê weke têgînek ku wê karibê wê jî bide nişandin ku wê heta wê demê jî wê weke xwediyî heyinek ku ew bi hebûna xwe bidina domandin heya wê demê jî bin. Key Şulgî behsa sefereke li dijî Lullubuman dike, ku belkî bi Sîmûrrum, Urbilum û Karaharê yên ji van

eşîrên çîyayê re wê rastarast wê were. Di dema Gutiyan de wê, Lulubiyan serî hilda. Gelek xosletên wan ên weke ku wê piştî naram-sin wê hêrîşî gûtiyan wê bikê û wê ew wê xwe bi spêrênina çîyayan wê di rengekê de wê werênê ber çavê hişê me. Nav hema hema bi tenê ji nivîsên Aqadî û Sumerî dihê zanîn û ji niştecihên çîyayan re, di vê rewşê de niştecihên Çiyayên Zagros an jî çiyayên kurdistanê yên bilind in. Ev gelên li çîyayan djin in ku ew wê li ser ziman, çand û mîtolojiya wan hema bêje zêde tiştek zêde nayê zanîn. Piraniya tiştên ku hatine behs kirin tê vê watêyê ku ew Hûrî ne û li dijî Asûrî, Akadî û Babîlî bûne. Lêbelê, ew wekî mirovên bi rîh ên ku xwediyê dîmenekê nin û bi cil û bergên dişibihe lê ne wekî Akadiyan têne xuya kirin.

Di demên dawî de wê lêkolînên ku ew li ser wan dihên kirin wê di wan de wê bahsa zimanê wan wê weke nêzî yê hûrîyan bê wê were kirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê peyva 'lulu' û an 'lulubi' jî wê wek jî zimanê hûrîyan bê wê bê diyarkirin. Wê dema ku wê bahsa luluyan wê were kirin wê di rengekê de wê weke navê hinek aşîr û an kabileyên wan ku ew di wê demê de dijîn wê, Sîmûrrum, Urbilum û Karaharê bin.

Ew bi rolyefek zinar a li Sarpol-e Sahab navdar bûn ku nîşan dide ku keyê çekdar Anubanini li ser dijminên têkçûyî ligel yazdanek (dibe ku Inanna/Ištar) rawestiyaye. Gelek caran behsa wan di vê serdemê de diyar dike ku ew bê guman faktorek hêzê a li Mezopotamyayê bûn, lê ne gengaz e ku mirov vê yekê bi tevahî fahm bike. Lulubi gelek caran hêrîşî deverên din ên Mezopotamyayê kirin, lê tenê her çend sedsalan carekê têne behs kirin, ku piraniya behs ji serdema Akadî/Ur-III hatine. Ew di efsaneya Erra de wek dijminên Babîliyan xuya dikin û jinên wan jî wek sêrbazên bi navê Maqlû li Babîlê têne xuya kirin. Fincke wan wekî Lullu an Lullim di nivîsarên Babîloniya Kevin ên Shusharra de destnîşan dike. Navê Lullāyu di nivîsarên Asûriya Navîn de derbas dibe, û navê Lulume ligel Zamua di nav dijminên Adad-narari II de cih digire. Lulubi di destana Lugalbanda û "tayrê bruskê" (Lugalbanda û Anzu) de jî dihê behs kirin, ku tê de Lugalbanda taybetmendiyên yazdanî yên wekî hêz, lez û firîn ji tayrê bruskê (Thunderbird) Anzu distîne. Deverên ku ev eşîrên çîyayî lê dijîn, bi qasî herêmên zimanê kurdî yên îroyîn dişibin hev û belkî bi heman awayî bûne dihên kifşkirin. Dihê texmîn kirin ku ew bav û kalên hind-îranî û an kurdan yên gelên cihê ne, ku paşê di bin navek nû de xuya dibin (çav. Ephraim A. Speiser: Mesopotamian origins. The basic population of the Near East. University of Pennsylvania Press u. a., Philadelphia PA 1930, p. 91–92).

Weki din tēkiliya di nava gûti û lulubûm û an luluyan de wê, weke ku wê li dora hezarsalên duyem de wê weke ku wê berfireh bibê wê bê diyarkirin. Ev dem wê weke deme ku wê hin bi hin wê li ser axa sūbariyan wê hin bi hin wê temenê pêşketina hûriyan wê pişti qassitiyan ku wê bibê jî bê. Bi teybetî wê herêmên li dora zagrosan li deverên ku wê weke qassiti li wan dihên û diyar dibin wê diyar bibin. Yan jî wê deverên weke zamua wê bi wê re wê were diyarkirin. Hinek li deverên ku wê weke ew li wan dijin wê li dora helebçe roja me ku wê were diyarkirin bin. Ji hêja dîrokzanên weke frayne ve jî wê ev herêm wê di rengekê de wê bîn diyarkirin.

Tu şahidiya zimannasiyê heta roja îro neketiye dest. Di sala 1930 de, Speiser navnîşek bi navên Lullubaeen pêşkêş kir, lê ev navnîş bi tevahî nehatiye parastin. Speiser û Klengel dişopînin argumana Hûsing ku ziman bi Elamtîkê ve girêdayî ye, ku Speiser bi Luristanê re tēkiliyek dihesibîne. Tenê peyva ku di zimanê wan de dihê zanîn peyva Aqadî ya yazdanê ye, 'ki-ú-ru-um' a (çav: Ephraim A. Speiser: Mesopotamian origins. The basic population of the Near East. University of Pennsylvania Press u. a., Philadelphia PA 1930, p; 91–92).

Di çavkaniyên Aqadî de, Lullubî wekî mirovên şervan ên ku çermê heywanan li xwe kiribûn, bi rîh û bilind têne binav kirin. Wek din wê bahsa keyeniya Lullubi were kirin ku ew di wê demê de hebê. Li gorî çavkaniyên Asûrî û Babîlî, herêma ku ji bo Lullubiyan dihat bikarhanîn Zamua bû. Ev herêm ne tenê ji bo Lûlûbiyan, ji bo Gûti û Subartiyan jî girîng bû dema ku Sumerî, Aqad, Babîlonî û Asûrî di nivîsên xwe de navên Gûti, Lûlûbî û Subartiyan bikar dihînin, herî kêr du ji wan bi hev re bikar dihînin. Nêrîn hene ku ev kes bi hev ve girêdayî ne.

Wê dema ku em li dema luluyan dinerin ew wê di rengekê de wê di dema gûtiyan de wê bahsa hebûna wan wê were kirin. Di wê temenê de wê weke kalkên kurdan bîn dîtin weke gûtiyan. Weki din weke ku me li jor wê hani ser ziman wê gotina lulu û an lulubi wê weke gotinek hûriyî weke dihê zankirin bê.

Civakê Lulu komek eşîran in ku di çavkaniyên nivîskî de li dora 3000 berî zayînê hatine tomarkirin û li deşta Şehrîzorê ya çiyayên Zagrosê li Kurdistana başûr a îroyîn û li parêzgeha Kırmaşanê ya rojhilatê kurdistanê dijîn. Lullubi keyeniya ku navenda wê Helebce ye, ava kirin, û cîran û carinan hevalbendên dewleta bajar-Simurru bûn (çav: Hamblin, William J. (2006). Warfare in the Ancient Near East to 1600

BC. Routledge. p. 115-116. Archived from the original on 10 October 2017. Retrieved 1 April 2021).

Lûlûbî civakek wek eşîr a çîyayî bû ku di hezarsala 3 û 2an a berî zayînê de li çîyayên Kurdistanê ê li rojhilatê kurdistanê û ankû bakurê rojavayê Îranê iroyin bi cih bûbûn. Hebûna wan bi giranî ji nivîsarên Mezopotamya, nivîsar an rolyefên ku behsa derdora wê dikin, an jî ji şerên di navbera Asûrî an Babîliyan û Lûliyan de, wek stêla Naram-Sîn a Akad, dihê zanîn.

Lullûbiyan rolyefên zinar ên Ser-pol-e Zehab li nêzikî bajarê Qesr-e şêrîn li parêzgeha Kirmaşanê çêkirin. Bajarê Luluban, ku di metnên Aqadî de wek **Gasurê** dihê gotin, wekî paytexta Lullubiyên dihê hesabandin. Cihê wê yê texmînkirî li nêzikî Alabjah, başûrê rojavayê Gola Zerîborê ye.

Lullubi, û an Lulubi wê di zimanê aqadî de jî wê wek 'Lu-lu-bî', û an 'Lu-lu-biki' wê were zanin. Wekî din wê di dewama wê de wê bahsa welatê Lullubi wê were zanin. Wê di wê temenê de wê gotina 'welatê lullubî' û an warê lulluyan wê di wê temenê de wê di nava qaydan de wê weke hinek têgihên ku wê ji wan wê were bahskirin bin. Bi gelemperî wekî lullu, ji herêmek bi navgîniya Sulaymaniyayê ve hatî nasîn û carinan jî cîranên Hurriyên Simurru bûn, û bi pevçûnên bi împaratoriya Aqadiyan û Asûrî ku wê bikin re wê di nava qaydan de wê cih bigirin.

Frayne (1990) bajarê wan, Lulubuna an Luluban, bi bajarê nûjen Helebçeyê li herêmek da diyarkirin. Zimanê Lûlûbî wekî zimanekî nenaskirî dihê hesabandin, ji ber ku di tomarên nivîskî de nehatiye tesdîq kirin. Pir girîng e, ku têgeha Lullubi ji Semîtîkî an hîn ne Hind-Ewropî ye bi eslê xwe Hûrî ye, û navên keyên wan ên naskirî yên Hûrî an jî, kêmkê zêde, bandûra Semîtîk bi wan diyar dibê, bêt ku şopek ji bandûra Hind-Ewropî ya wekî Îranî an Hindo-Aryenî were diyarkirin (çav: Tischler 1977–2001: vol. 5/6: 70–71. On the Lullubeans in general, see Klengel 1987–1990; Eidem 1992: 50–4).

Efsaneya Sumerî ya destpêkê "Lugalbanda û Teyrê Anzud", ku di dema desthilatdariya Enmerkar a Uruk de derbas dibe, "çîyayên Lulubi" wekî cihê ku karakterê Lugalbanda dema ku li leşkerên mayî yên Enmerkar di rê de ji bo dorpeşkirina Aratta diçin, rastî tayrê/çûkê mezin a Anzû dihê wê ji wê bahs bikin.

Ji navaroka wê têgîna efsanayî wê ew jî wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê di wê demê de wê luluiyî wê bi girseyî

wê xwediyî rewşek ku ew dikarin xwe bidina bahskirin. Deverên ku ew li wê dijin weke çîyayên luluyan ew bi navê wan dihê zanin. Di wê temenê de ev wê weke aliyekê wê din ê giring ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Efsanayên weke yê tayrê anzu ku wê bahsê wê werê kirin wê di demên piştre jî wê di nava vegotinên devkî ku wê weke bi rêzgirtin û an heybetek mazin ku wê ji jê wê were bahskirin di vegotinên piştre ên civake kurd de wê rastî wan wê were. Wê dema ku mirov bi mirov bi awayekê li wê rewşa vegotina afsanaya dema Enmerkar dinerê wê di rengekê de wê bi şewayên dihên vegotin ev wê di cih de wê di mejiyê mirov de wê xwe bidina vejendin.

Lullubum di demên dîrokî de wekî yek ji herêmên ku Sargonê Mezin di nav Împaratoriya Akadî de ew hatiya bindest kirin, li gel dewleta Gutiyân, ku belkî heman eslê wê Hurrian bû wekî Lullubi xuya dike. Neviyê Sargon, Naram Sin, Lullubi û keyê wan, Satûnî têk bir, û stêla serfiraziyê ya navdar ji bo bîrhanîna wê serketina xwe çêkir. Di wê de jî weha da nivisandin: "Naram-Sîn xurt (bihêz a) e... Sidûr û Sûtûnî keyên Lulûbî li hev hatin û li hember min şer kirin (çav: Babylonian & Oriental Record. 1895. p. 27) ."

Li vir wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê tiştekê din wê bi wê re wê kifşdikê li rex navê keyê lulu ê bi nav 'Satûnî' wê du navên din wê weke keyên din ên lulu wê bi navên weke Sîdûr û Sûtûnî' wê derkevin li holê. Lê li vir wê, intibayek wê weke ku wê satûnî û sûtûnî weke heman kes bin. Lê di nav de wê cihêya tîpekê 'a' û 'li tipa 'û' wê weke bi teybet wê hêstê wê weke bi mirov re wê di rengekê de wê bide diyarkirin ku ew weke du keyên cihê na. Wekî din wê di morforlojiya deng de jî wê heman fêrs wê bi mirov re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di nava têkiliyên nava împaratoriya gûtîyan û ya aqad de wê di wê demê de wê were dîtin ku wê aqad wê hertimî wê şerekê wê yê bi gûtîyan re wê bibê ku ew li axên wê serwer bibê. di wê temenê de wê di rengekê de wê ev şerkirin wê di rengekê de wê weke di wê temenê de wê were dîtin ku wê li hemberî luluyan jî wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Li gorî nivîsarên Mezopotamyayê, piştî ku Împaratoriya Akadî ket destê Gûtîyan, Lulûbiyan li dijî keyê Gûtîyan Erridupizir serî hildan. nivîsek ku wê bahsa wê bikê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman: "Ka-Nisba keyê Sîmurrumê gelê Sîmurrum û Lulûbî teşwîqê serhildanê kir. Amnili, generalê [dijminê Lullubi]... erd kir [serhildêr]... Erridu-pizir,

keyê Gûtîyê û çar navçeyan, lez da [beramberî wî]... Di rojekê de wî derbasê Urbillumê li Çiyayê Mummumê girt. Her weha, wî Nirishuha girt li dest (çav: Hamblin, William J. (2006). Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC. Routledge. p. 115–116)."

Li vir wê di wê nûqteyê de wê tiştek wê ne diyar bê. Wê dema piştî serwerîya gûtî a ema Erridupizir ku wê serê hildin wê, berê wê di levkirinekê de bin û an ne di levkirinekê de bin û yan jî wê ev serîhildan wê di encama çî de bê wê zêde weke rewşek ne diyar wê bimênê. Di wê demê de wê bahsa keyê Ka-Nisba keyê Sîmurrumê wê were kirin weke keyek luluyî. Li vir wê ya ku wê di navê key 'Ka-nisba' de wê bale me bikişênê wê şûneka '...-nisba' bê ku wê bi derfetî wê weke têgînek weke yazdana gûtîyan nisaba ku wê di nava babiliyan de jî wê bandûra wê xwe bide diyarkirin bê.

Li vir wê di wê çavkaniye me ya dawî de wê çendî ku wê weke gûtî û luluyî wê ji heman kokê wê weke bibin jî wê di nava wan de wê pevçûnek bi armanca serdestîyê wê di rengekê de wê bibê. Di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê keyê gûtî wê bixwezê ku ew hemû axên luluyan di bin serwerîya xwe bixê.

Lê ji aliyekê din ve jî ew intiba bi mirov re çêdibê ku ew pevçûn bi wê rengê wê di rengekê de wê biderfet bê ku ew li hemberî aqad jî bi wê rengê bûbê. Di wê temenê de wê di şêwayekê de lê wê di derbarê wê de wê zêde ne diyarî wê hebin. Di wê temenê de wê luluyî wê weke civakek çiyayî bê û wê di wê temenê de wê hertimê wê di şêwayekê de wê weke ku wê di rengekê de wê xwediyê wê rewşa xwe ya serwerîyê bê. Wê ne xwezî ku ew bi ti kesekê ve girêdayî bin.

Weke din wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê, di wê demê de wê li hemberî luluyan wê di rengekê de wê di tabletek ji dema sulgi ku wê were bahsa şerên bi luluyan re ku wê bibê û wê di rengekê de wê çawa wê ew wan bilind bikê û wê pîroz bikê wê bide nişandin wê bibê. Di wê nûqteyê de wê, mijare luluyan wê di wê nûqteyê de wê di rengekê de wê dîtî ku wê bi wan re wê dem bi dem wê şerên bi wan re dihên kirin wê di şêwayekê de wê bibin.

Piştî serdemek ne zêde dirêj a Gutiyan, dihê gotin ku serwerê Împaratoriya dema Sumer a nû di dema xanadana Ur-III'de Shulgi herî kêr 9 caran hêrîşt Lullubi kiriye; Di dema Amar-Sin de, Lullûbiyan di artêşa Êrê de kontantasyonek ava kirin, û destnîşan kirin ku herêma wê demê di bin kontrola wan de bê.

Di dewama wê de wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê, weke hêza serwer wê were dîtîn ku wê gûtfî wê derkevina li pêş. Aqadî wê piştî wê li herêmê rûbidin wê bi wan re wê şerê serwerîyê a li herêmê wê bi wan re wê bidin. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de ku em li ser gotinên xwe yên li jor ku me hanina ser ziman re wê, çendî wê weke luluyî wê weke nêzî gûtfîyan bin bi şûnpêya xwe wê, zêde şerê demên Ur III wê zêde rastî wan newê ku ew bi gûtfîyan re wê bibê. Lê wê bahsa şerê key sulgi minaq wê bi luluyan re ku ew wê bikê wê were kirin.

Di wê temenê de wê di wê rengê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê luluyî wê di rengekê de wê di nava wê rewşê de wê weke hêzek serwer wê werina dîtîn. Wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê xwe di şêwayekê de wê weke di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bidina diyarkirin.

Rolyefeke din a navdar a kevirî ku keyê Lullubian Anubanini wekî dîl keyekê lingê xwe danî ser singa wî û li rex xwe yazdan inanna û an îştar re dihê nîşandin. Dihê hizirîn ku ji serdema Ur-III-ê ye; lê belê, paşerojeke efsanewî ya Asûrî-Babîlonî ya li ser ragihandinên Sargonê Mezin, Anubanini wekî yek ji dijberên xwe bi nav dike. Di wê temenê de wê Anubanini weke keyê luluyî ê di dema sargonê mazin de wê were dîtîn û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, bide diyarkirin. Di wê demê de dibê ku babil di bin serwerîya sagornê mazin de bê.

Di hezarsala paşerojê a duyemîn ya berî zayînê de, têngîna "Lullubi" an "Lullu" dixuye ku bûye têgehek giştî ya Babîlonî/Asûrî ji bo "bilindî" bêî ku behsa komek etnîkî ya taybetî bike, dema ku cîhê bingehîn ê Lullubi bû Zamua, ku Hûrî lê dijîn. Lêbelê, "welatê Lullabi" di dawîya sedsala 12-an a berî zayînê de ji nû ve derdikeve holê, dema ku hem Nebukadnezar I ê Babîlonî (1120 b.z) hem jî Tiglath-Pileser I ê Asûrî (1113 b.z) ew bindest kirin. Keyên Asûrî yên sedsalên paşerojê jî li herêma Lullubum/Zamua sefera û fethan dikin. Ya herî girîng, Aşûr-nasir-pal II neçar ma ku di sala 881 berî zayînê de serhildanek di navbera keyên Zamûan de bitepisîne, di wê dema ku wan dîwarek li ser derbasgeha Bazian di navbera Kerkûka nûjen (û an bajarê Arrapha) û Suleymanîya de ava kir û hewldanek neserketî da ku Asûrîyan li derve bihêlin.

Dihê gotin ku di nav erdên wî de 19 bajarên dîwarkirî hebûn, û her weha miqdarek mezin hesp, dewar, metal, û şeraba ku Ashur-nasir-pal

hilgirtibû. Serekên herêmi an parêzgarên herêma Zamua heta dawiya desthilatdariya Esarhaddon (669 b.z) berdewam bûn, piştî ku ew ji dîrokê winda dibin.

Luluyi wê di wê demê de wê di renekê de wê ev herêmên wê mijare gotinê bin ku ew li wan dijin wê di renekê de wê di dewama hev de wê pêşî demekê di bin serwerîya qassit de bin û piştî wê li wan hûrîyî aşîrên wan li wan serwer bin. Di dewama wê de wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê, dema ku em luluyan weke wan di renekê ji heman şûnpêyê bihasibênin wê demê wê di nava wan de wê weke mayinê û an halina wan jî wê di renekê de wê weke bi derfet bê.

Di wê temenê de wê di şewayekê de wê, li herêmê wê bi derfet bê ku ew hebûna xwe di bin navên din de û an di nava keyeniyên din de ew di renekê de bidina domandin. Lê wê zêde agahi wê di renekê de wê newê dîtin ku ew di renekê de ew bahsa wan bikin ku ew wê aqubeta wan wê di renekê de wê çî ji wê were. Di wê nûqteyê de wê hinek ne diyarî û qûtbûn wê di herikina dîrokê de wê hebin û ev wê ne tenê di mijare ragihandinê de wê bibin. Her wusa wê di renekê de wê di şewayekê de wê di rewşa serwerîya ser ardê de jî wê ev wê di renekê de wê weke ku wê di renekê de wê xwe di şewayekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Di wê temenê de wê, di renekê de wê ev wê, minaq wê di heman ahengê de hatina qassi û hûrîyan di dewama hev de wê karibê wê di renekê de wê ji heman şûnpêyê wê werênê ser ziman. Wekê din wê piştî wê dem bi dem wê serwerîyên cihê wê weke bi asûr, xwe dayina diyarkirin a keyenîya urartu û her wusa babiliyan jî wê karibê dem bi dem di renekê de wê di nava wê de wê di renekê de wê bi nav bikê û wê werênê ser ziman bê.

Di derbarê keyên luluyi de wê dikarê wê werênê ser ziman. Wê di destpêkê de wê weke keyê luluyi ku wê navê xwe wê bide û wê bi şerên xwe yê li hemberî aqadiyan re wê nav derxê key Immashkush (nêzîkî 2400 b.z) ya bikê. Di wê temenê de wê derbarê dema key Immashkush zêde agahi di derbarî wê û serwerîya wî ya demî de wê nebê. Lê ew intiba dihê diyarkirin ku ew di wê demê de wê di ardnigariyek berfireh de wê bibê serwer li herêmê. Di dewama wî de wê keyê lulu keyy Anubanini (2350 b.z.) wê were ku wê, û wê bahsa serkevtinên wî werina kirin. Di awayekê de wê were diyarkirin ku wî ferman da ku li ser zinar li nêzî Sar-e Pol-e Zahab nivîsek bê çêkin. Piştî key Satuni (2270 b.z) wê were û bibê û wê bi gelemperî wê ji navaroka nivisarên ku wê were

diyarkirin wê weke hevdemê Naram-Sin keyê Aqad û keyê awan key Khita bê. Di derbarê wî û dema wî de wê zêde agahi wê nebin. Piştî ku wê weke keyek din ê lulu wê were kirin key Irib (2037 b.z) wê bijî bê. Di hinek nivisaran de wê bahsa çêkirina yekitiyekê di nava aşîrên lulu de wê di dema wî de wê bahsa wê were kirin. Lê di derbarê wê de wê agahi wê nebin. Key Darianam ku wê li dora destpêka hezar sala duyemin û an 2000 salan wê bijî weke keyekê lulu bê. Di wê demê de wê di derbarê dema wê de wê zêde agahi wê nebin. Weke keyekê din ê lulu bi navê key Ikki ku wê zêde dîroka wî û ya dema wî agahi zêde li ser nebin û ne diyarî di dema keyeniya wî de wê hebê wê bibê. Weki din wê bahsa keyek din ê lulu bi navê "key Tar... duni" ku ew dîroka wî û navê wî bi tememî ne diyar a wê were kirin. Lê weke kurê **keyê lulu key Ikki** wê were diyarkirin. Ji wê yekê wê dikarê wê têgihê lê bigihijê ku wê di dewama luluyan de wê çendî wê ne diyar jî bê wê têgînek xanadani wê bi derfet bê ku ew di wê temenê de ku ew bi wê dijin bi derfet weke dibê ku ew hebê. Lê di nivisarên di derbarî wî de wê weke ne dûrî ya Anubanini bê. Di wê navberê de wê navê Nur-Adad (881 - 880 b.z.) wê derbas bibê. Piştî wê keyê lulu key Zabinî ku wê li dora demên berîya zayinê ên weke 881 wê bijî wê bibê. Wê di dema wê de wê bahsa rewşek serwerî a weke di regekê weke domandina rewşek weke ya bi xanadani wê were kirin. Piştî wî keyê lulu key Hubaia ku wê li dora 830 beriya zayinê wê bijî wê dema wî û keyeniya wî weke di temenê weke wasala asûrîyan de wê bahs ji wê were kirin. Piştî wî ku wê di dewama wî de wê were weke keyê lulu key Dada li dora 715 beriya zayinê wê navê wî derkeve li pêş û bi derfeta ku ew piştî key Hubaia bê. Lê ne diyar a ku ew ji malbata wî ya û an na. Piştî wî wek keyê lulu wê key Larkutla ku wê li dora 675an de wê were û ev wê di regekê de wê, di regekê de wê bahsa serwerîya wî û li dijî asûr rabûna wî bi derfet wê karibê di regekê de bahs ji hê bikê. Ber ku ev dem wê weke demek ku wê di wê de wê medi weke hêzek herêmî wê derkevina li pêş û di wê demê de wê li hemberî asûr û serwerîa wê ya li herêmê wê têbikoşîn. Di wê temenê de wê, bi keyên medi û her wusa keyên din ên herêmê re wê li herêmên wan wê di wê rengê de wê rewşek rûbide. Di wê rengê de wê rewşa keyê lulu key larkutla ku wê çendî wê zêde di derbarê wî û kiryarên wî de wê ne diyar jî bê wê bi xosletên demê re wê di regekê de wê karibê bahsa wê bikê. Wekî din wê fêrsa ku ew li ser heman temenê dihê wê karibê wê di regekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman (çav: Cameron, George G. (1936). History of Early Iran (PDF). The University of Chicago Press. p. 41.).

Keyeniya lulu wê di wê demê de wê zêde wê derbarê wê de wê agahi wê zêde nebin. Lê di wê temenê de wê weke ku wê dema ku mirov li rêzeyê keyên wê dinerê wê di rengekê de wê bê dîtin ku ew wê hebûna xwe wê ji demên li dora hezarsalên sêyemin û heta van demên keyê lulu key Larkutla ku wê were wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê hebûna xwe wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Çendî ku wê di nava wê de wê qûtbûn wê bi fahmkirinê wê hebê û wê di derbarê demên keyan de wê zêde agahi wê nebin jî lê ew fêrsên ku wê di rengekê de wê xwe di awayekê de wê bi wê rengê wê bidina domandin wê bibê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê dem bi dem wê bi serwerîya xwe wê di rengekê de wê di şewayekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin û domandin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Anubanini, an jî Anobanini û an 'An-nu-ba-ni-ni, keyekî keyeniya Lullubi ya berî kurdistanê bi aşîrî wê navê weke ew jî wê navî'ê 'Şâr', dihê gotin 'şar'jî li Çiyayên Zagrosê, dora 2300 b.z an jî serdema bi derfet ê paşerojê Isin-Larsa 2000-b.z. bû. Ew bi taybetî bi rolyef kevirê Anubanini ku li parêzgeha Kirmaşanê, rojhilatê kurdistanê, hatiye dîtin, dihê zanîn. Li gorî nivîsarekê, Annubanini hevdemê Iddin-Sin, keyê Simurru ye. Keyê din ê navdar ê Lullubi Satuni ye, ku jî aliyê keyê aqad Naram-Sin ve li dora sala 2250 berî zayînê hate têkbirin (çav: Hall, Harry R. (1932). *The Ancient History of the Near East: From the Earliest Times to the Battle of Salamis*. Meuthen & Company Limited. p. 186–210).

Weki din navê 'Şâr', wê di aslê xwe de wê weke yazdanakê demê ku wê weke 'lawê îştar' jî wê di rengekê de wê were bi navkirin û di wê demê de wê were diyarkirin wê bibê. Dibê ku ew jî wê di rengekê de hatibê qastkirin. 'Şâr' û an 'şara', wê dema ku wê bi yazdanî wê bahsa wî were kirin wê weke 'yazdanek şer' wê di rengekê de wê ji jê wê were bahskirin.

Di vê rolyefa zinarî de, keyê Lullubi Anubanini lingê xwe datîne ser sînga yekî dîl. 8 dîlên din jî hene, du jî li pişt hevrehê yazdan uruk inanna û an piştî wê di dema aqad de ku wê weke îştar bê diyarkirin. Bi çar cotên strûhên li ser serê wê û çekên li ser milên wê têne naskirin. Du çok dane û şeş jî di rêza jêrîn de li ber lingê rolyefê zinarê radiwestin. Ew bi yazdana Nini/Innana/Ishtar re têkildar e û dihê hizirîn ku wê bergirin kiriye, wekî gelek serdestan piştî dawîya Xanedaniya Sêyemîn a Êrê. Ev

rolyef zinarî pir dişibihe Nivîsara Behistûnê û dibe ku bandûr li ser kiriye. Ev nivisar wê li rojhilatê kurdistanê li herêma kirmaşanê wê bê.

Di nivîsa bi tîp û zimanê Akadî de, ew xwe wekî keyê hêzdar ê Lullubium dide nasîn, ku hem peykerê xwe û hem jî yê Îştâr li Çiyayê Batirê çêkiriye û bangî yazdanên cihê dike ku abîdeya wî biparêzin:

Keyê hêzdar Anubanini, keyê Lullubum, wêneyê xwe û Îştâr li Çiyayên Batirê çêkir ... (Li pey formuleke nifirê ya dirêj e ku bang li yazdanên wek Anu, Antum, Enlil, Ninlil, Adad, Ishtar, Sin û Shamash dike da ku abîdeya xwe biparêze. Ev weke Nivîsa rolyef Anubanini a bi aqadî wê were diyarkirin.

Hin efsaneyên paşerojê, wek Efsaneya 'Cuthean' ya Naram-Sin, keyek Anubanini vedibêje ku di dema desthilatdariya Naram-Sin (2254–2218 b.z.) de ji herêma xwe ya çiyayî ya li ser sînore rojhilatê hêrîşê birin ser erdên berdar ên deşta Babilê. Destana 'Cuthean Legend of Naram-Sin' îdîa dike ku Gutium û Elam di nav axa ku ji hêla artêşên bi pêşengiya Anubanini ve hatine talankirin. Li gorî vê yekê, Anubanini tenê li peravên Kendava hurmuzê hate rawestandî.

Şervanên bi bedenên wek. yê "teyrên şikeftan", mazin bûn û wek nîjadeke bi rûyê rûwiyan pêşbazi dikir. (...) Li nivê çiyê mezin bûn, gihîştin mêraniyê û qedirê xwe girtin. Heft key, bira, rûmet û esilzade bûn, û hejmara leşkerên wan 360.000 bû. Bavê wan key Anubanini bû, diya wan şahbanû bi navê wê **Melîlî** bû. (...) Wan Gutium wêran kirin û axa Elamê dagir kirin." Di "The Cuthean Legend of Naram-Sin" ku wê, ji hêla Oliver Gurney ve hatî wergerandin de wê bahsa wê bikê.

Ji navaroka teswirên dema keyê lulu key Anubanini wê fahmdikê ku ew di rengekê de wê di wê demê de wê serwer bin û wê xwediyê rewşek bi hêz bin. Di wê demê de wê çendî ku wê weke çiyayî wê were diyarkirin jî lê wê bi şerwaniya xwe û dagirkirinên xwe wê di rengekê de wê navê wan di şewayekê de wê weke ku wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê ev wê di şewayekê de wê di hin rolyafên Anubanini ên li dora luristanê wê werina dîtin de wê were diyarkirin. Di yek ji wan rolyafan de wê weke keyekê ew tazî girtî lingê xwe danî ser singa wî di rengekê de wê were tefsirkirin.

Teswîra keyekî tazî û tackirî yê ku ji hêla Anubanini ve hatî girtin. Ev belkî tacek perç e, wek ku ew Luristanê tê dîtin. Rolyef wek kevirê Anubanini dihê diyarkirin. Di dewama wê de wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev wê, dîmenekê serwerîyê jî wê di wê demê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide

diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê keyeniya lulu wê di wê demê de wê ji wê yekê wê karibê wê fahmbikê ku wê ji quntarên rêza çîyayên zagros û heta herêmên kirmaşan û luristanê û hwd wê xwediyê serwerîyek ku wê bahsa wê karibê wê were kirin jî bin.

Petrografiye Anubanini, ku jê re Sar-e Pol-e Zohab II an jî Sarpol-i Zohab dihê gotin, rolyefeke zinar a serdema Împaratoriya Akadî (li dora 2300 b.z.) an jî serdema Isin-Larsa (destpêka hezarsala duyem a berî zayînê) ye û li parêzgeha Kirmaşanê ye. Dihê bawer kirin ku rolyefa zinarî girêdayî çanda Lullubi ye û li nêzî Sarpol-e Zahab, 120 kîlometre bakurê Kirmaşanê ye. Rolyefên Lûlûbî kevintirîn rolyefên zinarî yên Îran û rojhilatê kurdistanê ne, yên paşerojê rolyefên Elamî yên Eşkafte-Salman û Kul-e Farah hena ku wê di wê çerçoveyê de wê karibin werina ji wan bahskirin bin.

Di vê rolyefa zinarî de, keyê Lullubi Anubanini lingê xwe datîne ser sînga yekî dîl. Heşt dîl hene, du jî li pişt hevreha Lullûbî ya yazdana urukî inanna heya, ku wê di dema aqadî de wek Îştâr bê. bi çar cotên strûhên li ser serê wê û çekên li ser milên wê têne naskirin. Çokan danîbûn û şeş jî di rêza jêrîn de li ber lingê rolyefê zinarê sekinîne. Ew sîngê tazî ye, tenê kirasekî kurt li xwe kiriye. Şêweya giştî ya rolyefa Anubanini şêweya hunera keyeniya luluyan a Mezopotamya ya wê serdemê nişan dike û her weha zimanê wê, di heman demê de ziman û tîpên Aqadî ji bo vê nivîsê bi kar dihîne.

Ev rewşa bi karhanina weke ya tîpên aqadî wê di rengekê de wê, di demên gûtî û qassi de jî wê were dîtin. Ber vê yekê wê di wê temenê de wê tîgîna bi tîpên aqadî re wê weke ya aqadî zêdetirî wê karibê bi awayekê din jî wê fahmbikê. Minaq weke ku ew ya gûtîyan jî bê ku ew wê di wê dema ku ew dijî de wê ji wan digirê. Ber ku wê nişanakên nivisandinê û kifşkirina wê di dema gûtîyan de wê were dîtin û wê li urukê wê di wê warê de wê fêrsên bi kifşkirinên wê re ku wê were girtin wê weke xwediyê aliyekê wê yê teybet ê weke ji wê demê bê. Ber vê yekê wek tîpên lulu û an gûtî jî wê karibê wan di rengekê de bixwênê. Nişanaka wê ew a ku wê di wê demê de wê ragihandin û qaydkirinên bi wan jî wê di wê demê de wê bi heman tîpan wê bibin. Di wê temenê de wê di wê çerçoveyê de wê, ya ku wê dide diyarkirin ku wê weke tîpa aqadî bê wê çi wê bide diyarkirin? Ev wê di rengekê de wê karibê wê li wê bihizirê bê. Wê dema ku em bihizirin ku wê aqadî wê piştî gûtîyan wê

were ku em bihizirin wê demê wê ev hizir wê rastina wê xwe baştirin weke bide diyarkirin.

Di nivisare ji dema luluyan dihe de wê di rengekê de wê weke bahs û methe keyê lulu wê bikê. Di nivîsê de, ew xwe wekî keyê hêzdar ê Lullubium dide zanîn, ku hem peykerê xwe û hem jî yê Îştar li Çiyayê Batirê çêdike û bangî yazdanên cihê dike ku abîdeya wî biparêzin. Nivîsîn bi formula jêrîn dest pê dike: "Keyê hêzdar Anubanini, keyê Lullubum, li Çiyayê bat wêneyekî xwe û yazdana Nînnî danî... (li dûv wê formula nifirê ya dirêj ku xwedayan Anu, Antum, Enlil, Ninlil, Adad, Ishtar, Sin û Shamash li dijî her kesê ku zirarê bide abîdeyê) çêkir (çav: Cameron, George G. (1936). History of Early Iran (PDF). The University of Chicago Press. p. 35).

Weki din wê dema ku wê bahsa keyên lulu wê were kirin wê weke key Anubanini, ku wê di dema newiyê sargonê mazin naram-sin de wê weke ku wê bijî keyê lulu key Satûnî bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê jî jê wê were bahskirin. Navê keyê lulu key Anubanini, wê dema ku mirov li lê dihizirê wê di rengekê de wê, di zimanê roja me de wê di wateya 'ya/yê ji anu duhê' û an 'yê ji anu bihanî' û hwd re wê hinek wateyna wê bi xwe re wê bide me. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku em ji navaroka destana gilgamêş jî wê fahmdikin wê di wê demê de wê li rex inanna wê navê anu wê weke yazdanek sereka ku wê hin bi hin wê mazin bibê û wê derkeve li pêş û weke serwerê cihane binêardê û piştê ya azmana û li azmana bidest jiyanê dikê û hwd re wê jî jê wê were bahskirin.

Di wê nûqtayê de wê, di şêwayekê de wê navê anu-banini wê di rengekê de wê di rengekê din de jî wê di navaroka gotinê de wê, "...banini" wê bi têngîna ya li jor jî jî wê di rengekê de wê wateyekê wê di zimanê roja me de wê bide me. Di gotinê de wê têngîna '...banî..' wê di rengekê de wê têngîhek li jor û an bani wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê bide me. Di wê temenê de wê têngînekê wê karibê jî wê were fahmkirin.

Di wê morfolojiya ya bi gotina '...banî..' re wê di rengekê de wê di temenê têngîna li jor bûna anu û an bilindbûnek bi derfet a bi keyê lulu key anubanini re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi xwe re wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de di aslê xwe de wê dema ku em li dema key anubanini dinerin wê pêşveçûnên bi dema wî û keyeniya wî re ku wê bibin wê di rengekê de ku wê di wê çerçoveyê de wê karibin werina kirpendin jî wê bibin. Di rengekê de wê mazinbûna wî û di

rengê de mazinkirina sînorê keyeniya xwe wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê.

Keyê lulu key anubanini wê di wê nûqtayê de wê di hinek rolyafên xwe de wê mazinbûn û bihêzbûnna xwe wê bide hanin li ser ziman. Wê bahsa heybetekê û mazinbûnekê wê bi wê re wê bixwe re wê bide diyarkirin. Her wusa di rolyafekê de wê dema ku ew lingê xwe didênê ser singa keyekê din ku ew dibê ku ew bi derfet wî dilgirtiya û an li hemberê bi serketiya wê di wê temenê de wê weke ku wê bide nişandin.

Yan jî di rengê de wê dilgirtinên ku ew wê weke ew di wê de dide nişandin ew wê weke mazinbûn û serfîreziya xwe wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê û rengê de wê weke ku wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê bide diyarkirin.

Keyê lulu wê bi dema wî re wê di rengê de wê, weke ku wê bide diyarkirin ku wê ew di wê demê de wê weke serwerîyek ku ew bi wê ve dirabin jî wê karibê bi wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Serdema luluyan wê weke demek di nava dema gûtî û qassiyên de wê bijî û wê di awayekê de wê li rex wan û an bi wan re di hevzikekê de wê weke ku wê bijî. Di wê temenê de wê heta demên derketina ser dika dîrokê a mediya wê nişanaka hebûna keyên luluyan wê di rengê de wê weke ku wê hebê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê ji dema keyê lulu key anubanini û piştî wî dema key Satûnî wê di rengê de wê were fahmkirin ku wê di şêwayekê de wê, pêşbaziyeke weke ya bi serwerîyek hegomenikî wê bi aqadîyan re wê di wê demê de wê bijî. Di wê demê de wê aqadî wê di demên xwe yên berî demên sargonê mazin de wê weke di nava gûtî û luluyan de wê bijin û wê di wê demê de wê yê ku wê baxtê wan bide diyarkirin ku wê demekê wê derkevina ser dika dîrokê jî wê ew derketina ser taxta a sargonê mazin bê.

Keyê lulu key Satûnî û an carna weke Sûtûnî jî ku wê were dîyarkirin wê, di wê demê de wê derkeve li pêş. Key sûtûnî ku em li ser gotina 'sûtûnî' re wê li lê binerin wê wateyên weke 'yê li şûn dihê' û an 'yê li şûnê danî' û hwd re jî wê bi hinek wateyna wê di zimanê roja me de wê weke ku wê karibê bi wateyna wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di dema keyê aqadî key Naram-sin de wê di rengê de wê dema ku wê bahsa Sûtûnî wê bikê wê bahsa du keyan wê bikê. Yek wê 'sîdûr' û yê

din wê 'sûtûnî' bê. Di wê temenê de wê bahsa levkirinekê ku ew bi hev re dikin û ew di wê temenê de wê weke hêzên xwe wê bikina yek û wê li hemberê naram-sin wê weke ku wê şer bikin.

Ev wê di stêla keyê aqad naram-sin a ku ew di wê de wê weke bahsa serkevtina xwe wê bide kirin de wê were diyarkirin û wê were hanin li ser ziman. Bi awayekê bi derfet wê weke ku wê Sûtûni wê piştî anubanini wê were û piştî wî jî wê li şûnê li ser taxtê luluyan wê rûnihe wê keyê lulu key Îrîb bê.

Di nava keyên lulu de wê weke key anubanini wê navdariyekê wê bi xwe re wê bide girtin wê piştî wan wê keyê lulu key tardûnnî bê. Key tardûnnî wê bi navê xwe re wê hinek wateyên weke yên mazinbûnekê wê bide diyarkirin. Di rengê de wê, têgînên weke "heya dûnnî" û an" ta dûnnî" û hwd wê hinek wateyna wê bi xwe re wê bide me.

Key tardûnnî wê Kurê keyê lulu key Ikki bê û wê bi navê xwe wê weke 'Ikkibshakhmat' an 'Ikkipshakhmat' jî navê wî were xwandin. Ew wek keyek û an hukumdar û an jî karbidestekî payebilind ê herêma çiyayên Zagrosê yê serdema serwerîya luluyan bû, li dora sala 2000 berî zayîne jiya. Her çend deşîfrekirina kevneşopî ya navê wî "Tardunni" ye jî, dibe ku ew bi rengê din were navandin: dihê dîyar kirin ku bi îhtimaleke mezin jê re dibêjin Lisir Pîrînî, kurê Ikkid Samad jî (çav: The Cambridge History of Iran, Volume 2. Cambridge University Press. 1986. p. 38–39).

Ew bi giranî li geliyê çemê Diyala, di Derbenda Belula de, li nêzîkî Gola Derbendîhanê, li ser çiyayê Horen Şêxan, li bakurê rojhilatê Iraqê, li herêma başûrê kurdistanê ê nêzîkî sînorê Îranê bûya. Li ser Tardunni hindik dihê zanîn. Ew bi derfet keyekî keyeniya Lûlûbî bû. Hin rolyefên wê wek rolyef kevîrê Anubanini, ku pîr dişibihe rolyefa Tardunni, bi qasî 55 kîlometre dûrî tene zanîn. Dîtinek din jî destnîşan dike ku ew Gutî bû. Di rolyeya wî de dihê dîtin ku ew çek li xwe kiriye û dijminan dişkîne. Li aliyê rolyefê nivîseke bi Akadî heye ku parastina yazdan Şamaş dikê. Her wusa aqadê jî diparêzê û dibê ku ew demê aqad di bin serwerîya keyeniya wan de bê.

Di rolyafê de wê waha hinek ser wê naqşkirî bin. "Tar... dunni, walî (?), kurê Sin (?)-Îpşah, ev sûret hemû hate guherandin. Dema ku jî hev ket, wî ew vegerand (jinûve avakir). Her kesê ku vî sûretî, nijada wî, navê wî hilweşîne, wê Şemaş û Adad hilweşînin! (çav: Maspero, G. (Gaston) (1870). Collection of works relating to Egyptian and Assyrian philology and archaeology. Paris: Libr. Honoré Champion. p. 105)."

Ji nivisara bi navê tardûnni wê di wê temenê û rengê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê di awayekê de wê karibê wê di rengê de wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di rengê de wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di wê de wê keyê lulu key tardûnnî wê weke serwerê aqadê jî wê di rengê de wê were dîyarkirin. Ji wê dihê fahmkirin ku wê bi derfet wê luluyi wê di rengê de wê serwerê aqad jî bin.

Di derbarê keyê lulu key tardûnni de wê li başûrê kurdistanê li deverên weke darbandi balula û horên şêxkanê' de wê hin çavkaniyên ku wê weke aidî dema wî bin wê di rengê de wê werina diyarkirin. Hinek rolyafên ku wê li wan herêman wê werina dîtin wê di derbarê dema wî de wê di wê çerçoveyê de wê bibin û ev wê di hinek awayna de wê bi şîbînên dema keyê lulu key Anubanini re ku wê were şibandin re wê di rengê de wê were diyarkirin.

Weki din di derbarê baweriyên wan ên wê demê de wê di rengê de wê diyarkirin ku wê werina kifşkirin ji nava rolyafan wê di wê temenê de wê hinek têgînên weke bi yazdana navdar inanna û an îştar re wê werina diyarkirin û ev wê weke yazdana wan bê wê di rengê de wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê çawa wê were dîyarkirin. Lê ji nava rolyafan wê navê yazdanê wê weke 'ninni' wê were xwandin û ev bi bi derfet wê weke navekê din ê inanna û an îştar ê wê demê ku wê luluyî wê bikarbênin bin.

Li darbandî gewrê a başûrê kurdistanê de wê hinek rolyaf wê di rengê de wê dema ku wê bahsa wê demê û keyê lulu wê bikin wê di rengê weke yê ku wê çawa naram-sin wê stêla xwe ya serketinê wê bide diyarkirin wê bi heman rengê wê di rengê de wê weke ku wê di rengê de wê, bi keyên luluyan re wê were dîtin. Dîbê ku ev rewş wê weke kevneşepîyek wê demê a di nava keyên luluyan ên demê de zêde diyar û bûhûrîner bê. Di wê temenê de wê di rengê de wê dema ku wê bahsa naram-sin wê were kirin û pişt ku ew dikeve urukê wê bahsa wî were kirin ku ew yekser diçe parastgeha inanna ku ew bixwezê ku ew were pîrozkirin. Li muzexaneyê parisê wê sevilê ku ew ji wê demê maya wê di derbarê wê de wê di rengê de wê bahsa têkili danina naram-sin bi parastgeha inanna re wê bahsa wê were kirin û wê werê hanin li ser ziman

Di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê rolyafên demê de wê, di wê temenê de wê dîmenekê ku wê weke ku em li kirmaşanê, û herêmên başûrê kurdistanê

dibînin wê di wê temenê de wê weke dîmenekê nava luluyan wê xwe bide diyarkirin.

Luluyî wê di wê demê de wê weke qassîyan wê bi gûtîyan re bin û wê keyên luluyî weke Tardûnni ku wê weke 'keyê gûtî' jî wê werina dîyarkirin wê werina ji wan bahskirin. Di wê temenê de wê têtîliya nava lulubîyan û gûtîyan de wê weke têtîliyê ku wê di wê temenê de wê gihiştina wan a li hev wê di rengê de wê dîyar bikê û wê zelal bikê jî bê.

Di wê nûqteyê de wê jî wê dikarê wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê keyên lulu wê di wê demê de wê weke dîmenekê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Di wê demê de wê weke serwerê herêmê ew bin. Di wê temenê de wê piştî serketina naram-sin jî wê di rengê de wê hebûna wan wê xwe di rengê de wê bide diyarkirin û wê di dîmenê naram-sin de wê ew wê were dîtî ku wê weke qasrek mazin a xwediyê serweriya mazin hebê ku wê gûtîyî wê bi wê re wê xwediyê serweriya xwe bin. Ew wê piştî aqadî dihên ser hêzê wê ew wê bidest bixin û wê piştî wê di rengê de wê weke serwerê herêmê wê bi wê re wê xwe di rengê de wê bide diyarkirin. Di nava têtîliya nava gûtî û lulu û ya aqadîyan de wê jî wê aliyê ve wê li ser ardê wê xwediyê têtîliyê çawa bin wê di hinek waran de wê ne zelalî jî wê bi wan re wê hebin. Di wê demê de wê were dîtî ku wê çanda baweriyê a lulu-gûtî wê di rengê de wê bi aqadîyan re wê bi temen bibê û wê bijî. Wê xwediyê keyeniyên ku wê piştî jî wê karibin xwe bidina domandin bin. Di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku wê êdî wê li ser wê temenê wê dema ku ew di temen û çerçoveya wê kultê de ew xwe didina diyarkirin wê weke ku wê bi wê êdî wê werina herêkirin. Lê di wê temenê de wê serwerîya aqadîyan wê di rengê de wê weke girêdayê pejiyendina wê ya ji hêla keyeniyên ser ardê jî bin. Û ev bi serwerî wê weke gûtî, luluyî û piştî qassîtî bin. Di rengê de wê ev têtîliya weke bi têtîliya gûtî û aqadîyan wê piştî wê dîmenekê wê bi wê rengê wê bi têtîliya qassîtî û babîliyan jî wê di rengê de wê di heman awayê de wê xwe bide diyarkirin. Minaq di dema hammurabî de wê xwe bi yazdanê rojê ê qassîyan Şurîaş ku wê weke şamaş jî wê piştî wê were diyarkirin wê di wê temenê de wê bi girêdana xwe ku ew xwe dide diyarkirin re wê di wê temenê de wê di rengê de wê bide diyarkirin. Wê dema ku wê hammurabî wê derkeve hemberê yazdanê rojê wê destûrên xwe pêşkêş bikê û piştî wê ku ew wê weke were herêkirin wê, ew herêkirin wê weke herêkirinek ku wê li ser

rûyê ardê jî wê were kirin wê bingihê wê biafirênê. Di wê temenê de wê çanda şamaş û enlil wê di wê demê de wê xwediyê serwerîyê bê.

Di dewama demên gûtfîyan de pêşketinên piştre ên li mesopotamya

Bi teybetî wê herêmên kurdistanê ên weke yên rojhilatê kurdistanê wê dema ku em bahsa mediya bikin wê di rengekê de wê weke deverê navendî a ku mirov wê hinekê li ser wê bisekinê bê. Di wê temenê de wê di demên berî medan de wê ji gûtfî, qassî, lulu û heta mannaeayîyan û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê bahsa wan bikê. Di dewama wê de wê dikarê bahsa hûrîyan ku wê ji başûrê mesopotamya heya bakûrê mesopotamya ku wê di rengekê de wê li wê serwer bibê wê karibê wê di rengekê de wê bahsa wê bikê.

Li kurdistanê wê di wê temenê de wê çavkaniyên ku wê di derbarê demên şariştaniyê ên berê de ku wê bibin wê di rengekê de wê di derbarê dîroka herêmê wê gelek dîmenekê di zikhev ê hinekê komplike de jî wê karibê bide diyarkirin. Demên destpêkê ên şariştaniyê ku wê li vê herêmê wê bibin wê weke demên destpêkê ku wê di rengekê de wê bandûrê li pêvajoyên şariştaniyê ên li deverên din ên cihê jî wê di rengekê de wê bikin bin.

Li herêmê wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê deriyê vebûna li asya mazin jî bê. Ber vê yekê wê di demên piştre wê di her demê de wê hêzên mazin ku wê li herêmê wê bi hegomenikî wê pêşkevin wê di rengekê de wê bi wê mantiqê bixwezî ku ew li herêmê serwer bibin.

Gûtfîyî wê di rengekê de wê bi awayek wê weke xwediyê demê û an serdemek şariştaniyê ên demên destpêkê ên şariştaniya sumer jî wê biafirênin. Li gorî çavkaniyan wê heta 'dema duyem a sumer' jî wê di rengekê de wê serwerîya wê bibê. Di dema duyem a sumer de wê di wê de wê babilî û aqadî û hwd wê derkevin li pêş. Di wê demê de wê bi hêzên herêmê ên weke ku ew li ser ardê hena re wê şerê hegomenikî wê pêşbixin.

Di wê temenê de wê, di rengekê de wê dema ku wê bahsa demên gûtfî û piştî wan ku em demên qassîyan jî di nava wê de wê werênina ser ziman wê weke demê ku wê di wê de wê pêvajoyên şariştaniyê wê xwe di rengekê de wê bi giringî wê bidina diyarkirin. Hana û an kur wê weke xanadana li bakûrê mesopotamya ku wê bi çavkaniya gûtfîyî wê bibê û wê weke xanadanak bingihîn ku wê karibê wê bîrê ser ziman bê. Li gorî çavkaniyan wê heta dema hammûrabê wê ev xanadan wê li bakûrê

mesepotamya wê serwerîya wê xwe bide domandin. Di dema hammûrabî de wê seferên wî yên serwerîyê ku wê li bakûrê mesepotamya wê bide kirin wê piştî wê bixwezê ku ew herêmên xanadana kur û an herêmên rojavayê kurdistanê roja me ku wê di wê de wê, hinek bajar dewletên din ên weke marî, alalakh û hwd jî wê hebin wê di rengekê de wê bikê.

Lê di wê demê de wê ev dem wê weke derî li demek din wê bide vekirin. Demên hûrîyan û serwerîya wan li wê herêmê wê bi yek kêr yek zêde wê taqabûlî wê demê wê bikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Hûrîyî li gorî çavkaniyan wê ji başûrê mesepotamya wê li ser çavkaniyên gûtî, qassi, lulubîyan û hwd re wê di rengekê de wê pêşkevin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bibin. Luluyî wê ji başûrê kurdistanê ê roja me heta herêmên ber zagros ên rojhilatê kurdistanê ên weke luristan, kirmaşan û hwd wê di rengekê de wê bê dîtin ku wê bibê.

Lê luluyî wê çavkaniyên erkolojîkî ên li ser wan wê di rengekê de wê bidina diyarkirin ku wê civakna çîyayî bin û wê zêdeyî wê bi xosletên wê re wê bijin. Di wê temenê de wê di çavkaniyên dema sargonê mazin û newiyê wî naram-sin de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ji wan wê bahsa wan wê were kirin. Wê di çavkaniyên ku wê ji wê demê ku wê ne zêde jî bin wê di wan de wê hinekê wê bahsa xosletên wan ên çawa jiyankirinê jî wê bikin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di şewayekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Li vir ku em di dewama wê de wê hinekê din li ser dema luluyan rawastihin wê weke giring bê. Di wê temenê de wê weke demek ku wê ji aliyekê ve jî wê bûhûrîner bê li demên piştî xwe û wê gelek xosletên wê demê wê piştî wê bi civakên herêmê re wê xwe bidina diyarkirin û domandin.

Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ew civak wê di derbarê keyeniyên wan ên demî û an bajarî de wê, zêde agahi berfireh nebin. Lê wê didina diyarkirin ku wê li çîyayan wê bijin û wê zagros wê weke deverê navend wê xwe bide diyarkirin.

Minaq ku me hinekê li jor bi awayekê wê bahsa wê kir wê, weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku ew hinekê din li ser wê demê bi Sarpol-e Zahab, li Zagrosê Navîn û li rojavayê parêzgeha Kirmaşanê ye, navçeyeke sînorî ya di navbera çîyayên Zagros û Deştê Mezopotamyayê de ye, li ser wê bisekin in. Ev deverên mijare gotinê wê weke navçe ji ber

cih û warê xwe yê stratejîk li ser rêya sereke ya Xorasanê, ji aliyê hin rojhilatnasan ve wek deriyê Asyayê tê naskirin. Çemê Alvand di deştên Sar Pol-e Zehab, Hezar Gereh û Çiyayê Kal Garê re derbas dibe. Di dawiya sedsala 19-an de, De Morgan yekem car du rolyefên zinar li her du aliyên tengiyek cihê nas kir. Di her du rolyefan de nivîsên bi navê Anubanini I û II yên Herzfeld (1976) hene. Ji ber wekheviya herdu wêneyan, Herzfeld wan wekî keyên Lulubian dide nasîn. Carinan paşê, di derbarê mijarên wergerê û hunerîbûna van nivîsan de gelek zehmetî derketin. Di sala 1973 de, Edzard li ser wêneyek ku ji hêla Leo Trumpleman ve hatî peyda kirin, wergerek nivîsa Anubanini weşand. Piştî vê yekê, Hrouda hewl da ku nivîsa Anubanini deşîfre bike û zelal bike û diyar kir ku li gorî nivîsek serastkirî, ew nivîs aîdê Idin-sin in û destnîşan kir ku berevajî baweriya Herzfeld, ev nivîs ne ji aliyê keyê Lulubian ve, lê ji aliyê keyekî Simurru ve ku bi navê Idin-sin tê naskirin, hatine çêkirin. Di sala 2000 de Mofidî Nasrabadî karîbû du navên xêzkirî yên li ser laşên her du girtiyan ku di vê rolyefê de hatine kişandin bixwîne. Xala herî girîng a ku mirov dikare li ser bisekine ev e ku, wekî ku ji du nivîsên rolyefên Anubanini û Idin-sin têne fahm kirin, her du jî îşaret bi çiyayekî bi navê Batir dikin ku rolyefên Anubanini lê hatine çêkirin. Di nivîsan de dihe dîtî ku navê kevnar ê Çiyayê Hezar û Gerê jî Batir bûye, lê tu garantî nîne ku navê Çiyayê Kal Gareh jî Batir be. Dîrokên diyarkirî yên ji bo vê nivîsê dikarin piştrast bikin ku ew bi hin nivîsên serdema Isin Larsa re hevaheng e. Wekî din, nivîsên Lulubi û Simurru ku li Sar-e Pol-e Zahab hatine dîtî, û her weha tabloyên Sargonîkî yên ku li Tel al-Salimeh hatine dîtî, hemî navekî bajarekî bi navê Patir/Patiri vedibêjin, bi vî rengî destnîşan dikin ku Batir û Patir dibe ku yek eslê xwe bin û her du jî behsa yek bajar-dewletê dikin.

Her weha li herêmê kerpîçek bi nivîsandî hatiye dîtî, ku ji serdema Babîliya Kevin vedigere. Di metna vê nivîsê de behsa serwerê mezin ê ku perestgeha yazdana Batiritum ava kiriye, tê kirin, lewma navê Batir jî di hin nivîsên Aqadiyan de derbas dibe. Li ser nîqaşên ku li jor hatine destnîşankirin, dibe ku hin pirs derkevin holê ka tîkiliya van her du deveran çi ye bi hev re wê hinekê bikê ku wê fahmbikê. Ma ev her du nav dikarin heman cihî bin? Ma dibe ku heta radeyekê Mezopotamiyan mebesta wan bikin ku Batir wekî navê cîhekî bikar bînin? Piştî nivîsarên kevnar, navê Bâtir yekem car di tabloyên Tal al-Salimeh ên serdema Aqadî de, li dora 2250 b.z. de derbas dibe. Ev nav paşê ji hêla Simurru ve hate pejirandin, ku hurmeta wî ya ji xwedawenda Batiritum re nîşan

dide. Li Ur IIIê jî xuya bû, ji ber ku yazdana Batiritum li Batirê piştgirê hêza Simurru miyan bû. Di nivîsa Anubanini de, Batir ji bo navê çiyayekê ku li ser portreya yazdanê dihê pêşkêş kirin, dihê bikar hanîn, û di nivîsa herî dawî de jî tê gotin, ku dibe ku perestiya Batiritum li deverên cihê reng ên di nav sînoren xaka Khalman û Namri de nîşan bide. Li gorî nivîsan, Simurru mî Khalman an jî Sar Pol-e Zehab ê nûjen di dawiya Ur III de Lulubians têk bir, ji ber ku nivîsa Tel-al-Sib dikare behsa vê bûyerê bike. Bûyera ku Idin-Sin karîbû Lulubian têk bibe. Serdestiya Idin-Sin li ser axa Khalman bû sedema afirandina perestgeha Batiritum, û her weha rolyefek kevirê bîrhanînê bi wêneyê inanna-Iştar ji bo nîşankirina fetha bajêr. Ev serkeftin li ser rolyefeya Simurru hatiye nivîsandin, ku hurmet û qurbaniya Simurru miyan ji yazdana Batiritum re nîşan dide, wêneyek herêmî ya yazdana Ishtar e û li ser her du rolyefên Anubanini û Idin-Sin ku zengila hêzê pêşkêşî dike, dihê xuya kirin.

Çavkaniyên herêmî ên di derbarê dema luluyan de wê didina diyarkirin ku ew wê li dora hezar salên 2. wê bîjin û wê di wê demê de wê wek bina xwediyê serwerîyekê. Hinek çavkani wê didina diyarkirin ku ew di nava sînore serwerîya gûtiyan de wê di wê demê de wê bibin. Di wê çerçoveyê de wê piştî ku wê aqadî wê li hemberî gûtiyan wê pêşkeve û pê de wê piştî wê bi wan û hinekê luluyan re jî wê mecbûr bê ku ew şer bikê. Di wê temenê de wê, di şewayekê de wê, li çavkaniyên wê demê ku mirov wê dinerê wê dibînê ku wê şerê aqadiyan wê hem bi gûtiyan re û hem jî wê bi luluyan re wê di wê demê de wê di rengekê de wê karibin werina qaydkirin.

Di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê demên keyên lulu ên weke anubanini û heta satûnî û hwd wê weke demên ku wê di çerçoveya wê dema dîrokê a wê demê de wê di rengekê de wê werina qaydkirin bin. Li dora herêmên rojhilatê Kurdistanê wê qaydkirinên ku ew dihên kirin wê di wê temenê de wê bi wan re wê werina kifşkirin wê biibn. Bi teybetî li herêmên Luristan û Kirmaşan ku wê bi ber Zagrosan ve wê dirêj bibê wê hin bi hin wê rastî çavkaniyên ku bi erkolojîkî wê were û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li ser wan re wê were hanin li ser ziman.

Luluyî û gûtiyî wê di rengekê de wê di şewayekê de wê di çavkaniyên wan de wê were dîtin ku ew wê di wê demê de wê serwerîya wan li urukê û dora wê heta Girsu, Aratte, Eridu, Larsa û hwd wê were dîtin. Hinek çavkaniyên ku wê li Larsa wê werina kifşkirin wê bo wê demê wê yekser

wê girêdanekê wê bi dema luluyan û di wê demê de wê bi serwerîya wan ve wê girêbide.

Lê di wê nûqteyê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê piştî gûtîyan û luluyan wê serwerîya aqadê wê di rengekê de wê piştî wê jî wê luluyi wê hebûna xwe wê di rengekê de wê bide domandin. Ev wê dide diyarkirin ku wê di şewayekê de wê ew wê bindestkirî bin û wê di wê temenê de wê baca xwe wê bidin û wê di wê temenê de wê bi girêdanek wasalî wê hebûna xwe wê bidina domandin. Piştî wê dema ku em dihên demên asûran wê di wê temenê de wê di rengekê de wê yekserwer wê karibê di wê temenê de wê di rengekê de wê rastî wê were û di wê temenê de wê karibê wê bi wê re kifşbikê.

Di wê temenê de wê dema ku em li demên keyê lulu dinerin wê di rengekê de wê di heman demê de wê bahsa serekvtinên xwe jî wê di rengekê de wê bikin. Ev wê ne rewşek weke ya ku wê weke wasalî wê bi wan re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Keyên lulu, anubanini, Satûnî û heta demên kurê keyê lulu ikki ku wê bi navê tardûnni wê were dîyarkirin wê di wê demê de wê di rengekê de wê bibê û wê stêl û an nivisarên bi navê wan ku wê werina kifşkirin wê di rengekê de wê bahsa serwerîya wan wê bikê. Wê di rengekê de wê bahsa serwerîya wan wê bikê. Wê bahsa mazinbûna wan wê bikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê wusa wê were dîtin û kifşkirin ku wê piştî dema gûtî û aqad ku wê piştî serkevtina aqad û pê de wê ne tenê wê bo gûtîyan wê demek dawî wê li wê were û wê demek din wê piştî wan wê destpêbikê wê her wusa wê ev wê di rengekê de wê weke ku mirov wê kifşdikê wê bo luluyan jî wê di wê temenê de wê karibê wê rastî wê were. Di wê temenê de wê dîmenek wê xwe bi wan re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, keyên luluyi wê di wê temenê de wê, piştî wê demê wê di rengekê de wê, di nava serwerîya aqad de wê xwe weke ku wê bidina domandin. Lê wê weke di bindestiyekê de bin. Ev wê ji navaroka çavkaniyên demê û nivisarên ji dema aqadan wê di rengekê de wê xwe bidina diyarkirin. BI teybetî di dema sargonê mazin de wê bahsa seferên li hemberî wan wê were kirin û wê di wê de ku ew wê çawa wê serkeftinê wê bidest bixin wê bahs ji wê were kirin.

Lê di wê demê de wê weke ku wê were kifşkirin wê ji nivisarên wê demê ên ku wê bahsa lulu jî wê were kirin û hinek nivisarên ku wê weke yên dema gûtî jî bin wê di rengekê de wê weke ku wê di şewayekê de wê

weke bi aqadî jî wê di rengekê de wê weke ku wê were nivisandin. Bi tîpên aqadî wê were nivisandin. Ev wê di rengekê de wê tîpên aqadî ên bi wan nivisandinê wê ji tîpên aqadî wê zêdetirî wê weke yên weke yên wan jî wê di rengekê de wê xwe di dîmenekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Wekî din wê dema ku em li nirx û kultên demê jî dinerin wê di rengekê de wê yên berê wê demê bin. Di wê temenê de wê aqadî wê di rengekê de wê yekser wê di dema gûtîyan de wê çî kult wê hebin wê bi rengekê de wê hilde li nava xwe û wê li wan wê xwedî derkeve. Di wê temenê de wê ev wê, di rengekê de wê weke jinûve bi navkirinê bê û an wê weke di rengekê de wê weke wê bê wê di şêwayekê de wê weke ku wê hilde. Her wusa wê di dema qassiyên de ku dibê ku ew di dema gûtîyan de jî bûhûrîner bê wê navê yazdanê rojê Şurias wê di wê demê de wê weke şamaş wê bi awayekê bi navkirinekê wê bibê û wê di şêwayekê de wê karibê wê, di rengekê de wê werênê ser ziman.

Wekî din navê inanna urukî wê çawa wê weke 'lipit îştar' wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê. Lê di morfolojiya ji inanna weke li îştar wê weke bi navkirinekê û an gûharinekê dibê ku ew hinek aliyên din ên weke ku ew pêwîst bin ku ew were fahmkirin. Navê îştar wê di zimanê roja me de wê were wateya stêrê û di wê temenê de wê di rengekê de wê ev di rengekê de wê hinek fêrsên fahmkirinê wê bi rewşa dumuzî û marê weke ejdarha-îştaran ku wê di zimanê roja me de bi navê 'îştaran' wê were wateya parastinê wê di rengekê de wê weke komek stêr ku wê weke bi têgînek 'dûnyayek tekûz û an ya 'dûnya super' wê di rengekê de wê were diyarkirin, dibê ku ew bi wê ve girêdayî jî hinek fêrsên fahmkirinê hebin.

Di wê temenê de wê di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser zima ku ew gûharandin wê di rengekê de wê bi demê re wê bêgûman wê bi derfet bê ku mirov di çerçoveya jinûve weke bi nirxkirinekê û fahmkirinek bi wê weke dikarê wê fahmbikê. Ev wê bi pêvajoya fahmkirinê û nirxên nû ên demê ve jî wê di rengekê de wê weke ku wê ji aliyekê ve wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di rengekê de wê tişteke din wê di nava gûtî û luluyan de wê li ser temenê ardnigarî wê xwe bide diyarkirin. Gûtîyî wê ji herêmên bakûrê mesopotamya ên li wan çanda xalafê diayr pêşketiya wê bi ber başûr ve wê pêşkeve û wê bibê serwerîya împaratori û bi demê re a hegomenikî.

Di wê temenê de wê demek teybet a mazin bi serwerî û serdemiya xwe re wê weke ku wê bijî. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bi gûtfîyan re wê bindestkirin wê di rengekê de a bi bajaer dewletên demê re wê wek ku wê were dîtin. Di wê temenê de wê têngînek serweriyê a li dora çanda yazdanî a serweriyê ku wê bi wê re wê pêşkeve wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê rewşa çanda gûtfîyan wê di wê temenê de wê di karê wê werênê ser ziman ku wê çawa wê xwediyê rewşekê bê wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Li ser rewşa bajar-dewletê ya ku bi Sumeriyan li Mezopotamyayê dest pê kir, ji aliyê Semiyên ku koçî herêmê kirin, bi wan re wê li dora sala 2500 beriya zayînê demek nû wê destpê bikê. Împaratoriya ku hat avakirin di demeke kin de mezin bû û di serdema Naram Sin neviyê Sargonê Mezin de gihîşt zirweya hêza xwe. Di vê serdemê de Naram Sin ji xwe re digot "keyê çar aliyê cihanê" û xwe wek yazdanê Agade îlah kiriye. Lêbelê, zêdebûna nifûsê ya ku bi vê mezinbûna bilez û damezrandina çînek karmendan ji bo rakirina pîrsgirêkên di berhevkirina bacê de hat, refaha civakê û aboriya dewletê têk bir. Gutiyên ku rewşa Akadiyan dinirxandibûn, hêrîş li ser Akadiyan kirin û her çiqas di destpêkê de ev hêrîş têr nekiribin jî, di dawiyê de Akad hanîne asta tunekirinê. Gûtfîyan bi wan hêrîşan dixwest ku ew serwerî xwe ya hegomenîkî biparêzên ji goçên komên samiyên dihatin herêmê.

Nivîsarên yekem ên nivîskî yên ku behsa Gûtfîyan wekî gel dikin, di navbera salên 2350-2200 b.z. de hatine nivîsandin û li Babîlê di bin kontrola Akadiyan de hatine dîtin. Di belgeyan de dihê gotin ku Gûtfîyan bûne sedema wêrankirina Akadiyan û zirar dane xebatên çandiniyê. Di tableteke ku ji serdema Sêyemîn Xanedaniya Urê vedigere de, hebûna Gûtfîyan a herêmê û tunekirina Akadiyan bi rengekî efsaneyî di nivîsa bi navê "leneta agada" de hatiye vegotin. Li ser tabloya Sin-Iddînamê keyê bajarê Larsayê jî li ser Gûtfîyan agahî hene.

«... Enlîl wê çi bike (ji bo tolhildanê) ji ber ku evîndarê wî Ekur (perestgeha Enlîl) wêran bûye? (Yazdan Enlîl) ber bi çiyayên Gûtfî nêrî; Wî rêzeçiyayên berfireh ji serî heta binî geriya. Mirov nehesibîne, parek ji axê wernagire, Gûtfî ku sînor nas nake, mirovên ne wek mirov wan in, laşê wan mîna kûçikan, laşê wan mîna meymûnan e, (Enlîl) ew ji çiyayan derdixistin, Mîna kuliyan li deşt û zozanan belav dibin, bi çengên xwe li deştê vedişêrin. Êdî qasid li ser riyên çiyayî xuya nakin û keştiyên qasid

nikarin di çeman re derbas bibin ... (çav: Kuhrt, Amelie (2019). The Near East in Antiquity. p. 73-74).

Nivîsarên Sumerî behsa talankirina perestgeha Ekur ji aliyê Naram Sin û cezayê îlahî yê ku paşê jê re hatiye kirin, dikin. Laneta Agade: di metnên bi navê Ekur de, yên ku tolhildan in, Gûtiyan ji aliyê yazdan Enlîl ve hatine wezîfedarkirin ku Naram Sin ku ji Enlîl re berg nekir û perestgeha Ekur bi baltayên sifir xera kir û di encamê de tevahiya welatê Akad, bi taybetî Agade, ji aliyê Gûtiyan ve hat talankirin û wêrankirin.

"Lê gava ku wî ev tişt kirin, "şîret ji Agade dûr derket in" û "aqlmendiya Agade rê da bêaqiliyê." Dû re "Enlîl, lehiya xezeb ku hevrikê wê tune kir, felaket hanî, ji ber ku hêrîşî mala wî ya ezîz kir," çavên xwe ber bi çiyayan vekir û Gûtiyan, "gelek ku serwerî nas nedikir", "wek kulîkan erd nixumand" da ku kes nikaribe ji hêza wan xilas bibe (çav: Kramer, Samuel Noah (2016). Sumerians - Their History, Culture and Characters. p. 89-93)."

Di berdewamiya nivîsê de heşt yazdanên herî mezin ên Sumeran Sîn, Enkî, Înanna, Îşkûr, Utu, Nûsku û Nisaba dibêjin ku ew bajarê Agade lenet dikin û dixwazin ku ew jî mîna Nîppurê bê hilweşandin:

Ya ku li ekur cûret kiriya ku ew hêrîşbikê, bajarê li hemberê enlil hatiya

Ya li ekurê curet kiriya hêrîş bikê, li hemberê enlil rabûya agade

Xwe girtinên weke tozê bi ardê re bibin yek

Kil (tuxla) li kûrehiyên xwe yên bêbini vegerin

Dar li daristanên xwe şûnve vegerin

Dar li yên Ninildu lenetkirina şûn ve vegerin.

Li şûna gamêşên dihêna serjêkirin jin werin serjêkirin.

Li şûna mehên dihêna serjêkirin zarok werina serjêkirin

Hêjayiyên xizanan (?) zaroyên xwe di avan de mecbûr bimênin ku ew bi xiniqênin

Li Agade bi dilên xweş ku ew hatiya avakirin qasr, vegere li harabeya bi keder ..

Li deverên ayin û torenên olî dihatin kirin

Li harabaya wek roviyê digere dûvê wê bi bédeng bi herikê (?) (..) ..

Li keviya kanalên ku di wê de keşt dikişandin şîniyên beyeni mazin bibê

Li rêya arabayan ji şîniyê girinê pêve ti tişt şîn nebê.

Li rêyên keştî lê dihên kişandin û skeleyên wê de,

Bizinên kovi, haşarat, mar û tupîşkên çiya ji wan ti mirov nikaribin bimeşin

Li malên ku ew şîniyên dil haş dibin nebin

Ji qimişên hêstirênçavan pê de tiştekan din mazin nebê

Li şûna herikina avên şêrin avên tûj biherikin agade

Yê ku ew bêjê ez li vê bajarê bicih bibim cihekê lê rûnihe yê baş nebînê

Yê ku ew bêjê ezê li agade razihim devere baş ku ew razê nebînê (çav: Kramer, Samuel Noah (2016). Sumerians - Their History, Culture and Characters. p. 89-93)."

Ev çavkaniya weke bi vegotina 'leneta agade' wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê bahsa dema gûtiyan wê bikê û wê di wê demê de wê bahsa hêrişên naram-sin wê bikê. Di wê temenê de wê li herêmê wê pêvajoya hêrişên wê yên ku ew li parastgeha enlil û ekurê kirina wê li ser wê re wê ev wê werina ser ziman.

Li şûna cezayekî ku di van nêzîkatiyên efsaneyî de dihe vegotin, aqadî bi hêrişên Gûtiyan hatin tune kirin, piştî raperînen aborî yên ku li gelek deverên welêt derketin, di serdema piştî Naram Sîn de welat lawaz kirin. Herweha di vekolînen arkeolojîk ên li bajarê Nippurê de ti agahî derneketine holê ku bajar rastî şewat û wêraniyê hatiye, lê kerpîçên bi navê Naram Sin hatine dîtin û ev yek jî nîşan dide ku xebatên avadaniyê li wir hatine kirin.

Tabletên ku li ser hebûna ramyarî ya Gûtiyan a li Mezopotamyayê agahî didin, ji serdema Şar-Kalî-Şerrî dest pê dikin. Li gorî van belgeyan, ji serdema dawî ya Naram Sîn ve li welatê Aqadiyan gelek nakokiyên navxweyî rû dane. Di vê serdemê de, serdestiya Lullubi bi dawî bû û hêrişên Gutian dest pê kir. Di serdema Şar-Kalî-Şerrî de keyê Gutî Sarlagab dîl dihe girtin û hêrişên Gutian demekê hatine rawestandî. Lê piştî mirina Şar-Kalî-Şerrî hêrişên Gutî her ku diçe zêde dibin. Li gorî belgeyên nivîskî yên aqadî û elamî yên li ser pevçûnên di navbera Aqad û Gûtiyan de, keyên Akad neçar bûn ku bi 70 keyeniyên **Gûtiyan** re şer bikin. Li gorî agahiyên di metnên ku di demên paşerojê de ne, navê "Gutî" hemû eşîrên ku di heyama navborî de li derdora Çiyayê Zagrosan dijîn, digire nav xwe.

Li vir wê her çendî wê rewşek di wê rengê de wê weke bi hêrişên gûtiyan re wê di rengekê de wê weke di nava nivisaran de wê were pênasekirin jî lê wê dikare wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çawa wê di rengekê de wê weke welatê gûtiyan wê weke li wê herikinên weke dagirkirinê ên komên samiyî wê li wê bibin û di wê temenê de wê li her deverên wê herîş û bi wê dawî li serweriya wan wê were hanin. Di wê temenê de wê weke demek ku wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Li ser wê temenê wê di rengekê de

wê bi gotinên weke hêrîşên gûtiyan li aqadiyan ku ew nivisarên wê demê hatina xwandin wê, di zane min de wê weke ku wê pêwîstî bi wan habê ku ew dubare cardin jinûve bi awayekê din werina xwandin. Ber ku wê di renekê de wê hinek rewşên weke yên teybet wê xwe di renekê de wê bidina diyarkirin. Minaq wê weke ku wê di temenê têngîna bi nivisara 'leneta agada' ku me li jor wê hani ser ziman wê di wê temenê de wê, bahsa rûxandinên dema naram-sin wê bikê. Di wê demê de wê di renekê de wê di dîmenekê de wê piştî wê yazdanên herêmê ku ew berê di nava gûtiyan û keyeniyên wê de wê, serwer bin û ew ji wan re bergê dikin wê lenetê wê li ser wê bikin.

Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê **'listeya keyên sumer' ku emê li jêr li ser wê bisekin in** wê bahsa keyên gûtiyan wê bikê û wê di renekê de wê heta dawîya listeyê bi keyê gûti Tirigan re wê bîne ser ziman wê di renekê de wê karibê wê di renekê de wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê rewşa keyên gûti wê di wê temenê de wê dema şariştaniya sumer a pêşî a mazin wê di renekê de wê werênê li holê. Di listeya keyên sumeri de wê 21 keyên gûtiyî wê bibin û wê di wê temenê de wê di renekê de wê di destpêkê de wê bahsa key key Erridu-pizir wê bikê ku em zêde di derbarê wî û dema wî de zêde ne xwediyê agahiyên berfireh in. Di listeya keyê gûtiyî de wê di renekê de wê piştî erridu-pizir wê imta wê were û ew wê piştî wî inkishush wê ji jê wê were bahskirin. Piştî wan keyên gûtiyî Sarlagab û **Shulme** wê werin. Di dewama wê de wê Elulumesh û Inim-aqabesh wê were. Piştî iheshuaush wê Yarlagab II wê were. Di wê temenê de wê di renekê de wê ji wê karibê wê weênê ser ziman ku wê kevneşopîyek keyeni ku wê di dewama hev de wê çawa wê werina ser taxt wê bibê wê di wê çerçoveyê de wê bi wan re wê di renekê de wê were kifşkirin. Piştî keyê gûti ibate wê navê 'Yarla' ku ew dikarê weke Yarlagab û an weke Yarlagab III jî wê were diyarkirin wê were û bibê. Ev wê bi zankirinekê wê weke li dora destpêka hezarsalên sêyem wê di renekê de wê were dîrokkirin. Lê bi awayekê hûrgili wê di derbarê dema wî de wê zêde bi zelali wê agahi wê nebin. Yarla wê cihê xwe weke key wê ji Kurum re wê bihêlê. Kurum wê weke keyê gûti bê û wê bavê habil-kin bê ku ew wê piştî wî were ser taxt. Di wê temenê de wê di renekê de wê ji jê wê were bahskirin. Habil-kin cihê xwe ji Laeratum re hişt. Piştî wî Laeratum wê were ser taxtê keyeniya gûtiyan. Piştî Laeratum wê irarum û di dewama w de wê Ibrarum wê were ser taxtê keyeniya gûtiyan. Ibrarum wê wek kûrê keyê gûti irarum were ditîn û bavê hablum ku wê piştî wî

were ser taxt wê ji wî were bahskirin. Piştî keyê gûti hablum wê Puzur-sin wê were ser taxt û li şûn wî piştî demek dirêj û di navberê de ku wê gelek key wê derbas bibin wê navê keyê piştî Puzur-sin wê navê Yarlangab ku wê hinek çavkani wek Yarlanganda jî wê bi navbikin wê were ser taxt. Piştî yarlanganda wê Si'um û kûrê wî Tirigan wê werina ser taxtê gûtiyan.

Erridu-Pizir xwe wekî "keyê çar alîyan ê cihanê", xwe bi navbikê. Di wê demê de wê aqadî ku ew dihên herêmê wê di bin serwerîya wî de wê bibin. Weki din wê ber vê yekê wê dem bi dem wê, tevî ku ew keyekê gûtiyî ya wê weke keyê aqadî jî wê were bi navkiran. Di wê baweriyê de bû ku ji bo serdestiya ku dixwaze li Mezopotamyayê ava bike dixwaze propagandaya edebî bike û xwe bi keyên keyeniyên Aqadî re wî mazin dîtin û li gotina wî hisandin. Şeweya navborî aîdî keyekî din ê Gutian, Laerabum e, û di heman demê de di nivîsarek ku li ser serê maçekê ku di kolandinên li bajarê Sippar de hatî dîtin de dihê dîtin. Ji bilî vê, li dijî kesên ku dê zirarê bidin nivîsa di nivîsa navborî de, "keyê hêzdar ê Gutî, Lā-rāb ... (ev maç) hatî çekirin û terxankirin ... kî vê nivîsê ji holê rabike û navê xwe binivîsîne ... bila **yazdanên Gutî Astar û Sîn** saziyên wan hilweşînin. Her wiha bila ew di jiyana xwe de bi ser nekeve." Gotinên bi wê rengê ên lenetkîrinê hena.

Keyê dawî yê Gûtiyan, ku bi giştî 91 sal û 40 roj li ser axa Mezopotamyayê keytî kir, Tirigan bû, ku li gorî Lîsteya keyên Sumeran, tenê 40 rojan li ser text ma. Têkçûn û girtina key mijara gotinê ji aliyê Utu-hegalê di dema wek key bajarê Urukê serwer dibê, pêşketina ku wê dawî li desthilatdariya Gûtiyan a li Mezopotamyayê bîne bû. Lê her çiqas piştî van geşedanan Gûtiyan bandûra xwe ya li herêmê winda kiribe jî, ji nivîsên ku ji serdema Sêyemîn Xanedaniya Urê vedigerin dihê hînbûn ku Gûtiyan hebûna xwe ya ramiyê li herêma Firatê Navîn berdewam kirine. Ev rewş ji ber ku nîşan dide ku Gûtiyan bi tevahî dev ji Mezopotamyayê bernedaye girîng e, bo fahmkirina dema wan û rewşa wan.

Li gorî dîroknas Henry Hoyle Howorth, Asûriolog Theophilus Pinches, arkeolog Leonard Woolley û dîroknas Ignace Gelb, Gutiyani wek bi çermê xwe rengvekirî û an zerikî dîyar dikan. Ev îdîa bi danasîna gelan a di Peymana Kevin de ve girêdayî wê were hanin li ser ziman. Yekem birhanên ku Gûtiyan ew bi wê rengê zerikî (blond) bûn derket holê dema ku Julius Oppert hin tabletên ku koleyên Gûtî (û Subartan) bi peyvên 'namrum' an 'namrutum', ku tê wateya "çerm-sayî" û an 'rengvekirî' vedibêjin, weşandin. Her çend ev vegotina rengîn nîşan nade ku ew

rengvekirî in, heman îdîa ji hêla Georges Vacher de Lapouge û Sidney Smith ve hatîya diyarkirin.

Weki din wê, di encama hin rêze lêkolînên zanistî yên li ser koka zanistî ya Kurdan de, li ser bingeha vedîtînen birhanên genetîkî yên Paleo/Archaeo, bi taybetî lêkolîna DNA ya li ser îskeletan, ji sala 2000-an vir ve, ku ew zêdetirî hatina kirin wê, bi çend komên etnîkî, di nav wan de Gûtiyan, wek Proto-Bavûkalên ku etnogenesisa Kurdan pêk dihênin (çav: Hennerbichler, Ferdinand (30 May 2012). "The **Origin of Kurds**". *Advances in Anthropology* (in English). 2 (2): 720-726).

Li gorî berhevoka wêjeyî ya paşerojê, Serhildana Mezin a Li Dijî Naram-Sîn, Naram-Sîn ê 360.000 leşkerên Akad, tevî ku 90.000 leşkerên wî ji aliyê Gûtiyan ve hatin kuştin, keyê Gûtiyan Tîrgan ku wê di hinek çavkaniyan de bi navê "Gula'an (dibê ku ev navekê unwani bê.)" were bi navkirin wê bê gotin ku ew wê were têkbin.

Berhevoka wêjeyî ya Sumerî ya pir paşerojê 'Cuthean' "lengend of Naram-Sin" îdîa dike ku Gutiya di nav axa ku ji hêla Annubanini wek keyê Lulubum ve di hat rêvebirin di dema serdestiya Naram-Sin (2254–2218 b.z.) de hatine talan kirin. Navên salên hevdem ên Şar-kalî-şarrî yê Aqadî diyar dikin ku di saleke nenas a desthilatdariya wî de Shar-kalî-şarrî Şarlag, wek keyê Gutiumê girtiye û di saleke din de "serdestî" li ser Gutium hatiye ferzkirin".

Di dema Împaratoriya Aqadî de, Gûtiyan gav bi gav bi hêztir bûn û piştê li bajarê Adab ê Xanedaniya Destpêkê paytextek ava kirin. Gutiyan di dawiyê de Aqad dagir kirin, û wek ku 'Lîsteya keyên sumer' ji me re dibêje, artêşên wan Uruk ji bo hegemonyaya Sumer di 2147-2050 b.z. de bindest kirin. Lêbelê, hukumdarên xweser dixuye ku di demek nêz de li gelek bajar-dewletan ji nû ve derketine, minaq Gudea ya Lagash.

Gudea hukumdarê parezgeha Lagash a li başûrê Mezopotamyayê bû, li dora 2080-2060 an b.z. Ew keyekî Sumerî bû ku ji sala 2144 heta 2124 berî zayînê key bû. Dibe ku ew ne ji bajêr hatibe, lê bi Ninalla, keça Ur-Baba, hukumdarê Lagash (2164–2144 BZ) re zewicî û bi vî awayî gihîştina mala key li Lagash jî bû. Li şûna wî kurê wî Ur-Ningirsu II. Gudea key bû di demekê de ku navendî Sumer hîn jî ji hêla xanedana Gutian ve hate rêvebirin û keyê aqadî Ishtup-Ilum li bakur li Mari hukum kir. Di dema serweriya Gudea de, Lagash ji serdema xwe ya zêrîn kêfxweş bû û xuya ye ku ji Gûtiyan asteke bilind a serbixwebûnê wergirtiye, miletekî ku ziman diaxive ji herêmên bakurê rojhilatê Mezopotamyayê wek îzole dijî dîmenekê de diyarkirin. Lê di lêkolînên

dawî de wê zimanê wan wê bi girêdanên bi kifşkirinên ku ew nû dihên kirin dihê gihandin li yê zimanê gûtîyan (çav: Corporation, Marshall Cavendish (2010). *Ancient Egypt and the Near East: An Illustrated History*. Marshall Cavendish. p. 54–56).

Xuya ye ku Gûtîyan jî di dawîya serdema Kutik-Înşûşinak de (2100 b.z.) demeke kurt de hêrîşî Elamê kirine. Nivîseke li ser peykerê keyê Gûtîyan Erridupizir li Nîppurê, ku teqlîda pêşiyên xwe yên Akad dike, jê re dibêje "keyê Gutîyan, keyê Çar alîyan ê cihanê".

Li vir em dikarin şîroveyekê ji aliyê ve li ser wê rewşa gûtîyan û dema wan di wê temenê de wê bikin. Ya ku em lê têdigihîjin û wê fahmdikin wê ew bê ku wê gûtîyî wê weke civakek pirr reng û pirr keyeniyî ku ew di temenê bajar-dewletên demê de ku ew karibê were şîrovekirin wê were dîtin. Di dewama wê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê piştî hatina komên samiyî li herêmê û demekê mayin û serdestbûna wan wê li hemberî xwe imparatoriya gûtîyan wê bibînin û ji gelek alîyan ve wê di demên cûr be cûr de wê qaydkirinên ku wê weke di nava wan de wê bide nişandin ku wê şer bibin wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Lê ev çendî ku wê bibê wê di rengekê de wê, piştî wê jî wê bi hev re wê weke ku wê fêrî jiyankirin wê bibin. Komên samiyî û an aqadî çanda gûtîyan baş fêrbûna û li ser wê re xwe gihandina têgihîştinek ku ew karibin bi wê xwe bigihênina hinek kult û têgînên bi wê rengê ji wê çerçoveyê.

Di dema keyên sumerî ên weke yên Gudea de wê were dîtin ku wê serwerî herêmi wê li gorî herêmê wê dem bi dem wê çendî ku wê gûharin wê bibê jî lê wê di rengekê de wê li herêmê wê, karibin hebûna xwe wê biparêzên. Di wê demê de wê rewşa gûtîyan wê bi awayekê wê ku em weke dema wan ya duyem şîrovebikê piştî wê demê û pê de wê ji ya demên berê xwe cihê ku wê bi rengên civakên ji xwe wê bi wan re bi jiyankirinê wê zêdetirî wê bi komên ku ew derve hatina jî wê di rengekê de wê di wê temenê de wê li herêmê wê bicih bibin û wê bi hinek levkirinên nava wan û an rewşên weke wan wê di encama wê de wê li rex hev wê karibin bijin. Minaq weke di wê demê de ku em çawa bi lulubîyan û an luluyan re dibînin wê çawa wê bi bajar-dewletên weke 'simurru' re wê li rex hev wê di nava rewşek weke ya tifaqî de wê bijin.

Di kanonika 'Weidner' de ku wê li dora demên berê zayinê ên nêzikî 500an hatiye nivîsandin wê, bahsa keyên Gûtiyan wekî bêçand û bêrûmet nîşan dide. Di wê rengê de bahsa wan dikê:

"Naram-Sin gelê Babîlî hilweşand, ji ber vê yekê Marduk du caran hêzên Gutium li dijî wî gazî kir. Marduk keyeniya xwe radestî hêzên Gûtiyan kir. Gûtî mirovên nizanîbûn hurmeta yazdanan bigrin bûn, haya wan ji kiryarên olê yên rast tunebûn. Masîgir Utu-hengal li qeraxa behrê ji bo diyariyê masî girt. Ev masî heta ku ji Mardûk re nehatiba pêşkêşkirin, nediviya ji tu yazdanên din re bê pêşkêşkirin, lê Gûtiyan masiyê kelandî ji destên wî girtin, beriya ku were pêşkêşkirin, ji ber vê yekê Marduk bi fermana xwe ya tebaxê, hêza Gûtiyan ji rêveberiya welatê wan derxist û da Utu-hengal."

Ev têgîna ji nava kanonika **Weidner** wê di rengekê de wê weke têgînek ku wê piştî serwerbûna Utu-hangal ku wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê çawa wê piştî wê meşrû wê bide diyarkirin wê hinekê jî wê weke ku wê bo wê bê û bi wê armancê wê weke ku wê were nivîsandin. Di dîmenekê dijpropaganda de dihê dîtin.

Di derbarê hebûna gûtiyan de wê mirov wê karibê wê hinekê din wê di wê nûqtayê de wê li ser wê bisekinê. Gûtîyî wê di rengekê de wê, bi navê wê re wê du tişt wê ji wê bi wateyî wê were fahmkirin. Yek wê hem navê kurd wê ji wê were fahmkirin bi awayekê morfolojikî û ya din jî wê navê xwûda û an yazdan wê ji wê karibê di rengekê de wê fahmbikê. Di demên qassîtan de wê yek ji navê xwûda wê weke xûda û an xwûda bê ku ew wê di rengekê de wê bînina ser ziman. Di wê temenê de wê di morfolojiyekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di warê gûtiyan de wê, gelek intiba wê bi wê rengê wê hebin ku wê piştî têkbirina wan ji hêla keyê aqadî ve wê piştî wê di rengekê de wê êdî wê di dîrokê de wê bahsa wan newê kirin. Piştî wan wê çendî ku wê bahsa qassi, hûrî, subarî, hanigalbat û hwd wê weke nav wê werina kirin û ser ziman wê weke navê civakî, desthilatî û herêmî ên gûtiyan bin ku ew piştî wan berdewamiya wê civakiya wan û hebûna wan wê werênê ser ziman wê were hanin li ser ziman.

Di nivê hezarsala 1'ê berî zayînê de, bikarhanîna navê "Gutium" ji aliyê rûniştevanên deştên Mezopotamyayê ve berfireh bû û hemû biyaniyên rojhilatê kurdistanê û iranê di navbera çiyayên Zagros û çemê Dîcleyê de di nav xwe de dihawand. Li rojhilat û bakur rojhilat êl û deverên cihêreng, bêî ku ferqa etnîsîte bikin, bi gelemperî wekî Gûtî an Gûtîyî dihatin binavkirin. Mînaq, salnameyên keyê ên Asûrî têgîna Gûtiyan li

ser nifûsa ku dihê zanîn Med an Mannayî ne bikar dihînin. Di dawiya serdestiya keyê Persan kiroşê Mezin de, generalê navdar Gubarû (Gobryas) wekî "waliyê Gutium" hate binavkirin (çav: Oppenheim, A. Leo (2011). "VIII. Assyrian and Babylonian historical texts". In Pritchard, James B. (ed.). The Ancient Near East: An anthology of texts and pictures. Princeton, NJ: Princeton University Press).

Ev generale kiroşê mazin wê weke di wê demê de wê ji hêzên keyeniyên med ên ku ew hê xwe bi şûnpêya xwe weke gûtfiyî dizanin û wê ji wan bê. Di wê temenê de Gubarû wê weke harpagus wê generalekê med ê navdar û mazin bê. Di wê demê de wê bi serkevtinên xwe yên mazin wê di rengekê de wê navê xwe li şûn xwe wê bide hiştin.

Ji vir wê maqsat wê ew bê ku mirov wê di rengekê de wê fahmbikê ku wê gûtfiyî wê piştî wê re wê weke hebûna xwe wê bidina domandin û an na. Gelek çavkani wê dema ku wê werina diyarkirin wê bahsa hûrî û lullubiyên wê bikin wê di rengekê de wê bahsa wan bi şûnpêya gûtfiyên re wê bikin. Wê weke ku wê çawa wê navê lullubiyên wê bê gihandin li hûrfiyên wê ye hûrfiyên jî wê were gihandin li gûtfiyên.

Di nava çavkaniyên aqad de wê dema ku wê bahsa lullubiyên wê were kirin ew wê weke beşek ji civaka gûtfiyên wê bê diyarkirin û wê were hanin ser ziman. Lullubi wê weke çiyayî bin û wê di rengekê de wê hertimî wê niştecihên xwe wê li deverên xweş ên bi firezî û beyer ên bilind wê çêbikin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê di rengekê de bi wan re wê werênê ser ziman. Weke ku me li jor li çend deveran wê kirpend wê weke mirovê dirêj û rengvekirî wê werina hanin li ser ziman.

Lullubiyî wê di rengekê de wê piştî wê jî wê di rengekê de wê di nava kurdan de wê di derbarê wan û demên wan de wê gelek vegotinên çîrokî wê di derbarê wan û serkevtinên wan de wê hebin. Ji wan jî wan emê li vir zêde li ser wan ne sekin in lê hinek navên ku wê di mejiyê me de wê şibandinna wê bidina çêkirin wê karibê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Minaq Minaq wê hinek navên weke 'erbanino', 'banino', 'bano', 'anibano' û hwd wê hebin û wê di rengekê de wê di navê çîrokên kurdan ku ew heta roja me wê di temenê jî wan re bahsa mênariyê bikin, û an bahsa hinek kesên mazin ku ew ji xwe re wê weke bi lehengî minaq bigrin wê werênina ser ziman. Di nava çîyayan de wê bi tenê wê herê û wê rastî gelek eferendiyên cûr becûr wê weke lehengekê wê were û wê li hemberê hemûyan wê serkeve û wê hertimî wê weke keseyetek ku ew çî

armancê danibê pêşîya xwe wê werê hanin li ser ziman. Weki din wê navên weke «tarbon´, ´tardin´, ´zardunni´ û hwd wê bibin. Ev wê di rengekê de wê hinek şibandinên navê keyê lullubi ku wê di rengekê de wê wek keyê lullubi bi navê tardunni ku wê bi zankirina li dora destpêka hezarsala duyem wê bijî wê werê berbîra mirov. Di wê temenê de wê di nav de wê hinek morfolojîyên ku ew hev jî hev didina biriqandin wê bibin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Di awayekê din de jî wê dikarê wê navê ´emta´´ an ´emdanî´ wê di rengekê de wê weke navna ku wê navê keyekê gûtîyî wê bi xwe re wê di rengekê de wê biriqênê ku wê di çîrokên li dora botanê de wê were ser ziman.

Di dewama wê de wê, di rengekê de wê, navên keyên weke ´ibranum´ wê navên têngînên baweriyên cihê ên weke yên semitikî ên weke civake ibrani wê li bira mirov bixê. Lê wê tîkiliyek bi wê rengê wê bi wê navê re wê hebê û an nebê wê zêde ti têngîn wê di wê rengê de wê di meji me de wê nebin.

Gûtîyî wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman wê navê wan wê di rengekê de wê di wê demê de bi gotin û an nav jî wê demê ku ew dibin wê di wê demê de di zimanê iroyin de wê karibê di rengekê de bi wate bikê û hinek wateyna wê bidina me. Minaq navê ibranum wê bi morfolojîyek hesan wê wateyek weke ya «yê birayê min´ û an ´ê bira min´ di rengekê de wê bi wateyekê wê xwe bide mirov. Di wê temenê de wê têngînekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê karibê bide mirov.

Di nivîseke 2130 berîya zayînê de behsa Gutiyan dihê kirin: "Lugalanatum, keyê Umma ... Perestgeha E.GIDRU [Asa] li Umma ava kir, wê bahsa çêkirin û destkirin û fermanan organîze kirinên key bikê. Wê demê **Sîium** keyê welatê Gutiyan bû. Navê gu-ti-um di stûna paşîn de xuya dike. Ev nivisar li muzeya Louvre dihê ragirtin.

Wek navê keyê gûtî Sîium wê di wê demê de wê di rengekê de wê bê dîyarkirin. Navê vî keyê Gûtî wê di listeya keyên sûmerî ên gûtîyan de wê cih negirê. Lê ev weke keyekê ku ew karibê bi navê xwe û fermana parastgehan bide çêkirin wê demê dikarê weke keyekê mazin ê demê bi navbikê û werênê ser ziman.

Li vir wê navên gûtîyan wê di rengekê de wê jî wê rengê orfolojîya wan wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku ew di rengekê de wê xwe bidina diyarkirin.

Di gotarek piştî mirinê de, W. B. Henning diyar kir ku guhertinên navên keyeniyê dişibin dawîya dozên di zimanên Tocharî de, şaxek Hind-Ewropî ya ku li Hewza Tarimê (bakurrojavayê Çîna nûjen) dihê dîtîn û ji metnên ku ji sedsalên 6-an heya 8-an p.z dihê zanîn. Henning di heman demê de wekheviya dengnasî ya navê Guti bi Kuçi, navê herêmî yê bajarê Tocharian Kucha, destnîşan kir. Wî her weha destnîşan kir ku navê Chineseînî Yuezhi, ku ji şivanên koçer re vedibêje ku di sedsala 2-an berî zayînê de li zozanên bakurê rojhilatê Tarim dijiyan, dikare wekî Gu(t)-t'i ji nû ve were çêkirin. Lêbelê, ev nav gelek caran bi serê 'ŋw- di Çînîya Kevin de ji nû ve dihê çêkirin. Henning her weha navê welatekî bi navê Tukriš, ku bi Gutium û welatên din ên cîran re di nivîsarek Hammurabî de hatî tomar kirin, bi navê twryr ku di destnivîsek kevnar a û piştê wê demê ya destpêka sedsala 9-an a P.z de hatî dîtîn, ku dihê texmîn kirin ku behsa Tochariyan dike, berhev kir. Piraniya lêkolîneran hewldana berawirdkirina zimanên ku ji du hezar salan zêdetir ji hev cuda bûne red kirine.

Di derbarê zimanê gûtiyan de wê zêde agahi wê bi berfirehî nebin ku em zimanê wan şîrovebikin. Lê yên ku ew hena wê didina diyarkirin ku wê zimanê wan wê di rengekê de wê, di dema wan de wê di rengekê de wê, li deverên mesopotamya wê bi kûrehiya wê re wê di rengekê de wê bibin û wê li dora wê û hwd wê bi zêdeyî wê xwediyê pêşketinek berfireh bê. Zimanê gûtiyan wê di rengekê de wê, karibê devikên cihê ên cûr bi cûr bi xwe re bide diyarkirin. Ber ku wê li herêmên cihê wê bi pêşketinên cihê wê bijin û wê di rengekê de wê di wê temenê de wê salixkirinên nû wê bi xwe re wê pêşbixin. Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Gutiyên di navnîşa zimanên li herêmê de dihê axaftin ku li ser tabloya Sag B, nivîsarek dema Babîlê ya Navîn dibe ku ew wê ji bajarê Emar hatî dîtîn. Di vê nivîsê de Akadî, Amorî, Sûtî, "Subareyî" (Hûrî) û Elamî jî hatine rêz kirin. Tabletek ji Adabê jî behsa "wergerek ji bo zimanê Gûtanî" dike (çav: Wilcke, Claus (2007). *Early Ancient Near Eastern Law: A History of Its Beginnings: the Early Dynastic and Sargonic Periods*. Eisenbrauns. p. 50).

Zimanê Gûti bê navgînek nivîsê ye û çavkaniyên hevdem di derbarê ziman de hûrguliyên hindik pêşkêş dikin, tenê navnîşek navên serwerên ji desthilatdariya Gûtiyan a li Mezopotamyayê di Lîsteya keyên Sumeran

de pêşkêş dikin û tenê behsa serwer Sharlag di salnameyên serwerê Împaratoriya Akadî Shar-kali-sharri de pêşkêş dikin. Destnivîsên Lîsteya keyên Sumeran ên cihêreng keyên Gûtiyan bi rêzikên cihêreng tomar dikin. Dibe ku hin nav ji komên din bin û şandina navan ne pêbawer e. Thorkild Jacobsen diyar kir ku dawîya dubare -(e)ş dibe ku di Gûtanî de fonksiyonek rêzimanî hebe, belkî wekî nîşankerek rewşê (çav: Michalowski, Piotr (2017). "Ancient Near Eastern and European isolates". In Campbell, Lyle (ed.). *Language Isolates*. Routledge. p. 19–58).

Çavkaniyên dawîn ên li ser zimanê gûtiyan wê di rengekê de wê li dora sedsale 22'an a keyeniyên demê û an xanadanên demê ên gûtiyan wê werin bin. Di wê temenê de wê di derbarê wê demê de wê, werina kifşkirin wê bibin. Lê kemesîyek xwandina wan nivisaran wê tenê wê aqadî wê weke referansa esasî ku wê wer girtin di xwandina wê demê de bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê xwe di wê temenê de wê karibê wê bide diyarkirin.

Di wê demê de wê dema ku em bahsa keyeniyên gûtiyî dikin wê di wê demê û an berî wê demê de wê tenê yên ku ew dihên ji wa bahskirin û wê bahsa wan wê were kirin wê di rengekê de wê li dora 70 keyeniyên gûti wê bi carekê wê bahsa wan wê were kirin. Lê di derbarê wê çerçoveyê de wê zêde agahi wê li ser rengê jiyane wan, ziman, çand, şewayê xwe rêveberiyê û hwd wê kêma zanîn û an agahi wê hebin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê di gotinekê de wê dema ku wê bahsa şerê aqadîyan ê di dema naram-sin de wê bi gûtiyan re wê bikê wê gotinên weke «bi carekê pêwîst bû ku ew bi 70 keyeniyên gûti re şerbikê» wê di rengekê de wê di nava çavkaniyan de wê di şewayekê de wê were dîtin ku wê were ser ziman. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Wê demê wê di wê temenê de wê, hêzek mazin wê demê wê pêwîst bê ku naram-sin wê di destê xwe de wê berhev bikê wê pêwîst bê. Di wê temenê de ev wê weke 'bi carekê bi 70 keyeniyî' re şerkirin wê weke gotinek ku wê di wê demê de wê ne weke gotinek ku mirov ji wê fahmbikê ku wê bi carekê wê bi 70 keyeniyên gûti re wê bikeve şer de. Wê weke di dîmenekê weke di demên piştê ên asûr de em dibînin weke seferê bidest xistinê weke bi derfet hatibê li darxistin û herêm bi herêm di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Piştî wê, di demên babiliyan de wê bahsa seferên hammurabi wê di rengekê de wê çawa wê bahsa «li dijî axa sûbariyan wê seferbikê» wê bahsbikê wê

di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê.

Ji gotinên ku wê di dema aqadîyan de wê bo gûtiyan wê werina ser ziman wê karibê bi rehetî were fahmkirin ku wê herêm bi herêm wê weke bi rêxistinîya wan a ramyarî û civakî û desthilatî wê weke ku ew di renekê de bûbê wê were fahmkirin. Di wê temenê de wê serwerîya wan wê di wê temenê de wê di renekê de wê were dîtin ku wê karibê wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê hêzên ku wê weke yên aqadî wê di renekê de wê werina herêmê wê, di şêwayekê de wê demek dirêj wê di nava wan de wê bimênin û wê ji çand û zimanê wan wê girtinê bigirin û wê xwe bi wê re wê pêşbixin. Zimanê gûtiyan wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê di renekê de wê werênê ser ziman. Hinek rewşên weke di zimanê aqadî de wê werina xwandin jî wê di renekê de wê weke hinek rewşên dema pêşketina gûtiyan jî wê xwe di renekê de wê weke ku wê di wê çerçoveyê û rengê de wê weke bidina diyarkirin.

Li vir wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê weke ku wê giring bê ku mirov hinekê li ser çavkaniyên weke yên bi 'listeya keyên sumerî' ku wê weke demek keyên gûtiyî û hwd jî wê di renekê de wê bide diyarkirin wê karibê bi gotin bikê û wê hinekê li ser wê bisekinê. Çendî wê weke çerçoveyek ku wê zêde ne berfireh jî wê bide diyarkirin ev listeya keyên sumerî lê wê bi fahmkirinên dawîn ku ew bi wê re hatina pêşxistin wê di renekê de wê weke ku wê karibê çerçoveyek fahmkirinê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ber vê yekê hêjaya ku mirov di dewama mijare xwe de wê bi giringiyekê wê hilde li dest û wê hinekê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Bêgûman ev liste wê bi pêşketinên nû û an kifşkirinên piştre hatina kirin wê di renekê de wê weke ku wê gûhartinên giring wê di wê de wê werina kirin. Lê di wê temenê de wê bi wê re fahmkirina çerçoveya serwerîya ramyari a mesopotamikî jî wê karibê dîmenekê bide me. Lê ev dîmenê wê yê ku em wê werênina ser ziman jî wê hertimî wê weke gotinekê ku em pêwîstî bi wê dibînin ku diyarbikin wê ji gûharinên bi pêşketinên demê û kifşkirinên demê ku ew werina kirina wê vekirî bê.

Lîsteya keyên Sumeran û an Kronîka yek xanadaniyê berhevokek têgînî ya kevnar e ku bi Sumerî hatî nivîsandin û belkî ji bo rewakirina îdiayên desthilatdariyê yên bajar-dewlet û keyeniyên cihêreng ên li başûrê Mezopotamyayê di dawîya dawîya sêyemîn û destpêka hezarsala duyemîn a b.z de hatî çêkirin û sererast kirin. Ew vê yekê bi

dubarekirina bajarên Sumer, keyên ku li wir keyti kirine, û dirêjahiya serdestiya wan dike. Bi taybetî di beşa yekem a navnîşê de, ev serdestî bi gelemperî bi hezaran sal derbas dibin. Di guhertina herî kevn a naskirî de, ku di serdema Ur III (2112–2004 b.z.) de ye, lê belkî li ser bingeha materyalên çavkaniyê Akadî ye, listeya keyên sumeri veguheztinek xêztir a hêzê ji Kiş, bajarê yekem ku key wergirt, ber bi Akad ve nîşan da. Di guhertinên paşîn ên ji serdema Babîlê ya Kevin de, navnîş ji hejmareke mezin a bajaran pêk dihat ku ji wan keyeniyên pirjimar hatin derbas kirin, ku nêrînek dorhêlîtir nîşan dide ka key çawa hate bajarek, lê ya ku bi neçarî ji hêla din ve hate guheztin. Di guhertina xweya herî naskirî û herî parastî de, wekî ku di *Weld-Blundell Prism* de hatî tomar kirin, listeya keyên sumeri bi rêzek keyên xeyalî yê pêşdîrokê dest pê dike ku berî ku lehiyek erd lê pêkhat serdest bûn, piştî ku key çû Kişê. Ew bi xanedanek ji Isin (destpêka hezarsala duyemîn b.z.), ku ji çavkaniyên din ên hevdem dihê zanîn, bi dawî dibe.

Listeya keyên sumeri di çend guhertinan de dihê parastin, qata yekem a ku di 1906 de ji hêla Hermann Volrath Hilprecht ve û ya duyemîn di 1911 de ji hêla Jean-Vincent Scheil ve hatî çap kirin. Piraniya van di serdema Babîliya Kevin de ne, lê guhertina herî pêşîn a bi listeya keyên sumeri vedigere serdema Ur III. Tabletên axur ên ku listeya keyên sumeri li ser hatine tomarkirin bi giranî li deverên başûrê Mezopotamyayê hatine dîtin. Ev versiyon di naveroka xwe ya tam de diguherin; Hin beş winda ne, yê din bi rêzek cûda hatine rêz kirin, dibe ku key neyên nav kirin an jî dirêjahiya serdestiya wan dikare cûda bibe. Berê, listeya keyên Sumeran ji bo ji nû ve avakirina dîroka ramyarî ya Mezopotamya Xanedaniya Destpêkê çavkaniyek bêhempa dihat hesibandin. Lêkolînên nûtirîn destnîşan kir ku karhanîna listeya keyên sumeri bi zehmetiyan re tije ye û divê tenê di lêkolînên Mezopotamya kevnar de di hezarsala sêyemîn û destpêka duyemîn b.z. de bi hişyarî were bikar hanîn.

Nivîsar bi navê xwe yê nûjen, Lîsteya keyê Sumerian, ku bi gelemperî di wêjeya zanistî de bi gelemperî wekî listeya keyên sumeri dihê kurt kirin, dihê zanîn. Navek ku kêr dihat bikar hanîn "Chronicle of The One Monarchy (kronika dîroka monarşiyekê)" e, ku li gorî vê nivîsê ramana ku dibe ku yek bajarek ku keyeniyê li ser Mezopotamyayê kiriye hebûya, nîşan dide. Di çavkaniyên hevdem de, ên bi listeya keyên sumeri bi peyva xwe ya yekem hate binav kirin: "nam-lugal" an "key"e. Her weha divê were zanîn ku ya ku bi gelemperî wekî Lîsteya keyên Sumeran dihê binav kirin bi rastî ne nivîsek yekane ye. Belê, ew

berhevokek wêjeyî û an edebî ye ku tê de guhertinên cihêreng bi demê re bûna, bi beşên wenda, bi rêzek cûda hatine rêz kirin, û bi nav, serdestî û hûnguliyên li ser keyên ku dikarin hebin an nebin. (Çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (Eds.), *ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi* (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248).

Zanyariya nûjen xanedanên jimarekirî bikar haniye da ku behsa serweriya bênavber a bajarekî tenê bike; Ji ber vê yekê, xanedaniya Ûr III cara sêyemîn e ku bajarê Ur li gorî listeya keyên sumeri li ser Mezopotamyayê hegemonya ava kiriye. Ev jimare (mînaq Kiş I, Uruk IV, Ur III) di xwemale nivîsê de tune. Her weha divê were zanîn ku bikarhanîna nûjen a têgîna xanedan, ankû rêzek serwerên ji malbatek yekane, ne biderfet e ku ji bo Mezopotamyaya kevnar derbasdar bibe. Her çend listeya keyên sumeri destnîşan dike ku hin hukumdar malbat bûn, lê ew bajar bû ne ji serwerên kesane yên ku key ji wan re hate dayîn (çav: Sallaberger, Walther; Schrakamp, Ingo (2015). "Part I: Philological data for a historical chronology of Mesopotamia in the 3rd millennium". *History & philology*. Turnhout. p. 1–133).

Lîsteya keyên Sumeran ji gelek çavkaniyên cihê dihê zanîn, ku hemî di forma tabloyên gil an bangori de û bi sûmerî hatine nivîsandin. Bi kêmanî 16 tablet an qatên cûda yên ku qatên pêkhatyê hene tene zanîn. Hin tablet nehatine birhankirin, lê gelek hatine peyda kirin an jî dihê zanîn ku ji deverên cihêreng ên Mezopotamyayê hatine, ku piraniya wan ji Nippurê hatine. Heya nuha, guhertinek bi listeya keyên sumeri tenê du caran li derveyî Babîlê hate dîtin. Li Sûsaya Elamê nusxeyek hat dîtin. Ya din, ku li Tell Leilan li Mezopotamya Jorîn hat dîtin, tenê kopiyek paqij a navnîşa Mari heye, ku di vedîtînen din de pir zirar dîtiye (çav: Vincente, Claudine-Adrienne (1995-01-01). "The Tall Leilân Recension of the Sumerian King List". *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* (in German). 85 (2): 234–270.)

Tenê destnivîsek heye ku guhertinek berhevokê ya bi nisbeten zerardar dihevwîne. Ev Weld-Blundell Prism e, ku beşa pêşdîrokê ya pêkhatyê vedihewîne û bi xanedana Isin re diqede. Destnivîsên din ne temam in, ji ber ku zirar dîtine an jî qat bûne. Mînaqî, "tableta xanedana Scheil" a ji Sûsayê, tenê beşên pêkhatina ji Uruk II heya Ur III vedihewîne. Ji ber rewşa çavkaniyên listeya keyên sumeri, pêkhatînen wêjeyî yên wekî "kronika Tummal" û "Ballad of the Early Rulers (Baladê Serwerên

Destpêkê)" jî wekî têketinekê têne bikar hanîn (çav: Y. Cohen, "Where is Bazi? Where is Zizi? The List of Early Rulers in the Ballad from Emar and Ugarit, and the Mari Rulers in the Sumerian King List and other Sources", Iraq 74, p. 137-152, 2012).

Weki din wê di nava nişeyê de wê weke tênginek ku wê navê tummalê (tummal, di zimanê roja me weke di kurdî de dihê wateya 'male te', 'tu li mal', 'cihê male te', 'devera ku tu li wê li mal î' û hwd wê bi xwe re wê bide diyarkirin) wê karibê wê di rengekê de wê bahsa wê bikê. Ev wê pêşî wê weke parastgehê wê biheta dîtin. Lê piştî wê hat kifşkirin ku ew bajarekê din ê li keviya firatê bê. Di wê temenê de wê di çavkaniyan de wê bahsa wê were kirin û wê weke li wê bi navê ninlil û zawaca pîroz a nava enlil û ninlil re wê di rengekê de wê bahsa wê deverê wê were kirin.

Tummal (Tum-ma-al) cîhek kevneşopî ya kevnar a Rojhilata Nêzik ya yazdana Ninlil wekî Egi-Tummal (Xatûna Tummal) bû, ku niha ne cîh bû lê tê zanîn ku li derdora Nippur û Drehem bû. E-Tummal (Mala Tummal) (herweha E-kiur) perestgeha Nînlîlê bû ku li wir bû.

Her çend dihê zanîn ku ew di dema Împaratoriya Akadî de hebûye jî, piraniya tomarên ku behsa Tummal dikin ji serdema Ur III-ê dihê, dema ku zewaca pîroz di navbera Enlil û Ninlil de pêk hat. Di dema serweriya hukumdarê Ur III Shulgi de, di 35-37an de, avahiyek mezin li ser Tummalê hat çîkirin, di nav de qesra key û avahiyên îdarî jî hebûn. Qesrê ji bo Ur-Nammu (e Tum-ma-al Ur-Namma) û jina wî kelûpelên gorê hebûn. Materyalên avahîsaziyê ji Babîl, Kutha û Adab dûr dihatin. Ki-anag an goriyên cenazê ji bo hukumdarê we Ur-Nammu li ser Tummalê hatin kirin. Ji ber ku tirba wî li Urê nehatiye dîtin, ev yek jî dibe sedem ku ew were lê hizirkirin ku ew li Tummalê were veşartin. Nivîsarek Ur III ragihand ku karkerên ji Umma li ser Tummal "24,500 rojên xebatê, 67 salên tam-time" dixebitin. Di dema Amar-Sin û Shu-Sin de, keçek key, Seleppûtum (keça Amar-Sin an jî dibe ku Shulgi bê), li Tummalê dijiya.

Di rojên destpêkê yên arkeolojiyê de dihat bawer kirin ku Tummal tenê navê deverê pîroz a li Nippur e ku ji Ninlil re hatî veqetandin, paşê hate fahm kirin ku Tummal bi serê xwe bajarek e, lê tiştek nehişt ku cîhek bi vî rengî li Nippur hebe. Ramana heyî, ku hêj nehatiye piştrastkirin, wê li herêma Dlehim bi cîh dike (çav: Yoshikawa, M., "Looking for Tummal, ASJ 11, p. 285–291, 1989).

Li Mezopotamyayê taybet bû ku yazdanan (peykerên kultê) biçûna "rêwîtiya yazdanî", serdana cihên kultê û di rê de ji hêla yazdanên din ve "hevêdîtin" dikirin. Ji rêyên seferên îlahî yên yazdan Nanna-Suen, dihê

zanîn ku Tummal di navbera Nîppur û Şuruppakê de, 55 kîlometreyan li başûr, herdu bajarên li ser Çemê Firatê bûn (çav: Ferrara, A. J., "The Itinerary of Nanna-Suen's Journey to Nippur", *Orientalia*, vol. 41, no. 1, pp. 1–4, 1972).

Nivîsa Tummal, yek ji Kronîkên Babîlonî ye, nivîsek kevnar a Sumerî ye ku ji dema hukumdariya Ishbi-Erra ye. Nivîs navên serwerên ku perestgehên ku ji Enlîl re li Nîppurê hatine çêkirin û perestgehên Ninlîl li ser Tummal çêkirine, di nav de keyê Kîş Enmebaragesi û mîratgirê wî Agha Kîş jî hene.

Di wê çerçoveyê de wê nivisara tummalê ku wê çandî wê di derbarê dema wê û nivisandina wê de wê kevntirin wê karibê bibê jî lê di rengekê de wê di derbarê wê demê de wê hinek agahi û rengê ramyarî û çandî bi kultûr demê re wê çawa wê bibê wê karibê bide diyarkirin. Ber vê yekê wê di wê temenê de wê karibê wê, ji wê di derbarê wê demê de wê hinek agahiyên giring bigirê. Nivisar hinek beşên wê bi wê rengê na:

"En-me-barage-si,

Keyê wî bajarî (ku Nippur e),

Mala Enlîl ava kir,

Agga kurê En-me-barage-si,

Tummal kir pêş.

Dûv re Tummal cara yekem ket wêranyê.

Meş-ane-pada di perestgeha Enlîl de Bur-şuşua ava kir.

Meş-ki-ağ-Nuna, kurê Meş-ane-pada,

Tummal geş kir,

Û Nînîlîl anî nav Tûmmalê.

Dûv re Tummal ji bo cara duyemîn ket wêranyê.

Bilgames di perestgeha Enlîl de Nûmunbura çêkir.

Ur-lugal, kurê Bilgames,

Tummal geş kir,

û Nînîlîl anî nav Tûmmalê.

Dûv re Tummal cara sêyem ket wêranyê.

Nanni di perestgeha Enlîl de Baxçeyê Bilind ava kir.

Meş-ki-ağ-Nanna, kurê Nanni,

Tummal geş kir,

û Nînîlîl anî nav Tûmmalê.

Dûv re Tummal cara çaremîn ket wêranyê.

Ur-Namma, E-kur ava kir.

Şulgi, kurê Ur-Namma,

Tummal geş kir,
 û Nînlîl anî nav Tûmmalê.
 Dûv re Tummal cara çaremîn ket wêraniyê.
 Ji salên Amar-Suena
 ya Shu-Suena,
 heta key Ibbi-Suen
 En-am-gal-ana bi eksê xwe wek Serokkahîn Înanna Urukê hilbijart,
 Nînlîl bi rêkûpêk dihate Tummalê.
 Li gorî gotinên Lu-inanna, sereke çermê Enlîl, hatî nivîsandin.
 Îşbi-Erra, ku li E-kur dinêre,
 depoya Enlîl ava kir."

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di derbarê
 navaroka wê de wê weke ku wê hinek rastkirinên bi demê re ew bûna wê
 di rengekê de wê intiba li ser gotinên navaroka wê ên weke " Amar-
 Suena", "key Ibbi-Suen" û hwd re wê fahmbikê. Lê ev tenê wê weke
 intibayek bê birhan wê bimênê.

Weki din wê têkiliyek din a ku wê nivisarê wê weke bi urukê ve wê di
 rengekê de wê weke bide girêdan wê navê 'inanna' û 'bilgames' û hwd
 bin. Di gotina bilgames' de wê dema ku em li wê dinerin wê 'weke ku
 em di nava gilgameêş de dibênin wê têgîna "...games" û an "gamêş" wê
 weke were wateya gaye mazin wê di wê temenê de wê di hevsengi û
 yekitiyekê de wê têgînekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê
 karibê bide diyarkirin. Li vir wê çendî di nava gilgamêş de wê 'gil' wê
 weke hem di zimanê roja me de wê wateya girbûnekê wê bide me û hem
 wê weke navekê û an navê kesekê ku ew wê li 'gamêşekê wê were
 şibandin wê di dewama wê de wê bi navê bilgamêş re wê 'bil' wê weke
 navê keseyekê weke bi şibîna gamêşekê re wê weke key bê diyarkirin û
 ew wê weke keyekê bê ku wê piştî wî kurê wî ur-lugal wê keytiyê wê
 bikê. Wateya gotina ur-lugal wê weke ku wê were xwandin ji gotinê wê
 karibê di wateya 'keyê ur' de jî wê têgînekê wê bide me.

Piraniya çavkaniyan ji serdema Babîloniya Kevin (destpêka hezarsala
 duyemîn a b.z.), û bi taybetî jî ji beşa pêşîn a vê serdemê vedigerin. Di
 pir rewşan de, rasthatina rastir ne bi derfet e, lê di rewşek de, prîzma
 Weld-Blundell dikare bi sala 11-an a serweriya Sin-Magir, keyê Isin,
 hukumdarê paşîn ê ku di Lîsteya keyên Sumeri de hatî destnîşan kirin,
 were dîrok kirin. Bi navê Ur III Lîsteya keyên Sumeran, ku li ser tabletek
 axê ku dibe ku li Adab hatî dîtin, dihê dîtin, yekane guhertina naskirî ya
 listeya keyên sumeri ye ku berî serdema Babîliya Kevin e. Di kofona vê

nivîsê de dihê behskirin ku ew di dema desthilatdariya Shulgi (2084–2037 b.z) de, keyê duyemîn ê xanedana Ur III, hatiye kopîkirin. Listeya keyên sumeri bi taybetî balkêş e ji ber ku beşa wê ya pêş-Sargonîk ji ya listeya keyên sumeri bi tevahî cûda ye. Digel ku listeya keyên sumeri ji gelek bajaran gelek xanedanên cihêreng tomar dike, liste bi yek navnîşek dirêj a serwerên ji Kişê dest pê dike (tevî serwerên ku di listeya keyên sumeri de beşek ji xanedanên cûda yên Kisê bûn), li dûv çend xanedanên din, paşê dîsa ji hêla keyên Akad ve hatiya diyarkirin (çav: Sallaberger, Walther; Schrakamp, Ingo (2015). "Part I: Philological data for a historical chronology of Mesopotamia in the 3rd millennium". *History & philology*. Turnhout. p. 1–133).

Çavkanî di naveroka xwe ya rastîn de cûda dibin. Ev ne tenê encama qatbûna gelek çavkaniyan e, di heman demê de ji ber xeletiyên tîpografîyê yên ku di dema kopîkirina pêkhatinê de hatine çêkirin û guhertinên ku bi demê re di berhevokê de hatine çêkirin. Mînaqî, beşa li ser serwerên pêşdîrokê di her kopiyek nivîsê de tune ye, di nav de her nivîsek ji Nippur, ku piraniya guhertinên listeya keyên sumerê lê têne dîtin. Wekî din, dibe ku rêza hin xanedan an keyan di navbera kopiyan de were guheztin, hin xanedanên ku di guhertinek cuda de têne destnîşan kirin dibe ku di yekî din de bi hev re bêne diyar kirin, hûrguliyên di derbarê dirêjahiya serdestiyên kesane de dibe ku cûda bibin, û keyên kesane dikarin bi tevahî li derve werin hiştin (çav: Sallaberger, Walther; Schrakamp, Ingo (2015). "Part I: Philological data for a historical chronology of Mesopotamia in the 3rd millennium". *History & philology*. Turnhout. p. 1–133).

Kurte û hejmarên rêzê yên jorîn ji berhevkirina çerçoveya nivîsara listeya keyên Sumerî, ku metna prîzma Weld-Blundell wekî çavkaniya bingeîn digire û guhertinên din ên ku di metnê de cihêti hene navnîş dike, hatine girtin.

Li vir di aslê xwe de ev mijare ‘cihêtiyê’ wê ew di temenekê zimanî de ku mirov wan bi serê xwe weke aliyekê wê hilde li dest wê çawa wê dîmenekê wê bi xwe re wê li ser demê û ziman û rewşên kultî ên demê re wê bide diyarkirin wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov karibê wê li wê bihizirê bê. Di awayekê de bi wê hizirkirin wê dervî wê danişandinên dibin jî ew wê bi wê awayên wê yên cihê wê weke pêwîst bin ku ew werina fahmkirin û diyarkirin. Di wê temenê de wê di demên kopîkirinê de wan gûhartinên weke aliyekê ‘gûharinê’ wê di wê temenê de wê çawa wê fahmbikê wê, weke ku wê pêwîst bê ku ew, jî wan jî bikê mijare

kompuzisyonêka fahmkirinê di çerçoveya fahmkirina ji demê û wê çavkaniyê de.

Ev beşê ku di her nusxeya nivîsê de nayê dîtin, bi rêza "Piştî ku key ji ezmên hat xwarê, keyti li Eridu bû" dest pê dike. Du keyên Eridu beriya ku bajar "hilweşe" û "key birin Bad-tibira" dihê gotin. Nimûneya bajarên ku keyeniyên bi dest dixin û dûv re dikevin, an jî têk diçin, tenê yên ku li pey wan têne peyda kirin, li seranserê nivîsê, pir caran bi heman peyvvan, heye. Ev beşa yekem heşt keyên ku pênc bajaran hukum kirin (ji bilî Eridu û Bad-tibira, Larag, Zimbir, û Shuruppak) navnîş dike. Demjimêra her serdestiyê jî dihê dayîn. Di vê beşa yekem de, serdestî ji 43,200 heta 28,800 salan, bi tevahî 241,200 sal in (rengê salixkirina sal, heyv û hwd wê di wê nûqtayê de wê cihê wê were dîtin. Minaq kesekê weke sedsalîi bijî, wek hezar Sali dihê diyarkirin. Têgînek bi wê rengê di roja me de jî di nav kurdan de heya. Lê çavkaniya wê dem hijmarê û rengê wê û dema wê zêde agahi nayên diyarkirin. Carna hin gotinên bê birhan û çavkani ên weke 'hê ji dema gûtiyan ve bû' wê were diyarkirin, û hwd). Beş bi rêza "Piştî lehiyê hilkişiya" bi dawî dibe. Di nav keyên ku di vê beşê de behsa wan tê kirin de yazdanê kevnare yê Mezopotamya Dumuzid (paşê wek Tammuz jê bahs dihêkirin) heye.

Piştî ku tofan xilas bû û key ji ezmên hat xwarê, key li Kîş bû." Piştî vê rêza naskirî, beş diçe navnîşa 23 keyên Kîş ku bi tevahî 24,510 sal, ji 1500 heta 300 b.z keyti kirine bahs dikê. Hejmara rastîn a salan di navbera kopiyan de diguhêre. Ji xeynî dirêjîya desthilatdariya wan û ka ew kurên pêşiyên xwe bûn an na (mînaq: "Meşda kurê Atab, 840 sal keyti kir"), bi gelemperî li ser kedên van keyan tu hûrguliyên din nayên dayîn. Ji îstîsnayan Etana, yê ku "hilkişiya ezmanan û hemû welatên biyanî bi hev ve girê da" û Enmebaragesi, ku "erdê Elamê bindest kir". Enmebaragesi di heman demê de di Lîsteya keyên Sumeran de keyê yekem e ku navê wî ji nivîsên hevdem (Desthilata Xanedaniya I) hatî pejirandinê. Paşê wî, Agayê Kîş, keyê dawî yê ku berî kîş ket û keytî birin E-ana, di helbesta Gilgamêş û Aga de jî derbas dibe.

Rêzên paşîn rêzek domdar a bajar û keyan nîşan didin, bi gelemperî bêtir ku pir hûrgulî ji dirêjahiya serdestiyên takekesî, heya Sargonê Akad. Her navnîşek tam bi heman rengî hatî saz kirin: Navê bajarê ku key lê ye dihê dayîn, li dûv yek an çend key û ew çiqas key bûn, li dûv kurteyek û rêzek dawîn nîşan dide ku key ber bi ku ve diçe. 134-147. Rêz dikarin wekî mînaqek xizmetê bikin:

"Li Ur Mesannepada bû key; Wî 80 sal keyti kir. Meskiagnun, kurê Mesannepada, bû key; 36 sal keyti kir. Elulu 25 salan hukum kir. Balulu 36 sal hukum kir. 4 key; 171 sal key bûn. Paşê Ûr têk çû û key birin Awanê (çav: The Sumerian king list: translation". etcsl.orinst.ox.ac.uk. Retrieved 2021-06-30)."

Dirêjahiya keyeniiya kesane ji 1200 salan ji bo Lugalbanda Uruk heya şeş salan ji bo keyê din ê Uruk û çend keyên Akshak diguhere. Bi navînî, hejmara salên keyeniyê di navnîşê de kêmtir dibe. Navên hin bajaran, wek Uruk, Ur û Kiş, di Lîsteya keyên Sumeran de ji carekê zêdetir derbas dibin. Di beşa berê ya vê beşê de behsa çend keyan dike ku ji çavkaniyên din ên edebî jî tên zanîn. Di nav van keyan de Dumûzîdê Masîgir (di hin çavkaniyan de jî wek 'şivan' dihê diyarkirin) û Gilgamêş jî hene, lê hema bêje yek ji keyên beşa berê ya vê beşê di nivîsarên serdema ku dihê texmînkirin tê de jiyaye de xuya nake. Rêzên 211-223., bahsa xanedanek ji Mari, bajarekî li derveyî Sumer, lê ku di dawiya hezarsala sêyemîn û destpêka hezarsala duyemîn a b.z de di dîroka Mezopotamyayê de rolek girîng listiye, vedibêje. Xanedaniya sêyem a paşîn a Kiş ji serwerek yekane pêk dihê, Kug-Bau ("xwediyê meyxaneyên jin"), ku dihê hizirîn ku tenê şahbanûya ku di Lîsteya keyên Sumeran de hatî navnîş kirin. Du xanedanên dawî yên vê beşê, ya çaremîn a Kîş û ya sêyemîn a Ûrûkê, girêdana beşa pêş de dide. Sargonê Akad di Lîsteya keyên Sumeran de wekî serfarmandarê ê Ur-zababa Kîş dihê binav kirin û berî ku xanedana xwe ava bike û Lugal-zage-si yê Uruk têk bir.

Di hinek nivîsarên din de jî wê sargonê mazin wê di wê temenê de wê were diyarkirin û wê piştî wê weke li hemberê key weke keseyê hêza leşkerî di dest digirê ku ew derbe dikê wê ji wî were bahskirin.

Ev beş (ji nava rêzên 266-377an) ji bo keyekî Akad ê navdar Sargon û şûngirên wî hatiye veqetandin. Piştî têketina Shar-kali-sharri, Lîsteya keyên Sumerî weha dixwîne: "Wê demê kî bû padîşah? Kî ne key bû?", ev serdemek kaosê nîşan dide ku dibe ku demên nediyar nîşan bide dema ku Împaratoriya Aqadî qediya. Dihê gotin ku çar key bi tevahî tenê sê salan key bûn. Ji keyên Aqadî yên ku piştî Şar-kali-şarri hatine behskirin, tenê navên Dudu û Şu-turul di nivîsên serdema Aqadiyan de hatine birhankirin. Di pey xanedana Aqadiyan de xanedana çarem a Uruk, ku du keyên, Ur-nigin û kurê wî Ur-gigir, di nivîsarên din ên îroyîn de cih digirin, derbas dibe. Paşê key birin "erdê" ankû "host"ê "Gutium" û dihê gotin ku di destpêkê de keyê wan tune bû û çend salan bi xwe hukumdarî kirin. Piştî vê beşa kurt, 21 keyên Gûtiyan beriya hilweşîna gûtiyan

(Gutiumê) têne navnîş kirin û key birin Êrûkê. Tenê yek hukumdar di dema vê keyeniyê de (Utu-hegal) dihê navnîş kirin berî ku biçin Ur. Xanedaniya Sêyemîn a Êrê ji 5 keyên ku ji 9 heta 46 salan keyti kirine pêk dihê. Der barê hukumdariya wan de agahiyên din nehatine dayîn. Di Lîsteya keyên Sumeran de dihê gotin ku piştî ku desthilatdariya Êr ji holê hat rakirin, "bingeha Sumerê ji hev ket" û keytî ji Îsînê hat girtin. Keyên Îsîn xanedana dawîn in ku di lîsteyê de cih digirin. Xanedan ji 14 keyan pêk dihat ku di navbera 3 û 33 salan de key bûn. Mîna xanedaniya Ur III, di derbarê serdestiya keyên vê demê de hûrgil zêde nayên dayîn.

Hin versiyonên Lîsteya keyên Sumeran bi kurteya xanedanên piştî Tofanê bi dawî dibin. Di vê kurtenivîsê de jimara keyan û salên keyeniya kombûyî ji bo her bajarekî hatiye diyarkirin û her wiha çend caran ew bajar bûye bi key û çend keyan: "Li Urimê 3 caran 12 key, bi giştî 396 sal key bûne." Rêza dawî careke din hejmara van hemû xanedanên dihejmêre: "11 bajar, bajarokên ku keytî lê dihê kirin hene. Bi tevahî 134 keyên ku bi giştî $28876 + X$ sal keyti kirine." Ev wê, di rêzên nava 378-431'ê ên nivîsên bizmarî ên listeya keyên sumeri de wê bahsa wan wê were kirin.

Piotr Steinkeller dîyar dikê ku, ji bilî Destana Gilgamêş, dibe ku bi qasî Lîsteya keyên Sumeran nivîseke din a bi tûpên bizmarî bi "naskirina navan" tune be. Listeya keyên sumeri di heman demê de dibe ku di nav pêkhateyên ku di nav akademiya de nîqaş bê û nîqaşên herî tund gur kirine jî be. Van nîqaşan bi gelemperî li ser kengî, li ku, û çima hatî afirandin, û ka û çawa dikare ji nû ve avakirina dîroka ramyarî ya Mezopotamyayê di hezarsala sêyemîn û duyemîn b.z de were bikar hanîn.

Ji bilî yek ji guhertinên mayînde yên Lîsteya keyên Sumeran ji serdema Babîliya Kevin, ankû beşa yekem a hezarsala duyemîn a b.z wek bûya. Versiyonek, Lîsteya keyê Sumeran a Ur III, di serdema serdestiya Shulgi (2084–2037 b.z) de ye. Bi baldarî danberheva guhertinên cihêreng, ên listeya keyên sumeri bi guhertinên wê yên Babîloniya Kevin ên pir paşîn re, hate destnîşan kirin ku pêkhateya ku niha wekî listeyê dihên zanîn belkî yekem car di serdema Sargonîkî de bi rengekî pir dişibihe listeya keyên sumer ên hatina afirandin. Tewra dihê dîyar kirin ku ev pêşnivîsa listeyê ne bi Sumerî, ne bi Akadî hatiye nivîsandin. Naveroka xwemal (orîjînal) a listeyê, beşa berî dema Sargonîk, belkî tenê berî û an piştî serdema Ur III-ê bi girîngî hatina ragihandin, wekî bersîvek li ser rewşên civakî wek bi rapêrîniya ku ji ber hilweşîna dewleta Ur III di dawiya

hezarsala sêyemîn a b.z de derket. Ev guhertina pêkhateyî dihê vê wateyê ku listeya dirêj û neşikestî ya eslî ya keyên Kîş li xanedanên piçûktir hate dabeş kirin (mînaq Kîş I, Kîş II, hwd.) û xanedanên din hatin zêdekirin. Encama bi listeyê ew bû, wekî ku ji destnivîsên Babîloniya Kevin ên wekî 'prîzma Weld-Blundell' dihê zanîn. Guherîna dewrî ya keyenîyê ji bajarekî bo bajarekî din di Lîsteya keyên Sumeran de bûye mijarek dubare (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (Eds.), ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248).

Bi giştî hatiye qebûl kirin ku armanca sereke ne pêşkêşkirina qeydeke dîroknaşî ya qada ramyarî ya Mezopotamya kevnar bû. Di şûna wê de, hate diyar kirin ku listeya keyên sumerê, di verastkirinên xwe yên cihêreng de, ji hêla hukumdaran hevdem ve hatî bikar hanîn da ku îdiayên xwe yên desthilatdariya li ser Babîlê rewa bikin. Steinkeller diyar kir ku liste yekem car di dema xanedana Akad de hate afirandin ku Aqad wekî mîrasgirê rasterast ê hegemonyaya Kîş bi cih bike. Ji ber vê yekê, wê watedar be ku pêşiyên keyên Aqad wekî rêzek dirêj û neşikestî ya keyên ji Kîş were pêşkêş kirin. Bi vî awayî Xanedaniya Aqadî dikaribû îddiayên xwe yên desthilatdariya li ser Babîlê rewa bike û got, ji demên berê û vir ve, her tim bajarek yekane hebû ku tê de keytî dihat kirin. Paşê serdestên paşerojê Lîsteya keyên Sumeran ji bo armancên xwe yên ramyarî bi kar hanîn, li gorî ku ji xwe re guncav dîtin guherandin û zêde kirin. Ji ber vê yekê, wek nimûne, guhertina ku li ser 'prîzma Weld-Blundell' hatî tomarkirin bi Xanedaniya Isîn re diqede, û destnîşan dike ku êdî dora wan e ku li ser Mezopotamyayê wekî mîrasgirên rewa yên mîrateya Ur III hukum bikin. Bikarhanîna listeyê wekî propagandaya ramyarî jî dibe ku rave bike ka çima hin guhertinên, tevî listeya kevnar, beşa pêşdirokê ya navnîşê tune. Di eslê xwe de liste bi hegemonyaya Kîş dest pê kir. Dibe ku hin bajar-dewlet ji pozîsyona sereke ya Kîş nerehet bûne. Bi danîna beşek ji keyên seretayî yên ku berî tofanê hukum kirin, ku tenê ji hin guhertinên Babîloniya Kevin dihê zanîn, girîngiya Kîş dikare were kêr kirin (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (Eds.), ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248).

Lê bi giştî ev çerçoveya listeyê wê tiştêkê din wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ev jî wê çerçoveya serdem û desthilatîyên dema gûtîyan wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê serdema gûtîyaN wê piştî wê demê jî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di rewşa aqadiyan de wê çendî ku wê weke bi gûtîyan re wê şerê serdestbûnê ê hegomenikî wê bikin jî lê wê piştî wê xwe weke miratgerên wan demên piştî ku wê bidina diyarkirin wê weke hinek fêrsên fahmkirinê wê xwe bidina diyarkirin. Wan fêrsên bi fahmkirinê dikarê ji du alîyan ve wê fahmbikê. Yek wê demên pêşketinê ku wê di nava gûtîyan de wê derbas bikin û wê bi heman nirxan wê mazinbûna wan bê. Ya din a duyem jî wê piştî wê demê jî ku wê keyeniyên gûtîyî wê hebûna xwe wê bidina domandin û wê levkirinek ramyarî wê di temenê serwerîya demê a berê a gûtî û ya piştî a aqad de wê weke ku wê werina kirin bê.

Di nava listeyê de wê gelek aliyên ku wê weke yên ku ew dikarin werina lê hizirkirin wê hebin. Aliyekê wan ê weke di temenê dîrokkirin û an wê rengê dîrokkirina dirêjeyiya wê bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ev mijare dîrokên dirêj ku wê werina dîyarkirin jî wê di rengekê de wê weke aliyekê ku wê bina mijar nîqaşên li ser listeya keyên sumerî re.

Lê çendî ku em mijare dîrokê jî wê aliyê ve wê bikina mijare nîqaşê jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê weke ku wê karibê xwe bide diyarkirin. Ew jî wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê li ser wê bisekinê bê wê dîrokekek dirêj. Minaq wê di wê temenê de wê di wê demê de wê, di demên gûtîyan de wê, têgînên weke dîrokeka weke bi gotinên 'hezar û pêncsad sal keytir', 'hezar salî keytir' û hwd bê. Ev dîrokkirinên ku ew dihên kirin wê di rengekê de wê dema ku em li gorî rengê dîrokkirinek mirovî a maqul wê li wê bihizirê wê bêgûman wê ji mirov pirr zêde pê nebawer wê were. Lê li vir wê weke aliyekê wê yê giring wê demê wê, di wê nûqteyê de wê aliyê mirov wê çawa wê dikarê wê fahmbikê? Wê di wê nûqteyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Hinek vegotinên civakî ên bi devkî ku wê li kurdistanê wê heta roja me wê werina ser ziman wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman wê hebin. Minaq wê dema ku wê bahsa wan demên şariştaniya uruk û an gûtîyan wê werina kirin wê di rengekê de wê bi gotinên weke di wê

temenê de wê di dîmenekê teybet ê bi kirpendinên li ser têngînek salnameyê de wê di wê temenê de wê were dîtî ku wê li ser wê were sekin in û wê were kirpendin. Bi teybetî jî li herêmên weke li dota cizirabota ku wê di demên gûtiyan de wê weke navendekk dîrokî a gûtiyan bê wê li wan ev gotin wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê werina bi lêvkin. Mianq wê tirba 'nuh' wê li cizirabota bê. Di wê temenê de wê ev wê weke têngînek ku wê li ser wî re wê were hanin li ser ziman wê bi gotinên weke "nuh 960 sali jiyankir" wê di rengekê de wê di nava kurdan de wê were gotin. Di wê temenê de wê gotinên cihê wê bo keseyet û demên din jî wê di rengekê de wê were dîtî ku ev wê were dîyarkirin. Ji wê gotinê wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku ev wê, weke têngînek ku wê bi gotina 'tofanê' ve girêdayî wê weke yên ku ew 'berê tofanê jiyanekekin' wê di rengekê de wê bi wan re wê weke ku wê bê dîtî ev têngîne weke bi temenekê dirêj wê di rengekê de wê weke bi morfolojîyek fahmkirinê wê were kirpendin.

Ev rewş wê weke di temenê dîrokbûna temenekê dirêj de wê di listeya keyên gûti ên demên berê sargonê mazin de jî wê di rengekê de wê were dîtî ku ev wê were kirin û wê di wê temenê de wê di warê levkirina wê dîrokê û wan dîrokkirinên wek ebi nivîsandinê û hwd wê di rengekê de wê weke ku wê were levkin.

Wê demê wê dikarê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê fahmbikê ku wê li şûna ku em bihizirin ku wê kesek wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke bi wê temenê dirêj wê bijî ku mirov bibêjê û an wê werênê ser ziman wê karibê wê bibêjê ku ev dem wê pêwîst bê wê xwediyê salnameyek xwe ya teybet bê ku mirov wê di wê demê de wê bi teybetî wê kifşbikê û wê di wê temenê de wê direngê de wê werênê ser ziman bê.

Di derbarê dema gûtiyan û rengê salnamaya wa de wê zêde agahiyên me nebin. An jî yên ku ew dibin wê di warê de wê ne têrbîn ku ew ji me re vegotinek têr werênin. Lê di wê rengê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê têngînek zayinî û an miladî û an salnameyî wê di wê temenê de wê pêwîst bê ku ew hebê. Di wê nûqteyê de ev wê were dîtî ku salnameyek bi wê rengê dihasibênê wê ne tenê wê li deverê wê serwer bê. Wê di rengekê de wê di demên gûtiyan wê di rengekê de wê weke hemû keyeniyên wê yên ku ew di wê demê de ew dijin wê weke ku wê bi derfetî weke têngînek ku wê di nava wan de wê weke ku wê bûhûrîner bê.

Ji wê aliyê ve wê lêpîrsînên ku ew dihên kirin wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Têgîna salnameyê wê di wê temenê de wê di renekê de wê ji çavkaniyên urukê jî wê di renekê de wê xwe di renekê de wê weke ku wê bi wê rengê wê bide diyarkirin. Minaq wê dema ku wê bahsa nuh wê were kirin wê di hevîyekî weke 'utnapîştîm' re wê di hevîyekî de wê were hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê demê em gotinên ku wê di demên hemdem de wê di nava kurdan de wê di wê rengê de wê werina bi navkirin wê karibê wê bi wê diyardeyê re jî wê di renekê de wê karibê wê direnekê de wê bi wê re wê weke karibê wê li wê bihizirê bê.

Di wê nûqtîyê de wê dikarê wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê çerçoveya têgîna salixkirina bi dîrokkirinê wê ev wê hem wê di nava dîroka gelemperî de wê çawa wê were bi cihkirin û fahmkirin wê di wê temenê de wê weke ku wê xwediyê hinek teybetîyên ku ew bi serê xwe wê weke ku wê pêwîst bin ku ew werina fahmkirin bin. Wê demê wê di wê temenê de wê ne li gorî rewşek weke ya bi dîrokkirinê a demên piştre wê di nava wan de wê rewşna teybet wê hebin. Ev wê weke aliyê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Thorkild Jacobsen wê dema ku wê li ser listeya keyên sumerî wê bihizirê wê ev wê hûrgilê wê bi têgîna dîrokkirinê wê li ser wê bisekinê û wê di renekê de wê bixwezê ku ew wê di renekê de wê fahmbikê ku ew wê di wê çerçoveyê de wê, werênê ser ziman. Ew jî wê di renekê de wê kifşbikê ku wê minaq wê dema ku em bibêjin ku keyekê ku weke 1500 salî keyti kiriya ku ew were diyarkirin mirov dikarê minaq weke 30 salê ku wî keyti kiriya fahmbikê. Lê ew jî wê weke ku wê di wê de wê ne zelal bê ku wê ev dîrokkirin wê çawa wê di temenekê de wê di nava ahenge dîrokê a maqul de wê were bi cihkirin wê di wê de wê weke ne xwediyê zelaliyan bê. Lê ji wê aliyê ve wê hizirkirinên wê giring bin ku mirov wê hinekê li ser wê bisekinê bin.

Di piraniya sedsala 20-an de, gelek lêkolîner, tevî pîrsgirêkên di nivîsê de, Lîsteya keyên Sumeriyan wekî çavkaniyek dîrokî ya girîng a ji nû ve

avakirina dîroka ramyarî ya Mezopotamyayê qebûl kirin. Mînaqî, gelek lêkolîner dîtine ku keyên di beşa yekem a navnîşê de ji bo demên dirêj ên nexwezayî keyti kirina û an wusa dihê ragihandin. Nêzîkatiyên cûrbecûr hatine diyar kirin ku van serdestiyên dirêj bi xêzek demkî ya dîrokî re ku serdestî tê de bikeve nav sînoren maqûl ên mirovî û bi tiştê ku ji tomarên arkeolojîk û çavkaniyên din ên tekstê tê zanîn re li hev bikin. Di lêkolîna xwe ya mezin a sala 1939-an a listeyê de, Thorkild Jacobsen diyar kir ku, di prensîbê de, hemî keyên ku di navnîşê de tene destnîşan kirin divê dîrokî bêne hesibandin, ji ber ku navên wan ji navnîşên kevn ên ku ji bo armancên îdarî hatine girtin û ji ber vê yekê dikarin pêbawer bêne hesibandin. Çareseriya wî ya ji bo serdestiyên ku pir dirêj dihesibînin, wê hingê ev bû ku nîqaş bike ku "rûbûna mîrasên di materyalên me de divê bi meylek, ku di nav gelên din ên kevnar de dihê zanîn, were veqetandin, ku li ser dirêjahiya jiyana mirovan di demên pêşîn de ku ew jê haydar bûn, ramanên pir zêde mezin ava bikin." Ji bo ku kronolojîyek sabît saz bike ku tê de keyên keyeyetiya xwe dikarin bi teqez bêne dîrok kirin, Jacobsen navberên demkî yên ku pir dirêj tene hesibandin bi serweriyên navînî yên 20-30 salan veguherand. Mînaqî, Etana li gorî listeyê 1500 sal keyti kir, lê Jacobsen li şûna wê serweriya 30 salan dihesibîne. Bi vî awayî, û bi xebata paşverû ya ji serdestiyên ku dîrokên wan bi rêyên din ve dikarin serbixwe bêne diyar kirin, Jacobsen karîbû hemî keyên berî Sargonîkî bi kronolojîyek li gorî dîrokên pejirandî yên wê demê ji bo serdema Xanedaniya Destpêkê li Mezopotamyayê bi cih bike. Jacobsen ji ber ku pir zêde bawerî bi pêbaweriya navnîşa key digire, ji ber çekirina nûavakirin û xwendina beşên wîna yên listeyê, ji ber paşguhkirina nakokiyên di navbera listeyê û birhanên din ên nivîsê de, û ji ber paşguhkirina rastiya ku tenê hejmareke pir hindik a serwerên pêş-Sargonîk tene pejirandin (di qanûnî de) tene pejirandin, hate rexne kirin (çav: ANE TODAY - 201611 - The Sumerian King List or the 'History' of Kingship in Early Mesopotamia". American Society of Overseas Research (ASOR). Retrieved 2021-06-29).

Yên din hewl dane ku serdestiyên di Lîsteya keyên Sumeran de li hev bikin bi îdiaya ku gelek navberên demê bi rastî bi jîmareyên matematîkî hatine vedîtin. Mînaqî, Rowton dît ku piraniya keyeniyên di xanedana Gutian de 5, 6, an 7 sal dirêj bûn. Di pergalek hijmarî a têgîna dehî de ku di wê demê de hatî bikar hanîn, "nêzîkî 6 sal" dê di pergalek dehiyê de "nêzîkî 10 sal" be (ankû jîmareyek dora gelemperî). Ev birhan bes bû ku bi kêmanî were encamdan ku ev hejmar bi tevahî sînî bûn. Dibe ku

argumane ku navberên dirêjtir ji beşa yekemîn a navnîşê jî hene: 600 salan ji bo 800 salan ji nû ve piyal bûne, Meshkiangasher ji bo 324 sal in (çav: Young, Dwight W. (1988). "A Mathematical Approach to Certain Dynastic Spans in the Sumerian King List". *Journal of Near Eastern Studies*. 47 (2): 123–129).

Di van çend dehsalên borî de, zanyar nêzîkatiyek bêtir hişyar kirin. Mînaqî, gelek pirtûkên destan ên vê dawiyê yên li ser arkeolojî û dîroka Mezopotamyaya kevnar hemî cewhera pîrsgirêk a listeya keyên sumerî qebûl dikin û hişyar dikin ku karhanîna listeyê wekî belgeyek dîrokî ji bo serdemê bi tundî sînordar e, heya wê astê ku divê qet neyê bikar hanîn. Mînaqî, derxistina hin bajarên ji navnîşê yên ku di wê demê de girîng dihatin zanîn, wek Lagash û Larsa, bi mebest bû. Wekî din, pabendbûna listeyê ji rêzek rêzdar a hişk a keyeniyên ku wekhev têne hesibandin tê vê wateyê ku ew qet edaletê nade tevliheviyên rastîn ên dîroka ramiyê ya Mezopotamyayê, ku li wir serdestiyên cûda li hev ketine an serwer an bajarên cûda bi heman rengî ne bi hêz bûn. Lêkolînên vê dawiyê yên li ser listeyê ewqas dûr in ku berhevokê wekî çavkaniyek dîrokî ya hêja li ser Mezopotamyaya Xanedaniya Destpêkê bi tevahî birûmet dikin. Argumentên girîng ên ji bo redkirina listeyê wekî çavkaniyek pêbawer in û hêja ya cewhera wê wekî metnek ramiyê, birdozikî, dîroka wê ya dirêj a fahmkirinê, û rastiya ku ji gelek keyên berî Sargonîkî yên ku hatine navnîş kirin, tenê heft di nivîsarên Xanedaniya Destpêkê yên hevdem de hatine pejirandin. Berhema herî dawî ya projeya ARCANÉ (Kronolojiyên Herêmî yên Têkildar ji bo Rojhilata Nêzîk û Rojhilata Navîn) ya li ser dîrok û filolojiya hezarsala sêyemîn a b.z. disekinê. Mezopotamya, yek ji serwerên berî-Sargonîkî yên ku ji hêla listeyên nenaskirî yên tabloyên wan ve hatine pejirandin nehatine navnîş kirin (çav: Marchesi, Gianni (January 2015). "Toward a Chronology of Early Dynastic Rulers in Mesopotamia". In W. Sallaberger and I. Schrakamp (Eds.), *History & Philology (ARCANE 3; Turnhout)*, p. 139-156).

Di wê warê de wê mijare dîrokkirinê wê weke ku wê ji hinek aliyên ve wê weke mijek ku wê bi rengekê awrî wê xwe li ser listeyê re wê bide diyarkirin bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê çawa wê karibê bi wê were pêbawer kirin wê bi wê re wê li ser wê were sekin in. Di wê temenê de wê heta ku wê ev rewş wê hinek ne pêbaweriyên jî wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê li ser listeyê wê di şewayekê de wê karibê wê werênê li holê.

Lê ez dikarin wê bi teqezî wê bibêjim ku ev rewş wê weke rewşek giring bê ku mirov wê bi teybetî wê weke mijarek teybet bê ku wê li ser wê bisekinê bê. Di wê temenê de wê di mijare wê têngîna temen dirêj de wê, di rengê de wê, di wê rengê de wê ji aliyekê ve wê li gorî rengê salnamayên roja me wê diyarkirina wê di rengê de wê weke aliyekê ku mirov wê di zane min û bi nerina min mirov wê nikaribê wê fahmbikê bê. Ber ku wê gûtîyî û an weke ku wê bi gelemperî wê were bi navkirin ew dema sûmerî wê di nava gûtîyan de wê weke ku wê xwediyê rewşek teybet a bi wê hijmartinê û hasibandinê bin û wê li gorî wê salên xwe wê di rengê de wê weke ku wê bihasibandan.

Di wê temenê de wê di rengê de wê di wê warê de wê weke aliyekê ku mirov wê pêşî aliyên wan ên weke bi hijmartinê wê di rengê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Ev wê, di wê temenê de wê aliyê wê kifşkirina wan wê di derbarê encamên wan ên weke bi matamatikî bê û an rewşên din ên weke di rengê hasibandinên astronomikî bi encamî ku ew ghiştinê de jî wê karibê hingê bi rastiniyek rast a wan wê were fahmkirin. Li gorî rastiyên roja me wê rastiyên wan wê weke ku wê were fahmkirin wê newîna fahmkirin. An jî wê newîna têngiştin. Ev wê di rengê de wê were dîtin. Minaq navê keyekê ji kiş bi navê Ğuşur ku wê bahs ji jê wê were kirin wê di rengê de wê bi gotina 1200 Sali jiyankiriya.

Cûşûr û an Ğuşur di listeya keyên Sumeran de wekî keyê Kîş dihê xuya kirin, pêkhatineke edebî ya ku di destpêka hezarsala duyem a berî zayînê de li Mezopotamyayê hatiye afirandin. Ew an keyê yekem e di navnîşê de ku tê behs kirin, an jî keyê yekem e piştî lehiyê, li gorî guhertina listeyî.. Li gorî vê listeyê, Ğuşur û an Cûşûr 1200 sal keyti kiriye. Ğuşur di nivîsarên Xanedaniya Destpêkê de xuya nake. Dîroka wî, mîna ya gelek keyên din ên beşên berê yên Listeya keyên Sumeran, ne biderfet dihê dîtin.

Minaq Meşkiंगाşer keyekî efsaneyî bû ku di listeya keyên Sumeran de wekî keşîş û an kahin û an rêmildar perestgeha Eanna ya li Ûrûkê dihê gotin, ku rêwîtiya wî ew di nav deryayê de avjenî kir û hilkişiya li çiyên bahs dikê. Di listeya de wek key jê dihê gotin ku Meşkiंगाşer ji dîndana yazdanê rojê Utu bû, ku serekkahînê İnanna li perestgeha Eanna bû, 324 sal keyti kir û kurê wê û cîgirê wê Enmerkar bû. Nameya wî bi daketina wî ya nav behrê û hilkişîna çiyayan diqede, rêwîtiyek ku dişibihe gera rojê, ku ji aliyê Sumeriyan ve dihê bawer kirin ku rêwîtiya tevahî kiriye û ji bo "kurê yazdanê rojê" guncan e (çav:Jacobsen, Thorkild. The Sumerian King List. pp. 85–93).

Berevajî şûngirên wî, Meşkîangaşer li derveyî navnîşa key di tu helbest û stranan de nayê dîtin. Ji ber ku pêkhateya navê wî ya hevberî Sumerî-Akadî, hêmana MES a ku di navên keyenîya dîrokî yên Êrê de cih digire û kevneşopiya windabûna wî, ji mêj ve dihê gumankirin ku desthilatdariya wî di serdema Êr III de çêkiriye. Bûyina key Meşkîangaşer dibe ku lihevhatinek bû ku yazdan Utu ji bavê biolojîkî yê Enmerkar veqetîne, wekî ku di Enmerkar û yazdanê Aratta de dihê gotin, û li şûna wî rêzek key bide wî (çav: Drewnowska, Olga; Sandowicz, Malgorata (2017). *Fortune and Misfortune in the Ancient Near East*. Winona Lake, Indiana: EISENBRAUNS. p. 201).

Ji ber vê yekê, ji ber nebûna çavkaniyên serbixwe yên ji serdema Xanedaniya Destpêkê bixwe, divê beşa beriya Sargonîkî ya listeyê xeyalî were hesibandin. Ji ber vê yekê divê gelek serwerên di beşa berî Sargonîk (ankû berî Sargonê Aqadî) ya listeyê de wekî karakterên bi tenê xeyalî an mîtolojîk ên ku serdestiyên bi sed salan ji wan re hatine destnîşankirin bêne hesibandin. Lêbelê, di listeyê de komek piçûk a serwerên pêş-Sargonîkî hene ku navên wan di nivîsên Xanedaniya Destpêkê a gûftiyar de hatine pejirandin. Ev kom ji heft hukmdaran pêk dihê: Enmebaragesî, Gilgamesh, Mesannepada, Meskiagnun, Elulu, Enshakushanna û Lugal-zage-si na. Di heman demê de hate xuya kirin ku çend keyan ne bi rêzê wekî ku ji hêla Lîsteya keyên Sumeran ve hatî destnîşan kirin, lê bi hevdemî hukmdar bûn. Ji keyên Akadî dest pê dike, lê bi taybetî ji bo xanedanên Êr III û Îsîn, listeyê pir pêbawertir dibe. Ne tenê piraniya keyan di belgeyên din ên hevdem de hatine pejirandin, lê serdestiyên ku di listeya keyan de ji wan re tên destnîşan kirin kê-m-zêde li gorî tiştê ku dikare ji wan çavkaniyên din were saz kirin. Ev belkî ji ber vê yekê ye ku berhevkarên listeyê dikarin xwe bispêrin navnîşên navên salan, yên ku di serdema Akadiyan de bi rêkûpêk hatine bikar hanîn. Dibe ku di çavkaniyên din de nivîsên dengbêjî û serketinê hebin (çav: Michalowski, Piotr (1983). "History as Charter Some Observations on the Sumerian King List". *Journal of the American Oriental Society*. 103 (1): 237–248).

Li vir li gorî nerîna min ev rewşa li ser rewşa dîrokkirinê de wê weke rewşek zêde manipulatif bibê. Ji ber du sedeman ev dibê. Yek ev dem wê weke demek destpêkê a dîroka şariştaniyê wê were li holê bê û sedema din ku ev dem wê weke demek mîtolojîkî bê. Lê di çerçoveya wê têgîna mîtolojîkî de wê dîrokkirinê wê fahmkirin jî wê di zane min de wê weke şaş fahmkirinê wê karibê xwe bi rehetî bide diyarkirin. Ber ku ev

dîrokkirina bi wê rengê wê weke were dîtin wê weke rewş û renekê dîrokkirinê ku wê ne tenê wê li deverêkê û di rewşekê de wê were dîtin bê. Wê weke bi gelemperî wê were dîtin û ev weke pergalek hijmartinê a maqulane xwe dide diyarkirin. Di wê temenê de wê, dema ku em li gorî rewşa fahmkirinê a roja me û rengê salnameyê û hwd wê fahmdikê wê ji me re wê zêde ne pêbawer û mitolojikî wê weke wê were.

Lê ji wê zêdetirî wê weke aliyekê wê yê din jî ev rewşa bi dîrokkirinê a di rengê ku ew di wê demê de dihê kirin wê weke dîtinek ku ew çendî di wê dema mitolojikî de weke dibê jî wê weke têgihek ku mirov wê dervî wê ya mitolojikî wê di renekê de wê fahmbikê jî wê xwe di renekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê, salnameya gûtiyan û an wê dema sûmerî wê bi teybetî wê nişanayên wê yên bi vegotinî wê hê jî wê li kurdistanê a roja me wê werina diyarkirin û wê werina ser ziman. Di wê temenê de wê weke têgînek dervî ya mitolojikî a hijmartinê û an hasibandinê wê xwe di renekê de wê weke bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê weke ku mirov wê pêwîsta wê di wê temenê de wê bi rewşa wê re wê di renekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Li vir wê ji listeya keyên sumerî wê tiştek wê were diyarkirin. Ev rast a û dihê piştrastkirin ku wê di renekê de wê ew key û navên ku ew di wê de derbas dibin wê di renekê de wê bibin. Di wê temenê de wê di renekê de wê di nava demên wan de wê di renekê de wê li şûn hev wê were wê karibê were fahmkirin. Ji demekê li demekê ku wê bi zankirin û tefkirinna ku ew di kijan demê de ew jiyaya kêma zêde mirov wê dikarê wê di renekê de wê fahmbikê. Li pişt wî keyî hinek dûr û hinek nêz wê fahmdikê ku ew ki wê were û li gorî aqil û rewşa hijmartina roja me a maqulane wê dibînê ku wê ew wê çendî wê bijî û wê keytiyê wê bikê. Wê demê wê aliyekê wê bimênê wê dîrokkirina wê demê ku em bi depelendinekê li ya roja me ku mirov wê dikê wê demê ew dîrokkirin û an her dîrokkirin wê di renekê de wê salek me wê çend salên wê demê bê û an salek wê demê wê çiqas dema roja me bê wê di renekê de wê weke aliyekê ku wê karibê ew di wê temenê de wê di renekê de wê were dîyarkirin. Minaq wê weke ku wê kurd wê bibêjin ku wê 'nuh wê 960 salê wê bijî' wê karibê wê weke 96 salan wê fahmbikê? Yan jî bi hijmarake din a ku ew wê bi wê were fahmkirin. Di wê temenê de wê demê wê ev wê dîmenekê din ê hijmartinê a wê demê wê bide me û ev wê ne weke têgînek mitolojikî û an weke têgihek serxwezayî a ku mirov wê di wê temenê de wê di renekê de wê fahmbikê bê.

Ji wê aliyê ve wê dikarê wê bibêjê ku wê, li gorî nerina min wê pê bawer neyînê li ser listeya keyên sumerî ku wê ji wê aliyê ve wê werina dîyarkirî wê weke aliyê ku wê karibî wê werina derxina li têgihiştinê û wê karibî werina zelal kirin bin. Di wê temenê de wê ev kifşkirin û derxistina li fahmkirinê wê demekê wê bi rengê fahmkirina wê re wê êdî wê ji me re wê baştirin wê bide fahmkirin û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Ev din ev rengê fahmkirin wê bi pergalek hijmarê a fahmkirinê û bi dîrokkirinê a ji wê demê wê weke ku wê pêwîstî bi kifşkirina wê hebê û wê di wê temenê de wê dema ku ew di nava wê pergale wê de wê keyên wê demê wê di nava wê dîrokkirina wê de ew hatina bicihkirin wê hingê wê bi rasttirin wê dîroka wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Di mijare dîrokkirinê de wê mijare dîroka mesopotamya wusa dihê dîtî ku ev wê weke aliyekê wê yê ku ew hem ne hatiya fahmkirin û çareserkirin û hem jî wê di temenê fahmkirinê wê yê ku ew hena de jî bê. Minaq wê listeya keyên sumerî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê. Di wê çerçoveyê de wê, demên gûtiyan wê di aslê xwe de wê di rengekê de wê weke ku wê mirov dikarê wê fahmbikê wê weke demek teybet bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê. Dema gûtiyan wê, di wê warê de wê ev aliyên wê yê ku ew pêşketina wê piştî jî wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bidina dîyarkirin û domandin. Wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di wê çerçoveyê de wê fahmbikê û wê kaeribê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Di rewşa dîrokkirinê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di rengekê de wê bi mijarê re wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê biqasî ku mirov ji navaroka gotinê ku wê di nava civake kurd de wê di wê warê de wê werina ser ziman mirov wê fahmdikê ku wê weke aliyekê bi sazûman wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Aliyên ku wê bi wê re wê werina ser ziman wê di hevgerînekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê werina hanin li ser ziman û wê li ser wan wê gotin wê were dîyarkirin û wê bê

hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare aliyên wê yên giring wê xwe di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku wê bide diyarkirin bê.

Lêkolînên li ser listeya keyên sumeri ji bo lêkolîna Mezopotamya Xanedaniya Destpêkê nirxek ne hindik e, ew ji bo lêkolîna serdemên demên Sargonîkî heya Babîliya Kevin belgeyek girîng dimîne. Lîsteya keyên Sumeran pencereyek pêşkêşî lêkolîneran dike ku keyên Kevin û bi nerina wan ew çawa li dîroka xwe dinêrin, wan çawa têgeha keyeniyê dihesibînin, û ew çawa dikarin wê bikar bînin da ku armancên xwe pêş bixin. Mînaq, hate gotin ku lîsteya key di nav pêkhatiyên Sumeran de yekta ye û di pêvajoya guherîna xanedaniyê de destwerdana yazdani tune. Wekî din, şewaz û naveroka Lîsteya keyên Sumeran bê guman bandûr li lîsteyên keyên paşerojê yên wekî Laneta Aqad, Şîna ji bo Sumer û Aqad, Lîsteya keyên Asûrî û pêkhatiyên paşerojê yên wekî Babîlê ya Berossus kiriye.

Tiştê din em bi teybetî di çerçoveya listeya keyên sumeri de wê dibînin. Wê çendî ku wê ev dem wê weke demek mitolojikî jî wê were diyarkirin jî lê wê li ser ardê wê rewşa keyeni û an keytiyê ku ew dibê wê weke bi ew bi makuliya xwe wê di rengê de wê weke ku ew dibê dihê dîtin. Di wê temenê de wê zêde gûharin wê bi wê re wê nebin. Tenê piştî ku wê, key mir wê were pîrozkirin. Lê wê dema ku ew li dînyê diji wê weke xwe û wê weke bi kiryarên xwe yên malukane wê di rengê de wê bijî. Di wê temenê de wê di dîmenekê de wê were dîtin. Di rengê de wê, di nava sûmeran de wê ew wê bi wê were dîtin ku wê keyên ku ew di listeyê de hena wê li ser ardê wê, di kiryarên xwe de wê di rengê de wê weke ku wê were dîtin ew wê di şewayekê de wêweke kesek û an mirovek makulane ê ser rûyê ardê wê di rengê de wê were dîtin.

Bi gotinek din wê ya jiyane ser rûyê ardê û ya ne ser rûyê ardê wê weke ku ew ji hev wê were cihê kirin. Di wê temenê de wê ya ser rûyê ardê wê bi wê makûlaneyê wê were ser ziman. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê li ser wê bisekinê bê. Di mijare keyeniyên ser rûyê ardê de wê weke wê çawa wê bi xosletên xwe

yên mirovî wê bijin wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê were dîtin ku wê bê jiyandin. Bandûra wê di wê temenê de wê bi qaydkirinên wê re wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di renekê de wê bi wê re wê weke bide diyarkirin.

Li vir wê di aslê xwe de wê dema ku em bahsa demên wê yên berê bikin wê di renekê de wê karibê wê di renekê de wê cihêbûnekê wê di demê de wê bi wê re wê bikê. Di demên urukê de wê diyarkirinên ku ew dihên kirin de wê weke ku wê ji rengê dîrokkirinê ên dema aqadî de jî wê weke ku mirov wê fahmdikê ew wê ne wê yên ku wê berê xwe wê weke gûtiyan û hwd wê bi bandûrbikin. Wê ji wan wê bi bandûr bibin û wê bi çanda wan, nivisarîya wan û ji wan girtina bi tîpên nivisandinê û hwd wê di renekê de wê di dîmenekê de wê were dîtin. Ev wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Dîmenê dîrokkirinê wê di awayekê de wê karibê hinek aliyên din din re wê di wê warê de wê di renekê de wê dema ku em di ahenge pêşveçûnên demê de wê hilde li dest wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê giring ji rewşên weke vê aliyê re jî wê karibê weke dîmenekê wê bi birhanî wê bi kirpênê û wê di renekê de wê bi wê re wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke werênê ser ziman bê.

Enmerkar wek keyek urukî li gorî dîrokkina wê demê wê li dora 2750 b.z. wek keyek sumerî-uruki yê kevnar bû ku avakirina bajarê Ûrûkê weyekê bileyizê û serdestiya wî 420 salan jê re dihê gotin ku kişandiya. Li gorî çavkaniyên edebî, wî gelek sefer li dijî axa Aratta organîze kir.

Di efsaneya Sumeran de, ew wekî dahênerê nivîsandinê dihê hesibandin. Ji nivîseke kevnar tê gotin: "Ji ber ku devê qasîd giran bû û nedikarî (peyamê) dubare bike, Rebbê Kulaba (Enmerkar) hinek gil li xwe xist û wek tabletekê peyvan li ser xist. Heta wê demê tiştek wekî xistina peyvan li ser heriyê tune bû." Ev çîroka herî kevn a ku di dîrokê de dihê zanîn di derbarê dahênana nivîsandinê de ye.

Kevneşopiya Enmerkar wekî damezrînerê Urukê ji serdema Jemdet Nasr (3100–2900 b.z) xuya dike, wekî ku di navnîşa "Ad-gi4 (tableketek ku ew ji wê demê bahsa wî dikê)" de dihê dîtin. Di listeya ferhengê de Enmerkar û hevjinê wî Enmerkarzî wek avakerên bajarokekê û destnîşankerên çandiniyê tê binavkirin. Li Nînewayê çapeke duzimanî ya listeyê hat dîtin, ku nîşan dide ku kevneşopî heta hezarsala yekem derbas bûye (çav: Civil, Miguel (2013). "Remarks on AD-GI 4 (A.K.A."Archaic Word List C" or "Tribute"". *Journal of Cuneiform Studies*. 65: 13–67).

Li vir li ser têtîna enmerkar wê tiştêkê din wê bi dema serdestiya wî de wê xwe bide diyarkirin. Me li jor li deverêkê wê weke minaqekê wê bahsa 'nuh' kiribû ku wê çawa wê bahsa wî were kirin ku ew weke 960 Sali jiya ya, di wê temenê de wê li gorî wê dîrokkirinê wê dema ku em rewşa dema serdestiya wî ku wê weke li dora 420 salan wê bide diyarkirin wê weke nivê wê dîrokkirinê bê û wê weke nivê temenekê bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bi awayekê bi derfet wê weke dîmenek weke ya li dora 42 û hwd li dora demek bi rengê salên me yên ku em î ro wê dihasibênin bê.

Di tableta ku wê di wê de wê bahsa enmerkar wê bikê wê di wê de wê bi wî û jina wî re wê bahsa çêkirina kanal û hendekên avê wê çawa wê çêbikê wê di rengekê de wê bahsa wê bikê. Di rengekê de wê were dîtin ku wê ne weke helefên wî lugalbanda û gilgamêş wê di rengekê de wê weke yazdanikirin. Di rengekê de wê, di nava listeyê û têtîhên di derbarê de wê Shuruppak'ê wê di rengekê de wê ji wî were bahskirin ku ew di listeya yazdanan de wê cih bigirê. Di dema xanadana ur a sêyem de wê weke ji wî re wê di rengekê de wê korban û an dayin wê were dayin.

Hin lêkolîner di berhemên edebî yên Enmerkar û welatê Aratta de li çarçoveyêkê dîrokî geriyên. Ji bo nimûne, tabletek arkaîk a ji Urukê ku sernavê "yazdanê Aratta" tomar dike, wekî sedemek hate dayîn ku em bawer bikin ku kevneşopiyên li dora kiryarên Enmerkar li ser rastiye ne. Di heman demê de diyarkirin hene ku Enmerkar û hukmê wî bi rastî wekî kes ku wê hinek nivîsên bizmarî ku wê li wî bîr kirin mal wê li ser wê were sekin in û wê hinek tablet wê werina diyarkirin. Ev nivîs bi rastî berî Enmerkar hebûye, destnîşan dike ku yazdanê Aratta peygam wek şandiya, lê ku ew nivîs berê di materyalên cûda de hatine kifşkirin.

Lêbelê, asûrîolog Dina Katz destnîşan dike ku her hewldanek ji bo dîtina ravekirinek dîrokî ya çîroka efsaneyî, îdiaya ku Enmerkar tableta ax û pergala nivîsandinê îcad kiriye pûç dike û armanca girîng a têtîni a vegotinê têk dide. Ew jî pê dihesê ku helbesta ku nivîsê wekî dahênana damezrênerê yekem bajarê Sumeran piştî tofanê îdia dike, gotineke ramyariî û etnîkî ye.

Enmerkar wê weke keyek ku wê di wê demê de wê bi hinek kifşkirinên weke kifşkirina tablatên ji axê ku ew dikê ku wê li ser wê nivîs wê werina kirin wê were kirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bahsa wî were kirin. Di wê temenê de lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di gelek çavkaniyan de wê di wê temenê de wê tablatên ku wê dihên gotin ku ew wê di wê demê de wê hebûna wê berî wê demê wê

di renekê de wê hebin. Lê dibê ku wî di wê demê de wê ji aliyê xwe ve wî kifşkirinek bi wê rengê kiribê û pêşxistinek kiribê bê ku ew heya wî ji yên dervî wî û herêmên din ew hebê. Di wê temenê de wê weke aliyek wê yê din wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê rengê wê di şêwayekê de wê weke karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di wê nûqteyê de wê key enmerkar wê di wê temenê de wê di renekê de wê li ûrûkê wê kiryarên wî ji avakirinekê zêdetirî wê weke di dema wî de wê weke di renekê modernizekirina li gorî demê û pêşxistinên li ser wê re wê di dîmenekê de wê xwe di renekê de wê bi kirinên wî re wê di şêwayekê de wê di wê temenê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê salixkirinên ku ew dide çêkirin û pêşxistinên ku ew wê weke li ser temenê avdanê, çêkirina rêyên avê bê û an tiştên din û hwd ku wê werina ser ziman wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ji dema enmerkar wê were fahmkirin ku wê weke demek dereng a urukê wê were jinkirin û di wê demê de wê hinek gûharin wê weke bi ber rewşek baştirkirinê ve wê bên xwestin ku ew di wê temenê de werina çêkirin. Di wê temenê de wê di renekê de wê ev dema urukê wê weke demek teybet wê xwe di wê temenê de wê bide diyarkirin.

Ew komek ji çar helbestên vegotinê yên bi Sumerî ye ku bi awayên cihêreng ên ku Enmerkar li ser bajarê efsanewî yê Arattayê serwerî bi dest xistiye. Motîfa navendî ya her çar helbestan jî têkçûna Aratta ya li çolê bi rêyên neleşkerî ye ji bo bidestxistina xêra yazdanê Înanna. Çêrok di serdema Ur III (2112–2004 b.z.) de derketiye holê û di serdema Isin-Larsa de (2017–1763 b.z. 2017–1763 b.z.) ji Ur û Nippurê re bûye mijara nivîsarê. Helbestên ku bi mebesta pesindana rabirdûya birûmet a Êrûkê bûn, tevgerêke ramyarî ya Xanedaniya Sêyemîn a Êrûkê bû ku xwe weke mîratgirên rewa û manewî yên keyên berê yên Urukê bi hêz bike û dihênin ser ziman bin.

Di Enmerkar û yazdanê Aratta de, keyê Uruk, Enmerkar, dixwaze bajarê xwe bi metal û kevirên giranbiha xemilîne, tiştên ku tenê ji bajarê dewlemend Aratta yê ku li dervayî çiyayan e, peyda dibin. Înanna, yazdana Aratta, aqil dide Enmerkar û jê re şîret dike ku qasidanek bişîne, tiştê ku ew dixwaze bixwaze û bi gotina ku ew ji wî dixwezê, îdiaya xwe baş dike. Enmerkar efsûnek li ser Nûdimud dike, ku Enlîl dihêle ku hemî zimanên (welatên Şubûr, Hemazî, Sumerî, Akadî û Martû) ji bo nîqaşê di nav keyan de bîne cem hev. Keyê Aratta red dike, lê dixwaze bi

Enmerkar re bikeve pêşbirkê da ku bibîne Înanna li kîjan alî ye. Keyê nenas ê Aratta ji bo ku wî radestkirina xwe ji nû ve binirxîne sê rîskan dişîne:

Enmerkar ji bo ku genim bi torên vekirî veguhezîne Arattayê li şûna torbeyan, genimê şînayî bikar dihêne da ku valahiya toran bigire da ku genim nerije.

Enmerkar maddeyek plastîk a mîna benîştê amade dike ku ew dirijîne nav qamîşek vala da ku karmendek ku ji madeyek tune ye derxe holê; Piştî ku hişk dibe, qalibê qamîş digirê/ diqete.

Kûçîkek bi rengê nenas hanîn ku bi kûçikê xwe yê Enmerkar re şer bike, ji bo ku wî qumaşê bi rengê nenas li hev kiribû.

Peyamnêr gazinan dike ku peyama pir dirêj û dijwar in ku têne bîrhanîn û dubare kirin. Enmerkar nivîsandinê îcad dike, ya ku axayê Aratta dixê bêhêvîtiyê. Erdên Arattayê ji ber birçîbûn û ziwabûnê dikişînin. Inanna tercîha xwe ya ji bo Enmerkar piştrast dike lê ji wî re jî dibêje ku ji niha û pê de bi Aratta re rêya bazirganiya aştîyane veke.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa têkiliya uruk û aratta wê di wê demê de wê were kirin. Di wê temenê de enmerkar wê di rengekê de wê weke avakarê wê têkiliyê wê were dîtin. Ew wê bi gotina inanna xanima urukê wê bikê.

Ensuhgirana keyê Arattayê îdia dike ku xêrxwazên Înannayê werdigire û daxwaza radestkirina Urukê dike. Enmerkar red dike û dide zanîn ku Înanna yek evîndara wî ya rast û berdewam e, lê keyê Aratta qebûl nake ku serî li Urukê bide. Sêhrbazek ji Hemazî xizmetên xwe pêşkêşî dike da ku bendê hilweşîne, ev xizmet ji hêla Enshugirana ve têne qebûl kirin. Sêhrbaz li ser dewarên yazdana Nisaba efsûn dike û li Sumerê birçîbûn heye. Utu jineke jîr a ku sêhrbazê dîl digire dişîne qeraxên Çemê Firatê, li wir herdu dest bi pêşbirkeke efsûnî dikin. Sêhrbaz şitilên (hêkkirina masi) masiyan davêje çem û heywanek derdikeve; Pênc caran jina bîaqil heywanekî din derdixe û nêçîra heywanê sêrbaz dike. Sêhrbaz têkçûna xwe qebûl dike û daxwaza canê xwe dike, lê tê kuştin û efsûn têk diçe. Ensuhgirana têkçûnê qebûl dike û radestî Enmerkar dibe.

Ev vegotina ku wê di vegotina keyê aratta de wê were diyarkirin wê weke temenê xwe radestkirina li keyê urukê enmerkar wê were diyarkirin. Diwê temenê de wê ji xwe wê di hinek çavkaniyan de wê bahsa serwerîya keyê urukê li aratta wê were kirin ku wî di dema seferekê li wê dikê de wê di rengekê de ew wê serwerîya xwe wê li wê bikê û ew wê di rengekê de wê bikê bin destê xwe. Di wê temenê de wê

serwerîya xwe wê li wê avabîkê û wê di wê temneê de wê bahsa wê were kirin ku wê uruk wê di wê demê de wê keyeniya wê di dema xanadana sêyem û key enmerka de wê li aratta wê serwer bibê.

Di dewama wê de wê dema ku wê bahsa meşa enmerkar a li hemberî aratta wê were kirin wê di renekê de wê were gotin ku ew wê bi şîreta inanna wê bikê. Di hilbestên lugalbanda de wê di renekê de wê bahsa wê were kirin û wê hinek waryantên wê û yên tayrê anzud wê di renekê de ku wê biafirênin wê bi wê re wê bi xwe re wê werênê ser ziman.

Di helbestên Lugalbanda de (Lugalbanda li Şikefta Çiyê û Lugalbanda û Teyrê Anzud, an guhertinek ku ji herduyan e) Enmerkar li dijî Aratta dimeşe, serekê şer Lugalbanda nexweş dikeve û di şikeftekê de tê hiştin. Ew bi çivîka Anzûd re şahî çêdike û xêra teyrê efsanewî distîne. Lugalbanda bi diyariya lezê tê xelat kirin û diçe Enmerkarê ku Aratta dorpêç dike. Key Lugalbanda dişîne ku şîreta İnanna li Urukê hilde. Di dawiyê de, Aratta radest dibe. Di nivîsê de jî dihê gotin ku pêncî sal di ser desthilatdariya Enmerkar re, gelê Martu li seranserê Sumer û Akad xuya bûn, ji bo parastina Urukê li çolê dîwarek pêdivî ye.

Lugalbanda keyekî Sumerî yê yazdanî yê Ûrukê bû, ku li gorî çend çavkaniyên wêjeya Mezopotamyayê, bavê Gilgamêş bû. Çavkaniyên destpêkê behsa jina wî Ninsun û lehengiyên wê yên di dema sefera li dijî Aratta ya bi serokatiya key Enmerkar de dikin.

Lugalbanda di Lîsteya keyên Sumeran de, ku dibêje wî 1200 sal keyti kiriye û navê Şivan lê dide, wekî keyê duyemîn ê Urukê tê tomar kirin. Dîroka Lugalbanda di nav zanyaran de ne diyar e. Hewldanên ji bo dîroka wê ji "heyama ED II-ê" re li ser bingeha berhevokek daneyên ji kevneşopiyên epîk ên hezarsala 2-an bi çavdêriyên arkeolojîk ên ne diyar pêk tê (çav: Lugalbanda, Reallexikon der Assyriologie 7, p. 117).

Li vir li se rewşa lugalbanda wê dikarê wê bibêjê ku wê lugalbanda wê weke keyeê manawî ê weke 'bav' bê û an wê bi rastî wê weke bavê gilgamêş û an weke ku wê bi rewşa enmerkar ve wê were girêdan wê di wê warê de wê hinek ne diyarî wê hebin. Lê di di renekê de wê weke ku wê di destana gilgamêş de wê were dîtin wê dayika gilgamêş weke ninsun wê di renekê de wê weke hewsera lugalbanda wê di renekê de wê were dîyarkirin. Di wê temenê de wê li wê were bahskirin.

Lugalbanda di çavkaniyên edebî yên Sumerî de di nîveka hezarsala 3-an de xuya dike, wekî ku bi nivîsa mîtolojîk a netemam, Lugalbanda û Ninsuna, ku di Ebû Salabikh de hatî dîtin, ku têkiliyek romantîk di navbera Lugalbanda û Ninsun de vedibêje, piştrast dike. Di lîsteyên pêşîn

ên yazdanan de ji Fara, navê wî ji yazdan cuda û di rêzek pir kêmtir de xuya dike; lê belê, di kevneşopiyên paşerojê de heta serdema Selûkiyan, navê wî gelek caran li gel hevîna wî Nînsûn tê tomarkirin.

Birhan peyda dibin û hena ku berga Lugalbanda wekî yazdanek ku ji serdema Ur III-yê derketiye, wekî ku di tabletên ji Nippur, Ur, Umma û Puzrish-Dagan de hatî destnîşan kirin hene. Di serdema Babîliya Kevin de tê zanîn ku Sin-kaşîdê Urukî perestgehek bi navê É-KI.KAL ji bo Lugalbanda û Ninsun ava kiriye û keça xwe Nişi-inî-šu wek serekê wê weke "eresh-dingir" ya Lugalbanda destnîşan kiriye (çav: Reallexikon der Assyriologie 7, p. 120)

Di heman demê de, Lugalbanda dê bi giranî wekî lehengê du çîrokên Sumerî yên ku ji Xanedaniya Sêyemîn a Êrê ve girêdayî ne, ku ji hêla zanyaran Lugalbanda I (Lugalbanda di Şikefta Çiyayê de) û Lugalbanda II (Lugalbanda û Teyrê Anzu) ve tê gotin. Her du jî tenê di guhertinên paşîn de têne zanîn, her çend qatek Ur III heye ku ji guhertina sedsala 18-an pir cûda ye (çav: Michalowski, P. (2009) "Maybe Epic: The Origins and Reception of Sumerian Heroic Poetry" in *Epic and History*, D. Konstans and K. Raaflaub (eds.), Oxford: Blackwells. p. 13 and n.8; Tablet 6N-T638; as of March 2011 tablet awaits publication).

Ev çîrok beşek ji rêze çîrokan in ku nakokiyên di navbera Enmerkar, keyê Uruk, û Ensuhkeshdanna, keyê Aratta de, bi guman li bilindahiyên kurdistanê û Êranê vedibêjin. Di van her du çîrokan de, Lugalbanda leşkerekî artêşa Enmerkar e, ku navê wî di Lîsteya keyên Sumeran de jî wekî keyê yekem ê Uruk û pêşiyê Lugalbanda derbas dibe. Qatên berdest tu amaje bi cihbûna Lugalbanda wekî key li pey Enmerkar nakin (çav: Vanstiphout, H. (2003). *Epics of Sumerian Kings*, Atlanta: SBL).

Di stranên keyî yên serdema Ur III de, Ur-Nammu yê Ur û kurê wî Shulgi Lugalbanda û Ninsun wekî dêûbavên xwe yên pîroz binav dikin û di heman çarçoveyê de xwe birayê Gilgamêş bi nav dikin. Sin-Kaşîdê Urukî jî Lugalbanda û Ninsun wekî dê û bavê xwe yên îlahî bi nav dike û Lugalbanda wekî yazdanê xwe bi nav dike (çav: Vanstiphout, H. (2003). *Epics of Sumerian Kings*, Atlanta: SBL).

Di Destana Gilgamêş de û di çîrokên berê yên Sumerî yên li ser lehengê de, Gilgamêş xwe kurê Lugalbanda û Nînsûn bi nav dike. Di helbesta Gilgamêş û Hûwawa de, key bi berdewamî hevoka îddîakar bi kar tîne: "Bi jiyana diya min Nînsûn û bavê min, Lugalbanda pîroz!" Di versiyonên aqadî yên destanê de, Gilgamêş jî Lugalbanda wekî yazdanê

xwe yê kesane bi nav dike, û di yek beşê de strûhên rûnkirî yên "Bull of Heaven" ji bo rûnkirina yazdanê xwe Lugalbanda" pêşkêş dike.

Di aslê xwe de ev rewşên weke bi *destana lugalbanda* re wê werina dîtî wê hinekê din ku mirov li ser wan disekinê wê ji aliyekê din ve jî wê weke ku wê di destana gilgamêş de wê weke têkiliya ninsun û gilgamêş wê weke dê û kûr jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bikê berlêpîrsînê. Weke ku wê çawa wê di dema sin-kaşidê uruki wê lugalbanda û ninsun wê weke dêûbavê xwe yê ilahi wê bi navbikê wê demê wê li ser wê re ku mirov dihezirê wê ev fêrsa fahmkirinê wê di serê mirov de wê çêbibê ku wê bi wê rengê dibê ku gilgamêş jî di rengekê de bi derfet de weke ninsun weke dêya xwe di rengekê de wê dabê diyarkirin. Di wê temenê de wê ne weke dayika wî ya rastin lê wê weke dayika wî ya pîroz bê ku wê di rengekê de wê di destana gilgamêş de ku wê weke dayika wî ya rastin wê were dîtî.

Di wê rewşê de wê rewşa gilgamêş wê di rengekê de wê karibê wê hinekê wê din wê li wê bihezirê. Lê wê dema ku em li rewşa urukê û çavkaniyên ji wê dihezirê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê hinek aliyên din jî wê di wê temenê de wê bibin ku mirov wê karibê wê di rengekê de lê bipîrsê.

Aliyekê din jî wê li ser têtîna dumuzid û rengê salixkirina wî di şewayekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Dumuzid wê di rengekê de wê di çavkaniyên weke bi listeya keyên sumeri de wê weke key jî wê çendî ku wê were diyarkirin jî lê wê di rengekê din de wê weke pîrozkirina wî weke yazdanekê jî wê di rengekê de wê were dîtî ku wê di hinek şîroveyan de wê were kirin. Di wê temenê de wê weke yazdan denezendina wê di wê temenê de wê piştî wê bibê. Ji wê aliyê ve wê li ser demuzid wê gelek şîroveyên ji wê demê ên weke bi destanî ku wê werîna kifşkirin wê bibin.

Çavkaniya bingehîn a agahdariyê ji Lîsteya keyên Sumerian dihê: "dumuzid, masîgir, ku bajarê wî Kuara bû, 100 sal hukum kir.

Ew (Dumuzid) bi destê (tenê destê Enmebaragesi) hat girtin." Di dîmenekê wê weke wê de jî wê di rengekê de wê were dîtî ku wê di derbarê demuzid de wê were ser ziman. Li gorî zanyaran, rêza xanedana yekem a Urukan di serdema Ûr III de hatiye çêkirin, ku tê de şîroveyên li ser hin serdestan nîn in. Çêkirina key Dûmûzîd dikaribû ji temsîla bîrdozîfî a têkiliya pozisyonê hatibe girtin, ku tê hizirîn ku di efsaneya daweta pîroz de ji aliyê keyên Ûr III û pêşiyên wan ên Dumûzîd ve hatiye kirin û wekî sembola vê kiryarê hatiye zêdekirin

(çav:Mittermayer, Catherine (2009). Enmerkara und der Herr von Arata: Ein ungleicher Wettstreit. p. 93).

Ji bo ku bikaribe wî ji yazdanê Dumûzîd cuda bike, pîşeya masîgiriye û bi eslê xwe ji Kuara jê re hatiye dayîn, belkî ji oleke li Kuara, ku li wir birhanên perestgeha Dumuzid hene. Di guhertina C ya Lîsteya keyên Sumeran de dawîya serdestiya wî ya di destê Enmebaragesi de heye, ev lêzêdekirin wekî pêvekek paşerojê hatî şîrove kirin, ku dê giraniya dîrokî bide û nebûna berfirehbûna metnên edebî rewşa bike.

Mijare dumuzid wê piştê wê jî wê di demên piştê de wê weke ku wê were kifşkirin wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê weke tîgînek yazdanî û an weke di tîgînek 'yekyazdanî' ku wê hinek fêrsên ku wê bi wê bo demên piştê wê jî wê werina girtin wê di nava şîroveyan pirtûk û vegotinên pîroz de wê di rengekê de wê bi wê werina kirin.

Çîroka Gudamê ji tabletek yek stûnî ya ku bi 37 rêzan hatiye nivîsandin dihe zanîn. Kompozîsyon bi amadekirina festîvaleke ji bo Înanna dest pê dike, ku Gudam tê de beşdar dibe, her çend rola wî bi guman dimîne. Gudam biryar dide ku bajarê Urukê xera bike, lê ji aliyê masîgirê biçûk Înanna ve dihe tîkbirin. Ji xwendina eslî ya "masîgir Dumûzî", wek "masîgirê Înanna" dihe dîyar kirin ku "masîgirê Înanna yê biçûk" xirab bûye. Lêbelê, ev îhtîmal bi teqez nayê diyar kirin, û nasnameya masîgir di dawiyê de nenas dimîne (çav: Gadotti, Alhena (2006). "Gilgameş, Gudam, and the Singer in Sumerian Literature". In Michalowski, Piotr; Veldhuis, Niek (eds.). Approaches to Sumerian literature: studies in honor of Stip (H.L.J. Vanstiphout). Leiden: Brill. p. 73).

Di dema urukê de wê piştî dumuzid wê di rengekê de wê dema ku mirov wê bahsa wî bikê wê di rengekê de wê navê gilgamêş wê weke navê giring wê di destanên ji wê demê hatina nivîsandin de wê derkeve li pêş. Gilgamêş wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê weke ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê li wê bihizirê bê.

Wê jî wê dikarê wê di wê temenê de wê di dewamê de wê werênê ser ziman ku gilgamêş wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê xwe di şewayekê de wê bide diyarkirin. Weke keyekê urukê wê weke çawa wê dumuzid wê weke yazdan wê were denezendin ew jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke yazdan

wê were denezendin. Serboriya wî di hinek tablatên ji wê demê de ku wê were nivisandin de wê wer kifşkirin.

Gilgamêş lehengekî mîtolojiya kevnar a Mezopotamya û lehengê Destana Gilgamêş bû, destana destana ku di dawiya hezarsala 2mîn berî zayînê de bi zimanê aqadî hatiye nivîsandin. Dibe ku ew keyî dîrokî yê dewleta bajar-dewleta Sumeran a Ûrûkê bû, ku piştî mirina wî hate îlahkirin. Dibe ku desthilatdariya wî di destpêka Serdema Xanedaniya Destpêkê de, 2900–2350 b.z, her çend ew di dema Xanedaniya Sêyemîn a Ûrê de (2112 – 2004 b.z.) bû kesayetê sereke di efsaneya Sumeran de.

Çîrokên kedên efsanewî yên Gilgamêş di pênc helbestên Sumerî yên saxbûyî de hatine vegotin. Ji vana ya herî zû îhtîmal e "Gilgamêş, Enkîdu û Cîhana binardê (Netherland)" ye, ku Gilgamêş tê de alîkariya yazdana Înanna dike û mexlûqên ku bi dara wê ya huluppu re diherike, direve. Ew du tiştên nenas dide wî, mikkuyek û pikku, ku ew winda dike. Piştî mirina Enkîdu, siya wî ji Gilgamêş re behsa şert û mercên nebaş ên Cîhana Bindest dike. Di helbesta Gilgamêş û Aga de behsa serhildana Gilgamêş a li dijî keyê xwe Aga yê Kîş dike. Helbestên din ên Sumerî têkçûna Gilgamêş a ji dêw Huwawa û 'berdêla Bihuştê' re vedibêjin, di heman demê de helbesta pêncemîn, ku kêr hatî parastin, qala mirin û cenazeyê wî dike.

Di demên paşerojê yên Babîliyan de, ev çîrok di nav vegotinek pêwendiyê de hatine xêz kirin. Destana Aqadî ya standard a Gilgamêş ji hêla nivîserekî bi navê Sîn-lēqi-unninni ve hatiye çêkirin, dibe ku di serdema Babîliya Navîn de ew 1600 b.z. de hatibê çîkirin. Di destanê de, Gilgamêş nîvxwedayê hêza sermirov e ku bi Enkîdu re hevaltiyê dike. Bi hev re, ew dest bi gelek seferan dikan, ya herî navdar Humbaba (bi Sûmerî: Huwawa) û Kevirê Bihuştê têk dibin, yê ku ji hêla Inanna ve tê şandin ku hêrîşê wan bike piştî ku Gilgamêş pêşniyara wê red dike ku ew bibe hevjiîna wê. Piştî ku Enkîdu ji ber nexweşîyeke ku ji yazdanan hatiye şandin dimire, Gilgamêş ji mirina xwe ditirse û bi hêviya dîtina nemiriyê diçe serdana rûsipîyê mazin û şehreza Utnapishtim, yê ku ji Tofana Mezin xilas bûye. Gilgamêş gelek caran di ceribandînan ku li ber wî hatine danîn têk diçe û vedigere mala xwe û vedigere Urukê û têdigihîje ku nemirî ji destê wî nayê.

Piraniya lêkolîneran qebûl dikan ku Destana Gilgamêş bandûrek girîng li ser Îlyada û Odyssey, du destanên ku bi Yewnaniya kevnar di sedsala 8-an b.z. de hatine nivîsandin, kiriye. Aelian dibêje ku kalikê Gilgamêş diya wî di bin parastina de hiştiye ku ew ducanî nebe. Ku w ducanî bû û

zarok ji bircê avêtin, lê ajelekî ew di nivê payîzê de rizgar kir û bi silametî radestî bexçeyekê kir, li wir baxçevan ew mezin kir.

Destana Gilgamêş di sala 1849an de li Pirtûkxaneyê Aşûrbanişî de hat wergerandin, ji ber ku di navbera beşên wê û Încîla Îbranî de dişibin hev, ev destana bû sedema nîqaşên berfireh. Gilgamêş heta nîveka sedsala 20-an bi piranî nezelal ma, lê ji dawiya sedsala 20-an û vir ve, ew di çanda nûjen de her ku diçe dibe kesayetê berbiçav.

Forma nûjen "Gilgamêş" diyarkirina rasterast a akadî ye ku wekî Gilgamêş tê wergerandin. Şêweya navê Asûrî ji forma sumerî ya berê, "Bilgames" hatiye wergirtin. Bi giştî, tê encamdan ku nav bi xwe jî wekî "(xizm) leheng e" dihê wergerandin, her çend mebest ji çi rengî "xizm" e, cihê nîqaşê ye. Forma Sumerî ya navê carinan wekî "Pabilgames" dihê bilêvkirin, digel ku pêkhatiya bilga têgehek têkildar e ku têkiliyên malbatî diyar dike, "pabilga" ji hêla birhanan ve nayê piştgirî kirin.

Piraniya dîrokzanan bi gelemperî qebûl dikin ku Gilgamêş keyekî dîrokî yê dewleta bajar-dewleta Sumeran a Êrûkê bû, ku belkî di dema destpêka Serdema Xanedaniya Destpêkê de (2900–2350 b.z.) key bû. Stephanie Dalley, zanyarê Rojhilata Nêzîk kevînar, dibêje ku "dîrokên rast ji bo jiyana Gilgamêş nayên dayîn, lê bi gelemperî dihê pejirandin ku di navbera 2800 û 2500 b.z. de ye." Di metnên arkaîk ên Êr de nivîsek hat dîtin, ku dibe ku aîdî karmendekî hevdem yê dema Gilgamêş be; Navê wê ev e: "Yê bijarte yê Êtû Gilgamêş e". Ji bilî vê, Nivîsa Tummalê, nivîseke dîroknivîsî ya sî û çar rêzî ye ku di serdema Îşbî-Erra (1953 – 1920 b.z.) de hatiye nivîsandin, behsa wî jî dike. Di nivîsê de Gilgamêş bi avakirina sûrên Êrûkê ve girêdayî ye. Rêzên yanzdeh û panzdeh yên nivîsê weha dixwînin:

"Cara duduyan Tummal wêran bû,
Gilgamêş Numunburra Mala Enlîl ava kir.
Ur-lugal, kurê Gilgamêş,
Wî Tummal bilindtir kir,
Wî Nînlîl hanî ser Tummalê."

Gilgamêş jî bi keyê Kîş Enmebaragesî ve girêdayî ye, kesayetiyek dîrokî ya naskirî ku dibe ku li dora dema jiyana Gilgamêş jiyabe. Ew jî wekî yek ji keyên Urukê ji hêla Lîsteya keyên Sumeran ve tête navnîş kirin. Qatên destaneke ku li Mê-Turan (Tell Haddad a nûjen) hatine dîtin, diyar dikin ku Gilgamêş piştî mirina wî di binê çem de hatiye veşartin, û karkerên Êrûkê ji bo vê yekê bi awayekî demkî rêya Feratê ya avê

dizivîrînin (çav: "Gilgamesh tomb believed found". BBC News. 29 April 2003. Retrieved 12 October 2017).

Diyar e ku, di serdema paşîn a serdema Xanedaniya Destpêkê de, Gilgamêş wekî yazdanekî li gelek cihan li seranserê Sumerê hatiye perizandin. Berî zayînê di sedsala 21an de, keyê Êrûkê Utu-hengal Gilgamêş wek yazdanê xwe yê parêzger qebûl kir. Keyên Sêyemîn Xanedaniya Êrê (2112 - 2004 b.z.) bi taybetî ji Gilgamêş hez dikirin, jê re digotin "birayê yazdanî" û "heval." Di nav sedsalan de, dibe ku hêdî hêdî çîrokên li ser Gilgamêş çêbibin, hin jî dibe ku ji jiyana rasteqîn a kesayetiyên dîrokî yên din, wek Gudea, keyê Xanedaniya Duyemîn ê Lagash (2144–2124 b.z.) hatine wergirtin. Duayên ku li ser tabloyên heriyê hatine nivîsandin, Gilgamêş wekî dadgerê miriyan jî di Dûnyaya Binê ardê de destnîşan dikin.

Di wê têgînê de wê dema ku em di rengekê de wê nivisarên piştê ên li dora dema hûrîyan jî wê dixwênin wê di rengekê de wê weke dema ku wê bahsa gilgamêş wê were kirin wê fêrsa 'gilgamêşê darazvan' wê di rengekê de wê piştî mirinê ku wê bi wî were diyarkirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê were diyarkirin. Heta ku wê di hinek şîroveyan de demên mitanniyan de wê bi mitra re ku wê aligirên wî bikin wê di wê rengê de wê dîmenekê weke yê darazvan wê bi wî re wê bidina diyarkirin û wê di rengekê de wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê, bide diyarkirin ku wê di xatekê de wê weke bandûra gilgamêş wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê di demên piştê de jî wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Vegotina gilgamêş wê di rengekê de wê di demên piştê wê weke ku wê were dîtin ku wê bi zêdeyî wê bandûra xwe wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Em rasti hinek bineterên niviskî ên di dema hûrîyan de jî ku wê di wê temenê de wê bahsa gilgamêş wê bikin weke 'darazvanê dûnya binê ardê' di dema ku wê kesek mir wê ew wê, yek ji wan çar kesên ku ew wan di darêzê bê wê bê diyarkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê were dîtin.

Weki din wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê rengê de wê gilgamêş û dumuzid wê çendî du keyên urukî jî bin wê piştî wan wê vegotinên li ser wan re wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê pîr mazin wê di wê temenê de wê werê ser ziman. Minaq dumuzid wê heta gihandina têgînek yazdanî a yekyazdanî wê di dîmenekê de wê bê dîtin û ev fêrs wê di demên piştê wê bi pêşketina baweriyên yekxwûdayî de wê

were dîtin ku wê ji wê were bahskirin. An jî wê di rengekê de wê weke fêrsek ji wê were weke sûd were girtin wê bê dîtin.

Heman tiştê wê di rengekê de wê bi rengekê wê bi gilgamêş re jî wê were dîtin. Gelek fêrsên bi mitra re wê werina dîtin wê di rengekê de wê, bişibihina hinek şîroveyên bi gilgamêş re wê werina kirin. Weki din wê piştî wê gelek şîroveyên ku wê bi zerdeşt re wê werina kirin wê çendî wê weke hinek ji wan ser mitra re bin wê bi şibihina ya dumuzid jî.

Di wê temenê de wê dîmenekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê bidina diyarkirin. Ev herdû pêjn wê weke du pêjnên ku wê demên piştî xwe wê di rengekê de wê bi bandûrbikin bi şîroveyên bi xwe re.

Di vê serdemê de li derdora Gilgamêş gelek efsane û vegotin pêş ketin. 95 helbestên Sumerî yên serbixwe hatine keşif kirin ku kedên wî vedibêjin. Yekem xuyabûna Gilgamêş di wêjeyê de belkî di helbesta Sumerî ya "Gilgamêş, Enkîdu û Cîhanê binê ardê" de ye. Çîrok bi dara huluppuyê dest pê dike, belkî birayek ku, li gorî Sumerologist Samuel Noah Kramer, li peravên Çemê Feratê şîn bûye. Yazdana İnanna darê bi mebesta ku dema ku ew bi tevahî mezin bibe, bi baxçê xwe yê li Êrûkê bi dar dixê dide diyarkirin. Dar şîn dibe û mezin dibe, lê marê "ku bi efsûnê nizane", teyrê Anzû û Lîlîtu, cinek Mezopotamya, hêrişî darê dikin û dibin sedem ku İnanna ji xemgîniyê bigirî.

Gilgamêşê ku di vê çîrokê de wek birayê İnanna dihê nîşandan, mar dikuje, teyrê Anzû û Lîlîtu direvin. Hevalên Gilgamêş dar birîn û kirin parastgeha inanna û textê Înannayê ji wê çêkirin. Yazdan bi çêkirina pikku û mîkkuyekê (dibe ku def û derê wê) wek xelata lehengiya Gilgameş bersiv dide. Lêbelê, Gilgameş Pikku û Mikku winda dike û dipirse ka dê kî wan vegerîne. Xulamê wî Enkîdu dadikeve Dûnyaya Binê da ku wan bibîne, lê guhê xwe nade zagonên hişk ên Dûnyaya Binê û qet venagere. Di dîyaloga mayî de, Gilgamêş siya rêhevalê xwe yê winda di derbarê Cîhana Binxur de dipirse.

Minaq Gilgamêş û Agga qala serhildana serketî ya Gilgamêş li dijî keyê xwe Agga, keyê bajar-dewleta Kîş dike. Di "vegotina Gilgamêş û Huwawa de" dibêje ku çawa Gilgamêş û xulamê wî Enkîdu, bi alîkariya pêncî dîlxwazên ji Urukê, cinawirê Huwawa têk birin, dêwek ku ji hêla yazdanê desthilatdar Enlîl ve wek parêzgerê Daristana sedirê hatibû wezîfedarkirin bû.

Di Gilgamêş û têgiha Bihuştê de, Gilgamêş û Enkîdu li bihuştê dikujin, ku ji aliyê yazdan İnanna ve ji bo hêrişê wan hatiye şandin. Agahiyên vê helbestê ji beşa têkildar a di Destana Gilgamêş a Aqadî ya paşîn de bi

girîngî cûda dibe. Di helbesta Sumerî de Înanna ji Gilgamêş dûr disekine, lê di destana Aqadî de ji wî dixwaze ku bibe hevjin a xwe. Di heman demê de dema ku zextê li bavê xwe Anu dike da ku gayê Bihuştê bide wê, di Sumerî de Inanna qîrînek kerr dike ku dê bigihêje erdê, lê di Aqadî de ew tehdîd dike ku miriyan şiyar bike da ku zindiyan bixwe.

Helbestek ku bi navê Mirina Gilgamêş dihê zanîn ku kêmtê parastin, lê dixuye ku cenazeyek mezin a dewletê û hatina mirî ya paşerojê li Cîhana Binê vedibêje. Dibe ku helbest şaş hatibe şîrovekirin û bi rastî mirina Enkîdu nîşan dide.

Di wê nûqtayê de wê mijare şerê bi ga ê di destana gilgamêş a sumeri de wê dîmenekê wê bi mitra re wê piştî wê di dema 'gûharandîna ga' de ku wê weke pêjnek dîrokî wê xwe bide diyarkirin wê di wê temenê de wê bide diyarkirin. Di aslê xwe de wê ew rewşa ga û mitra û wê weke rewşek di rengekê de a ga û gilgamêş jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê mijare ga û gilgamêş wê çendî ku wê ji aliyê dema urukê û an sumerî ve wê hinek peyamên giring ên wê demê wê bi hawênê wê di rengekê din de wê di ya dema mitra û ga de wê bi heman rengê wê bi ya dema wî re wê hinek peyamên ku ew dihên ragihandin wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê, ew wê tîgînek wê weke di rengekê de wê piştî wê bi baweriyên kurdistanî ên weke êzdayî re wê mijare ga û girtin û berdana wê û piştî cardin girtina wê û gûrandîna wê û ji wê çêkirina sofrayekê ku ew wê weke 'sofraya yazdan' wê bi nav bikin jî wê weke pêjnek din a giring wê karibê wê di dewama wê de wê di rengekê de wê bi kirpênê û wê werênê ser ziman bê.

Di dawiyê de, li gorî Kramer (1963) vedibêje: 'gilgamêş bû lehengê cîhana kevnar - kesayetek maceraperest, wêrek, lê trajîk ku sembola behremendiya mirovî ya pûç lê bêdawî ya navdar, rûmet û nemiriyê ye.'

Di Serdema Babîlê ya Kevin de (li dora 1830–1531 b.z.), çîrokên kedên efsaneyî yên Gilgamêş di yek an çend destanên dirêj de hatine xêzkirin. Ew wê taqabûlî dema hûrîyan ku me li jor wê bahsa wê kir bê. Destana Gilgamêş, ku tewawtirîn serpêhatiyên Gilgamêş e, di Serdema Babîliya Navîn de (nêz: 1600–1155 b.z.) bi zimanê akadî ji aliyê nivîskarekî bi navê Sîn-lēqi-unninni ve hatiye çêkirin. Guhertina herî bêtêmasî ya destana Gilgamêş li ser komê ji diwanzdeh tabletên axur ên sed sala heftan a berî zayîne, ku di Pirtûkxaneyê Ashurbanipal a paytexta

Asûriyan Nînewayê de hatiye dîtin, hatiye tomarkirin bê. Hin lêkolîner û wergêr hildibijêrin ku beşên windabûyî bi materyalên ji helbestên Sumerî yên berê an jî ji versiyonên din ên destanê ku li deverên din ên Rojhilata Nêzîk hatine dîtin, temam bikin (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992). *Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary*. Austin: University of Texas Press. p. 166–168).

Tableta V ya Destana Gilgamêş. Muzexaneyê Silêmanî, Iraq û ankû başûrê kurdistanê ya. Di destanê de Gilgamêş wekî “du pîroziyên yazdanî û yek nemir” dihê nasîn. Di destpêka helbestê de Gilgamêş wek desthilatdarekî hov, zordar dihê binavkirin. Ev bi gelemperî bi wateya karkirina bi zorê an jî îstismara zayendî dihê şîrovekirin. Weke cezayê zilma xwe, yazdan Anu mirovê hov Enkîdu diafirîne. Enkîdu piştî ku ji aliyê fahişeyekî bi navê Şemhat ve dihê tamkirin, ji bo ku bi Gilgamêş re rû bi rû bimîne diçe Urukê. Di tabloya duyemîn de, her du kes şer dikin û her çend Gilgamêş di dawiyê de bi ser dikeve, ew qas bi hêz û sekna dijberê xwe bandûr dibe ku ew dibin hevalên nêzîk. Di metnên sumerî yên berê de, Enkîdu xulamê Gilgamêş e, lê di Destana Gilgamêş de ew rêhevalên wekhev in (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992). *Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary*. Austin: University of Texas Press. p. 166–168).

Di tabletên III heta IV de, Gilgameş û Enkîdu diçin Daristana sediran, ku ji hêla Humbaba (navê sumerî yê Huwawa) ve dihê parastin. Leheng ji heft çiyayan derbasî Daristana sedirê dibin, li wir dest bi birîna daran dikin. Bi Humbaba re rû bi rû dimîne, Gilgamêş dikeve panîkê û dua dike Shamash (navê Utu yê Semîtîkî ya Rojhilatî), ku heşt ba li çavên Humbaba dixê û wî kor dike. Humbaba daxwaza rehmê dike, lê mêrxas serê wî jê dikin. Tabeta VI bi vegera Gilgamêş bo Urukê dest pê dike, ku Îştâr (navê wê urukî yê İnanna) dihê cem wî û wî wekî bûka wê dibêje. Gilgamêş wê red dike, xirabkirina wê ya li hember hemû evîndarên xwe yên berê şermazar dike (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992). *Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary*. Austin: University of Texas Press. p. 90).

Inanna ji bo heyfa xwe bigire diçe ba bavê xwe Anû û jê dixwaze ku Tolê Bihuştê ku wê ji bo hêrîşê Gilgamêş bikê ga bide wê. Gilgamêş û Enkîdu ga dikujin û dilê wî pêşkêşî Şemaş dikin. Dema ku Gilgamêş û Enkîdu bêhna xwe vedidin, inanna li ser dîwarên Ûrûkê radibe û nifiran li Gilgamêş dike. Enkîdu ranê rastê yê ga diçirîne û davêje rûyê inanna, Û piştî wusa got ku "eger min bikarîba destên xwe deynim ser te, min ê vê

yekê bi te bikira û zikê te bi qamçıyan de bixista milê te." Inanna "kel" dicivîne û ferman dide wan ku şînê ji bo gayê Bihuştê bikin. Di vê navberê de, Gilgamêş li ser têkçûna ga şahiyekê li dar dixê (çav: Dalley, Stephanie (1989). *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgamesh and Others*. Oxford: Oxford University Press. p; 82–83).

Li vir wê di rengekê de wê vegotina gilgamêş wê hinek fêrsên zelal wê di rengê weke ya ku em bi mitra re wê dibînin wê bide me. Di wê temenê de wê hinek fêrsên ku wê bi mitra re wê werina diyarkirin wê bi têgihên baweriya êzdayî ên weke rituelek pîroz li darxistin û bi wê gihiştina li hev û hwd wê weke aliyekê wê yê ku ew wê weke temem bikê wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têgîna gilgamêş wê dema ku mirov wê di xate fêrbûnên bi wê re wê li wê dinerê û an pêvajoyên fahmkirin û vegotinên li ser wî re ku wê werina gotin ku mirov wê li wê dinerê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Li vir tiştek wê bi mitra û rewşa wî ya ga re wê, xwe bide diyarkirin. Ew jî wê weke pirsekê bê. Wê dema ku ew wê korbanê wê dikê bi ga wê, weke rituelekê piştê wê weke ku ew êzdayiyên kurdistanî wê î ro jî wê didomênin ev wê weke korbakirinek ji inanna re bê û an na di bin navê gotina yazdan de.

Tableta VII bi Enkîdu dest pê dike ku xewnek vedibêje ku tê de Anu, Ea û Shamash dibîne ku radigihînin ku an Gilgameş an jî Enkîdu divê bimirin da ku tola gayê Bihuştê hilînin. Ew Enkîdu hildibijêrin, yê ku zû nexweş dikeve. Ew xewnek li ser Dûnyaya Binê ardê dibîne û paşê dimire. Tablet VIII xemgîniya mazin a Gilgamêş ji bo hevalê xwe vedibêje, û bi hûrgulî cenazeyê Enkîdu vedibêje. Tablotên IX heta XI diyar dikin ku çawa Gilgamêş, ji ber xemgînî û tirsê mirina xwe, rêyên pir dirêj geriya û gelek astengî derbas kir da ku mala Utnapishtim, yekane rizgariya Tofana Mezin ku ji hêla yazdanan ve bi nemiriyê ve hatî xelat kirin, bibîne (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992). *Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary*. Austin: University of Texas Press. p. 90).

Rêwîtiya ber bi Utnapishtim ve di nav rêzek dijwariyên episodîk de ye ku belkî wekî serpêhatiyên sereke yê xweser xuya bûn, lê di destanê de ev têne kêmkirin ku Joseph Eddy Fontenrose jê re "bûyerên bê zerar" dibêje. Pêşî Gilgamêş li çiyê şêran dibîne û dikuje. Gava Gilgamêş digihêje Çiyayê Maşû, rastî mêrekî dûpişk (dibê ku ev mêrê tupişk di

binterên niviskî ên sûmer-gûtf de derbas dibin bi navê *‘girtablîlu’* bê) û jina wî tê. Laşên wan bi şewqeke tirsnaq dibiriqe, lê dema Gilgamêş armanca xwe ji wan re dibêje, ew dihelin ku derbas bibe. Gilgamêş diwanzdeh rojan di nav tariyê de digere berf ku di dawiyê de derkeve ronahiyê. Li kêleka behrê bexçeyekî xweş dibîne, li wir bi Eleweya îlahî Sîdûrî re tê. Di destpêkê de ew hewl dide ku Gilgamêş nekeve nav baxçe, paşê jî hewl dide ku wî razî bike ku mirinê wekî neçarî qebûl bike û neçe wêdetirê avê. Dema ku Gilgamêş di lêgerîna xwe de israr dike, wê wî rê dide Urşenabî (di zimanê roja me de wê navê urşenabî’ bi rengê ‘urşê nabi’ û an yên li nabi digihênê jî dihê fahmkirin. Dibê ku ew gotina nabi’ a di kurdi de di roja me de ji wê hatibê. Weki din di zimanê roja me de wê ursênabi çendî wê were wateya rêya bêveger jî lê wê urşê wê di wateya lê gihîştinê wê bide diyarkirin. ‘Nabî bi gotinê di wateya ne vegerinê û an nehatinê û an jî ‘ne bî’ wê bi xwe re wê werênê ser ziman.), keştivanê yazdanan, ku Gilgamêş di ser deryayê re digihîne Utnapishtim. Dema ku Gilgamêş di dawiyê de digihêje mala Utnapishtim, Utnapishtim ji Gilgamêş re dibêje ku divê tu meydanê xew bike da ku bibe nemir. Gilgamêş vê yekê dike, lê bi ser nakeve û dikeve xewa heft rojan (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992). Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary. Austin: University of Texas Press. p. 90).

Paşê, Utnapishtim jê re dibêje ku ew nikaribe nemiriyê bi dest bixe jî, ew dikare ciwaniya xwe bi giyayek nûjenker vegerîne. Gilgamêş nebatê digire, lê dema avjeniyê dike davêje qeraxê, û marek jê dizîne û dibêje çima mar çermê xwe dirijînin. Ji vê windabûnê bêhêvî dibe, Gilgamêş vedigere Êrûkê û bajarê xwe nîşanî ferîbotê Urşenabî dide. Di vê xalê de vegotina berdewam bi dawî dibe. Tableta XII pêvekek helbesta Sumerî Gilgameş, Enkîdu û di helbesta dogehê ku ew beremberê wê dihê ye, ku windabûna pikku û mikku yê vedibêje (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992). Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary. Austin: University of Texas Press. p. 90).

Gelek hêman nebûna berdewamiya bi beşên berê yên destanê re eşkere dikin. Di destpêka Tableta XII de, Enkîdu hîn sax e, tevî ku berê di Tableta VII de miriye, û Gilgamêş bi inanna re dilovan e tevî hevrikiya wan a diwar di Tableta VI de. Wekî din, dema ku piraniya beşên destanê adaptasyonên azad ên pêşiyên xwe yên Sumerî ne, Tableta XII wergerek peyva-bi-peyv a beşa dawîn a Gilgameş, Enkîdu û Cîhanê binê ardê ye, û belkî ji ber ku li gorî vegotina destanê ya mezin negunca bû, heya dawiyê

hate guheztin. Di wê de, Gilgamêş dîmenek gîyanê Enkîdu dibîne, yê ku soz dide ku tiştên windabûyî vegerîne û ji hevalê xwe re behsa rewşa xirab a Dûnyaya Binê dike (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992). Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary. Austin: University of Texas Press. p. 90).

Her çend çîrokên li ser Gilgamêş li Mezopotamyaya kevnar pir populer bûn jî, di hunera kevnar de nûminêrên wî yên rast kêş in. Berhemên gelêrî bi gelemperî teswîrên lehengekî bi porê dirêj, wekî nûminêra Gilgamêş didin nasîn. Lêbelê, çend nûminêrên rastîn ên Mezopotamyayê yên kevnar ên Gilgamêş hene. Ev nûminêrî bi piranî li ser lewheyên gil û mohrên bangorî têne dîtîn. Bi giştî, tenê eger kar bi zelalî dîmenek ji Destana Gilgamêş nîşan bide, mirov dikare wekî Gilgamêş bide nasîn. Di dîmenên du lehengên ku li dijî dêwek şeytanî, bi eşkereyî Humbaba, şer dikin de, hejmarek ji nûminêrên Gilgamêş têne dîtîn. Komek din di dîmenan de tê dîtîn ku cotek lehengên bi heman rengî li hember gayekî bi bask ê mezin, bi zelalî weke 'gayê ji bûhiştê' rû bi rû ne (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992). Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary. Austin: University of Texas Press. p. 91).

Di mijare gilgamêş de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê were dîtîn wê weke lehengekê ku wê çendî wê bide diyarkirin jî lê wê di rengekê de wê weke keseyetiyek ku ew dikarê di gelek rewşan de bi serkeve. Ew wê weke rêwekerê yazdanan dihê diyarkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, werênê ser ziman.

Lê fêrsa ga û an kuştina ga a ji hêla gilgamêş ve wê weke ku wê were dîtîn wê di nava pêjnên bawerî ên piştre jî wê weke pêjnna ku wê di rengekê de wê werina diyarkirin. Weke ku me li jor wê hani ser ziman wê bi pêjna mitra û gûrandina wî ya ga re wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wî re wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê di pêjnên ga û gilgamêş de wê ga wê bi gelek awa û fêrsên fahmkirinê wê were diyarkirin. Di fêrsa kuştina ga a li urukê û piştî wê ku wê inanna wê ji wî bixwezê kku ew bo şahiyekê û an rituelekê li darbixin ku ew ji wan dixwezê wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê weke pêjneku ew wê di rengekê wê heta mitra û piştî wê di nava êzdayêyên kurd de wê heta roja me wê di rengekê de wê weke xwe bi awayekê wê bide diyarkirin. Ev pêjn wê weke pêjneku giring bê. Di wê temenê de wê pêjna ga wê weke di rengekê de wê ji aliyê yazdana

mazin ve wê li ser xwesteka inanna wê ji bûhiştê wê were hanin li dînyê. Piştî wê jî wê di rengekê de wê li ser kuştina ga wê di fêrsên bi gilgamêş re wê bê gotin ku wê yazdan wê li hev wê bicivin û wê bixwezin ku ew cezayekê bidina gilgamêş û enkidu. Piştî wê enkidu wê yê pêşî nexweş dikeve û ew dihê cezakirin û weke berdêla wê kuştinê dihê şandin li dînya binê. Wekî din wê bi fêrsên têkiliya gilgamêş û enkidu ku wê piştî wê jî wê bidomê re wê weke di nava herdû dînyayan de wê karibin têkiliyê bi hev re dênin û enkidu bahsa nebaşî û zoriyên dînya binê ku ew ji gilgamêş re wê dihênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê xwe bide diyarkirin ku wê fêrsa ga û cezakirinê wê di rengekê de wê piştî wê jî wê di rengekê de wê, di dema mitra de wê bi hinek fêrsên ku wê weke bi morfolojiyekê wê karibê weke bi rengê ji wê derhaninekê wê karibê wê were fahmkirin. Minaq wê di rengekê de wê piştî gûrandina ga wê bahsa li darxistina sofreyekê bo yazdan wê were kirin. Di wê temenê de ew wê weke bi pîroziyekê wê were dîtin û wê were hanin li ser ziman. Wê bo ji gûnehên xwe paqij bibê wê di rengekê de wê bi wê re wê bê diyarkirin.

Di nava vegotinên li ser mitra de wê bahsa cezayekê berdêla gûrandina ga wê newê kirin. Yan jî ew ku ew hatibê ser ziman ew ne gihiştiya roja me. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev ali wê weke aliyekê bêbersiv wê di rengekê de wê bimênê.

Destana gilgamêş wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di demên piştre de wê bi zêdeyî wê bandûra wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di demên hûrîyan de wê were dîtin ku ew were xwandin. Wê piştî wê, di demên piştre re de wê di rewşa nivisandina destanên weke yên homeros ên weke ilyada û odyssees û hwd de jî wê di roja me de wê gelek lêkolinvan wê li ser wê hemhizir bin ku wê bahsa wê di rengekê de wê hebê. Ji wê yekê mirov dikarê wê encamê wê derxê ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di şewayekê de wê di dewam wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Li gorî Barry B. Powell, Yewnaniyên destpêkê ji ber têkiliyên wan ên berfireh ên bi şaristaniyên kevnar ên Rojhilata Nêzîk re, belkî ji kevnêsopiyên devkî yên Mezopotamyayê re rû bi rû mane û bandûr li wan kirine. Zaneyê Alman Walter Burkert, beşa VI ya Destana Gilgamêş ku ew hinekê lêkolinê li ser dikê ew dibîne ku dîmena di tableta xwe de ku tê de Gilgamêş pêşketinên inanna red dike û li ber diya xwe Antû gilî

dike, tenê ji hêla bavê wî Anu ve bi sivikî dihê şermezarkirin, rasterast hevahengek e bi Pirtûka V ya Îlyadayê re dibînê. Di vê dîmenê de, Aphrodite, analoga Yewnanî ya inanna, ji hêla leheng Diomedes ve dihê birîndar kirin û direve Çiyayê Olympusê, li wir ji bo diya xwe Dione digirî û bi nermî ji hêla bavê xwe Zeus ve dihê şermezar kirin (çav: Burkert, Walter (2005). "Chapter Twenty: Near Eastern Connections". In Foley, John Miles (ed.). *A Companion to Ancient Epic*. New York City and London: Blackwell Publishing, p. 299–300).

Powell dibîne ku rêzikên destpêkê yên Odysseyê dişibin rêzikên destpêkê yên Destana Gilgamêş, hem pesnê lehengên wan didin û hem jî rexnê dikin. Çîroka Odyssey jî bi Destana Gilgamêş re gelek dişibin hev. Hem Gilgamêş hem jî Odysseus bi jineke ku dikare mêran bike heywan rûdinê: inanna (ji bo Gilgamêş) û Circe (ji bo Odysseus). Odysseus cyclops dêw Polyphemus kor dike, dema ku Gilgamesh Humbaba dikuje. Herdu leheng serdana Dûnyaya Binê dikin û her du jî dema ku li bihûşteke dînyayeke din di nav hevalbendeke sêrbazek xapînok de dijîn, xwe bêbext dibînin: Siduri (ji bo Gilgamêş) û Calypso (ji bo Odysseus) a. Di dawiyê de, her du jî ji bo nemiriyê firsendek ji dest dane, dema ku Gilgamêş nebatê winda dike û Odysseus dema ku ji girava Calypso derdikeve (çav: Anderson, Graham (2000). *Fairytale in the Ancient World*. Routledge. p. 127–131)

Di pirtûka Qumranê de Pirtûka Dêwên (100 b.z) navên Gilgamêş û Humbaba wekî du ji dêwên berî xwendinekê xuya dibin, (bi forma konsonantî) wek glgmš û hwbbyš hatine terxankirin. Ev heman nivîs paşê li Rojhilata Navîn ji aliyê mezhebên Manî ve hat bikarhanîn, û forma erebî Gilgamish/Jiljamish wekî navê cinêkî li gorî zaneyê Misrî Al-Suyuti (1500) maye (çav: George, Andrew R. (2003b). *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*. Vol. 1. Oxford University Press, p; 60).

Çîroka jidayikbûna Gilgamêş di tu metneke sumerî û akadî de nehatiye tomarkirin, lê guhertinek wê di *De Natura Animalium* (Li ser Xwezaya Heywanan) 12.21 de, pirtûkek gelemperî ku bi Yewnanî li dora 200 p.z ji hêla peyvbêjê Romayî yê Helenîzekirî Aelian ve hatî nivîsandin, tê vegotin. Li gorî Aelian, şîretvanek ji keyê Babîliyan Seuechoros (Σευεχορος) re gotiye ku neviyê wî Gilgamêş dê wî ji dest bavêje. Ji bo pêşîlêgirtina vê yekê, Seuechoros keça xwe ya yekta li Akropolîsa Babîlê di bin çav de girt, lê dîsa jî ew ducanî bû. Nobedaran ji tîrsa xezeba key, pitik ji serê birca bilind avêtin. Ajelê kurik di nîvê firînê de xilas kir û

daxist nav baxçeyekî dûr. Parêzger lawik dît û mezin kir û navê "Gilgamos" lê kir. Di dawiyê de, Gilgamês vegeriya Babîlê û kalikê xwe ji dest da û xwe wekî key denezend. Ev vegotina jidayikbûnê di heman kevneşopiyê de ye wekî efsaneyên din ên jidayikbûnê yên Rojhilata Nêzîk, wekî yên Sargon, Mûsa û Kiros. Nivîskarê asûrî Theodore Bar Konai (z. 600 PZ) jî keyek bi navê 'Gligmos', û an 'Gmigmos' an 'Gamigos' wekî paşîn ji rêza diwanzdeh keyan ku hemdemê bav û kalên ji Peleg heya Birahîm re ye, binav dike (çav: George, Andrew R. (2003b). *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*. Vol. 1. Oxford University Press, p, 61).

Teksta Aqadî ya Destana Gilgamêş cara yekem di sala 1849'an de ji aliyê arkeologê Îngilîz Austen Henry Layard ve li Pirtûkxaneya Ashurbanipal a Nînewayê hat keşfîkirin. Dihê bawer kirin ku nivîsên herî kevn ên cîhanê dihewîne. Di şûna wê de, kolandinên wî û yên paşerojê nivîsên Mezopotamyayê yên pir kevntir derxistin holê û nîşan da ku gelek çîrokên di Peymana Kevin de dibe ku ji efsaneyên berê yên ku li seranserê Rojhilata Nêzîk kevnar hatine vegotin werin girtin. Wergera yekem a Destana Gilgamêş di destpêka salên 1870-an de ji hêla George Smith ve, zanyarek li Muzexaneya Brîtanyayê, hat çêkirin, ku di sala 1880-an de çîroka Tofanê ji Tablet XI di bin sernavê "The Chaldean Account of Genesis" de çap kir. Navê Gilgamêş di eslê xwe de xelet wek Îzdubar hatiye xwendin.

Eleqeya destpêkê ya ji bo Destana Gilgamêş hema hema tenê ji ber çîroka tofanê ya ji Tableta XI bû. Ew bala raya giştî ya pir mezin kişand û gengeşîyên zanistî yên berfireh kişand, dema ku destana mayî bi piranî hate paşguh kirin. Bala herî zêde li ser Destana Gilgamêş di dawiya sedsala nozdehan û destpêka sedsala bîstan de ji welatên almanîaxêv hat, ku li ser têkiliya di navbera "Babel und Bibel" ("Babîlon û Încîl") de nakokî derketin (çav: Ziolkowski, Theodore (2012). *Gilgamesh among Us: Modern Encounters with the Ancient Epic*. Ithaca, NY and London: Cornell University Press, p. 23–25, 28–29).

Di Çile 1902 de, Asûrîologê Alman Friedrich Delitzsch li Sing-Akademie zu Berlînê li ber Kayser û jina wî gotarek da, tê de got ku çîroka Tofanê ya di Pirtûka Destpêkê de rasterast ji Destana Gilgamêş hatiye kopî kirin. Gotara Delitzsch ew qas nakok bû ku, di îlona 1903-an de, wî karî bi hezaran gotar û belavokên ku rexne li vê gotarê di derbarê Tofanê de digirin û ya din jî li ser têkiliya di navbera Qanûna Hammurabî û Qanûna Mûsa ya Încîlê de berhev bike. Kaiser xwe ji Delitzsch û

nêrînên wî yên radîkal dûr xist û di payîza 1904 de, Delitzsch ji ber ku li Berlînê li Köln û Frankfurt am Mainê dersên xwe yên sêyem dide kêmbû. Têkiliya gumanbar a di navbera Destana Gilgamêş û Încîla Îbranî de piştî bû beşek sereke ya argumana Delitzsch di pirtûka wî ya 1920–21 de "Die große Täuschung (Xapandina Mezin)" ku Încîla Îbranî bi awayekî bêserûber bi bandûra Babîlonî ve "gemarî" bû û ku tenê bi rakirina Peyama Kevin di dawiya dawîn de li ser Peyama Kevin dikare bawer bike (çav: Ziolkowski, Theodore (2012). *Gilgamesh among Us: Modern Encounters with the Ancient Epic*. Ithaca, NY and London: Cornell University Press, p. 23–25).

Yekemîn adaptasyona wêjeyî ya nûjen a Destana Gilgamêş inanna û Îzdubar ya Leonidas Le Cenci Hamilton, parêzer û karsazek Amerîkî ye. Hamilton di derbarê Aqadî de zanîna bingeîn hebû, ku ew ji Gramera Asûrî ya 1872-an a Archibald Sayce ji bo Armancên Berawirdî fêr bûbû. Pirtûka Hamilton bi giranî xwe dispêre wergera Smith ya Destana Gilgamêş, lê di heman demê de guhertinên mezin jî çêkir. Mînaqî, Hamilton çîroka lehiyê ya navdar bi tevahî ji bîr kir û li şûna wê bal kişand ser têkiliya rewşa têkiliya weke hevjinî ya di navbera inanna û Gilgameş de. Inanna û Îzdubar bi qasî 3.000 rêzikên Destana Gilgamêş a orjînal berfireh kirin û bi qasî 6.000 rêzikên dubendên qafiye ku di çil û heşt kantoyan de kom bûne. Hamilton bi girîngî piraniya karakteran guhezand û beşên nû yên ku di destana orjînal de nehatine dîtin destnîşan kir. Di bin bandûra "Rubaiyata Omer Khayyam ya Edward Fitzgerald û Ronahiya Asyayê ya Edwin Arnold de, karakterên Hamilton ji Babîliyên kevn zêdetir cilên kurdan ku tirk sedsala nozdehan li xwe dikin bi wê rengê wê naqş bikê. Hamilton di heman demê de awazê destanê ji "realîsma zirav(grim)" û "trajediya îronîkî" ya orjînal guhert û ber bi "hêvîbûnek dilşad" ve dagirtî bi "tewreyên şîrîn ên evînê û ahengê" da diyarkirin (çav: Ziolkowski, Theodore (2012). *Gilgamesh among Us: Modern Encounters with the Ancient Epic*. Ithaca, NY and London: Cornell University Press, P, 23).

Di sala 1904an de di pirtûka xwe ya "Das Alte Testament im Lichte des alten Orients" de, Asûrîologê Alman Alfred Jeremias Gilgamêş û key Nimrod ji Pirtûka Destpêbûn wek hev kir û got ku hêza Gilgamêş divê ji porê wî bê, mîna lehengê Samson di Pirtûka Dadweran de, mîna lehengên ku di Pirtûka Dadweran de divê bi lehengên ku wek lehengan bikira. Herakles di mîtolojiya yewnanî de derketibû li pêş. Di pirtûka xwe ya sala 1906-an de "Das Gilgamesch-Epos in der Weltliteratur",

Rojhilatnas Peter Jensen daxuyand ku Destana Gilgamêş çavkaniya hema hema hemî çîrokên Peymana Kevin bû, û got ku Mûsa "Gilgamêşê Derketinê ye ku zarokên Îsraêl bi rastî di heman rewşê de ji rewşa destpêkê xilas dike. Destana Babîlî." Dûv re wî got ku Birahîm, Îshaq, Samson, Dawid û cûrbecûr figurên din ên Încîlê ji bilî kopiyên rastîn ên Gilgamêş wêdetir ne. Di dawiyê de, wî daxuyand ku Îsa jî "ji bilî Gilgamêşekî Îsraîlî ne tiştek e. Ji bilî alîkarê Birahîm, Mûsa û bêhejmar kesayetiyên din ên di wê xatê de dihên û pê de ne tiştek e." Rexnegirên herî domdar ên Panbabîlonîsmê ew bûn ku bi "Religionsgeschichtliche Schule" ve girêdayî bûn. Hermann Gunkel piraniya hevsengiyên Jensen ên di navbera Gilgamêş û figurên Încîlê de wek sansasyonelîzmeke bêbingeh red kir. Wî encam da ku Jensen û Asûrîologên din ên mîna wî ji tevliheviyên zanistîya Peymana Kevin fahm nekiribûn û zanyar bi "şaşiyên berbiçav û xeletiyên berbiçav" tevlihev kirin (çav: (çav: Ziolkowski, Theodore (2012). *Gilgamesh among Us: Modern Encounters with the Ancient Epic*. Ithaca, NY and London: Cornell University Press, P, 25-27).

Li welatên îngilîzîaxêv, şîroveya zanyarî ya serdest di destpêka sedsala bîstan de ew şîroveyek bû ku bi eslê xwe ji hêla Sir Henry Rawlinson, Baronet 1-emîn ve hatî diyar kirin, digot ku Gilgamesh "lehengek rojê" ye, ku tevgerên wî tevgerên rojê nûminêr dikin, û ku diwanzdeh tabloyên wî yê diwanzdeh tîpan temsîl dikin. Psîkanalîstê Avusturyayî Sigmund Freud, xwe dispêre teoriyên James George Frazer û Paul Ehrenreich, Gilgamesh û Eabani (xwendina berê ji bo Enkîdu) wekî "mirov" û "hesiyariya xamê" şîrove kir. Wî ew di mîtolojiya cîhanê de bi birafigurên din re dan ber hev, û wiha got: "Yek her dem ji yê din qelstir e û zû dimire. Di Gilgamêş de ev motîfa kevnar a cotek birayan a newekhev nîşan dide tîkiliya di navbera mêr û libîdoya wî de." Heval û şagirtê Freud Carl Jung gelek caran di xebata xwe ya pêşîn "Symbole der Wandlung (1911–1912)" de Gilgamesh nîqaş dike. Ew, wek nimûne, balkişandina zayendî ya inanna ji Gilgamêş re wekî mînaqek ji xwesteka însestûya dayikê ya ji bo kurê xwe tîne ziman, Humbaba wekî mînaqek bav-hejmarek zordar ku divê Gilgamêş bi ser bikeve, û Gilgamêş bi xwe jî wek mînaqek zîlamê ku ji ber bêhişbûna xwe ji bîr dike, dike mînaq (çav: (çav: (çav: Ziolkowski, Theodore (2012). *Gilgamesh among Us: Modern Encounters with the Ancient Epic*. Ithaca, NY and London: Cornell University Press, P, 27-30).

Mijare gilgamêş wê di rengekê de wê ji ya ku em wê dibînin wê di wê temenê de wê bi gelek ali û awayên wê re wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Bahsa gilgamêş û fêrsên bi wî, wusa dihên dîtî ku wê ji ya ku mirov wê dibîne wê di her demê de wê di rengekê de wê bi bandûra wê xwe di rengekê de w bi wê re wê di awayekê de wê bide diyarkirin. Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di şêwayekê de wê karibê wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê.

Di salên piştî Şerê Cîhanê yê Duyemîn de, Gilgamêş, ku berê kesayetek nezêlal bû ku tenê ji hêla çend zanyaran ve dihat zanîn, hêdî hêdî di nav lêkolinvanên nûjen de her ku diçe populer dibe. Dastana Gilgamêş bi temayên hebûnê, bi taybetî di salên piştî şer de bala nivîskarên alman kişand. Di sala 1947-an de di romana xwe ya hebûnparêz "Die Stadt hinter dem Strom" de, romannivîsê Alman Hermann Kasack hêmanên destanê bi metafora piştî hilweşandina Şerê Cîhanê yê Duyemîn li Almanyayê veguherand, bajarê Hambûrgê yê bombekirî dişibihe xewna wî ya bi tirs ku wî bi Enkidu dîtîye. Di "magnum opusa Hans Henny Jahnn" de, Çemê bê Peravên (1949–1950), beşa navîn a trilojiyê li dora bestekarekî ku têtîliya wî ya homoerotîk a bîst salan a bi hevarekî wî re têtîliya Gilgamêş bi Enkidu re wê bi minaq dike û şahesera wî li ser gilgameh derdikeve holê (çav: Ziolkowski, Theodore (1 November 2011). "Gilgamesh: An Epic Obsession". Berfrois).

"The Quest of Gilgamesh", lîstîkek radyoyî ya 1953 ya Douglas Geoffrey Bridson, bû alîkar ku destana li Brîtanyayê populer bibe. Li Dewletên Yekbûyî, Charles Olson di helbest û gotarên xwe de pesnê dastanê da û Gregory Corso bawer kir ku ew fezîletên kevînar dihevin ku dikarin tiştên ku wî wekî dejenerasyona exlaqî ya nûjen didîtin derman bikin. Romana paşîn a 1966-a Gilgamesh a Guido Bachmann bû klasîkek wêjeya wê demê ya Almanî û meyleke wêjeyî ya navneteweyî ya bi dehan salan destnîşan kir ku Gilgamêş û Enkidu wekî evîndarên homoseksuel nîşan dide. Ev meyl ew qas populer bû ku Destana Gilgamêş bi xwe jî di "The Columbia Anthology of Gay Literature (1998)" de wekî xebatek pêşîn a sereke ya wê cih digire. Di salên 1970 û 1980-an de, rexnegirên wêjeyî yên femînîst Destana Gilgamêş dahûr kirin ku birhanên derbasbûna ji matrîarşîya eslî ya hemû mirovahiyê ber bi bavîksalarî ya nûjen ve nîşan didin. Her ku Tevgera Kesk li Ewropayê berbelav bû, çîroka Gilgamêş bi çavek jîngehparêzan dest pê kir û mirîna Enkidu sembola veqetîna mirov ji xwezayê da diyarkirin (çav:

Ziolkowski, Theodore (1 November 2011). "Gilgamesh: An Epic Obsession". Berfrois).

Theodore Ziolkowski, lêkolînerê wek lêkolinêrê nûjen, dibêje, ku "bervajî piraniya figurên din ên efsane, wêje û dîrokê, Gilgamesh xwe wekî hebûnek xweser an bi tenê navek destnîşan kiriye, ku pir caran ji çarçoveya epîk a ku di destpêkê de tê de naskirî ye, serbixwe ye. (Wek mînaqên analog, mirov dikare bihizire, wek nimûne, ji ya Gilgamêş ji bo gelek zimanên cîhanê yên sereke hatiye wergerandin û bûye bingehek dersên wêjeya cîhanî. Gelek nivîskar û romannivîsên hevdem ji wê îlham girtine, di nav wan de kolektîfa şanoya avantgarde ya Amerîkî bi navê "The Gilgamesh Group" û Joan London di romana xwe ya Gilgamesh (2001) de. Romana Mezin a Amerîkî (1973) ji hêla Philip Roth ve karakterek bi navê "Gil Gamesh" vedihewîne, ku stêrka tîmek bezbolê ya xeyalî ya 1930-an e bi navê "Lega Patriot" hani ser ziman (çav. Damrosch, David (2006). The Buried Book: The Loss and Rediscovery of the Great Epic of Gilgamesh. New York City: Henry Holt and Company, p; 255).

Weki din di rengekê de wê formên bi tipolojiya gilgamêş de wê dema ku em li wan binerîn wê weke bi fêrsên fahmkirinê ên wê demê ku wê weke ji wê dema uruk-gûtî bin wê di rengekê de wê bi bandûra xwe re wê bidina diyarkirin. Diyarkirinê di fahmkirinê demên kevnera û yên demên piştre heta demên hemdem de ku wê bibin wê di rengekê de wê pirr zêde wê di rengekê de wê pirr zêde wê xwe di şêwayekê de wê bidina diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare gilgamêş wê, ev rewşên bi fahmkirina wî zêde belavbûna wê dikarê bo demên wê demê ên sûmer-gûtî wê bibêje ku wê bi demê re wê zêdeyî wê derkevina li pêş, weke çawa wê di demên hûrîyan de wê heta demên piştre ên mitanniyan wê fêrs û mitolojiya teşûb bi têngînek lehengî wê di rengekê de wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê. Di rengekê de wê weke ku mirov çawa wê hinek şibandinên weke di nava têngîhên mitra re wê bi zêlali dibînin wê di rengekê din de jî wê di rewşên weke lehengiya teşûb û ya ku wê mitrayî bi mitra re wê werênina ser ziman de jî wê karibê rastî hinek şibandinên bi wê rengê werênê.

Di dema gilgamêş des wê weke ku mirov lê dihizirê wê weke ku wê nêzî dema xanadana 'malan-ana' ku wê weke xanadaniyek dema urukê û ya urukê û zêde di derbarê wê de agahi nin in. Lê em dizanin ku wê

keyên weke ‘Udul-kalama’ wê weke keyên wê demê û yên wê xanadanê bin. Di wê demê de wê di renekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê uruk wê dema wê hem dirêj bê û hem wê çerçoveya wê berfireh bê. Li keviyên zagrosan wê bandûra wê berfireh wê hebê.

Di wê nûqteyê de wê pêşketinên dema urukê wê weke dikarê wê di renekê de wê li sê deman weke ku me li jor li deverekê wê hani ser ziman wê dikarê beş bikê. Dema pêşî ku wê weke dema bûhûrînê a ji demên neolitikê û bi ber demên şariştaniyê ve wê herê û dîrokkirina wê çendî ku wê hinekê zor bê jî lê wê dikarê wê li dora hezarsalên 7 û 6an wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Di wê temenê de wê di renekê de wê dikarê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê fahmkirina dema urukê wê di renekê de wê bo fahmkirinên demên gûtî, lullubi û piştî ên hûrîyan jî wê di renekê de wê weke hinekê giring bin. Ber ku wê hinek çavkani ku em li ser urukê dixwênin wê ev herêm wê weke di berdewamiya wê de wê di renekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke ku ew pêşketina wê xwe di renekê de wê di dewama wê de wê bide diyarkirin.

Li vir wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê weke ku mirov wê dixwêne wê demên uruk-gûtî wê weke demna teybet bin. Di aslê xwe de wê, di renekê de wê heta demên serwerîya ur-nugal ku wê weke keyekê herêmê û li gorî hinek çavkaniyan wê keyekê urukê ku wê li dora 2620an wê bijî bê wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê di renekê de wê gûharin wê di wê temenê de wê li wê bibin. Piştî wê di wê temenê de wê di renekê de wê, weke pêvajoyek ku wê dikarê wê di renekê de wê di şêwayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman wê, piştî wê gûharinên mazin wê bi dema aqad re wê li herêmê wê bibin. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê, di wê warê de wê hemû çavkaniyên ku em di wê temenê de li ser herêmê dixwênin wê di wê temenê de wê weke bi wê dawî lê hatina demek uruk û gûtî bi hev re wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê di renekê de wê ew wê were kifşkirin.

Di wê temenê de wê di renekê de wê dema aqadiyan wê di wê temenê de wê weke pêwîst bê ku mirov wê hinekê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê fahmbikê. Wê di warê gûharinên bi çandî, navî û hwd de jî wê dema aqad wê piştî wê demê wê weke serdemek nû wê xwe di renekê de wê bide diyarkirin. Her çendî wê dema aqad wê zêde dirêj wê

ne kişênê jî lê wê bandûra wê di rengekê de wê bi encamên weke dagirkirin û gûharandinên bi wê re ku wê li herêmê wê bide kirin wê di rengekê de wê xwe ji temen ve wê li herêmê wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Aqadî, kevintirîn zimanê semîtik yê belgekirî, navê xwe ji bajarê Aqad, navendeke girîng a şaristaniya Mezopotamyayê di dema Împaratoriya Aqadî de (2334–2154 b.z) girtiye. Ew bi tîpên bizmarî, ku bi eslê xwe ji bo Sumerî dihat bikar hanîn, tê nivîsandin, lê di heman demê de ji bo nivîsandina gelek zimanên li herêmê, di nav de Eblaîtî, Hûrî, Elamî, kurdiya kevn, û Hîtît jî dihê bikarhanîn. Bandûra Sumerî ya li ser Aqadî tenê ji tîpên cunî derbas bû; Sûmerî ji ber nêzîkbûna wan, demeke dirêj a pêwendiyê û prestîja ku berê jê digirtin, bandûrek girîng li dengnasî, ferheng û hevoksaziya Aqadî kir. Vê bandûra hevdu ya Aqadî û Sumerî jî bûye sedem ku zanyaran zimanan wekî dihê binav kirin (çav: Deutscher, Guy (2007). *Syntactic Change in Akkadian: The Evolution of Sentential Complementation*. Oxford University Press US. p. 20–21).

Navên xwerû yên Aqadî cara yekem di nîveka hezarsala 3-an a b.z. de di nivîsarên Sumerî de hatine birhan kirin, û nivîsarên ku bi awakî bi sûmerî hatine nivîsandin, lê destnîşan dikin ku ew hatine xwestin ku bi rêza karakteran bi Semîtîka Rojhilatî (dibe ku Aqadî ya destpêkê) werin xwendin, bi qasî 2600 b.z. Ji sedsala 25-an berî zayînê û pê de, metnên ku bi tevahî bi aqadî hatine nivîsandin dest pê dikin. Beriya zayînê di sedsala 20an de, du zaravayên cuda yên heman zimanî li Asûrî û Babîlê dihatin bikarhanîn, bi rêzê bi Asûrî û Babîlê dihatin zanîn. Piraniya materyalên parastî yên vê serdema dereng e, ku bi Serdema Hesînî ya Rojhilata Nêzîk re têkildar e. Bi tevayî, bi hezaran nivîs û perçeyên nivîsê hatine dîtin bikolandinê, ku kevneşopiyê berfireh a vegotinên olî û mîtolojîk, metnên hiqûqî, xebatên zanistî, nameyên şexsî, bûyerên ramiyarî, sivîl û leşkerî, peymanên aborî û gelek mînakên din li xwe digire.

Li vir di aslê xwe de wê dema ku em bahsa dema aqadî bikin em bê çavkaniyên demên urukê, gûtî û babilî nikaribin bahsa wê bikin. Ber ku wê dema wê bi çavkaniyê wê pêşkevin. Û zimanê ku ew î ro weke zimanê aqadî dihê ji wê bahskirin jî wê di rengekê de wê weke **zimanê dema gûtiyan** bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev ziman û nivîsandinên ku em ji wê demê ji nivîsarên bizmari dixwênin wê yê wê demê bê.

Di wê temenê de wê ahengek di nava wê ya dema gûti de wê tegez wê di wê temenê de wê li gorî çavkaniyan ku em li wan dinêrin wê were dîtin û kifşkirin.

Wê jî wê dikare wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê zimanê aqadî wê di wê temenê de wê, di şewayekê de wê gelek ferhengiya wê di roja me de jî em di zimanê hemdem ê herêmê weke di kurdî û hinekê jî di farisî de wê di şewayekê de wê kifş dikin.

Bi teybetî di kurdî de wê ev zêdeyî wê kifşkirinên bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê şewayê re wê di awayekê de wê karibê were kifşkirin.

Bi sedsalan piştî hilweşîna Împaratoriya Aqadî, bi cûreyên xwe yê pêşketinê weke bi bandûra li ser Asûrî û Babîlî, zimanê zimanên din yê Mezopotamyayê (Împaratoriya Asûrî ya Kevin, Babîl, Împaratoriya Asûriya dema nû) li seranserê Serdema sifirê (bronz) a paşîn bû, û bû zimanê zikmakî yê piraniya demên kevnar ên Rojhilata Nêzik. 1150 b.z de wê pêşketinê bi wê û an bi bandûra wê werina dîtin û kifşkirin. Lêbelê, paşketina wê ya gav bi gav di Serdema Hesinî de, di dema Împaratoriya Asûrî a nû de dest pê kir, dema ku di nivê sedsala heştan a berî zayînê de Tiglath-Pileser III Aramiya Împeratorî wekî zimanek împaratoriya Asûrî destnîşan kir. Di heyama Helenîstîk de, ziman bi piranî jî zanyar û kahînan re ku di perestgehên Asûr û Babîlê de dixebitîn sînordar bû. Belgeya dawîn a ku bi tîpên bizmarî yê aqadî, û bi wê re yê gûti, hûrî, qassit û hwd yê naskirî jî wê bixwênin û wê fêr bibin. di wê temenê de wê demên xwandinê ên demên piştre wê çavkaniyên ji wan deman wê di rengekê de wê weke çavkaniya giring ji pêşxistinê demên hemdem ên wan deman re jî wê weke temen bibê.

Di rengekê de wê dema ku em bi wê yekê wê ji wê aliyê ve wê dinêrin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bibêjê ku wê bandûra şariştaniyê demên berê wê pirr zêde wê pêşketinê demên piştre wê xwe bide diyarkirin. Wê dema ku em demên felsefeyê û piştre em dixwênin em nikarin ji bandûra hûrî, mitanni, babili, asûrî û hwd dûr li wê bihizirin. Di wê temenê de wê bi wê yekê û li ser wê xatê re ên kevtir weke gûti, qassit û aqad wê yekser wê bandûrên wan jî wê xwe di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibin bidina diyarkirin.

Di zimanê demên piştre ên civakî û reng û awa standina wê li ser xwandinê wan demên kevn û bineterên wan ên civiskî re wê di rengekê

de wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê minaq wê demên dawî ên qassi û babil wê di rengekê de wê giring bin ku em bi temenekê aqilê hemdem û het ayê felsefiki û metamatikî û hwd jî di rengekê de wê li lê bihizirê. Di dewama wê de demên hûrî û mitanniyan jî karibê weke pêvajoyên pêşketinê di şewayekê de wê li wê bihizirê.

Mandaîk ku ji hêla Gnostîkên Mandeyî ve tê axaftin û zaravayên ku ji hêla Asûriyên heyî ve diaxivin sê zimanên Aramî yên heyî ne ku peyvşaz û taybetmendiyên rêzimanî yên Aqadî-gûtî, her weha navên kesane û malbatî digirin. Ev ji aliyê Asûrî û Mandeyan ve bi giranî li başûrê kurdistanê roja me, bakûrê kurdistanê roja me û rojavayê kurdistanê roja me, û heta rojhilatê kurdistanê û an bakurê rojavayê Îranê, başûrê Kafkasyayê û ji aliyê civakên li diyaspora Asûrî ve têne axaftin.

Aqadî zimanekî hevedudanî ye û bi rewşa rêzimanî ve girêdayî ye. Weke hemû zimanên semîtîk, aqadî jî sîstema rehên konsonantî bi kar dihêne. Nivîsarên girê Kûlê, ku bi Aşûriya Kevin hatine nivîsandin, peyv û navên Hîtî jî hene, ku di nav zimanên Hind-Ewropî de qeyda herî kevînar pêk dihê (çav: Watkins, Calvert. "Hittite". In: *The Ancient Languages of Asia Minor*. Edited by Roger D. Woodard. Cambridge University Press. 2008. p. 6).

Aqadî bi zimanên din ên Semîtîk ên di şaxê Rojhilata Nêzîk ên zimanên Afroasyatîk de cih digire, malbatek xwecih li Rojhilata Navîn, Nîvgirava Ereban, beşên Anatolyayê, beşên Kevana Afrîkayê, Afrîkaya Bakur, Malta, Giravên Kanarya û deverên Rojavayê Afrîkayê (Hausa) ye. Aqadî tenê ji Mezopotamya û herêmên cîran ên Rojhilata Nêzîk re dihê hesibandin.

Di nav zimanên Semîtîk ên Rojhilata Nêzîk de, Aqadî binekomek Semîtîk a Rojhilat (bi Eblaite û belkî jî Dilmunî) pêk dihêne. Ev kom ji zimanên semîtîk ên bakur-rojava û zimanên semîtîk ên başûr di rêza peyv-obje-lêkera wan de cûda dibe, dema ku zimanên din ên semîtîk bi gelemperî rêzek lêker-subjekt-objekt an bireser-lêker-objekt heye.

Wekî din, Aqadî tenê zimanê semîtîk e ku pêşdaçekên ina û ana bikar dihêne (bi rêzdarîyên, inglîzî di/li ser/bi, û rewsa daîv-locative, bo/to) wê bi wê re wê werina fahmkirin. Zimanên din ên semîtîk ên wekî erebî, îbranî û aramî pêşpirtikên bi/bə û li/lə (bi rêzê veqetandek û dative) hene. Koka gotinên pêşyan ên mekanî yên Aqadî ne diyar e. Lê gelek çavkani wê ji çavkaniyên gûtîyan wê bidina hanin li ser ziman. Ber vê yekê wê giringiya gûtîyan wê di wê nûqteyê de wê weke temen wê karibê ji hêlekê ve were fahmkirin.

Berevajî piraniya zimanên din ên semîîtîk, di aqadî de tenê yek fraktîveke ne-sibîlan heye: 𐎶 [x]. Aqadî her du frîkên glottal û farîngeal, ku taybetmendiya zimanên din ên semîîtîk in, wînda kirin. Heya serdema Babîlê ya Kevin, sibîlên Akadî bi taybetî di êş û azaran de bûn. bi heman rengê ev di kurdiya kevn û ya nû de jî wê hinek bi fêrsên wê di rengekê de wê karibê were dîtin (çav: John Huehnergard & Christopher Woods, "Akkadian and Eblaite", The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages. Ed. Roger D. Woodard (2004, Cambridge) Pages 218–280).

Akadîya kevin li ser tabloyên kîls ên ku ji b.z.2500 b.z. Ew bi tîpên cihê hatiye nivîsandin, nivîseke ku ji Sumerîyan hatiye wergirtin û bi nîşaneyên qeşeng ên ku di heriyê şîl de hatine pêçan wê di derbarê wê girêdana bi gûtîyan re wê bide diyarkirin. Wekî ku ji hêla nivîskarên aqadî ve hatî xebitandin, tîpên bizmarî yê adaptîvî dikarin an (a) logogramên Sumerî (ankû tîpên li ser wêneyê ku tevaya peyvvan temsîl dikin), (b) tîpên sumerî, (c) tîpên aqadî, an (d) temamkerên dengnasî nîşan bide. Di Aqadî de nivîs di pratîkê de bû tîpek bi tîpên bikêrhatî, û cewhera logografî ya orîjînal (xwemal) a qertafên bizmarî bû duyemîn, her çend logogramên ji bo peyvên pir caran wekî 'yazdan' û 'perestgeh' berdewam bûn. Ji ber vê sedemê nîşana AN ji aliyekî ve dibe logograma peyva ilum ('yazdan') û ji aliyê din ve jî nîşana yazdana Anû an jî tîpa -an- bide. Wekî din, ev nîşana ji bo navên yazdanê wekî diyarker hate bikar hanîn. Evlogograma ku em di zimanê dema urukîyan de wê kifşdikin û ev wê rewşek bi zimanê gûtîyan re jî wê di rengekê de wê we di rengekê de wê bide diyarkirin.

Taybetmendiyeke din a tîpên bizmarî yê Aqadî jî ew e ku gelek nîşanan xwediyê nirxeke dengnasî ya baş nayên diyarkirin bin. Hin nîşanan, wek AH, ferqê naxin navbera xosletên dengdêr ên cihê. Di aliyê din de jî koordînasyonêk nîne; mesela tîpa -ša- bi nîşana ŠA, lê bi nîşana NĠG jî tê kirin. Ev her du jî bi gelemperî di heman nivîsê de ji bo heman tîpê tene bikar hanîn.

Nivîsên bizmarî ji gelek alîyan ve ne li gorî Aqadî bû: di nav xeletiyên wê de nekarîniya wê ya temsîlkirina fonemên girîng di Semîîtîk de, di nav de rawestana glotal, farîngeal, û konsonantên emfatîk jî hebû. Lê ev rewşên weke yê "xelat" jî wê di rengekê de wê dema ku em bi rengên heman awayê ên li ser gûtîyan û zimanê wan re dihizirin wê weke ji holê wê wînda bibin. Wekî din, tîpa cihê pergalek nivîsandinê ya bi tîpan bû -ankû, konsonantek plus dengdêr yek yekînek nivîsandinê pêk dihat - pir

caran ji bo zimanek semîtk ku ji rehên sêkonsonantî pêk dihat (ankû, sê dengdêr û her dengdêran) ne guncaw e.

Aqadî li gorî erdnîgarî û serdemên dîrokî di nav çend beşa de dihê dabêş kirin:

Beşa yekem Akadiya kevn, 2500–1950 b.z bê û hev beş weke beşek destpêkê a ku wê di wê de wê weke ji zimanên din ên weke ku em weke çavkani didina diyarkirin wê bi wergerandinan û hwd re wê bibê.

Beşa duyem wê ya dema Babîliya Kevin û Asûriya Kevin, 1950–1530 b.z bê û di demê de wê êdî wê rengê ziman û awayê wê ku wê weke yê aqadî wê were diyarkirin wê reng û awa wê bistênê bê.

Beşa sêyem wê ya dema Babîliya Navîn û Asûriya Navîn, 1530–1000 b.z ku wê di wê de wê li ser hin pêvajoyên pêşketinê û bi wê serwerîya wê re wê rengê xwe wê êdî wê bide diyarkirin bê.

Beşa çarem wê ya dema Babîliya nû û Asûriya nû, 1000–600 bz. bê û di wê demê de wê demek ku wê êdî wê zimanên cihê ên herêmê wê ji wê bafirîn û wê dema gelek zimanî û an pirr devokî wê di wê de wê êdî wê pêşkeve.

Dema pêncem jî wê weke dema dawî a ku wê ya dema Babîliya Dereng, 600 -100 b.z. ku wê di wê demê de wê bi ber ji holê rabûnê ve wê di rengekê de wê bi wê awayê wê yê weke yê aqadî û hwd re wê bibê û wê êdî wê demek nû wê bi zimanên din ên ku ew bûna re wê li şûna wê cih bigirin û wê serwer bibin.

Yek ji kevintirîn nivîsarên aqadî yên naskirî li ser tasek li Ûrê hatiye dîtîn, ku ji aliyê şahbanû Gan-saman ve, ku tê texmînkirin ji Aqadê ye, ji keyê Ûrê yê beriya Sargonî Meskiagnunna (z. 2485–2450 b.z.) re hatiye nivîsandin. Împaratoriya Aqadî, ku ji aliyê Sargonê Aqad ve hat avakirin, zimanê aqadî wekî zimanekî nivîskî destnîşan kir, ji bo vê armancê rastnivîsa tîpa sûmerî bi cih kir. Di Serdema sifirê (bronz) a Navîn de (serdema Asûriya kevn û Babîloniya Kevin), zimanê Sumerî, ku dihê texmîn kirin ku di sedsala 18-an berî zayînê de wekî zimanekî zindî ji holê rabûye, bi rastî ji cih û warên xwe derketiye. Û ev wê weke zimanê gûtî û lulubîyan û hwd bê.

Aqadîya kevn, ku heta dawîya hezarsala 3. berî zayînê dihat bikarhanîn, hem ji babilî û hem jî ji asûrî cuda bû û ji ber van devokan ji cih û warên xwe bû. Di sedsala 21'an a berî zayînê de zaravayên Babîlî û Asûrî, ku diviyabû bibin zaravayên bingeîn, bi hêsanî ji hev cuda bûn. Babîloniya Kevin, ligel zaravayê marîyotîk ku ji nêzîk ve girêdayî ye, eşkere ye ku ji zaravayê Asûriya Kevin û zimanê Eblai yên ji dûr ve têkildartir nûjentir

e. Ji ber vê sedemê, formên mîna lu-prus ('ez ê biryarê bidim') cara yekem di Babiliya Kevin de li şûna la-prus kevintir hatine dîtin (çav: K. R. Veenhof, Ankara Kultepe Tablets V, Turkish Historical Society, 2010).

Di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê zimanê aqadî wê li herêmê wê bi pêşketina wê re wê weke demek vegûhar û an wergerendîne jî wê weke ku wê bi demên wê yên pêşî re wê were dîtin wê bibê. Di wê temenê de wê weke minaq navê inanna bi îştar, û an yê Şurias bi şamaş û hwd re ku wê bê kirin wê di dîmenekê de wê xwe bi wê re wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê xwandinên ji demên berê wê ne tenê wê dema aqadî wê bigihênê zimanekê tam wê ji wê zêdetirî wê bigihênê tîgînên weke bi kultê ku ew wê êdî wê li ser wê re wê pêşkeve û wê hevgirtinek giştî wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke di şewayekê de ku wê bi wê re wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev dema wergerendîna wê weke demek demezrinerî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di çerçoveya gûtî-aqadî de wê di rengekê de wê pêvajoyê bi pêşketina wê ya di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ev wê ji nivîsên di derbarê wê demê û an yên li ser lullubîyan û hwd re ên ji nava nivîsarên aqadî û hwd wê karibê bi awayekê were fahmkirin.

Asûrî her çendî bi giştî arkaîktir be jî, hin nûjenî jî pêşxistiye, wek "ahenga dengdêrên Asûrî". Eblaite hêj pirtir bû, di rewş, hejmar û zayendê de cînavêk dualî û cînavêk tîkildar a kêmbûyî diparêze. Ev her du jî berê di Aqadîya Kevin de winda bûbûn. Ji herêma girê Kûlê ya Anadoluyê ji 20 hezarî zêdetir tabletên ku bi tîpên cuhî yên Asûriya Kevnar in hatin dîtin. Piraniya birhanên arkeolojîk ji bo Anatolyayê ne ji Asûrî re taybetî ne, lê karhanîna hem tîpên cihê û hem jî zaravayê nişana herî baş a hebûna Asûrî ye (çav: K. R. Veenhof, Ankara Kultepe Tabletleri V, Turk Tarih Kurumu, 2010).

Babîloniya Kevin zimanê key Hammurabi û koda zagonên wî bû, yek ji kevintirîn berhevokên zagonên li cîhanê. Asûriya kevin jî di hezarsala duyemîn berîya zayînê de geş bûye, lê ji ber ku ew zimanekî bi tenê gelêrî bû - keyan bi babilî dinivîsandî - çend nivîsên dirêj hatine parastin. Lêbelê, bi taybetî di sedsalên 20-18 b.z. û heya sedsalên 10-11-an de di danûstandinên bazirganên Asûrî yên li Anatolyayê de hate bikar

hanîn û tewra di vê demê de bû sedema pejirandina wê ya demkî wekî zimanek dîplomatîk ji hêla gelek dewletên herêmî yên Anatolyayê ve di vê demê de (çav: Vita, Juan-Pablo (1 January 2020). "Akkadian as a Lingua Franca". R. Hasselbach-Andee (Ed.), *A Companion to Ancient Near Eastern Languages*, Blackwell Companions to the Ancient World. Hoboken 2020, 357-372.: 358–359).

Serdema Babîlê ya Navîn berî zayînê di sedsala 16an de ku dest pê kiriye wê dabeşkirinek bi hêrişên Kassîtan a Babîlê li dora ku wê 1550 b.z bibê wê were nîşankirin. Kassîtiyên ku 300 sal desthilatdar bûn, dev ji zimanê xwe li leyha zimanê gûtî-aqadî berdabûn, lê hindik bandûr li ser ziman kirin. Di zirweya xwe de wê, Babîliya Navîn zimanê dîplomatîk a nivîskî ya tevahiya Rojhilata Nêzîk Kevin wê derkeve li pêş. Û bi wê re li ser çavkaniyên amarna ku mirov bibêjê wê yê misrê jî wê derkeve li pê. Di vê serdemê de, ji zimanên bakurêrojawayê Semîtîk û Hûrrî gelek peyvên deyn di nav ziman de hatin girtin. Lê belê bikarhanîna van peyvyan bi sînorên herêma aqadîaxêv re sînordar bû.

Li ser wê re wê weke hûrgilek din a zimanî wê karibê wê werênê ser ziman ku wê zimanê kassîtî wê di rengekê de wê ne kêmkî zimanî hûrî ku wê di zimanê bakurêrojawayê semîtîkî de wê were kifşkirin wê di aqadî de wê were kifşkiirn bi gotinên xwe yên tevli dikê. Di aslê xwe de wê, zimanê kassîtî wê aliyekê wê yê giring wê, dema ku wê bahsa di nava aqadî de wê bikarbênê wê, çavkaniyek wê ya bi gûtîyan re wê hebê. Di wê temenê de wê gûharînên ku ew dibin wê pêşveçûnên bi zikhev re ku wê bibin ve wê girêdayî bê. Ya ku wê aqadî wê ji gûtîyan wê bigirin wê di nava aqadan de wê qassîtî wê ji wê dûr nejin wê weke ku wê çawa wê bi babiliyan re wê, piştî wê bijin.

Zimanê aqadî di rengekê de wê di wê temenê de wê, gûharînên nava wê di rengekê de wê, bi zaravayî û hwd wê hinekê jî wê di wê temenê de wê gûharinan wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê, bi heman rengê wê her gûharin wê bi şûnpêyên berê ve wê girêdayî û bi hanina wan a ziman re wê, di rengekê de wê girêdayî bê.

Ji sala 1500'î û pê de zimanê asûrî wekî Asûriya Navîn dihê gotin. Zimanê Împaratoriya Asûriya Navîn bû. Lê belê, bandûra çanda Babîlonî û qassîtî xurt bû, û Asûrî nivîsên xwe yên key, olî û herî zanistî bi Babîliya Navîn dinivîsandin, lê Asûriya Navîn bêtir ji bo name û belgeyên îdarî dihatin bikar ganîn (çav: Kouwenberg, Bert (2019). "A Descriptive Middle Assyrian Grammar, by J. J. De Ridder, Leipziger

Altorientalistische Studien 8 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2018). Pp. 628. \$133.00 (Cloth)". *Journal of Near Eastern Studies*. 78 (2): 348–351).

Di hezarsala yekem a berî zayînê de, aqadî hêdî hêdî statûya xwe ya zimanî winda kir. Di destpêkê de ji dora 1000 û pê de, aqadî û aramî wek hev bûn, wek ku ji hejmara nivîsarên kopyakirî jî dihê dîtin: tabloyên gil bi Aqadî dihatin nivîsandin, lê zagonnisên ku li ser papîrus û çerm dinivîsandin aramî bikar hanîn. Ji vê serdemê û pê de behsa Babilonya nû û Asûriya nû dihê kirin.

Asûriya Nû di sedsala 10'an a berî zayînê de, dema ku keyeniya Asûrî bi Împaratoriya Asûrîya nû re bû hêzek mezin, populerbûnek mezin dît. Lêbelê, di dema hebûna vê împaratoriyê de, Asûrîya nû dest pê kir ku bibe zimanek keyeni û ji hêla Aramî ya Kevin ve hat piçûkxistin. Di nîvê sedsala 8'an de, Serdestiya Împaratoriya Asûrîya nû ya di bin Tiglath-Pileser III. de li ser Arami-sami bû sedem ku aramî wekî zimanê împaratoriyê were damezrandin, ne ku ji hêla Aqadiyan ve were dorpêç kirin. Nivîsên ku bi "tenê" bi Asûrîya nû hatine nivîsandin, di nav 10 salan de piştî wêrankirina Nînewayê di sala 612 berî zayînê de winda dibin (di wê demê de wê ji hêla med û babilî ve wê ninowa were dagirkirin). Di dema medan û bi teybetî wan di dema axamanişan de aramî her diçe pêşde diçe, lê Asûrî ber bi kêmbûnê ve diçe. Hilweşîna dawîn a ziman di serdema Helenîstîk de pêk hat, dema ku ew ji hêla Yewnanî ya Koine ve bêtir hate marjînal kirin, her çend nivîsandina Asûrîya kevn di kevneşopiya wêjeyî de heyra serdema Parthiyan di kar de ma.

Bi heman awayî, fetha farisan li ser keyeniya Mezopotamyayê bû sedem ku zimanê Babîlonî wekî zimanek populer kêmbibe, ku ji hingê ve wekî Babiliya Dereng hate nas kirin. Lê dîsa jî ziman bi awayê nivîskî dihat bikarhanîn. Tewra piştî dagirkirina Yewnanî ya di bin destê Îskenderê Makedonî de di sedsala 4-an de berî zayînê, aqadî hîn jî wekî zimanek nivîskî hebû, her çend ku Aqadî ya axaftinê belkî winda bû an jî bi kêmanî di vê demê de kêmbûn hat bikar hanîn. Tekstek aqadî ya dawîn ku bi başî hatiye nasîn ji sedsala 1'în a zayînê ye. Nivîsa dawî ya naskirî ya bi tîpên Babîlî wek tîgihek astronomîkî ye ku di sala 79/80 PZ de ye. Lêbelê, metnên herî dawîn ên bi tîpên bizmarî hema hema bi tevahî bi logogramên Sumerî hatine nivîsandin. Lamblichus, ku wek romannivîsekî sûrî û an rojavayê kurdistanê wê demê yê sedsala 2'în, dibe ku yek ji wan kesên herî dawîn ên naskirî be ku derbarê Babîlê de nas kiriye.

Zimanê Aqadî di sala 1767an de ji nû ve hat keşfkirin, dema ku Carsten Niebuhr nusxeyên berfireh ên nivîsarên bi tîpên cuhî çêkir û li Danîmarkayê çap kir. Deşîfrekirina nivîsan tavilê dest pê kir û duzimanî, bi taybetî jî duzimanên persî-Aqadî yên kevn, alîkariyeke mezin bûn. Ji ber ku di nivîsan de gelek navên keyî hene, nîşanên veqetandî têne nas kirin û ji hêla Georg Friedrich Grotefend ve di sala 1802 de hatine pêşkêş kirin. Di vê demê de jixwe diyar bû ku aqadî zimanek semîtîk e, û serkeftina dawîn di deşîfrekirina ziman de ji Edward Hincks, Henry Rawlinson û Jules Oppert di nîvê sedsala 19-an de hat. Di destpêka sedsala 21-an de, hate xuya kirin ku wergera otomatîkî ya kalîteya bilind a Aqadî dikare bi karhanîna rêbazên hilberandina zimanê xwezayî yên wekî torên neuralî yên konvolutîonal were bidestxistin (çav: Gutherz, Gai; Gordin, Shai; Sáenz, Luis; Levy, Omer; Berant, Jonathan (2 May 2023). Kearns, Michael (ed.). "Translating Akkadian to English with neural machine translation". PNAS Nexus. 2 (5): pgad096.).

Konsonantên emfatîk ên Aqadî bi gelemperî wekî ejektîv ji nû ve têne çêkirin, ku dihê hizirîn ku di zimanên semîtîk de têgihîştina herî pêşîn a rewşa emfatîk e bi wê werênê li holê. Yek birhanek ji bo vê yekê ev e ku aqadî pêşketinek ku wekî qanûna Geers dihê zanîn nîşan dide, ku yek ji her du konsonantên teşkîlîkirî dişibihe konsonanta netenzîkirî ya têkildar. Ji bo sibilantan, bi kevneşopî ⟨š⟩ wekî postalveolar /ʃ/ dihê hesabandin û ⟨s⟩, ⟨z⟩, ⟨ṣ⟩ wekî frîkatîf hatine dahûr kirin; lê asîmîlasyonên ku bi Aqadî hatine tesdîqkirin tişteki din nîşan didin. Mînaqî, gava paşgira xwedan li koka awat ("peyv") dihê zêdekirin, ew wekî awassu ("peyva wî") dihê nivîsandin, her çend šš têtê hêvî kirin.

Ev rewş wê di rengekê de wê weke rewşek zimanî ku wê di xwandinên zimanê gûtî de wê piştî wê hinekê bi têkilidari zimanê qassiyên re jî wê were kifşkirin jî bê. Di wê temenê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê rewşa diyarkirina ku wê Carsten Niebuhr bi kontrante zimanê farîsî û aqadî wê kifşbikê wê di wê nûqtîyê de wê têgihêkê di dewama wê de wê bide me. Lêkolînên min ên li ser wê nûqtîyê bi min bi rehetî dana fahmkirin ku wê bi bandûrek zêde a gûharî a gûtî-qassî wê bi wê re wê bibê ku ew bi wê rêya kifşkirinê bi awayekê sergirtî xwe dide diyarkirin.

Şîroveya herî hêsan a vê derbasbûna ji tš bo ss ev e ku ⟨, ṣ⟩ cotek alveolar affricatên bê deng pêk tîne /tʃ/, ⟨š⟩ sîbilantek alveolar a bê deng e /s/, û ⟨z⟩ alveolarek dengdar /z/ an /ʒ/ an /ʒcate/ /ʒ/ a alveolar a bi deng e. Paşî asîmîlasyon dibe [awat+su] > /awattsu/. Di vê çarçoveyê de,

veguheztinek alternatîf a ⟨š⟩-yê ⟨s⟩ e, û makrona jêrîn di transkripsiyona Semîtîk de vegotinek nerm (lenis) destnîşan dike. Şîroveyên din jî biderfet in. /ʃ/ dibe ku bi /t/-ya pêşîn ve hatibe girêdan, ku /ts/ dide, ku paşê bi /ss/ hate hêsan kirin.

Li vir em wê jî wê di dewama wê de wê werênina ser ziman ku wê di wê nûqteyê de wê hinekê lêkolinên me yên li ser zimanî wê di rengekê de wê destpêkek têketinî a zimanê kevn a wê demê de bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê di derbarê zimanê gûtî ku em wê weke kevntirin zimanê sûmerî û an dema sumerî wê dibînin wê di derbarê û wê awayên wê yên gûharî ku wê bi rêya aqad û hwd wê li demên piştre wê bi wê yekê wê xwe bide diyarkirin wê weke têngînek bi wê em wê dikin ku wê fahmbikin û wê di wê temenê de wê werênina ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê fahmkirinên me wê bi me bidina piştrastkirin ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê, rengê axiftinekê a teybet wê di wê temenê de wê bide me ku em di zimanê îroyin de jî jinek konsunantên wê di rengekê de wê kifşdikin bê. Di wê temenê de wê di şewayekê de wê di zimanê îroyîn û hinekê bi depelendinek li ser zimanê dema hûrîyî re wê, vegotinbariyek berfireh wê têkilidarî mijarê wê karibê bide me.

Minaq rhotic ⟨r⟩ bi kevneşopî wekî trîlyek alveolar a dengdar /r/ dihê şîrove kirin, lê şewaza wê ya veguheztinê bi ⟨h⟩ re destnîşan dike ku ew frîqatîf e (an uvular /ʁ/ an velar /ɣ/). Di serdema Helenîstîk de, Aqadî ⟨r⟩ bi yûnanî ρ dihate nivîsandin, ku nîşan dide ku ew bi heman rengî wekî dengê alveolar dihat bilêvkirin (tevî ku Yewnanî jî dibe ku trîla uvular wekî ρ têngihîştin).

Çend fonemên Proto-Semîtî di Aqadî de winda bûne. Rawestgeha glotalî ya proto-semîtî û her weha frîkatîvên h, ʕ, bi guherîna dengî an jî bi guherîna rastnivîsê ve wekî konsonantan wenda dibin, lê qertafa dengdêra e-yê ku di proto-semîtîkî de nayê xuya kirin, peyda kirine. Frîkatîvên alîgir ên bê deng (š, ś) mîna di Kenanî de bi sîbilantan re bûne yek û 19 fonemên konsonantî hiştine. Aqadîya kevin ji bo dema herî dirêj pêşnavê /š/ parastiye, lê di dawîyê de bi /š/-ê di dema Babiliya Kevin de dest pê kiriye (çav: John Huehnergard & Christopher Woods, "Akkadian and Eblaite", The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages. Ed. Roger D. Woodard (2004, Cambridge) Pages 218–280).

Diyara hebûna dengdêra /o/-ya paş-navînê heye, lê bi tîpên bizmarî birhanekê baş ji bo vê yekê peyda nake. Di metnên ferhengî de di navbera nîşaneyên 'û' yên cihêreng de berevajî sînorkirî heye, lê ev

cihêrengiya şêlû dibe ku li şûna fonemek cihê di Aqadî de li ser pergala dengnasî ya Sumerî-gûtî (ji bo wê jî fonema /o/ hatiye pêşniyarkirin) pêvek nîşan bide (çav: Huehnergard & Woods. "Akkadian and Eblaite". www.academia.edu: 233. Archived from the original on 11 May 2021. Retrieved 19 November 2015).

Hemî konsonant û dengdêr bi awayên dirêj û kurt xuya dibin. Konsonantên dirêj wek konsonantên ducarî tên terxankirin û bi tîpên cihê ên bizmari bi awayekî nelihev tên nivîsandin. Dengdêrên dirêj bi makrona (â, ē, î, ū) an jî circumflex (â, ê, î, û) têne veguheztin, ya paşîn ji bo vokalên dirêj ên ku ji ber tengbûna dengdêrê li cihê têne bikar hanîn. Cûdahiya di navbera dirêj û kurt de fonemîk e û di rêzimanê de dihê bikarhanîn; Bo nimûne, îprusu ('wî biryar') û îprusû ('wan biryar da') bibê.

Ev wê wê têngîna me ya li ser wê ku me bi têngîna gûtî-qassi re wê di temenê gûharina di nava wê de wê hani ser ziman wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. ya ku wê weke aliyê ne diyar wê xwe dide diyarkirin wê di wê nûqtayê de wê weke bi diyariyekê jî wê karibin xwe bidina diyarkirin. Yan jî wê dikarê wê werênina ser ziman ku ew ya ne li hev wê di wê nûqtayê de wê weke liheviyekê wê bidina diyarkirin.

Di navbera piraniya Asûrîologan de lihevkiyaneke berfireh li ser şewazên dengên "dengê(accent)" yên Aqadî heye. Rêgezên dengên Aqadî di eslê xwe de bi rêya danberheva bi zimanên din ên Semîtîk re ji nû ve hatin avakirin, û wênaya encam hêdî hêdî bi karhanîna birhanên zimanî yên hundurîn ên ji çavkaniyên aqadî hate guheztin, ku ji wan rastnivîsên ku jê re dihê gotin plene (rastnivîsên bi dengdêrek zêde) derketine (çav: Helle, Sophus. *Rhythm and Expression in Akkadian Poetry*. *Zeitschrift für Assyriologie* 2014; 104(1): 56-73. P. 58. Online)

Li gorî vê pergala ku pir dihê pejirandin, cihê dengê di Aqadî de bi tevahî pêşbînbar e û ji giraniya tîpan re hestiyar e. Sê giraniya tîpan hene: sivik (bi -V diqede); giran (bi -V̂ an -VC diqede), û pir giran (bi -V̂, -VC an -V̂C diqede). Ger tîpa paşîn pir giran be, dihê xêzkirin, wekî din tîpa ne-dawî ya herî rast dihê xêzkirin. Heger peyvek tenê tîpên sivik hebin, tîpa yekem dihê teşkilkirin. Di heman demê de hatiye gotin ku peyvên yekreng bi giştî ne tewandî ne, lê belê wekî kilitîkan kar dikin. Rewşa taybet a tîpên /V̂/ bi kar û xebata wan, li gorî eslê xwe yê dîrokî, wekî rêzikên du tîpan dihê ravekirin, ku ya yekem ji wan dihê ravekirin (çav: Helle, Sophus. *Rhythm and Expression in Akkadian Poetry*. *Zeitschrift für Assyriologie* 2014; 104(1): 56-73. P. 58. Online).

Rêgezêk dengnasiya Aqadî ev e ku hin dengdêrên kurt (û belkî bêtenge) tene avêtin. Qayde ev e ku dengdêra paşîn a li pey hev tîpên ku bi dengdêreke kurt diqedin dihê avêtin, mînaqî koka veqetandinê ya rengdêra devkî ya koka PRS PaRiS- e. Ji ber vê yekê rengdêra yekjimara nêr PaRS-um e (< *PaRiS-um) lê rengdêra mê ya yekjimar PaRiStum e (< *PaRiS-at-um). Bi ser de jî meyla giştî ya senkopê ya dengdêrên kurt di qonaxên paşîn ên akadî de heye (çav: Helle, Sophus. Rhythm and Expression in Akkadian Poetry. Zeitschrift für Assyriologie 2014; 104(1): 56-73. P. 58. Online).

Weki din di piraniya rehên zimanê Aqadî ji sê konsonantan pêk dihên, ku jê re radîkal dihê gotin, lê hin kok ji çar konsonantan pêk dihên, ku jê re dihê gotin "quadriradîkal". Radîkal carinan di transkripsiyonê de bi tîpên mezin tene xuyang kirin, mînaqî !"PRS (ji bo biryardanê)". Di navbera van radîkalan de û li dora van radîkalan cûrbecûr paşgir, paşgir û pêşgir, ku xwedî erkên çêkirina peyvên an rêzimanî ne, hatine danîn. Nimûneya konsonant-vokalê ya ku di encamê de dihê wateya bingehîn a kokê ji hev cuda dike. Radîkala navîn dikare were gemînkirin, ku di transkrîpsiyonê de bi konsonantek ducarî, û carinan di nivîsandina ciheyîyek darêjkî de bixwe jî dihê nûminêr kirin.

Bi awayekî darêjkî, Aqadî sê jimar (yekhejmar, dualî û pirjimar) û sê halet (navdêr, bireser û zayendî) hene. Lêbelê, tewra di qonaxên pêşîn ên zimên de, jimareya dualî vestîgîal e, û karhanîna wê bi giranî bi cotên xwezayî (çav, guh û hwd.) ve girêdayî ye. Rengdêr qet di dualî de nayên dîtin. Di dubendî û pirjimariyê de, kirde û genetîf di yek halekî de tene yek kirin.

Di Aqadî de, berevajî Erebbî, tenê pirjimariyên "deng" hene ku bi dawîya pirjimariyê tene çêkirin. Pirjimarên şikestî bi guherandina koka peyvê çênabin. Wek di hemû zimanên semîtîk de, hin navdêrên nêr jî qertafa pirjimariya mê ya prototîp (-āt) digirin. Minaq navdêrên şarrum (key) û şarratum (baz) û rengdêra dannum (xurt) dê ji bo ronîkirina pergala rewşê ya Aqadî xizmetê bikin.

Li vir di rewşa zimanî a aqadî û dana berheviyên wê yên ku me li jor wê bi çend awayan wê hani ser ziman wê ji zimanê me yê roja me re wê zêde ji me re wê beyeni newê. Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê hinek rewş wê weke rewşên iroyin bin wê xwe bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Lê weke ku wê bi demê re wê li ser rewşan re wê gûhartinên ku ew bûna jî wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke

aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê rewşa zimanê aqadîyan wê xwe di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê ew di dewama wê de wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Zimanê aqadî wê gûharinên wê piştî wê di rengê de wê bide diyarkirin. Di formên wê yên berê de wê zêdeyî wê şibandin wê xwe bidina diyarkirin.

Ev dem wê ji hêla imparatoriya aqad ve ku wê were lêkolinkirin wê karibê wê weke demek li pêş a li ser heman û çavkaniyên wê demên berê wê ku ew pêşdikeve wê werênê ser ziman. Bixwezeyî wê ji wê êdî wê heya me di dewama wê ya dîrokî a şûnê ve wê herê ser gûtiyan. Di demên gûtiyan de wê bandûra imparatori a gûtiyan wê kêmbibê û wê gelek keyeniyên gûtiyî wê weke bi xwe û serê xwe wê bijîn. Piştî wê demek weke di dewama wê de wê dema lullubîyan wê bê jiyankirin û ev dema lullubîyan wê weke demek gûtiyî jî ku em di dewama de şîrovebikin wê di dema ku wê aqadî wê derkevin de wê bîn li holê û wê xwe bidina diyarkirin.

Di wê navberê de dikarê bînê ser ziman ku wê baha gelek şerên keyê lullubî Anubanîni bi aqadîyan wê were kirin. Di çavkaniyên ku ew dihên kifşkirin de jî ji wê demê wê di wan de wê bahsa wê were kirin.

Belgeyên ku heta roja me ya îro di derbarê koka Gûtiyan de agahiyan didin, pir kêmbin. Lê yên ku ew dibin jî di dewama wan de wê bahsa kurdên roja me wê bikin. Ji ber vê sedemê di derbarê koka vê eşîrê de gelek nêrînên cihêreng derketine pêş. Di van dîtinan de ya herî xurt ew e ku Gûtiyan bi eslê xwe kurd bûn. Ji gelek aşîran pêdihatin û gelek keyenî di wê demê de li herêmê li rex hev avakirin. Gelek zanyarên ku li ser navên keyên Gûtiyan ên ku di Lîsteya keyên Sumeran de hatine binavkirin lêkolîn kirine, dibêjin ku ev eşîr bi eslê xwe kurd bûye. Jiyana Gûtiyan, nêzîkatiya rêveberiyê û erdnîgariya ku lê dijîn vê îdîayê xurtir dike. Di dawîya hezarsala çarem û sêyem ên berî zayînê de ser axa Mezopotamyayê jiyane, di pêvajoya dîroka Rojhilata Nêzîk ya Kevn de cihêkî girîng girt in. Gûtiyan, ku yek ji faktorên herî girîng ên hilweşîna Akadiyan, împaratoriya duyem a di dîrokê de dihê zanîn, bi qasî sed salan li ser Mezopotamyaya Kevnar hukum kir. Berî wan di rewşek wek ya imparatori de gûtiyan hukum kir. Ev pêvajo ku di warê dîroka Mezopotamyayê de weke serdemeke navbirî dihê binavkirin, bi avabûna bajar-dewletên Sumer ên nû re bi dawî bûye. Gûtiyên heya herêmen zagrosan li kurdistanê û an mesopotamya, bandûra xwe li ser xaka Rojhilata Nêzîk heta hezarsala 1'emîn berîya zayînê dana diyarkirin. Piştî

wan, qasî, lulubi û heta hûrîyan wê di dewama wan de wê weke ji heman kokê wê werin.

Piştî hilweşîna Aqadîyan li axa Mezopotamyayê di heyama bi qasî sedsalekê de ku tê de tevlihevî, alozi û qatbûn dihat dîtin, heyama serdestiya Gûtiyan ku ji eşîrên cuda pêk dihatin. Lê di vê serdemê de Gûtiyan karîn li ser axa Mezopotamyayê dewleteke navendî ava bikin û bi dayîna bacê hewl dan ku bi rêya rêveberên bajaran ên ku di bin destê keyên Gûtiyan de bûn, herêmê birêve bibin. Lê wê di demên piştî rûxîna aqadiyan de wê nikaribê wê bibêjê ku wê di dema lullubiyan de wê weke ya dema pêşî a gûtiyan wê bi xorti wê navenditîyekê wê avabikin. Wê dema ku em bahsa navenditîyê bikin wê, dikarê wê bibêjê ku wê navenditîyek weke ya împaratoriye piştî xwe gûti ti carî li navenditîyek hişk avakirina wê negerîyan. Çawa wê di nava keyeniyên herêmî de wê levbikin wê bi wê re wê ew wê bikin û di wê de wê bizane û pispor bin. Ev wê piştî wan heta demên lullubi, qassîyan û hûrîyan jî wê were. Piştî wan medan ew weke kevneşopîyekê mirete girtin.

Ev pêvajoyê vedigere berî zayînê li dora hezarsalên 3'an. Şer di dawîya hezarsala duyem berî zayînê de bi dawî bû dema ku Utuhegal, keyê bajarê Uruk, li dijî Gûtiyan serî hilda û keyê dawî yê Gûtiyan, Tirigan, dîl girt û serweriya Gûtiyan li herêmê bi dawî kir. Di pey vê serdemê re, li axên Mezopotamyayê ketina Sumeran dîsa tê dîtin û avaniya ramyarî ya bi navê Xanedaniya Êr III'an jî ku wê demek weke dema Sumerîyan a nû ji aliyê Ur-nammu wê were pêşxistin wê bi wê temenê wê xwe bide diyarkirin, bi wê desthilatdariya bajarê Êrê ve hatiye avakirin. Xanadana sêyem a Ur rewşek ya di şibihê statûya împaratoriye bi dest xist, bi qasî sed salan li Mezopotamyayê hukum kir. Xanedaniya Êr beriya zayînê di derdora sala 1960'an de ji ber goçkirina Amurru (Martu) ya ji derve bo herêmê û ji ber van goçberan zehmetiyên aborî û îdarî yên dewletê rû bi rû ma, û hilweşiya. Piştî hilweşîna Xanedaniya Êr III'ê, Mezopotamyaya kevn ket dewra qatbûna ramyarî û nediyariyê. Di vê serdema ku gelên Amûrrû yên bi eslê xwe Semîtik li herêmê bi bandûr bûn, bajarên Êsîn û Larsa yên ku li Mezopotamyayê hene, weke navendên herî bi hêz ên desthilatdariyê derketine pêş. Di navbera van herdu bajaran de gelek şer qewimîn, ku armanca wan ew bû ku serdestiya ramyarî ya Mezopotamyayê bi dest bixin û li herêmê serdest bin. Di encama van şeran de bajarê Êsîn têkçû û bajarê Larsa hevrikê xwe yê herî bi hêz ku bû hêza herî bibandûr a herêmê jî holê rakir. Lê belê bajarê Larsa yê Mezopotamyayê jî di avakirina serdestiya ramyarî ya li Mezopotamyayê

de bi ser neket. Ji ber ku, bi girtina bajarê Larsa ji aliyê keyê Babîlê Hammurabî ve di dema Rîm-Sîn (rim-sin di dimenê kawayê ku ew wê di destana kawa a di roja me de jî di nava kurdan de dihê vegotin bi awayekê raperînêr û an serhildêr wê were dîtin. Dibê ku ew keyeniyên wan hatibin dagirkirin û ew li hemberê wê di wê dîmenekê de têdikoşê.) de, keyê Larsa, Serdema Isîn-Larsayê bi dawî bû û kontrola ramiyarî ya dewletên Semîtk ên li herêmê ji nû ve dest pê kir.

Li gorî çavkaniyan wê were diyarkirin ku wê piştî dema naram-sin wê di dema şarkalişarî de wê weke ku wê were dîtin wê piştî wê bandûra aqad wê kêmbibê. Di wê demê de wê dîsa wê were dîtin ku wê keyeniyên gûtiyî wê di rengekê de wê were dîtin ku wê hebûna xwe wê li herêmê wê bidina diyarkirin û wê serwer bibin.

Di wê demê de wê gûti-qassî wê derkeve li pêş. Qassî wê di wê demê de wê weke serdemek nû a piştî şarkalişarî ku wê derkeve li dika dîrokî wê keyeniyên gûtiyî wê di rengekê de wê, di bin sêwana xwe de wê weke ku wê bigihênê li hev. Di wê çerçoveyê de wê gelek şiroveyên ku wê bi yên şirovevanên li ser wê demê re wê werina kirin wê ji hizrên wan wê were fahmkirin ku wê ev dema nû wê bi xosletên nû wêxwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê demê de wê di rengekê de wê aşîrên gûtiyî ên lullubi jî wê li rex wê derkevin û wê ji kevin zagrosan heta demên başûr û rojhilatê wê di rengekê de wê li wan wê serwer bin. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê hebûna wan wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê fahmbikê ku wê piştî wê, aqadî ku wê bandûra xwe wê hin bi hin wê winda bikin wê dema babili û vê carê wê bi qassîyan re wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê çavkaniyên ku ew didina diyarkirin wê di wê demê de wê di derbarê derkevina li pêş a qassîyan û babiliyan wê bikin (çav: Edwards, I.E.S.; Gadd, C.J.; Hammond, N.G.L. (1971). The Cambridge Ancient History. Cambridge University Press. p. 444.).

Sargon, keyê Akad ku yekem dewleta navendî ya Mezopotamyaya Kevnar bi dagirkirina Dewletên Bajarê gûti-Sumeran ava kir, di dîroka cîhanê de împatorek mazin ê naskirî. Di serdema kurên wî Rimuş û Manîştus de, ku piştî wî hatin ser text, rewşa niha ya axa welêt parast û nîzama aborî ya li ser bingeha berhevkirinê bacê berdewam bû, lê bi giştî bi pirsgirêkên navxweyî, bi taybetî serhildanan re mijûl bûn. Piştî keyên navborî, di serdema neviyê Sargon, Naram-Sîn, ku li ser textê Aqadî bû, serhildan hatin tepisandin û bi organîzekirina seferên leşkerî ber bi herêmên dûr ve polîtîkaya împatoriye ya li ser esasê serdestiyê hate

pejirandin. Di çarçoveya van seferan de, hêrîşî Gûtiyan jî kirin, ku wek mîrektiyan li herêmên navbera çemê Dicle û gola Urmîyê de dijiyan û herêma navborî ji aliyê Aqadiyan ve hat talankirin. Di serdema dawîn a desthilatdariya Naram-Sîn de li Aqadê ji ber bacên giran û gendeliya di pergala îdarî de dîsa çalakiyên serhildanê dest pê kirin. Ev rewş bû sedem ku Dewleta Aqad roj bi roj qels bibe. Gûtiyên ku dizanîbûn ji vê hawîrdora kaotîk sûd werbigirin, bi goçberiyên ji herêma çiyayê Zagrosê hatin Mezopotamyayê. Civatên Gûtî her çiqas di hêrîşên xwe yên ewil ên li ser herêmê de li hember Aqadiyan şikestin û paşve vekîşîyan jî, di encama qelsbûna dewleta Aqad de li herêmê dest bi xebatên serdestbûna xwe jinûve kirin. Di nivîsên ku ji serdema Şar-kalî-şarrî, kurê Naram-Sîn vedigerin de, dihê gotin ku seferên li dijî Gûtiyan û Lûlîbîyan hatine kirin. Li gorî agahiyên ku ji nivîsên navborî hatin girtin, Keyê Gûtiyan Şarлак ji aliyê Şar-kalî-şarrî ve dîl hatiye girtin û gefa Gûtiyan bi awayekî demkî hatiye pûçkirin. Li gorî belgeyên ku bi tîpên bizmarê hatine nivîsandin, keyên Aqad neçar bûn ku bi 70 eşîr û an keyeniyên Gûtiyan re şer bikin. Di encama van eşîr-keyeniyên ku xwedî taybetiyên cureyekî konfederalîzmê bûn, dewleta Aqad hilweşandin, di dîroka Mezopotamyayê de serdema serdestiya Gûtiyan jinûve dest pê kir (çav: Edwards, I.E.S.; Gadd, C.J.; Hammond, N.G.L. (1971). *The Cambridge Ancient History*. Cambridge University Press. p. 444.).

Di listeya keyên sumeri de ku wê navê wan derbas bibê 21 keyên gûtîyî ku me navê wan li jor li deverê dabû wê Tirigan wê weke keyê dawî ê wê demê ê heta dema naram-sin bê. Di wê demê de wê di wî çerçoveyê de wê dikarê wê bibê ku wê di dema gûtîyan de wê di wê demê de wê di nava aqad û gûtîyan de wê şer wê destpêbikin. Di rengekê de wê seferên naram-sin wê li hemberiyên keyeniyên herêmî ên gûtîyan wê bibin û ew wê li hemberê wê di rengekê de wê were dîyarkirin ku wê vabûna ser pîyan. Wê di rengekê de wê, şer bikin.

Di hinek çavkaniyên li urukê wê bidina diyarkirin ku wê, bahsa serdestiya naram-sin a li hemberê tirigan wê were kirin û di wê temenê de wê bahsa denezendina serwerîya xwe aji hêla naram-sin ve wê were kirin û wê bê diyarkirin ku naram-sin ji parastgeha inanna dixwezê ku ew weke keyê mazin ê cihanê herê bikê.

Çavkaniyên bizmarî diyar dikin ku di serdema desthilatdariya Gûtiyan de li herêmê ji her alî ve anarşî û hawîrdoreke ne ewle hebûye. Ev jî nava nivîsên aqad ên piştî serdestiya wan wê bibê. Lê berê wê jî wê were dîyarkirin ku wê di rengekê de wê arami jî wê hebûya bê. Gûtîyî wê bi

şêwayê xwe yê imparatori wê di rengekê de wê di dîmenekê konfedereli de wê bijin û wê di wêê de wê, xwediyê têkiliyek teybet ku ew hê jî di roja me de weyn û awayê wê zêde ne hatiya kifşkirin jî bê, bi wê rêveberiyên xwe yên navendî û herêmê bi hev re dana meşandin. Di metnên navborî de bal dihê kişandin ku masîgir nikarin kar bikin, karwan neçûne rê, jiyana çandiniyê hatiye astengkirin û bazirganî nayê kirin. Ev wê di wê dema awarta a piştî serdestîya aqad re wê di rengekê de wê bibê û wê weke demek aloz ku wê bi tememi wê derbeyê li jiyane aborî bixê jî wê bibê. Li gorî Lîsteya keyên Sumeran, keyê dawî yê Gûtiyan ku li ser axa Mezopotamyayê hukum kir, Tirigan bû, ku tenê 40 roj û an salan (li gorî çavkaniyan wê, bahsa demek dirêj jî wê were kirin ku wê keytiyê wê bikê. Lê di listeye keyên sumeri de wê hijmara 40 ku wê weke 'çil roj' wê were xwandin wê were diyarkirin. Ji wê hinek çavkani dibêjin ku tirigan 'çil roj keytir' key kir. Li gorî agahiyên ku ji belgeyên bi tîpan bizmari hatine girtin, keyê bajarê Êrûkê Utuhegal li dijî Gûtiyan serî hildaye û di encama şeran de desthilatdariya Gûtiyan a li herêmê bi dawî bûye. Lê her çiqas hebûna ramyarî ya Gûtiyan a li herêmê bi kêr bûbe jî, ji metnên serdema paşerojê dihê fahmkirin ku hebûna vî gelî li herêmê di warê sîvîl de dewam kiriye. Bi dawîbûna serdestiya Gûtiyan a li ser xaka Mezopotamyayê re, wê di dîroka herêmê de serdemek nû destpê bike. Lêbelê, vê heyamê serokê wê yê sereke dê Ur-Nammu, hukumdarê Êrê be, ne Utuhegal, hukumdarê Urukê yê û dema wî weke demek ku wê di wê de wê gûtiyî jî wê li herêmê bi serwerî û bandûra ramyari wê hebin jî wê ji wê were bahskirin. Wekî din wê di nava têkiliya utu-hangal û ya gûtiyan de jî wê bahsa wê were kirin ku wê di dema wî de wî gûtiyî wê serwer bibin. Di wê temenê de wê bahsa têkiliya wan ya bi yazdanan re wê were kirin û wê di metnek babili de wê bê gotin ku wê gûtiyî wê di wê demê de wê serwer bibin û şamaş wê mafê serdestiyê bide wan ku ew serwerî giştîya mesopotamya wê bibin. Piştî wê dûbare dihê gotin ku wê ew çardin ew serweriya ku yazdanê rojê da wan wê bide utu-hangal ku ew serwer bibê. Di wê temenê de wê bi wê yekê wê weke ku wê bal bê kişandin li ser demên ramyarî ên dest gûharandinê. Di wê çerçoveyê de wê, di rengekê de wê rewşa gûtiyan wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, li herêmê wê piştî wê jî wê di rengekê de wê, serweriya wan wê hebê. Lê em wê dibînin ku wê di dema aqadiyan de wê bi gûti û beşên wan ên weke lullubiyên û hwd re wê ew li hemberî wan wê bahsa şerên wan wê were kirin. Di dewama wê de wê were dîtin ku wê piştî wê, keyê babili ên demê wê dema ku wê werê ser desthilatê wê bi çêkirina

peymanên levkirinê wê weke bi gûtiyan, lulubiyên û an qassiyên re ku ew li herêma bi hev re dijin re wê ji wan wê bahs wê were kirin (çav: The victory of Utu-hegal". ETCSL. Oxford, UK: Oriental Institute – via etcs1.orinst.ox.ac.uk.).

Piştî hilweşîna împaratoriya Aqadî, kaosa ku Gûtiyan li ser axa Mezopotamya ya kevnar jiyan kir, bi dawî bû û li herêma pêvajoyek nû ya nûavakirina ramyarî û çandî dest pê kir. Li gorî Lîsteya keyên Sumeran, vv pêvajoya ramyarî ya nû, ku jê re Xanedaniya Êr III. ku ew di hê gotin, ji aliyê zanyarên nûjen ve wê weke "dema sûmer a nû" û an "dema ronesansa Sumerî" di hê binavkirin. Ji wê gotinê wê dikarê wê fahmbikê ku wê demek nû a pêşketî wê bi wê li herêma ku ew di hê jiyankirin wê bi aramiya ramyari û pêşketinên çandî û hwd re wê di rengekê de wê bê jiyankirin. Bi vê xanedana ku eslê wê bi zelalî nayê zanîn, xuyabûna ramyarî ya perçebûyî ya Mezopotamyayê ya di serdema berê de bi dawî bû û ji nû ve avakirina dewleteke navendî bi derfet bû. Lê ev dema xanadana ur ji temenên wê yê nîrxî wê weke ku wê were dîyarkirin wê bi demên wê yê xanadana Ur ên yekem û duyem ku wê di demên gûtiyan û babiliya berê de wê bi hev re wê li wan wê were jiyankirin ku em li wê bihizirin û ji wê gav biavêjin û bigihijina fahmkirinekê wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi rengekê wê fahmbikê. Di wê temenê de wê ji xwe wê gelek çavkaniyên wê demê ên nivîsî wê di derbarê wê demê û rewşa pêkhateyên ramyarî û çandî wê di rengekê de wê bi hênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di dema desthilatdariya Ur-Nammu, damezrînerê xanedaniyê û paşgirên wî de, di çalakiyên çandî û her weha di avakirina ramyarî de seferberiyek hate destpêkirin. Bi vejandina Sumerê re armanc ew bû ku di hemû derdorên civakî de yekîtiya çandî ava bikin. Ji ber vê yekê ev serdem wekî "Ronesansa Sumer" di hê binavkirin. Yekemîn çalakiya ku ji bo avakirina yekîtiya çandî hate kirin, avakirina pergala nivîskî ya hevpar bû. Di vê çarçoveyê de ji bo hemû metnên îdarî bi sûmerî bîn nivîsandin ferz kirin û ji bo hînkirina Sumerî dibistanên nivîsandinê yê bi navê "E.DUB.BA (Tablet House)" hatin avakirin. Bi van dibistanan re kampanyayeke mezin a perwerdehiyê hate destpêkirin, ku ji bilî hînkirina tîpên sûmerî, di dersên wekî matematîk, hasibandinê, astronomî û hiqûqê û hwd de jî perwerde dihat dayîn. Bi hînkirina Sumerî ji bo astên cihêreng ên civakê, bikarhanîna Sumerî ne tenê di metnên îdarî de, lê di

metnên baweriyê de jî berbelav bû. "Sirûdên keyeniyê" yên ku di vê çarçoveyê de hatine afirandin, mînaqa herî baş a bikarhanîna Sumerî di metnên bawerî de ye (çav: Westenholz, Joan Goodnick. "Chapter 9. The Great Revolt against Naram-Sin". Legends of the Kings of Akkade: The Texts, University Park, USA: Penn State University Press, p. 221-262, 1997).

Li vir wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê têngîna zimanî a weke "sumerî" ku wê were bi navkirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev wê di awayekê de wê bineterên dema gûtiyan jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê zimanê sûmerî wê zimanê dema gûtiyan jî wê di rengekê de wê weke ku wê were qastkirin.

Mînaq wê dikarê wê di rengekê de wê wrênê ser ziman ku wê, di şêwayekê de wê, piştî têkçûna aqadiyan wê di rengekê de wê xabatên ji nû ve avakirina rewşa ramyari û hwd wê di wê temenê de wê bi gotina hewldanên jinûve fêrbûn û perwerdeya bi sumerî û hwd wê kirdeyê wê bi rehetî wê di xwe de wê di rengekê de wê weke ku wê bihawênê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Li gorî agahiyên ku ji metnên bi tîpên bizmarî yên der barê serdemê de agahiyên didin, Ur-Nammu (2112-2095 b.z) ku wekî keyê bajarê Êrê di hê zanîn, di destpêkê de waliyê bindestê Utuhegalê (2119-2112 b.z) ê keyê bajarê Urukê bû. Lê belê, ji ber ku bajarê Ur li gorî bajarên din ên herêmê zêdetir di bin bandûra Gûtiyan de mabû, ji ber cihê xwe, hişt ku Ur-Nammu roj bi roj bihêztir bibe. Her ku desthilatdariya Ur-Nammu xurtir bû, wî jî serdestiya xwe li ser bajarên cîran ferz kir (çav: Westenholz, Joan Goodnick. "Chapter 9. The Great Revolt against Naram-Sin". Legends of the Kings of Akkade: The Texts, University Park, USA: Penn State University Press, p. 221-262, 1997).

Piştî demekê, xurtkirina wî bû sedem ku ew dest bi ramyariyek serbixwe bike û li dijî Utuhegal, ku jê re dilsoz bû, serî hilde. Di encama vê serhildanê de, bi têkçûna Utuhegalê re bandûra Êrûkê li herêmê ji holê rabû; Bajarê Ur û keyê wê Ur-Nammu rabûn cihê stêrka ronî ya herêmê. Bajarên ku berê dihatin zanîn ku girêdayî bajarê Urukê serweriya Ur Nammuyê qebûl kirin, di şiklê ramyarî yê Mezopotamyaya Kevnare de hîmê dewleteke nû hat avêtin. Ku Ur Nammu desthilatdariya xwe li ser beşekî mezin ji herêmê damezrand, di sernavên ku ji hêla keyê behskirî

ve hafî destnîşan kirin eşkere diyar e. Ji ber vê yekê jî sernavê "keyê Welatên Sumer û Aqad" ku wî ji kevneşopiya Aqadiyan peyxam (îlham) girtiye, yek ji mînaqên herî girîng ên vê rewşê ye.

Ur-Nammu piştî ku desthilatdariya xwe li herêma ava kir, ewil dest bi xebatên avakirin û pêşketinê kir û xebatên leşkerî ji bo demekê paş xist. Muhrên li ser kerpîçên ku di kolandinên li bajarê Nûrê de hatin dîtin, der barê xebatên restorasyonê yên ku key li vê kompleksa perestgehê pêk hanîne de agahiyên girîng dide. Keyê ku girîngiyeke mezin dida bajarê Ûrukê û hem jî bajarê Ur'ê, li vir gelek xebatên avadankirin û pêşketinê li dar xist û bi armanca xurtkirina hêza xwe ya ji perspektîfa îlahî ve yek ji kurên xwe wek serekkahîn şand bajarê Urukê. Ur-Nammuyê ku piştî xebatên avadankirin û pêşketinê yên berfireh dixwest kontrola xwe ya bazirganiyê li herêma bidomîne, gelek seferên leşkerî organîze kir û sînorên welêt berfireh kir û di warê ramiyê da bû karaktera herî girîng a herêma. Di encama van seferan de, key li herêma Mari, Tuttul, Ebla, Bîblos, Aşûr û Elam ên ku di girtibûn, waliyên xwe yên dilsoz tayîn kir û bi vî awayî xwest ku desthilatdariya xwe ya navendî li hemû axên Mezopotamyayê bide hîskirin. Ur-Nammu ku ji bo vê armancê gelek seferên leşkerî organîze kir û ji bo merkezîbûna ramiyê ya dewletê xwenûkirinên (reformên) cûrbecûr çêkir, piştî 18 sal desthilatdarî mir û kurê wî Shulgi şûna wî girt (çav: Westenholz, Joan Goodnick. "Chapter 9. The Great Revolt against Naram-Sin". Legends of the Kings of Akkade: The Texts, University Park, USA: Penn State University Press, p. 221-262, 1997).

Ev dem wê bo çî wê girîng bin ku mirov wê bi rengekê wê jinûve wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê di awayekê de wê dîbare wê hinekê din wê li ser wê bisekin bê? Ber ku wê piştî demên aqadî wê jiûve avakirina rewqşa çandî, kultî û ramiyê û hwd wê bi hev re wê çawa wê pêvajoyek nû wê bi wê re wê di rengekê de wê bibê wê karibê wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di wê demê de wê ji nava çavkaniyên ur ên di derbarê demê de wê, bo herêma gûtiyan wê gotinên weke 'subarî' jî wê werina bikarhanin. Wekî di wê demê de wê bahsa 'hanigalbat' û axa wê û serweriya wê ya li herêma wê were kirin. Di dewama wê de wê piştî wê, di demên ne zêde dirêj piştî wê demê wê, bahsa qassî û hûrî ku wê di rengekê de wê derkevîna li pêş wê bibin. Ji wê yekê wê di rengekê de wê demê ku mirov wê di wê temenê de weke demek jinûve demezriner wê şîrovebikê wê weke ku wê ne şaş bê (çav: Westenholz, Joan Goodnick. "Chapter 9.

The Great Revolt against Naram-Sin". Legends of the Kings of Akkade: The Texts, University Park, USA: Penn State University Press, p. 221-262, 1997).

Di wê temenê de wê di renekê de wê piştî wê ji xwe wê êdî wê pêşveçûnên ku wê bibin wê di renekê de wê êdî wê pêşketinên demê ên piştî bi xatên herikinên desthilatî û keyeni û hwd re wê xwe di renekê de wê karibê wê bide diyarkirin. Weke wê li babil, qassi, hûrî, lullubi û hwd wê çend ji wan aliyên ku em di pêvajoyên dîrokê de wê karibê di renekê de wê şîrovebikê bê. Bandûra navê gûtiyan û hinekê jî ya lullubiyên wê ji wê demê û pê de wê piştî wê zêde newê ser ziman, ku wê wê çendî wê navê wan bi zêdeyî wê derbas bibê jî. Wê li şûnê wê di renekê de wê navê babili, qassî, hûrî, û hwd wê derkevin li pêş. Di wê temenê de wê dema xanadana ur a şulgi wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê were dîtin wê di dewama wê de wê weke demekê piştî ya ur-nammu wê karibê di renekê de wê werênê ser ziman (çav: Edwards, I.E.S.; Gadd, C.J.; Hammond, N.G.L. (1971). The Cambridge Ancient History. Cambridge University Press. p. 444.).

Keyê herî berbiçav ê Xanedaniya Ur III. bê guman Şulgi ye. Keyê ku bi giştî 48 sal keyti kir, piştî karaktera xwe ya xurt û desthilatdariya xwe ya serketî xwe xweda kir û bû keyê sêyemîn. Wî di nav keyên Xanedaniya Êr de cihekî bi îmtiyaz girt. Di 21 salên ewil ên desthilatdariya xwe de, Şulgî di warê leşkerî de ne xwediyê desthilatdariyek pir çalak bû, lê di vê heyamê de, mîna bavê xwe tevgerên mezin ên reformê pêk hanî. Di vê çarçoveyê de wî li bajarên Êr û Nîppurê ku wê berê weke navendên gûtiyan ên giring jî bin wê dibistanên ku tê de perwerde û lêkolînên astronomî û matematîkê dihatin kirin, ava kirin. Şulgî di dema mayî ya desthilatdariya xwe de karekterek bi tevahî cûda girt û di vê heyamê de ji bo ku li tevahiya Mezopotamyayê serdest bibe gelek seferên leşkerî pêk hanîn. Çavkaniya herî girîng a ku der barê herêmên ku ev seferên leşkerî lê hatine kirin de agahî dide Lîsteya keyên Sumeran e. Di lîsteya navborî de navên salên siltantiyê yê piştî desthilatdariya 21 salan a Şulgiyê li gorî seferên leşkerî hatin çêkirin. Şulgiyê ku bi serketinên xwe yê leşkerî û îdarî bal kişandibû ser rewş û rêya keyeniya bavê xwe Ur-Nammu berdewam kir û di heman demê de di bin bandûra kevneşopîya sernavê Aqadî de jî wek ma. Di vê çarçoveyê de keyê ku bi navê "keyê çar aliyan ê cihanê" û an wek "keyê Gerdûnê" jî, weke keyê Aqad Naram-Sîn xwe da diyarkirin. Di aslê xwe de ev rengê bi navkirinê wê weke kevneşopîyek gûtitan û keyên wan bû

ku wan j inava çanda kultî ji xwe qizinc dikirin û bi wê xwe weke bi mazin didan diyarkirin bûn. Wê di wê temenê de wê piştî wê ku wê aqadî wê were ser desthilatî li mesopotamya wê yekser naram-sin wê dema ku wê seferê li urukê wê bikê wê herê parastgeha inanna û wê ji wê bixwezê ku ew wî mazinahiya wî weke keyê mazinê ê çar aliyê cihanê bide diyarkirin û herê bikê. Di wê intibaya ku heta ku wê parastgeh wî bi wê rengê mazin herê nekê wê ew mazin nebê wê di nava nivisarên di derbarê naram-sin û sefera wî ya li ser urukê de wê were diyarkirin. Li ser navê Şulgiyê ku li ber çavê civakê bi pozîsyoneke îlahî hat bilindkirin, perestgeh hatin çêkirin û îlahiyan hatin çêkirin. Di wê temenê de wê weke ku wê piştî wê Shulgi wê bi navê xwe wê parastgehan wê çêbikê û wê pîrozkirin wê were kirin wê naram-sin jî wê bixwezê. Di wê çerçoveyê de wê ev kevneşopî wê di nava wê de wê bê xwestin ku ew were kirin. Di wê temenê de wê ev kevneşopî wê weke kevneşopîyek ku ew weke key ku ew piştî mazin were dîtin û li gotîna wî were nerin jî wê bo wê pirr zêde wê giring ba (çav: Edwards, I.E.S.; Gadd, C.J.; Hammond, N.G.L. (1971). *The Cambridge Ancient History*. Cambridge University Press. p. 280-440.).

Yek ji girîngtirîn destketiyên Şulgî ku di serdema desthilatdariya xwe de gelek xebatên nûjeniyê pêk hanî, xwenûkirinên di warê îdarî de bû. Di vê çarçovê de armanca yekem xurtkirina desthilatdariya navendî bû û axên ku hatibûn desteserkirin li ser parêzgehan hatin dabeşkirin û ensî, yên ku di bin banê navendê de bûn, ji bo serokatiya van parêzgehan hatin destnîşankirin. Li parêzgehan hin yekeyên îdarî hatin avakirin û ji bo bajarên biçûk rabiyan û li gundan jî hezan hatin tayînkirin. Bi ser de jî, desthilatdariya desthilatdariya navendî bi rêya mîrên ku bi sernavê şakkanakku (weke rêveberê herêmî) li ser serokên parêzgehan hatibûn tayînkirin. Dihat xwestin ku li seranserê welêt were hîskirin.

Tevî van geşedanên li welêt, Şulgî di sala 48'an a desthilatdariya xwe de di encama komploya qesrê de ji aliyê kurên xwe ve hat kuştin û kurê wî Amar-Sîn şûna wî girt. Keyê navborî ji bavê xwe demeke kurttir li ser text ma. Di dema desthilatdariya wî ya neh salan de, li welêt gelek pîrsgirêk derketin. Sedema sereke ya ku Amar-Sîn di Lîsteya keyên Sumeran de wekî "keyekî bêhiş ku wêranî haniye welatê gûtiyan" ev pênasekirin. Ji ber pîrsgirêka dawî Amar-Sîn nekarî di çalakîyên leşkerî de ramyariyeke aktîv bişopîne. Bi rastî, li ser bingeha navên salên di Lîsteya keyên Sumeran de, di hê dîtin ku keyê navborî tenê di sê salên desthilatdariya xwe de bi çalakîyên leşkerî ve mijûl bûye û bi giştî bi

çalakiyên kultî û karên navxweyî re mijûl bûye. Di derbarê xebatên ramyarî yên key de agahiyên berfireh nin in. Bi gelemperî, em dikarin di derheqê bûyerên ramyarî yên serdemê de li ser navên salên key agahdariya kêr bi dest bixin. Lê li gorî agahiyên ku ji daneyên arkeolojîk hatine bidestxistin, sînorên welêt di vê serdemê de Sûsa û heya Êlamê belav bû. Li ser van axên berfireh bi avakirina navendên garnîzonan hewl hat dayîn ku desthilatdarî bê avakirin. Li derveyê welat jî xebatên bazirganî berdewam kirin (çav: Sharlach, Tonia, "Princely Employments in the Reign of Shulgi", *Journal of Ancient Near Eastern History*, vol. 9, no. 1, p. 1-68, 2022).

Piştî Amar-Sîn birayê wî Shû-Sîn derkete ser textê Xanedaniya Ûr III. Keyê navborî, mîna birayê xwe Amar-Sîn, neh salan keytî kir. Di serdema Shû-Sîn de xebatên avakirin û pêşketinê xwedî cihekî girîng bûn. Di vê çarçoveyê de xebatên avakirinê yên li bajarê Eşnunna (Tel Asmar) dihên kirin xwedî cihekî girîng in. Lêbelê, xebata herî mezin a key avakirina dîwarê kelehê yê mezin bi navê Dîwarê Amurru (Martu) di navbera Çemê Ferat û Dîcleyê de bû. Armanca avakirina vî dîwarî û an hêti rawestandina hêrişên Amurruyê yên ku bi tundî li ser axa Sumer dest pê kiribûn bû. Lê çawa ku em ji geşedanên ramyarî yên paşerojê jî fahm dikin, dîwarê navborî nekariye van hêrişan rawestîne û nifûsa Amûrrûyan li welatê Sumeran roj bi roj zêde bûye. Ev rewşa aloz a ku li welêt dihê dîtîn, di destpêka pêvajoya ku wê bibe sedema hilweşîna Xanedaniya Ur III. de pêk dihê (çav: Aruz, Joan; Farkas, Ann; Fino, Elisabetta Valtz (2006). *The Golden Deer of Eurasia: Perspectives on the Steppe Nomads of the Ancient World*. Metropolitan Museum of Art. p. 4.).

Piştî Shû-Sîn, wê Îbbî-Sîn, ku wê bibe keyê dawî yê Xanedaniya Ûr III. derkete ser text. Li gorî Lîsteya keyên Sumeran, key bi tevahî 24 salan keyti kiriye, û wekî ku ji navên salan dihê fahm kirin, welatê Sumer bi pîrsgirêkek dijwar a Amurru re mijûl bûye. Sînorên welêt ne li gorî nivîsarên bi bizmari nivîsîya bi pîrsgirêkên hêrişên amurru'ya û ne jî li gorî daneyên arkeolojîk bi zelalî nayên destnîşankirin. Di serdema keyê navborî de bajarên wek Mari, Assur û Eşnunna ji aliyê xanadana Ur III ve hatin girtin. Xanedaniya Ûr, her çiqas ev bajar di bin desthilatdariya wê de dihatin dîtîn jî, ev rastiya ku wan yekser piştî hilweşîna xanedaniyê serxwebûna xwe ragihand, nîşan dide ku desthilatdariya Ibî-Sîn li ser van bajaran pir lawaz bûye. Yan jî weke ku wê di dema gûtiyan de wê were dîtîn wê di rengekê de wê weke dema gûtiyan bi konfedereli wê bibê wê bikê. Wê rewşa ku ew weke di dimenê lawaz dihê dîtîn wê bi

gotina 'lawaziyê' wê fahmkirina wê, dibê ku ew bi hinek awa û dîmenên din di wê rengê de ew were fahmkirin.

Ibbi-Sin, biqasî ku wê were fahmkirin ferman da ku li bajarên sereke Ur û Nîppurê keleh werin çêkirin, lê ev hewildan têr nebûn ku hêrişan rawestînin an împaratoriye bi hev re bihêlin. Bajarên di împaratoriya Ibbi-Sin de ketin bin destê keyekî ku nikarîbû wan biparêze, Isin di bin hukumdariyaê Amorî Ishbi-Era de bû. Weki din nippur wê navendek giring a gûtiyan bi ramiyari û kultî bê. Di dawiya desthilatdariya wî de, Ibbi-Sin tenê bi bajarê Êrê re ma. Di sala 2004 an 1940 berî zayîne de Elamiyan tevî "heşîrên herêma Şîmaşkî yên li çiyayên Zagrosê", Ur jî talan kirin û Êbbî-Sîn dîl girtin; Ew hat birin bajarê Elamê û li wir hat zîndanîkirin û di rojê nediyar de jiyane xwe jî dest da.

Amorî li gorî pîvanên Mezopotamyayê miletekî paşverû dihatin hesibandin; Sala 17'an a Êbbî-Sîn bi awayekî fermî hate gotin "Sala ku tê de Amorîtan, bayê xurt ê başûr ku bajaran jî paşerojê dûr nas nedikirin, radestî Êbbî-Sîn, keyê Êrê bûn." Lêbelê, her çend bavê wî Shû-Sîn li Mezopotamyayê li dijî hêrişên Amorî "dîwarê Martû" çêkiribû jî, di destpêka serdestiya Êbbî-Sîn de ev dîwar hatin şikandin.

Lêkolîneran diyar kirin ku di dema serweriya Ibbi-Sin de, împaratorî jî ber ziwabûna demdirêj jixwe di paşveçûn de bû - bi rastî, heman ziwabûna ku alîkariya hilweşandina Împaratoriya Aqadî kir 2193 bz. kir.

Lêkolînen li ser şeniyên Kendava pers diyar dikin ku herikîna çemê Dicle û Feratê li derdora salên 2100-2000 beriya zayîne gelek kêmbûye. [...] Her zirara pergala çandiniyê jî hêla hêrişên dijmin, nerêveberiya bîrokratik, an serwerek bêhiş dê bibe sedema kêmbûna xwarinê.

'Di salên heftemîn û heştemîn ên keyenîya Ibbi-Sin de, bihayê genim 60 qat jî normê wê bilindtir bû, ku destnîşan dike ku serketina Amorî di têkbirina împaratoriya Ur III de bi kêmanî beşek jî hêrişên li ser pergalên çandinî û avdanê bû.'

Van hêrişan birçî hanîn û di împaratoriye de bû sedema têkçûnek aborî, rê li ber Elamiyên di bin destê Kindattu de vekir ku hêrişî Êrê bikin û key bigirin. Şîna jî bo Sumer û Êrê ketina Êr û qedera Êbbî-Sîn vedibêje:

'An, Enlîl, Enkî û Nînhursaja li ser baxtê (qedera) wî biryara (qerara) xwe dan: hilweşandina hêzên îlahî yên Sumer, serweriya guncav bi mala xwe ve girêbide, bajar hilweşîne, xanî hilweşîne, qelema dewaran xera bike, qelema wî bihejîne; (...) dijmin Şîmaşkî û Elam cihê wan girt; "ku şivanê wî di qesra xwe de jî aliyê dijmin ve bê girtin, Êbbî-Sîn bi zincîran bibirin welatê Elamê, ku ew careke din venegere bajarê xwe, mîna

qazûqulungeke ku ji mala xwe difire, ji Çiyayê Zabû yê ber behrê heta sînorên Ancanê (çav: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature". etcsl.orinst.ox.ac.uk)."

Di regekê de wê weke ku wê were dîtin wê Ibbi-sin wê bi girêdana xwe ya bi inanna ve jî wê were dîyarkirin. Di navên salên wî yên diyarkirî de ji nava nivisarên wê demê de wê bahsa wê were kirin. Minaq wê di wê de wê bahsa wî weke kahinekê inanna di sale xwe ya keyeni a duyem de ku wê bikê wê bahsa wê were kirin. Di sale xwe ya sêyem de wê bahsa wêrankirina Simurru wê were kirin. Di sale xwe ya çarem de bo inanna çêkirina 'enamgalanna' wê bê kirin. Di sale 5'an bahsa zewicina wî bi keya rêveber û an mîrê Zabşali Tukin-hatti-migrisha ku bi keça wî re dizewicê dikê. Di sale 9an de Ibbi-Suen, wek keyê Ur, bi hêzek mezin çû Huhnuri, û bi berbi welatê Anşan meşîya. Di sale 14'an de Ibbi-Suen, keyê Êrê, Sûsa, Ademdûn û Awan wek bahozekê serûbin kir, di rojekê de bindest kir û keyên gelê wan dil girt.

Ev wê weke hinek ji kiryarên wî yên ku ew wê di wê demê de wê bikê bê. Lê di wê demê de wê dema ku em bahsa Urê wê bikin wê di wê nûqteyê de wê bê bandûra ramyarî û ya çand-kultî wê nikaribê wê bahsa wê bikê. Ber ku wê di regekê de wê bi zêdeyî ew wê bi hêza wê re wê di regekê de wê bibê û wê bibê xwediyê hêzek ku em dikarin wê bahsa wê bikin.

Lê em bi wê re wê jî wê kifşdikin u wê Uruk wê di wê demê de wê wele navendek herêmî wê di wê demê de jî wê bandûra xwe wê yekser wê di regekê de wê bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê kifşbikê û wê werênê ser ziman bê.

Hem pirsgirêkên îdarî yên li welatên dîtin û hem jî rewşa aloz a ji ber goşberiya Amûrrûyê derketiye holê, pirsgirêkên aborî jî bi xwe re hanîne. Zêdebûna nifûsa xizan a li welêt, her çend nifûsa hilberîner zêde nebû, bû sedema rewşên dijwar wek yên zoriyên xwe dabarekirinê û birçîbûna giran. Di van hemû pirsgirêkan de Îbbî-Sîn, ku li hember artişên hevalbendên Elam û Şîmaşkî bêçare mabû, derbeya herî mezin ji waliyê Îsînê Îşbî-erra ku li gor dokumanên ku bi tîpên bizmarî di bin fermana wî de bû, digirt. Wek ku ji peywendiya di navbera waliyê navborî û Îbbî-Sîn de dihê fahmkirin, ew li bajarê Îsînê hatiye hilanîn û li bajarê hatiye avakirin. Tê dîtin ku Îşbî-erra ji bo ku gelek genimên dewleta Êrê neguhezîne bajarê îşînê û hincetên curbicur derxistine. Bi vê pêşketinê re li welatê Sumeran xelayî û rewşa zor zêdetirî derket holê. Pirsgirêkek din

a ku di vê hawîrdora aloz a li welêt de Ibî-Sîn dagir kir, serhildanên waliyên dilsoz ên wî bû. Di salên pêşîn ên desthilatdariya key de, pêşî bajarên Eşnunna û Elam, paşê Nîppur, Umma, Lagash û Îsîn serî hildan û serxwebûna xwe ragihandin. Di vê heyama aloz a Xanedaniya Êrê de, keyê Êlamiyan Kutir-Nahhunte, ku artêşa xwe bi civakên li çiyayên Zagrosê dijîn re xurt kir, bi waliyê Îsînê Îşbî-Erra re peymanek çêkir ku welatê Sumeran bi dest bixe. Di encama van hemû geşedanên de, derba dawî li Îbbî-Sîn ê ku gelek desthilatdariya xwe wînda kiribû, ji aliyê keyê Şîmaşkî Hutran-temtî ve hat xistin. Hutran-temtî hêrişî bajarê Êrê kir, bajar girt û Îbbî-Sîn dîl girt. Bi vê yekê Ur III ku nêzî sedsalekê li ser Mezopotamyayê serwerî kir, hilweşiya. Wêrankirina bajarê Êrê di berhemên wêjeyî yên wê serdemê de jî xuya bû û gelek metnên ku ew bahsa dikin hatin afirandin. Bi vê bûyerê re wê li Mezopotamyaya Kevnar careke din dewleteke bi eslê xwe Sumerî neyê avakirin. **Dema** ku Xanedaniya Sêyemîn a Ur (Ur III) ya ku xera bûbû, di dawiya hezarsala sêyemîn a b.z de bi destên Elamiyan hilweşiya, valahiya hêzê derket ku bajarên din-dewletên din hewl dan ku tijî bikin. Keyê dawî yê xanedana Ur III, Ibî-Sîn, ji bo derxistina dagirkerên Elamî nebûna çavkanî û hukûmeta rêxistinkirî ya hewce bû. Yek ji karbidestên wî yên hukûmetê, Îşbî-Erra, ji Êrê bar kir bajarê Îsînê, bajarekî din ê başûrê Mezopotamyayê û xwe li wir wek hukûmdar saz kir. Yek ji navên sala Îşbî-Erra di şer de têkçûna wî ya Îbbî-Sîn radigihîne (çav: Vaughn E. Crawford, *An Ishbi-Irra Date Formula*, *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 2, no. 1, pp. 13–19, 1948)

Her çend ew wekî beşek ji Xanedaniya Sêyemîn a Êrê nayê hesibandin jî, Îşbî-Erra ji bo domandina wê xanedanê hin hewldan kir, bi îhtimaleke mezin ku desthilatdariya xwe rewa bike. Ishbi-Erra nebaş bû ku keyenîya xwe berfireh kir, lêbelê, ji ber ku bajar-dewletên din ên li Mezopotamyayê jî rabûn ser desthilatdariyê - Eshnunna û Ashûr di navendên bi hêz de pêşve diçûn. Lêbelê, ew bi ser ket ku Elamiyan ji herêma Êrê derxîne. Vê yekê desthilatdariya xanedana Isin li ser bajarên girîng ên çandî Ur, Uruk, û Nîppurê bihêzkir.

Zêdetirî 100 sal e, karsaziya we geş bûye. Bermahiyên projeyên avahîsaziyê yên mezin ên wekî perestgehan hatine kolandin. Gelek fermanên key û zagonûnên wê serdemê hatine kifş kirin. Struktura ramiyê ya navendî ya Ur III bi giranî berdewam bû, bi keyên Îsîn re walî û karbidestên herêmî yên din destnîşan kirin ku wîna xwe li parêzgehan

bi cih bînin. Rêyên bazirganiyê yên berbi Kendava persî ji bo Isin çavkaniyek girîng a dahatê wan bi temen dikir.

Rewşa ramyarî ya Mezopotamyayê piştî hilweşîna Xanedaniya Êr III. dîtî qat bûye. Di pêvajoya berê de, her yek ji bajarên ku dihê zanîn dilsozê Xanedaniya Êrê ne, serxwebûna xwe ragihandin. Rêveberiya ku li van bajaran hat avakirin ji aliyê rêveberên herêmî yên bi eslê xwe Amurru ve dihat birêvebirin. Komên Amûrrû yên ku di demên dawîn ên Xanedaniya Êrê de derbasî herêmê bûbûn, niha rêveberiya van bajaran xistibûn bin kontrola xwe. Di nav van bajaran de bi taybetî du bajar derketin pêş: Îsîn û Larsa bûn. Ev heyama ku ji hilweşîna Xanedaniya Êr heya serdema ku Hamûrabî ya Babîlî tevahiya herêmê xistiye bin kontrola xwe, bi navên bajarên navborî dihê zanîn û di esasê xwe de bû qada têkoşîna van her du bajaran a li dijî hev, bi armanca serdestiya li tevahiya Mezopotamyayê. Lê yek ji van bajaran nikarîbû tevahiya herêmê di bin desthilatdariya xwe de bicivîne. Serweriya herêmê di hinek deman de ji aliyê bajarê Îsîn, di demên din de jî ji aliyê bajarê Larsa ve hatiye girtin. Du sedemên sereke yên têkoşîna van bajarên ku di esasê xwe de bi heman zimanî diaxivîn û ji heman etnîkî dihatin hebûn û ev bûn; Armanca wan ew bû ku li bajarê Nippurê ku girîngtirîn navenda olî ya herêmê bû û xwedî potansiyela aborî ya mezin bû, serdestiyê bi dest bixin û li ser bazirganiya ku bi rêya Kendava persê dihat kirin, serdest bin.

Li vir ji aliyekê din ve jî mirov dikarê wê bibêjê ku wê rewşa serwerîya weke ya dema xanadana Ur III, wê direngê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di çerçoveya konfedereliyekê de wê dikarê wê fahmbikê. Kevneşopîya urukê, Girsu, isin û hwd bi hinek bajarên din ên herêmê ku ew navê wan derbas dibê re divê ku mirov wê di rengê de wê werênê ser ziman. Ev herêmên ku wê di rengekê de wê weke herêmên gûtiyan ên navendî bin. Di wê temenê de wê di rengê de wê weke serdema gûtiyan jî wê di rengê de wê dikarê wê werênê ser ziman. Serdema gûtiyan wê dema ku wê bi serwerîya aqadan re wê têkherê wê piştî wan wê li herêmê wê hebûna xwe wê bidomênin. Wê piştî wê bi navên cihê wê êdî wê ew navendîtî w di rengê de wê wer dîtî ku wê xwe di rengê de wê bide diyarkirin.

Di wê serdemê de wê gûtiyî wê serdema bajaran wê di wê de wê ne weke bajar-dewletekê lê weke keyeniyekê wê di rengê de wê pêşkeve. Hinekê dîmenekê komplike dihê dîtî. Di wê demê de wê weke ku wê di dema îşin û larsa'yê de wê were dîtî ku wê bajar-dewlet wê di wê

temenê de wê têkiliya wan wê bi hev re wê bibê. Wê bi hev re wê weke di yekbûnekê de wê tevbigerihîn.

Di rengekê de wê demê ku em di awayekê bişibihênina demên pêştir ên demên şariştaniya sumer, mirov nikaribê di rengekê de wê weke wan ku wê were dîtin ku wê bajar-dewletek bi tenê bibê. Wê bajar-dewletek wê weke navendekê wê bibê. Wê ew karibê li ser hewirdora xwe serwer bibê. Di wê temenê de wê hem ya di dema xanadana Ur û hem ji di ya dema hevgirtinên xanadani û an bi keyeni bê ên îşîn û larsa de wê ew wê were dîtin.

Bi serdema Îşîn-Larsayê re, jiyana civakî û aborî ya herêmê jî ji desthilatdariya li gorî serdema Xanedaniya Êr III, hin guhertin hatine dîtin. Ev guhertin di metnên bizmarî yên serdemê de bi zelalî diyar dibin. Dihizirîn ku ew xwedyê her tiştî ye li welêt û têgiha wê ya milkiyeta taybet tune. Berevajî Serdema Xanedaniya Urê, li gorî agahiyên ku di metnên navborî de hatine vegotin, dihê fahmkirin ku di Serdema Îşîn-Larsayê de ku milkên neguhêz dihatin kirîn û firotin, têgihîştina milkiyeta taybet pêk hatiye. Di encama vê têgihîştina milkiyeta taybet de dihê dîtin ku di serdema Îşîn-Larsa de di civakê de kesên dewlemend û feqîr hebûne. Li dû van agahiyên li ser xuyabûna giştî ya serdema navborî, ji bo ku cîhê wan di dîroka Mezopotamyaya Kevn de baştir were fahmkirin, dê rasttir be ku mirov bajarên Îşîn û Larsayê di bin sernavên cuda de lêkolîn bike.

Minaq dema Îşbî-erra wek rêveber û an waliyê Îşînê, ji qelsbûna desthilatdariya navendî ya Xanedaniya Êrê sûd werdigire, bi awayekî serbixwe dest bi tevgerê dike û dibe keyekî sêyemîn ê Xanedaniya axa Êrê. Beriya ku Xanedaniya Êr hilweşe jî, li gorî navê xwe dest bi dîroka belgeyan kiriye. Îşbî-erra bi sûdwegirtina ji wê yekê ku Elamiyên ku piştî rûxandina dewleta Êrê dest danîbûn ser herêmê, li van axan bi cih nebûn û tenê yekîneyeke garnîzonê li bajarê Êrê hiştibûn, Îşbî-erra jîngeheke guncaw ji bo ragihandina serxwebûna tam dît. Tenê pênc sal piştî ku bajarê Êr kete bin desthilatdariya Elamiyan, Îşbî-erra ji vê valahiya desthilatdariyê sûd wergirt û sefereke leşkerî li dijî Êrê da destpêkirin, bajar ji Elamiyan vegerand û serweriya xwe li ser herêmê saz kir. Bi vê serketinê Îşbî-erra herêmê xiste bin kontrola xwe û rêya bazirganiyê ya ku di rêyên bajarê Êrê re diçû Kendava persê jî xist bin kontrola xwe û bi vî awayî destkeftiyêke mezin a ramyarî û bi wê ya aborî jî bi dest xist. Piştî van geşedanan di navbera bajarên Mezopotamyayê de ji bo kontrolkirina herêmê pevçûn derketin û du

koalîsyonên cuda ji bo şerê hevdu derketin holê. Yekem ji van hevbendiyan bi serokatiya hukumdarê Subartu Zinnun û ji bajarên Girkal, Nippur, Kazallu û Elamiyan pêk dihat. Ya din jî bi serokatiya şahê Îsîn Îşbî-erra bû û ji bajarên Kîş, Borsippa, Eşnûnna û Îsîn pêk dihat. Her çend di şerên ku di navbera van her du koalîsyonan de qewimîn de koma Îsîn di destpêkê de têk çû, lê ev kom di şerên piştî de bi ser ket û weke hêza bi bandûr a Mezopotamya Navîn derket pêş.

Keyê Îsînê Îşbî-erra bi qasî 35 salan li ser text ma. Di encama xebatên ku di vê serdemê de pêk hanîne, bajarê Îsînê veguherandiye yek ji bajarên herî girîng ên Mezopotamyayê, êrîşên Amûrrûyan rawestîne, Elamî ji Mezopotamyayê derdixê û dike navenda nû ya mîrata Sumeran. Lê belê ev serkeftin ne diyarker bû. Her çend Elamî û Amurru nehatibin hilweşandin jî, ew hîn jî xeterek girîng mane. Her weha serwerî li ser hemû Mezopotamyayê pêk nehat û beşeke mezin ji axa Sumeran ne di bin destê bajarê Îsînê de bû. Piştî mirina Îşbî-erra di sala 1939 berî zayîne de, kurê wî Shu-Îlushu (1939-1929 b.z.) derkete ser textê bajarê Îsînê. Serkeftina herî mezin a wî key di dema desthilatdariya wî de vegeandina peykerê yazdanê Nannar bû ku di dema dagirkirina Mezopotamyayê de ji aliyê Elamiyan ve birin Anşanê. Dihê dîtin ku li ser bingeha navên sal û nivîsarên cûrbecûr ên kurê wî yên serdemên kurê wî Îddîn-Dagan (1939-1909 b.z.) û neviyê wî Îşme-Dagan (1909-1890 berî zayîne) ku li şûna keyê Îsîn bûn, hewl hat dayîn ku sînoren serweriyê bên berfirehkirin. Di vê çerçoveyê de bajarê der ku di deme îddîn-dagan de dikeve bin serweriya bajarê îsînê û di deme îşme-dagan de jî bajarê Nîppur ê di bin serweriya bajarê îsînê de, pêşketinên girîng in. Lê belê di agahiya ku di nivîsa bextê kezêbê de li Marî hatiye dîtin de, dihe gotin ku Îşme-Dagan li ber bajarê Kîş ji aliyê dijminekî nenas (dibe ku keyê Asûriyan Iluşuma ye) têkçûye û bajarê Nîppur ketiye destê dijmin. Ji van agahiyan dihe fahhmkirin ku keyeniya Îsîn di demeke aloz re derbas dibe. Piştî Îşme-Dagan kurê wî bi navê Lîpît-Îştâr (1890-1879 b.z.) derkete ser textê Îsîn û keyê navborî ji bo ji holê rakirina aloziyên li welêt gelek xwenûkirinên civakî kirin. Di vê çerçoveyê de, xwenûkirina herî berbiçav bêguman zagonên bi navê key in. Lê belê tevî van hemû hewldanan jî Lîpît-Îştâr jiyana xwe ji dest da û di encama êrîşa ku keyê Larsa Gungunumê di sala 11'an a desthilatdariya keyê navborî de pêk hanî de keyeniya Îsîn hilweşiya.

Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê girîng wê werênê ser ziman ku wê îşin wê devereke girîng a ku wê weke ur wê bi çanda

urukê a wê demê wê avabê. Heta bi navê Ininina wê yazdana wê ya navdar wê weke inanna û an keçek inanna wê di rengekê de wê were dîyarkirin. Di wê temenê de wê di hinek nivisaran de wê weke avakarê bajêr jî wê di rengekê de wê were dîyarkirin. Li wê herêmê wê bi bandûra keyê urukê û navenda keyeniya wê ne tenê wê îşin wê bajarên weke girsu minaq wê bi wê yekê wê werina avakirin û ev wê, bi navê yazdana wê girsu ku wê bi heman rengê wê weke dîmenek û fêrsek din a inanna jî wê were dîtin wê were diyarkirin. Di hinek nivisaran de wê girsu wê weke 'ningirsu' jî wê di rengekê de wê di şewayekê de wê were dîyarkirin û wê were hanin ser ziman. Ningirsu wê navê yazdanî bê. Lê girsu wê di rengekê de wê weke navê bajêr wê di rengekê de wê diyar bê. Wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê were dîtin ku ew wê were ji wê bahskirin.

Ku mirov ji kijan aliyê ve wê li wê binerê wê di wê temenê de wê dema gûti-uruk wê di wê demê de wê weke li pêş bê. Di temenê pêşketinê bi Ur û her serdemên wê yên xanadanî heta xanadan ur a sêyem jî wê were dîtin ku wê bahsa urukê wê di wê demê de wê serwer bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê werênê ser ziman ku wê bi zêdeyî wê weke navendek şariştanî wê xwe di wê temenê de wê bide diyarkirin.

Bajarê din ê ku piştî hilweşîna Xanedaniya Êr li Mezopotamyayê hebûna xwe bi bandûr parastiye û navê xwe li vê serdemê daye, bajarê Larsa ye ku li cihê wêraniyên Sen-Kreh ên îroyîn e. Bajarê Larsa, yek ji wan pênc bajarên ku di Lîsteya keyên Sumeran de dihê gotin ku beriya Tofanê hebûn, di heman demê de perestgeha E û Babbar jî hebû, ku dihê bawer kirin ku rûniştgeha yazdanê Rojê ye, yek ji yazdanên girîng ên serdemê ya. Di nivîseke ku vedigere Serdema Xanedaniya Ur III, dihê gotin ku keyê Larsa Eannatum ji vê perestgehê re qurban pêşkêş kiriye. Her weha Lugalzaggesi ku yek ji keyên Xanedaniya Êrûk III. ye jî di nivîsa xwe de dibêje ku wî bi vekirina kanalên avê av haniye bajarê Larsa. Wek ku ji van hemû agahiyan jî dihê fahmkirin, bajarê Larsa beriya Serdema Îsîn-Larsayê ji bo axa Mezopotamyayê navendê girîng bû. Lêbelê, bilindbûna bihêz a bajêr di dema serdestiya de. Piştî hilweşîna Xanedaniya Êr III'ê pêkhatiya bû. Berî wê jî dibê ku wê demna bi wê rengê jiyankiriya. Li gorî hinek çavkaniyana ku wê zêde navaroka wan ne diyar bê wê bahsa bilindbûnek berî dema bilindbûna aqadê wê bê kirin û wê di wê demê de wê bahsa seferek aqadê li bajêr ku wê wêranî bi wê bibê wê were kirin û piştî wê weke navê wê bikeve. Di

wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê di wê temneê de wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê karibê wê werênê ser ziman bê (çav:Kramer, S. N. (1963). The Sumerians: Their History, Culture, and Character. Chicago: The University of Chicago Press).

Bajarê Larsa, bi Xanedaniya Ûr III'ê re hebûna xwe domandiyê. Lêbelê, di dema desthilatdariya Ibî-Sîn, keyê paşîn ê xanedaniyê de, kesê yekem ku serhildan Naplanum, waliyê Larsa bû. Di derbarê geşedanên di serdema Emîsum, Samum û Zabaia de, ku paşgirên keyê navborî bûn, agahdariyên bi hûrgulî zêde tûna na. Derketina bajarê navborî wekî aktorek hêzdar a serdemê di serdema kurê Zabaia Gungunum (1902-1875 b.z) de gengaz bû. Bajarê Larsa ku bi pozîsyoneke leşkerî ya xurt rabûye, divê di vê serdemê de bajarên Sûsa, Ûr û Eşnûnna jî bi dest xistibe. Ji ber ku birhana vê rewşê ya herî eşkere ew e ku tabloyên bi tîpên bizmarî ku di dema kolandinê de li bajarên navborî hatine bidestxistin, bi navê Gungunum hatine dîrokkirin in. Gungunumê keyê Larsa yê ku ji bo serdestiya herêmê bi bajarê Îsînê re di nava nakokîyan de bû, ji bo vê yekê seferek ber bi bajarê Îsînê ve saz kir û keyê Îsînê Lîpit-Îştâr tîk bir û kuşt û bajar xiste bin desthilatdariya xwe. Ji ber vê yekê, bajarê Larsa rabû ser desthilatdariya yekane ya herêmê; Xanedaniya Îsbî-erra li bajarê Îsînê bi dawî bû û xanedana Ur-Ninurta dest bi serweriya vî bajarî kir. Ji ber vê yekê, piştî ku desthilatdariya Gungunum bi tevahî 27 salan dom kir, bajarê Larsa rabû serweriya yekane ya axê berfireh ên ji Malgum heta Kendava persî li başûr û heta Sûsa li rojhilat ev serwerî pêkhat (çav:Kramer, S. N. (1963). The Sumerians: Their History, Culture, and Character. Chicago: The University of Chicago Press).

Piştî ku bajarê Îsîn kete bin desthilatdariya Larsa de, keyekî bi navê Ur-Ninurta (1879-1851 b.z) ji aliyê keyê Larsa Gungunum ve li ser textê bajarê Îsînê hat tayînkirin. Keyê ku di destpêkê de li bajarê Larsa hebûya, wê di heman demê de wê bibe keyê pêşî yê xanedaniyeka nû ku wê li bajarê Îsînê derkeve. Ur-Ninurta ku di demên paşîn ên desthilatdariya xwe de ji hêla leşkerî ve bihêztir bû, ji bajarê Larsa serbixwe dest bi tevgerê kir û di nivîsên ku nivîsand da ku serweriya xwe destnîşan bike, xwe wekî "mîrê Ur, Uruk û Eridu" binav kir. Larsa ya Isin, Ur-Ninurta piştî ku dikeve serdestiya bajarê Îsînê, ji aliyê keyê Larsa Gungunumê ve li ser textê bajarê Îsînê hat tayînkirin û dema ku ji aliyê leşkerî ve bi hêztir bû serxwebûna xwe ragihand. Ûr-Ninurta ku piştî mirina Gungunumê keyê Larsayê ji bo demeke derfeta ku bi azadî tevbigere, ji vê rewşê îstîfade kir û hin bajarên herêmê bi taybetî jî bajarê Nîppurê xist

bin kontrola xwe. Lê belê Abîsare, keyê nû yê bajarê Larsayê, di encama sefera leşkerî ya ku li dijî Ur-Ninurta pêk hanî de, destwerdana xebatên keyê navborî kir û têkçûneke giran li leşkerên bajarê Îsînê xist. Sumu-Elê ku piştî Abîsarayê derkete ser textê Larsayê, seferên xwe yên leşkerî domandin û di sala çaremîn a desthilatdariya xwe de bajarê Kîş û hin herêmên di bin destê bajarê Îsînê de girt. Navê salekê ku di nivîsarên bizmarî de der barê çalakîyên leşkerî yên keyê navborî de agahî dide, dide xuyakirin ku hevsengiya li herêmê dest bi guhertinê kiriye. Ji ber ku navê sala ku behsa wê dihê kirin wek "sala ku Kazallu hat hilweşandin û artêşa Larsa hat lêdan" hatiye gotin. Lê belê di destê me de agahiyên zelal nîn in ku kê artêşa Larsa têkbiriye. Lêbelê, raya giştî ya ku ji agahdariya ku di encama lêkolînên ku di van salên dawî de hatine kirin derketiye holê ev e ku dibe ku ev key Sumu-Abum, damezrînerê Xanedaniya Babîloniya Kevin be (çav: Sollberger, E. (1954). "New Lists of the Kings of Ur and Isin". *Journal of Cuneiform Studies* 8. 115-135).

Dema ku ev pêvajoyê li bajarê Larsa diqewime, der barê kê de li ser textê Îsîn bû, agahiyên zelal nehatin bidestxistin. Lê belê di encama lêkolînên hatine kirin de îhtîmala ku keyê Îsînê ku hevdemê Sumu-Elê bû, Bur-Sîn be, ji bo niha weke îdiaya herî girîng dihê dîtin. Piştî Bur-Sîn, kurê wî Lipit-Enlil (1830-1825 b.z) li ser textê Îsînê derketiye. Agahiyên me yên li ser keyeniya pênc salî pir kêmtir in. Piştî Lipit-Enlil kurê wî Irra-Imitti derketiye ser textê Îsîn. Keyê navborî kesekî bi navê Enlîl-Banî, ku pişeya wî ya rast wek baxçevanî dihat naskirin, wek cîgirê xwe yê demkî di pîrozbahiyên sersalê de bi navê Akitu tayîn kir. Lêbelê, piştî ku Irra-Imitti mir piştî ku di vê festîvalê de zû xwarinek pir germ xwar, Enlîl-Banî wekî keyek rewa derket ser text. Lê li gorî agahiyên di Lîsteya keyên Sumeran de dihê dîtin ku ji bo keyê nû ne hêsan bû ku serweriya xwe ferz bike û demekê bi pirsgerêkên navxweyî re têkoşiya. Ji bilî vê, rastiya ku keyên ku di Lîsteya keyên Sumeran de hatine tomarkirin, piştî ku Enlîl Banî ji bo demên kin, wek sê-çar sal serwerî kiriye, hatine ser text, nîşan dide ku aştîya navxweyî li welêt têk çûye û hawîrdorek ne aram hatiye afirandin. Lê tevî vê jîngeha ramyarî ya ne aram a li bajarê Îsînê, di serdema keyên jêr de jî têkoşîna ji bo serdestiya li herêmê di navbera bajarên Îsîn û Larsayê de dewam kir. Di dawiyê de, keyê Elamiyan Kudur-Mabuk, ji van têkoşîn û aloziyên navxweyî sûd werdigire, seferek li dijî bajarê Larsayê da destpêkirin, bajar zeft kir û kurê xwe Warad-Sîn wek key destnîşan kir. Piştî desthilatdariya Warad-Sîn a 12 salan, kurê wî Rim-Sîn derket ser textê Larsa. Di vê navberê de,

Hammurabî ku li ser textê Babîlê bû û dê bibe yek ji keyên herî girîng ê dîroka Mezopotamyayê, sefereke leşkerî li dijî bajarên Larsa û Îsînê da destpêkirin û herêm xist bin kontrola xwe û dawî li serdemeke bêaramiya ramyarî ku bi qasî dused sal dom kir hanî û bi vî awayî rûpelek nû di dîroka Mezopotamiya Kevn de vekir (çav: Sollberger, E. (1954). "New Lists of the Kings of Ur and Isin". Journal of Cuneiform Studies 8. 115-135).

Warê fahmkirinên ji wê demê wê piştî wê hinek nediyarî wê di dewama wê de wê bikeviyê. Piştî wê, demek ku wê di bin serwerîya desthilatiya babiliya nû de wê pêşkeve û wê serwerîya wê hin bi hin wê li herêmê wê pêşkeve. Lê hinek fektorên din hena ku em pêwîst in ku wan ji berçav dûr nekin. Ew jî wê di wê temenê de wê ew bin ku wê piştî gûtiyan wê hebûna qassiyên bin ku wê di wê demê de wê derkevina dika dîrokê û wê serdemekê li wan herêmên nav bûhûrî wê bidina jiyankirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ji gûtiyan û heta demên qasî û babiliyan û demên serweriya wan wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê di rengekê de wê li wê bihizirê bê. Di wê nûqteyê de wê, ev herêmên ku wê navê wan derbas bibê wê çendî ku wê weke ku me li ser esasê keyeniyên bajarî wê hani ser ziman jî lê wê di rengekê de wê piştî gûtiyan wê di bin serwerîya qassiyên de wê di rengekê de wê weke herêma ku wê piştî wê navê wan wê derbas bibê. Bi teybetî wê di wê demê de wê navê hûrîyan wê were li holê û pêvajoya herikina hûrîyna ji başûrê mesopotamya bi ber herêmên bakûrê mesopotamya ve wê piştî van seferên bi mihtemel ên hammurabî ku wê li başûrê mesopotamya wê bikê bê.

Berê wê dibê ku wê hinek herikin wê hebin. Lê di wê demê de wê zêdetirî wê weke ku wê li wê herêmê wê herikin wê bibin. Wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev dem wê piştî wê pêşketinên nû wê bi xwe re wê werênê. Di wê demê de wê di dema aqadiyan de wê çendî wê bi wan re wê bi çengên ku ew dikin re wê navê wan derkeve li pêş ên lullubîyan wê di wê demê de jî wê bi keyeni wê di rengekê de wê li dora zagrosan û herêmên weke li kirmaşan û heta helebçe roja me wê di rengekê de wê li gelek deverên din ên weke luristan û heta şehrezorê ên herêmên

kurdistana roja me û hwd wê karibê bahsa keyeniyên wan ên herêm bi herêm li lê serwer bikê.

Serdema Isin-Larsa 2025-1763 b.z, qonaxek di dîroka Mezopotamya kevnar de ye ku di navbera dawîya Xanedaniya Sêyemîn a Ur û fethkirina Mezopotamyayê ji hêla Keyaniya Babîl a Yekem a Babîlî Hammurabî ve dirêj dibe. Li gorî dîroka kevneşopî ya texmînî, ev serdem di 2025 b.z de dest pê dike û di 1763 b.z de diqede. Ew beşa yekem a serdema Babîlê ya Kevin (2025–1595 b.z) pêk tîne, beşa duyemîn serdema serweriya Xanedaniya Yekem a Babîlê ye, ku bi dagirkirina Babîlê di sala 1595 b.z û rabûna Kassîtan bi dawî bû (çav: Arnold, Bill T. (2004). Who Were the Babylonians?. Society of Biblical Literature. p. 38–39).

Xanedaniya Sêyemîn a Êrê yekser beriya serdema Isîn-Larsayê hat, û hilweşîna wê ji ber hêrîşên hevgirtî yên Amorîtan ji rojava û Elamiyan ji rojhilat ve hat. Wekî ku ji navê wê diyar dibe, serdema Êsîn-Larsayê du hêzên mezin li pey hev li Mezopotamyaya Jêrîn derketine: keyeniya Êsîn, ku piştî hilweşîna keyeniya Êrê li pey hev geriya û Xanedaniya Êsîn ava kir, û keyeniya Larsa, ku hilweşîna wê dawîya serdemê nîşan da. Di rastiyê de, van her du keyeniyên li Mezopotamya Jêrîn hegemonyayeke ku nayê înkarkirin bi kar hanîn û neçar bûn ku bi keyeniyên din ên kêr hêz (wek Uruk, Babîl û Mankisum) re bijîn, lê li bakur jî bandûra wan tune bû û li şûna wan pêkhatiyên ramyarî yên bi hêz (Eshnunna, Ekallatum, Mari, Yamkhadum) hatin bicihkirin. Xanedanên vê serdemê bi eslê xwe yê Amorîtiya Semîûtîkî hevpar in, tevî ku ew bi lez li kevneşopiyên Mezopotamyayê hatine çandin (çav: Arnold, Bill T. (2004). Who Were the Babylonians?. Society of Biblical Literature. p. 38–39).

Ev herêmen dawî ên nav derbas dibin wê weke herêmen bi serwerî û keyenî ên bakûrê meseûotamya bin û di wê rengekê de wê karibê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê di şêwayekê de wê bi serweriya xwe re wê hebin. Bi qassitan re wê ne tenê raabûna wan lê wê derketina li pêş a piştî wê û an di dewama wê de a hûrîyan jî wê karibê wê bi derfet wê werênê ser ziman ku wê li wan herêman wê êdî wê serwer bibin.

Piştî xanadana ur wê di rengekê de wê di wê temenê de wê dema isin-larsa wê weke demek ku wê ne zêde dirêj jî bê wê li ser wê temenê wê di dewama wê de wê di rengekê de wê bibê. ber wê di nava wê çerçoveya wê de jî wê di rengekê de wê were dîyarkirin ku ew wê bibê. Li meseopotamya wê pêşveçûnên ku wê bibin wê piştî wê di rengekê de wê,

di dewama wê de wê werin. Minaq wê piştî wê pêşketina komên civakan ên cihê wê biibn. Lê ev wê di rengekê de wê girêdayî kultan û herikinên civakan wê bibê. Di awayekê de wê di demên nû de wê weke bi navên nû wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Mianq wê piştî gûtî wê navê qassi wê di rengekê de wê derkeve li pêş. Piştî wê ji wê lullubi û heta hûrî wê were dîtî ku wê bibê. Hûrîyî û an jî wê ji aliyekê din ve wê bi navê sûbariyî ku wê werina diyarkirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê li wê were lê hizirkirin. Di awayekê de wê gitina sûbariyî wê weke ya hûrî û qassit wê direngê de wê bi têngînek ardnigari, ramyarî û hwd re wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê. Ji nava çavkaniyên dema babilê ên dema hammurabi de wê bahsa wê were kirin ku ew wê dibêjê ku min "axên subariyan dagir kirin" û an "min serwerîya xwe li ser wan avakir" û hwd re wê di rengekê de wê bi wê re wê gotin wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê were dîtî ku ew wê were hanin li ser ziman. Ev pêvajo wê piştî wê di rengekê de wê weke rengekê pêşveçûnên ku wê piştî wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di wê navberê de ku wê weke xalkekê mesopotami bê asûrî jî wê derkevina li pêş û wê di rengekê de wê di wê demê de wê, piştî qassiyên wê were dîtî ku ew wê di rengekê de wê hin bi hin wê derkevina li pêş. Di dema qassi û hûrîyan de wê di rengekê de wê di bin serwerîya wan de wê di rengekê de wê bijin. Wê weke girêdayî wan wê bijin. Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wan re wê xwe di şêwayekê de wê di dewama wê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê asûrî wê di wê demê de wê bi awayekê wê bi wan ve wê giirêdayî bin. Wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê di navbera demê de wê, di herikina dîrokê de wê komên cihê wê hebûna xwe wê di rengekê de wê bidina dîyarkirin û domandin. Minaq wê piştî wî aqadan wê di rengekê de wê demek nû wê destpê bikê. Li herêmê wê di wê demê de wê, di şêwayekê de wê çendî bi şerên wan ên bi gûtî û lullubîyan re wê bibin re wê di rengekê de wê, piştî wê, ev kom wê bi awayekê wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Di demên piştî wê heta sedsalên li dora 8'în jî wê nişanakên wê hebin ku wê lulubîyî wê xwe xwe di rengekê de wê bi hebûna xwe re wê bidina domandin. Di wê navberê de wê ev wê weke tiştê din wê bide nişandin. Ev civakên çiyayî wê xwe di çiyayan de wê bi vêşarinê û an jiyânên wan ên di wê temenê de wê karibin xwe di

rengê de biparêzên. Lullubi wê di rengê de wê weke ku me li jor li deverê wê hani ser ziman wê ji herêmên keviya zagrosan ên li dora kirmaşane roja me û heta şehrezor û helebçe roja me û hwd wê di qadekê de wê xwediyê keyeniyên ku ew wê di rengê de wê bi wan bijin bin. Di wê temenê de wê di dema keyê lullubi anubanini wê di rengê de wê, ji rolyafên li dora kirmaşanê û luristanê û hwd wê werina dîyarkirin ku ew wê demek serwerîyê a mazin wê di şewayekê de wê bijin. Di wê temenê de wê, bahsa şerên wan ên ku ew li herêmê bi aqadan re wê bikin wê were kirin û di wê demê de wê bahsa serwerîyên wan ên ku ew di wê demê de wê bikin jî wê di rengê de wê were kirin û wê were hanin li ser ziman.

Di wê temenê de wê jî wê dikarê wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê di demên piştê de wê di rengê de wê ev pêvajoyê wê xwe bide domandin. Piştî aqadiyan ku ew ji dîrokê diçin bi serwerîya xwe wê di rengê de wê piştî wê bandûra lullubiyên jî wê bi gûharê. Wê di rengê de wê weke ku wê cihê xwe ji hinek navên din re wê berdin. Bi awayekê bi derfet wê dema ku wê, di wê demê de wê qassît wê derkevina li pêş bi babiliyan û an di wê demê de li rex babiliyan wê di wê çerçoveyê de wê jî wê weke hinek keyeniyên ku wê bi wan re wê di rengê de wê bijin wê karibê di rengê de wê bahsa wan bikê.

Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê, di rengê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê ev serdem wê bi xwe re wê hinek pêvajoyên pêşketinê ên nû wê di rengê de wê bibê. Li gorî çavkaniyan wê di wê demê de wê, navenda keyeni a Urkeşê wê di rengê de wê derkeve li pêş ku ew wê weke navendek giring a hûrîyan a li başûrê mesopotamya bê. Wê di wê temenê de wê piştî wê nuzî û heta gelek deverên din ên li rojavayê kurdistanê ê roja me wê di qadaka berfireh de wê xwe bi hêz bikin û wê derkevina li pêş.

Di wê temenê de wê di rengê de wê hûrîyî wê weke ku wê were dîyarkirin wê di rengê de wê ji demên li dora sedsale 19'în û pê de ên berîya zayinê de wê were dîtin ku wê hin bi hin wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di dewama wê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê didewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

I ro gelek çavkani wê bahsa têkiliya hûrîyan weke lullubiyên ku ew bi çavkani û koka xwe ku wê bigihijina gûtiyan û wê ji qassiyên wê werin

wê ji wan wê bahsa wan wê bikin. Di wê temenê de wê di rengê de wê weke bi awayekê wê bigihijina hev.

Di wê nûqteyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê hûrîyî wê di wê nûqteyê de wê dema ku em li navaroka çavkanîyên wê demê ên bi kultên wê dinerê wê di rengê de wê, ji xate herikina ji başûrê mesopotamya û bi ber bakûrê mesopotamya de wê çawa wê direngê de wê weke ku wê bibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê kariibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê ku wêbi kultên ku wê di wê çerçoveyê de wê li herdû alîyan wê serwer bibin wê bibê. Lê bi demê re wê hûrîyî wê panteona xwe ya yazdanî wê hin bi hin wê biafirênin, ku wê çendî wê di rengê de wê ya berê û çanda wê di rengê de wê bi kirpendinên di nava xwe de wê bikin jî.

Çavkanîyên ji mari derdikevin ên bi ferhengi wê di rengê de wê bidina diyarkirin ku wê di wê demê de wê çawa ku wê weke aliyekê wê yê giring wê mijare têgihên dema şariştana urukê wê di rengê de wê di wê temenê de wê di rengê de wê xwe wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Tiştêkê din jî wê bo başûrê mesopotamya û serwerîyên li wê dikarê wê werênê ser ziman. Minaq wê dema ku wê weke dema Ur û xanadanaên wê ên weke xanadana sêyem bê û an demên larsa-isin û hwd bê wê weke ku ew wê bi bajarê wê demna bilindbûnê wê bijin û wê di wê temenê de wê serwer bibin. Ev wê çendî ku wê ne şaş jî bê lê wê weke di fahmkirinê de wê xwediyê kêmbûnekê bê. Minaq wê weke ku em di dema serdemên Ur de li wan dinerê wê di rengê de wê weke dema keyên weke Utu-hangal dinerin wê bi serweriya wan a li urukê û hwd re ku ew wê weke deverêk navend bê wê bi wê re wê bibin. Di dema keyeniya xwe mazinkirin û serwerkirinê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê di rengê de wê mijare navenditiya urukê wê, hem wê weke bi kultî û hem jî wê di warê ramyari de ku ew wê ji wê re wê di rengê de wê weke bibê navend wê di wê temenê de wê karibê wê di rengê de wê di şewayekê de wê werênê ser ziman. Wê demak ku wê bahsa şerê aqadiyan ê li hemberî gûtiyan wê bikê û wê di dewama wê de wê werênê ser ziman wê keyê aqadî wê dema ku wê keyê gûti tirigan wê têkbibê wê rastarast wê herê urukê û parastgeha inanna ku ew wî pîroz bikê. Wê ew

wê ji wê bixwezê ku ew wî weke keyê mazin denezênê. Di wê temenêde wê di rengekê de ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqteyê de wê jî wê diakrê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê keyê aqadî wê di wê temenê de wê, li gorî çavkaniyan wê heta ku ew wê di wê temenê de wê bi kultên demên ew newê herêkirin wê weke keyek mazin wê di rengekê de wê newê herê kirin. Di wê demê de wê bi awayekê bêserûber raperîn û şerên gûtiyan ên piştî wê ku wê li hemberê aqadiyan wê pêşkevin û wê piştî wê di dewama wê de ku wê rûxîna wan wê di dewama wê de wê werênin jî wê dîsa wê di temenê wê de wê kulta enlil ku ew bi wê bawer dikin ku wan bêhûrmetî li lê kiriya wê hebê. Di wê temenê de wê bê bawerkirin ku ew wê li ser wê yekê wê şer bikin. Ber ku wan berg ji enlil re nekiriya û di wê demê de parastgeha wî xirakirina.

Di wê demê de wê hêrîşîn li nippur'ê ku wê bibin û wê rûxandinên ku wê di wê temenê de wê werina hanin wê weke ku wê were fahmkirin wê di şewayekê de wê, bandûra wê pirr zêde wê mazin bê. Têgihên ku wê samuel noah kremer wê di çerçoveya têgîna 'leneta agada' de wê werênê ser ziman wê di wê warê de wê têgih û têfkirkirinek berfireh wê di wê warê de wê di rengekê de wê weke ku wê karibin bidina diyarkirin.

Wê jî wê weke aliyekê wê yê din wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare sallixkirinê wê di wê temenê de wê direngêkê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê werênê ser ziman ku wê fahmkirinên di wê demê de wê bi kultî wê di wê çerçoveyê de wê avakeriya wa wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê piştî wê di wê temenê de wê dema ku em minaq di dema hûrîyan dinerê wê çanda urukê wê di wê temenê de wê, di şewayekê de wê çawa wê bibê wê karibê wê fahmbikê. Wê weke ku wê çawa wê di destana gilgamêş de wê bahsa gilgamêş wê were kirin ku ew wê bi keştiyê wê ji ava xabûrê wê derbas bibê wê bi heman rengê ew derbasbûn

wê ne tenê wê weke keseyetiyekê wê bibê. Wê weke ku wê bi xwe re wê kultekê wê bide birin û wê di wê temenê de wê di renekê de wê werênê li herêmê. Di demên piştre wê bandûra çanda gilgamêş û fêrsên bi fahmkirina navê wî re wê di dema hûrîyan de wê ji aliyekê ve wê ji ya têngîna yazdanê hûrîyan teşûb wê ne kêmtir bin. Di wê temenê de wê di renekê de wê heta ku mirov wê karibê wê di renekê de wê gelek fêrsên bi wê fahmkirinê wê bandûra xwe wê di wan kultên dawî û afirîna wan de jî wê di renekê de wê bibin. Piştî wê di demên dawîn ên hûrî û yên destpêkê ên mitanni de ku wê derkeve wê çanda mitra wê di wê temenê de wê yekser wê hinek şibin û şêwayên fahmkirinê ên weke bi gilgamêş re wê karibê wê di renekê de wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê bi wê heman şibandinê wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Mijare têngîna mitrayî wê di wê temenê de wê weke demek nû û an renekê din ê şîrovevî wê di wê temenê de wê bi awayekê wê di renekê de wê xwe di demên piştre wê di pêşketina kult û baweriyên demê de wê xwe bidina diyarkirin. Li rex têngîna mitra ku wê di wê temenê de wê di renekê de wê ji urukê wê heta herêmên hûrîyan ên wê demê wê di nava herdemê de wê xwe di renekê de wê bide jiyankirin bê wê karibê wê fahmbikê bê. Ya din jî wê fêrsên fahmkirinê ku wê di nava baweriyên piştre ên yekyazdanî de wê xwe di renekê de wê bidina diyarkirin wê fêrsên bi dumuzid re bin. Di wê temenê de wê fêrsên dumuzid wê di renekê de wê piştî wê di aslê xwe de wê derketina musa û isa bixwe de jî wê hinek fêrsên ku wê di wê temenê de wê bi bandûra wê di renekê de wê weke ku wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê wê bibê. Weke şivanekê û an fêrsên şivaniyê bi musa û heta hinekê bi isa re wê hanina ser ziman wê di renekê de wê karibê bê gihandin li wan fêrsên fahmkirinê ên bi dumuzid re ku wê di renekê de wê weke 'şivan' û an weke 'keyê şivan' û hwd re wê di renekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê di renekê de wê, dii dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê têngîna dumuzid wê di renekê de wê piştî wî bi rituel û an pîrozbahiyên di rengê weke yên hatin û çûna biharê de jî wê di renekê de wê weke ku wê di renekê de wê were diyarkirin. Hinek rewşên weke di nava kurdan de wê heta roja me wê bi têngîna weke bi gotina 'destpêka biharê' û hwd re wê bi wê re wê werina ser ziman wê di renekê de wê bi wê re wê bibin. Mirina dumuzid wê direnekê de wê di wê temenê de wê bi wê ve wê girêdayî wê di renekê de wê weke ku wê

bi wê re wê were lê hizirkirin û wê di wê temenê de wê her dema ku ew dihê ser rûyê ardê wê weke şînbûn û bihar were re wê were diyarkirin. Her demên mirina wî wê weke bi giring û êşê û hwd re wê bi zivistanê û cemidina wê re wê weke çûyina wê di rengekê de wê numinêr bikê. Di wê temenê de wê demsalên ku ew dibin wê bi wê yekê wê di rengekê de wê bi wê re wê bi morfolojiyekê wê werina fahmkirin û wê şîrovekirin. Rewşa rengê demsalan û bi wê çawa wê bibin wê di rengekê de wê weke pêvajoyên jinûve û jinûve vejina dumuzid û an mirina wî a dûbare wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênina ser ziman.

Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê. Wekî din ku em di dewama wê de wê werina ser têngîna gilgamêş wê di wê temenê de wê bi mitra re wê levkirinên di wê temenê de wê bi wî re jî wê di rengekê de wê were dîtîn ku wê karibê wê di rengekê de wê bi wî re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di rengekê de wê yazdanê rojê ê mitra wê weke yazdanê rojê ê azmana ê gilgamêş û inanna anu bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke wê di dîmenekê de wê bibê. Wekî din wê mijare 'gûrandina ga' wê wek fêrsekê ku wê karibê wê li wê bihizirê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê xwe di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Di aslê xwe de wê ji destanên humaros û hwd ku wê piştî wê di demekê de wê binivisênê wê dema ku mirov navaroka wan dixwênê wê di wê temenê de wê ew bandûr wê çawa wê xwe di rengekê de wê bi demê re wê bide domandin û heta wê bigihênê wê karibê wê di rengekê de wê bi rehetî wê kifşbikê.

Di wê nûqteyê de wê fêrsên bi têngîna ga û gûrandina ga re wê di rengekê de wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê di rengekê de wê ji wê çavkaniyê wê di rengekê de wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê direngê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, têkiliya kultî a di nava gilgamêş û mitra de wê di wê demê de wê weke ku wê bê temenê afirandinên rengên din. Li jor me ew têkiliya nava gilgamêş û mitra bi temenê kultê wê hinekê hani ser ziman. Di wê nûqteyê de mitra wê di rengekê de wê weke ku wê dema ku wê ga gûrandinê wê bikê wê di rengekê wê bîrkirinekê û an rituelekê wê bikê. Ew gayê ku wê dema ku wê gilgamêş wê bi gûrênê wê, hingê wê weke gayê ji bihûtsê hati bê û di dewama wê de wê weke ku wê were diyarkirin piştî wê inanna wê ji gilgamêş wê bixwezê ku ew rituelekê û an pîrozkirinekê ji ga re wê

bikin. Ev wê di rengekê de wê piştî wê di demên mitra de jî wê di rengekê de wê bi awayekê wê piştî gûrandina re wê çawa wê bi têngîna 'sofraya yazdan' wê were avakirin wê di rengekê de wê bi wê ve wê girêdayî wê di şêwayekê de wê weke ku wê were diyarkirin. Ev wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê pêvajoyên piştî wê di rengekê de wê li ser wê temenê û rituelê a gûrandinê û wê xwûna ga ku wê biherikênê li nava axê ku wê weke çavkaniya jiyanê bê wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Ev wê di rengekê de wê bi fêrsek fahmkirinê a gerdûnî wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê di awayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku ev wê weke pêvajoyek ku wê bi berdewamî wê li ser temenê wê têngîna kultî ku wê di rengekê de wê ghiştina wê temenê çavkaniyê ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê bi wê re wê di rengekê de wê were ser ziman bê. Mitrayîyan xwestin ku ew bi têngînên xwe yên astrolojîkî ew bigihijina wê çavkaniya wê ya gerdûnî û têgiha bi girtina peyamên jî wê ên gerdûnî ku ew di derrbarê baxtê de bê û an rewşên din ên jiyan û gerdûnê û hwd de bê.

Di warê têngihên mitrayî de wê dema ku mirov wê li wê dinerê wê hinek dîmenên teybet wê xwe bi wê re wê bidina diyarkirin. Minaq wê weke 'ga' 'gûrandina ga' û hwd re wê were dîtin. Ev wê bi gilgamêş re jî wê were dîtin. Di wê temenê de wê pêşjna fêrsên bi fahmkirina gilgamêş re wê di wê temenê de wê were dîtin û fahmkirin ku wê di demên piştî jî wê dem bi dem wê weke kultekê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Wê serwerîya xwe wê bi wê yekê wê di şêwayekê de wê bide diyarkirin.

Piştî demên uruk wê di rengekê de wê rengekê çandî ê civakî wê xwe di şêwayekê de wê hin bi hin wê bide diyarkirin. Pêvajoyên şariştaniyê wê di şêwayekê de wê piştî gûti-lullubi û aqadiyan wê di rengekê de wê bi qassî, hûrî û babiliyan re wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin.

Wê bi demê re wê di rengekê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê civaknasiyek ku wê bi wê wê civakatiya ku wê pêşkeve wê weke ku wê li dûra parastgehan wê bibê. Di wê temenê de wê parastgeh wê di aslê xwe de wê weke navendna giring ên ku wê her endamê civakî û an herkes ku

wê xwe bi wê ve wê girêbide. Wusa çerçoveyek civakî wê bi wê re wê pêşkeve ev wê hinek şîrovevanan wê bigihênê wê hizrê ku wê weke 'têgînek sosyalistî a parastgehî' wê weke ku wê bibê wê bi wê re wê şîrovebikê.

Di wê temenê de wê, di rengekê de wê parastgeh wê dema ku mirov wê di rengekê de wê fahmbikê wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Parastgeh wê di rengekê de wê fêrsên fahmkirinê ên bi wê di aslê xwe de wê ji ya ku em fahmdikin wê zêdetirî wê hinek fahmkirin wê bi wê re wê hebê. Minaq wê weke ku wê bi urukê re wê were dîtî ku wê çawa wê xwe di rengekê de wê weke têgihek navendî a civakî, pêşketina li hev kombûnê û an bi wê re pêşketina bajartiyê û hwd wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê biafirênê bê.

Wekî din wê di wê temenê de wê têgihên weke yên bi civakî wê bi xosletên wê di rengekê de reng girtin û her wusa di wê temenê de wê bi hevrebûne wê ku wê di rengekê de wê di serê mirovan de wê bicih bibê wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Li vir keyên bajaran ji bo çareseriya vê pîrsgirêkê derketin holê. Di navbera salên 2900-2350 berî zayînê de, ku jê re "Desthilatên serdema sêstpêkê" dihe gotin, ji her bajarî re serwerek derketiye holê. Lê belê, ev desthilatdar ne xwediyê desthilatdariya teqez bû. Ev kesên ku sernavê wan "Kahîn-key" hebû, bi rêbazeke mîna sosyalîsma Perestgehê gel îdare dikirin. Yani bi rengekê jiyanê ku wê herkesek wê ji aliyê ve û bi keda xwe wê tiştekê wê bi dayînekê bê û an çêkirinekê bê wê di rengekê de wê li wê zêdebikê. Ev wê piştê wê di rengekê de wê dema ku wê zêde bibê wê berheviyek hilber a mazin ku wê biafirênê wê êdî wê hin bi hin wê armanca xwe ya civakî wê hin bi hin wê dîrkeve û wê weke çerçoveyek bindestkirinê wê xwe bide diyarkirin. Ber ku ew çerçova û an struktur wê di awayekê de wê ji herkesekê wê mazintir bê û wê bi kult bê. Qezencên gel bi awayekî komî di zaguratên destpêkî yê destpêkê de dihatin berhevkirin û ji wir li gel dihatin belavkirin. Bi demê re, her ku bajar mezin bûn, li navenda bajêr perestgeh û li ser sînorên bajaran jî qesr dest pê kirin. Di rojên destpêkê de ev qesr ne mala key bû, lê navenda rêveberiyê bû, lê paşê her ku desthilatdariya keyan xurt bû, û bû mala key

a serdest. Perestgeh mala yazdanan bû. Di qonaxa pašîn de, em li derketina yekem a "keyeniya teqez" ji destana Sumerî ya Ziusudra temaşe bikin. Ew wê weke mirovê nemir û yekane ku ew ji tufanê filiti û yazdanan ew li deverêkê bi cihkiriya ku ew hetaheta ew li wir êdî wê weke nemir biji bê.

Ev rewş wê di rengekê de wê piştî wê di rengekê de wê xwe bidina diyarkirin. Minaq wê piştî vegotinên piştî dema urukê ên di nava herikina pêvajoya aqilê şariştani de wê ev wê jinûve jinûve wê di rengekê de wê werina diyarkirin. Weke ku wê minaq wê bi enlil re bê, bi şamaş re bê û an bi enki û hwd re bê. Enki wê di demên sumeran ên kevn de wê weke yazdanê piştî abzû ku wê weke parazvaniya avê şêrin dikê û di wê temenê de wê weke bi aqil dikê wê bê hanin ser ziman. Piştî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wî re wê werênê ser ziman ku wê di demên hûrîyan de wê weke ku wê di destana kumarbi û hwd de wê were dîtin wê tenê wê weke yazdanê bi aqil û an yazdanê aqil û hwd re wê di rengekê de wê were diyarkirin û wê di wê temenê de wê rengekê de wê weke ku wê were hanin li ser ziman.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyna ku wê bi pêvajoya şariştani û jiyankirina wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin bin.

Tevkariya Sumeran a ji bo şaristaniyê tenê bi dahênana keyeniyê sînordar nebû. Di Serdema xanedaniya Destpêkê de (2900-2350 b.z), Sumeriyan du nîrxên ku dê bandûrê li tevahiya çanda Mezopotamyayê bike destnîşan kirin: nivîsên bizmarî û û têgihên kulti bin. Nîşanên nivîskî yên pêşîn li herêma Mezopotamyayê, bi taybetî li bajarê uruk û Ûrê, berî zayînê di navbera salên 3400-3200 de hatine dîtin. Di tabloyên heriyê yên pêşîn de listeyên tişt û eşyayan, têkiliyên bazirganî û firotina axê hebûn. Ev agahdarî nîşanî me didin ku ramana birêkûpêkkirina têkiliyên aborî di bingehe pêşkeftina komî de bû. Bi rastî, bi bajarîbûnê re, kar û barên aborî û îdarî her ku diçû tevlihevtir dibûn. Sumeriyên ku ji bo rêzkirina van tiştan li rê û rêbazan digeriyan, di cîhanê de cara yekem nivîsandin îcad kirin. Ji bilî mijarên aborî û îdarî, qeydên dahat û lêçûnên perestgehên ku ji hêla kahînan ve têne rêve kirin de rolek mezin di derketina nivîsandina yekem de lîstin. Ji ber vê sedemê jî hin lêkolîneran îdia kiribûn ku civaka Sumeran a destpêkê bi rengekî civaknasiya perestgehê a diyarker re dihat birêvebirin. Tabloyên herî kevn xwedî taybetmendiyên wênesaz bûn, lê destnivîs bêtir razber bû û veguherî

nivîsandinê. Dema ku îcada tîpa bizmarî dikare ji civaka Sumeran re were jimartin, wekî ku em ê di gotarên xwe yên din de jî diyar bikin, pêşkêftina tîpên bizmarî bi tevkariya hemû gelên Mezopotamyayê pêk hatiye.

Ev rewş wê piştî wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê bi pêşketinên herêmê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman ku wê sumerî wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Li ser tîgîna kultê re wê di rengekê de ew hin bi hin wê bi navê yazdanên wê yên ku wê derkevina li pêş re wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin. Lê ev wê bi demê re wê kûr bibê û wê cihêreng bibê. Di wê temenê de wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê ku ew wê çawa wê xwediyê şêwayekê bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bin. Di wê temenê de wê piştî demên aqad, lullubi û gûtiyan û hwd re wê demên piştî ên weke bi qassi, babil, hûrî û heta mitanni wê weke demên kevnera ên ku wê êdî wê di dîmenekê bi sazûmanî de wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê wê weke ku wê bide diyarkirin bê. Ji wê aliyê ve wê çavkaniyên dema hûrîyan ên li ser ziman û kifşkirinên bi nivîsên bizmarî ên ji wê demê wê di rengekê de wê di wê warê de wê çerçoveyek berfireh wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Çavkaniyên şenber ên bi zimanê hûrîyan re wê li dora 2400 ên berê zayînê wê li rojavayê kurdîstana roja me û heta gelek deverên başûrê mesopotamya û qafqasya jî wê di rengekê de wê li wan wê werina peyda kirin.

Qatên nivîsê yên Hûrî ya herî kevn ji lîsteyên nav û cihên dawîya hezarsala sêyemîn a b.z. wek nivîsarên temam ên yekem di serdema key Tiş-atal ê Urkeş de, di destpêka hezarsala duyem a berî zayînê de, hatine dîtin û li ser tabloyek kevirî ya ku pê re bi pileyên bingeha Hûrî re tê zanîn ku wekî "şêrên Urkê (urkeş dihê qastkirin)" dihê zanîn, hatine dîtin. Arkeologan metnên gelek efsûn, zargotin, kehanet û nameyan keşf kirine, di nav de yên Hattusa, Mari, Tuttul, Babil, Ugarit û yên din. Lêbelê, xebatên destpêkê yên li ser ziman bi tevahî li ser vedîtina destnivîsek di sala 1887-an de li Amarna li Misrê, ku ji hêla keyê Huriyan Tushratta ve di dema serweriya Firewnê misrê de hatî nivîsandin, bûn. Ew li ser

nameya Mîtannî ya ji Amenhotep III re hatibû çêkirin. Piştî hilweşîna Împaratoriya Aqadî, Hûriyan li bakurê Sûriyê û an rojavayê kurdistanê roja me bi cih bûn, û beriya zayînê di sala 1725an de beşeke girîng ji şênîyên Yemhadê pêk hanîn. Hebûna nifûsa Hûrî ya mezin çand û ola Hûrî li deverên wek Helebê û hwd pêşxist, ku ev yek bi hebûna hin cejnên olî yên ku navên Hûrî li ser wan in diyar dikê (çav: Kupper, J. R. (1973). "Northern Mesopotamia and Syria: Hurrian elements in art and religion". In Edwards, Iorwerth E. S.; Gadd, Cyril John; Hammond, Nicholas G. L.; Sollberger, Edmond (eds.). *The Cambridge Ancient History*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press. p. 1–41).

Hûrîyî wê di wê demê de wê piştî xwe wê ji gelek kom civakên ku wê ji wan bibin wê bîn holê. Ew bi gelemperî wê weke gûtî, qassî û lullubîyan wê kurd bin. Lê bi wê yekê wê piştî wan wê çavkaniyên ku wê piştî wê dema wan wê weke di dewama wan de wê çawa wê mitanni weke serdemekê wê were û wê ji wan wê keyeniyên nû wê bi berdewamî wê biafirin wê bibin. Urartu jî wê li gorî gelek çavkaniyên ku wê li ser mijarê wê bîn ser ziman wê bahsa wê jî wê bikin.

Berî zayînê di sedsala sêzdehan de, ji rojava ji aliyê Hîtîtiyan û ji başûr ve ji aliyê Asûriyan ve, dawî li Împaratoriya Mîtaniyan hat ku di navbera her du hêzên dagirker de hatibû parvekirin. Di sedsala paşerojê de, êrişên Gelên Behra bi lez dawî li paşmayên dawî yên zimanê Hûrî hanîn. Di wê demê de ye ku zimanên din, wek zimanê Hîtî û zimanê Ugarîtk jî winda bûne, ku wekî Serdema sifirê (bronz) dihê zanîn têk çûye. Di metnên van zimanan de û herweha yên aqadî yan jî ûrartî de, gelek nav û cihên Hûrî tene dîtin.

Metnên ku di salên 1910'an de li Bogazkoyê û di salên 1930'an de li Ugarîte hatin keşfîkirin, ji nû ve eleqeya li ser Hûriyan derket holê. Di sala 1941 de, Speiser yekem rêzimana berfireh a Hurrian weşand. Ji sala 1980-an vir ve, korpûsa Nûzî ya ji arşîva Şilwa-Teşşup ji aliyê G. Wilhelm ve hatiye sererastkirin. Ji dawîya salên 1980-an vir ve, ji ber vedîtina duzimanî ya Hûrî-Hîtî, ku ji hêla E. Neu ve hatî çap kirin, pêşveçûnek girîng çêbû.

Hûriya nameya Mîtannî ji ya ku di metnên li Hattûşa û navendên din ên Hîtîtan de û her weha ji metnên Hûrî yên berê yên ji cihên curbecur hatine bikarhanîn gelekî cuda ye. Cûreyên tipên ne Mîtannî, her çend ne bi tevahî homojen bin jî, bi gelemperî di bin navê Hûriyên Kevin de cih digirin. Ku di mîtannîyan de cotên dengdêr i/e û u/o ji hev cuda ne, di zaravayê Hattûşa de ew bi rêzê ve li i û u bûne yek. Cûdahî di

morfolojiyê de jî hene. Lêbelê diyar e ku ev zaravayên yek zimanî numinêr dikin. Zaravekî din ê Hûrî biderfet e ku di çend nivîsarên Ugarî de tê numinêr kirin, lê ew qas kêr hatine parastin ku hindik tişt li ser wan dihê diyarkirin, ji bilî ku şewazên rastnivîsê yên ku li deverên din ji bo numinêrkirina fonemên hûrî têne bikar hanîn bi rastî di wan de têne paşguh kirin. Di heman demê de kreolek Hûrî-Akadî jî hebû, bi navê Nûzî, ku li paytexta parêzgeha Mîtanniyan Arraphayê dihat axaftin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare zimanê hûrîyan û piştî wan di dewama wan de mitanni wê di rengekê de wê têngînek teybet wê di wê çerçoveyê de wê bi pêşketina wan re wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wekî ku ji tabloyê dihê dîtîn, Hûrî ne xwediyê cudahiyeke bideng-bêdeng bû. Bi hevtayê bêdeng re konsonantek dengdar tune, ne jî berevajî. Lê belê, li ser bingeha birhanên ji tîpên bizmarî, dixuye ku ji bilî /ts/-ê alofonên dengdêran jî hene, ku di hin hawîrdoran de peyda bûne: di navbera du fonemên dengdar de (bideng an dengdêr), û di dawiya peyvan de jî diyar dibê. Carinan di van rewşan de konsonanteke bidengî dihê nivîsandin, yanî. b (ji bo p), d (ji bo t), g (ji bo k), v (ji bo f) an ž (ji bo š), û, pir kêr, ğ (ji bo h, ħ). Hemû konsonant ji bilî /w/ û /j/yê dikarin dirêj an kurt bin. Konsonantên dirêj tenê di navbera dengdêran de derbas dibin. Di tîpên bizmarî de, wekî di transkrîpsiyona latînî de, konsonantên bidengê bi ducarkirina nîşana têkildar têne destnîşan kirin, lewra ... vc-cv ... Konsonantên kurt ... v-cv ... têne nivîsandin, bo nimûne mānna ("Ez im") ma-a-an-na-at-ta têne nivîsandin.

Ji ber ku /f/ di tîpên sûmerî de nehat dîtîn, Hûrîyan sembolên /p/, /b/ an /w/ bikar hanîn. Di peyvan de ku ev transkrîpsiyona ji nivîsê bo metnê diguhere de /f/ dikare were naskirin. Di rewşên ku peyvek tenê carekê, bi p-yê pêk dihê, nayê zanîn ka ew di eslê xwe de ji bo numinêrkirina /p/ an /f/-yê bû. Di tîpên dawî yên ku a tê de, /f/ dibe duftongî /u/, mînaq. tānōsau (<tān-ōš-af)) "Min kir". /s/ bi kevneşopî bi /š/-ê dihê transkrîbekirin, ji ber ku tîpa bizmarî nîşana ku /š/ nîşan dide ji bo vê fonemê veguherandiye. /ts/ bi rêkûpêk bi z, û /x/ bi ħ an h dihê wergerandin. Di Hûrî de /r/ û /l/ wek ku di destpêka peyvê de dernakevin.

Dengdêr, mîna konsonantan, dikarin dirêj an kurt bin. Di tîpên bizmarî de, ev yek bi danîna nîşanek dengdêrek din di navbera tîpên cv û vc de tê destnîşan kirin, ku cv-v-cv dide. Dengdêrên kurt bi cotek hêsan a cv-vc têne destnîşan kirin. Di transkrîpsiyona latînî de, dengdêrên dirêj bi

makron, à, ē, î, ō, û û têne nîşan kirin. Ji bo /o/, ku di tîpên sûmerî de tune ye, nîşana U tê bikar hanîn, lê /u/ bi Ú tê nûminêr kirin. Lê bi awayekê rastî dengê wan dihêt.

Digel ku Hûrî nikarîbû çend risteyan bi hev re biafirîne da ku rehên nû çêbike, jîmarek mezin paşgiran dikarin bi rehên heyî ve werin girêdan da ku peyvên nû çêbikin. Bo nimûne, attardi (bapîr) ji attai (bav), futki (kur) ji fut (bilind), aştahhe (mê) ji aştî (jin). Hûrî di heman demê de gelek paşgirên devkî jî peyda kir, ku pir caran valahiya lêkera ku ew diguhezînin diguhezandin.

Ev hêman hemû ne mecbûrî ne, û bi rastî navdêrek dikare wekî kokek yekane pêk were û li pey wê ji bilî sifir-paşgiran ji bo hal û jimarê tu tiştek dernakeve. Tevî avahiya giştî ya hevgirtî ya zimên, nîşankera pirhejmar bi morfemên yê bi awayên ku bi tevahî pêşbînîkirî xuya nakin re dibe yek, ji ber vê yekê formên yekjimar û pirjimar ên dawîya dozê bi gelemperî ji hev cuda têne navnîş kirin. Nîşana anaforîk bi awayekî fermî bi gotarê re yek e û paşgirên rewşa dawîkê û digire. Digel ku cînava mutleq ku bi navdêrekê ve girêdayî ye, ne hewce ye ku ji hêla hevoksaziyê ve bi wî ve were girêdan, bi gelemperî kirde an kirdeya negerguhêz a lêkerek nêzîk destnîşan dike, cînava sêyem ya pirhejmar - lla dikare were bikar hanîn da ku pirjimariya navdêra mêvandar di navdêra mutleq de nîşan bide (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. p. 81–104).

Hema bêje hemû navdêrên Hûrî bi dengdêrekê diqedin, ku wekî dengdêra tematîk an jî dengdêra kok dihê zanîn. Ev dengdêr dê her tim li ser peyvê xuya bibe, û dê di navbera tîpan de neguhere. Piraniya navdêran bi /i/ diqedin; çend bi /a/yê (piranî peyvên xizm û navên yazdanî) û /e/ (çend paşgirên paşgiran, belkî wek /i/-reser) diqedin. Her weha di metnên Nûzî de, bi giranî li ser navên ne Hûrî û çend navên Hûrî jî rehên /u/ (an /o/?) tîpên dîtî (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. p. 81–104).

Ev dengdêra koka-dawî wînda dibe dema ku hin paşgiran pê ve girêdidin, wek qertafên ku bi dengdêrekê dest pê dikin, hin paşpirtikên jêderkî, an paşgira gotarê. Nimûne: kâz-ōš (wek kûpekî) ji kâzi (kupê), awarra (zevî) ji awarî (çiya) (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. p. 81–104).

Weki din di zimanê roja me de wê weke ku wê di kurdî de wê wer dîtin wê li ser koka 'war' wê di rengekê de wê têngîna deverê weke nistecihi û an warê mirov ankû niştimana mirov û hwd wê weke kirdeyên bi fahmkirinê ên ku wê ji aliyekê ve wê ji wê werina fahmkirin bin. Di dewama wê de wê bi têngînek fonolojikî bi kirpendinek li ser 'w' bi dengekê dirêjkinê re wê têngîna hatinekê û an bi ber ve hatinekê jî wê di rengekê de wê bi xwe re wê di şewayekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin.

Kêmek ji kokên navdêrên Hûrî xwedî dengdêrên atematik ên kok in, wek şen (bira) di formên şena û -şenni, mad (nerin; paşê di forma madî de dibe i-stem) û muž (navê yazdanî). Hin navên yazdan, leheng, kes û cihan jî atematîk in, wek mînaq. Teşşob (Teşşobi/a), Gilgaamiž, Hurriž (paşê Hurri). Wusa dixuye ku ev navdêr di metnên Hûrî yê pêşîn de (dawiya hezarsala sêyemîn a b.z.) de bêtir diqewimin. Ev cure dengdêrên koka tematîk bi tevahî ji dengdêrên koka Hind-Ewropî cihêreng e (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. p. 81–104).

Huriyan di pergala xwe ya dakêşanê de 13 bûyer hene. Yek ji van, rewsa hevwaterî, di her du devokên sereke de xwediyê formeke cihê ye. Di Hattûşa û Mari de, dawîya asayî -oş e, ku jê re hevseng I tê gotin, lê di tipa Mîtanî de em forma -nna dibînin ku jê re hevkeşî II tê gotin. Bûyereke din a ku jê re tê gotin 'e-rewş', pir kêmkirî, û waterî bi jêderhanî an jî afrinerî heye.

Mîna gelek zimanên herêmê, Hûrî jî zimanekî ergatîv e, yanî ji bo kirdeya lêkera negerguhêz jî heman rewş ji bo kirdeya lêkera gerguhêz dihê bikaranîn; ji vê rewşê re teqez dihê gotin. Ji bo kirdeya lêkera gerguhêz jî, rewsa ergatîv dihê bikarhanîn. Hûrî du hejmar hene, yekjimar û pirhejmar. Li gorî wê peyvên ku ji bo hin rewşên nezelaltir têne bikar hanîn di navbera rewşên cihêreng de diguher in.

Weke ku em di zimanê mitanniyan de wê dibînin weke ' -nn' û an ' -ll' di rewşna ku wê di zimanê roja me de jî wê di awayekê de wê werina bikarhanîn û ev di şewayekê de wê, rewşna diyar ên bi têngîna piirranitîyê wê di gotinê de wê bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de ev rewşa weke diyar dikarê di hin rewşna de weke rewşek ne diyar jî xwe di rewşek ne zelal de bide diyarkirin.

Mînaq ku em wê bi gotin bikin wê weke 'mitanni' wê navê mitanni wê di rengekê de wê bitêgîna ' -inn' wê, di wê rewşê de wê bikarbênê. Yan jî

wê dema ku em li gorî wê rêgezê bihizirin wê weke 'bi navê hûriyan em bibêjin wê têngîna 'hûriyna' wê '-yna' û an '-yn' wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê ew bide diyarkirin.

Di wê rewşê de wê di şêwayekê de wê, karibê bandûre rewşê li wê bibê. Ev wê di rengekê de wê weke fêrsekê ku wê carna wê çendî wê weke gotin ne gûharê jî wê di rewşek weke ya gûharinên li ser wateyê û an bi wateyên bi kirdeyî û hwd re jî wê xwe di şêwayekê de wê bi wê re wê weke ku wê karibê bide diyarkirin. Ev wê weke rewşna teybet ên ku wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwa û rengekê de wê weke ku wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê bê.

Weki din di zimanê hûrîyan de wê, pêvekên weke "-Ø, -lla", "-(a)şuś", "-(a)şe", "-(a)şa", "-(a)ša, -a", "-(a)šta", "-(a)ştan", "'-(a)şani' û an , '-(a)şan'", "-(a)şura" û hwd re wê karibê di şêwayekê pirrani û an diyarkirinê û hwd re wê bi hinek rewşên ku wê karibê wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê. Minaq wê rewşa pirani û teqez wê di ziman de wê weke bi '-lla' re wê di şêwayekê de wê weke ku wê were diyarkirin. Lê ev wê weke rewşek di diyarkirina wê de wê weke teqeziyê wê, weke bi hevgirtinek têngîni a di fêrsa fahmkirinê de wê weke bide fahmkirin bê. Ku gotin di cih de bê wê hevgirtinê wê dikarê wê bi şibihênê logoyên empedokles.

Di dewama wê de wê rewşên ergativ '-ş -(a)şuś' û yên genitiv jî wê bi têngîna '-fe, -we -(a)şe' bê diyarkirin. Di dewama wê de wê weke ku wê were dîtîn wê rewşên weke 'dative' jî wê bi rengên wek '-fa, -wa -(a)şa'ê wê bibê û wê di dewama wê de wê rewşên 'essive' bi têngînek hundûreyî pêşî bi têngîna "de" û piştî wê bi têngîna '-a -(a)ša, -a' re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di dewama wê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê têngîha gotinê a hundurîn wê di wê de wê bi kirde û an wateyê û hwd wê bide diyarkirin wê bi têngîna '-ta -(a)šta' bê. Ev dikarê bi şêwayên cihê wê weke ji wê û an ji wê re û an yan jî wê weke bi wê û hwd re wê were ser ziman. Di dewama wê de wê gotin wê tenê bi li dawîya xwe hildana 'n'yê re wê, gûhartinên giring wê karibê bi xwe re wê bide diyarkirin. Minaq wê di rengekê de wê weke 'ji wê' û an ji wê dihê' û an ji wê tê û weke ji wê ya û hwd wê bi têngîha (ablativ) "-tan -(a) -ta -(a)šta' distênê. Di dewama wê de wê têngîna '-tan -(a)ştan" wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Wê dema ku ez 'kurd' dinivsênim wê di dewama wê de wê 'ştan' dawîyê wê weke kurdistan wê

encamê wê weke kurdê ji wê û an kurdistanê weke yê ji wê yê ji kurdistanê wê bi wateyekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê demê de wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtîn wê ev şêwayê diyarinê wê di ziman de wê di wê demê de wê bi hûrîyan re wê weke şêwayekê pêşketî wê xwe di rengekê de wê bi zimanî wê bi wan re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Minaq ez di dewama wê de wê bi têngîna navbeynkariyê wê dema ku wê di gotinê û li ser wateyê re wê werênima ser ziman wê bi têngihên weke yên "-n(i)", "-ne -(a)şani", "-(a)şane" û hwd re wê were dîtîn ku wê bibê. Ev wê weke hinek rewşên ku wê di rengekê de wê di rengekê de wê hem di hundurê navaroka gotinê û hem jî di dawiya wê de wê di rengekê de wê weke ku wê di rewşekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin bê. Her weha wê di dewama wê de wê têngihên bi wê re bûnê ku wê bidina diyarkirin ên weke "-ra", "-(a)şura" û hwd jî wê di rengekê de wê bi wê re wê di ji jêre û an pêre û an di wê re û hwd re wê weke têngînên ku wê karibin wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bixwênin û wan wê werênê ser ziman. Weki din wê hinek rewşên keseyetî ên bi wê re ku wê karibê bi xwe re wê bide diyarkirin jî wê bo wan jî wê karibê were bikarhanin.

Di dewama wê de wê di rengekê de wê di rengekê de wê weke bi rêya wê û an rewşên weke yên "-n(i)", "-ne", "-(a)şani", "-(a)şane" û hwd re wê bi rêya wê û an alikariya wê û hwd re wê hinek têngihên weke di rengekê de wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi watebikê bê. Di dewama wê de wê di rewşan de wê karibin gûharin bibin. Minaq wê weke rewşên "-nna", "-(a)şunna" û hwd wê bi rêya wê re wê, têngînekê wê bidina me. Weke ku me li jor wê li deverekê wê hani ser ziman wê têngînên weke 'nna' wê di rengekê de wê 'têngînek piranniti a diyar' jî wê weke ku wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Lê ev wê di xwe de wê weke rewşek gûhariner bê. Minaq wê di kijan rewşe de wê weke ya ku mirov wê dizanê û diyar wê bi wê re wê werênê ser ziman. Lê çendî ku wê ji gotinê wê ew têngîna pirraniti wê weke bi têngihek ya tiştê dikarê wer hijmartin û heya bi fîzîkî wê bide diyarkirin jî lê wê ji wê zêdetirî bi yên weke avê, hewa û hwd nayêna hijmartin û hwd jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê karibê bi wê re wê werênê ser ziman. Minaq weke bi gotina "rewşna" wê di rengekê de wê karibê bide diyarkirin. Lê bi derfeta ku ew wê 'n'ya pêşî li rex ya duyem wê karibê bi gûharê. Weke çawa di rewşa gotina 'rewşna' de weke 'sna' digirê û hwd. Her

wusa wê di rewşên weke diyarkirinê de wê weke ' -ê ' wê bibin. Ev wê weke ya diyarkirinê wê bi rewşê ku ew dikarê weke ya pirrhijmarî û an rewşek ne pirrhijmarî bê wê di wê de wê diyarkirinekê wê bi xwe re wê wekeku wê werênê li holê û wê bide diyarkirin. Weke di zimanê roja me de wê ' "ew e" ku ew dikarê wê bibê wê, bi wê re wê kirpendinekê li ser wê bi diyariya 'ew' dibê re wê bibê û ' -ê ' wê kirpendinek li ser danişandinekê wê weke di ziman de wê bi wê re wê weke di zimanê roja me de heya wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Di rewşên weke " -(a)şunn-î " wê karibin weke rewşwna duyem ê bi wê re û an ji wê re ku wê werênina ser ziman bin. Ev wê di rewşekê de wê weke aliyên wê yên zimanî ku mirov wê karibê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Tiştêkê din wê weke bi têtîna ya 'weke wê' û hwd re jî wê di rengekê de wê, di nava gotinê de wê têtîhên weke " -oš " wê ji zimanê hûrîyan wê karibin werina xwandin. Di wê çerçoveyê de wê weke wê bûnê û an weke wê tiyê wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Di hin hawîrdorên dengnasî de, ev dawî dikarin biguherin. F-ya dawînên zayendî û datîv bi p an t-ya pêşîn re pp û tt dide hev, mînaq. Teşşuppe (ya Teşşup), Hepat-te (ya Hepat). Ev bi rewşên weke ji wê re dikare bi enstrumentalê re were berhev kirin, wekî di şêna-nn-ae (bira-ass-instr) de, ku tê wateya 'biratî' re wê werênê ser ziman. Rewşa ku jê re dihê gotin "essîv" dikare maneya "wek" û mercekê ragihîne, lê di heman demê de rêgez, armanca daxwazekê, derbasbûna ji rewşek bo rewşek din, objeya rasterast di avaniyên "antîpasîv" de (ku kirdeya gerguhêz li şûna ergatîvê haleta teqez werdigire) û di cûrbecûr yên Nûzî de jî datîvê vedibêje (çav: Wegner, Ilse (2000). Introduction to the Hurrian Language (in German). Wiesbaden: Harrassowitz, p. 56–57).

Di Hûrî de, fonksîyona ku jê re tê gotin "gotar" bi tevahî ne zelal e, ji ber ku karhanîna wê ne dişibihe gotarek diyarker a tîpîk. Ew rasterast bi navdêrê ve tê girêdan, lê berî her biwêjê bi dawî dibe, mînaq. tiwê-na-še (object.art.gen.pl) (ji nesneyan). Gotar di yekjimariya teqez nayê nîşankirin - mînaq. kazi 'kup'. /n/-ya gotarê bi /n/, /l/ an /r/-ya pêşîn dide hev, bi rêzê /nn/, /ll/ û /rr/ dide, mînaq. ēn-na (xweda), ōl-la (yên din), awar-ra (zevî). Di van rewşan de dengdêra paşîn /i/ hatiye avêtin; yekejmarên van peyvên ēni (xweda), ōli (ya din), awarî (zev) in. Ger du konsonant li pêşiya /i/ya dawîn hebin, dengdêreke epentetîk /u/ dikeve navbera wan, mînaq. hafurun-ne-ta (bihuşt-huner-all.sg, ber bi bihuştê),

koka wê hafurni (bihuşt) e (çav: Wegner, Ilse (2000). Introduction to the Hurrian Language (in German). Wiesbaden: Harrassowitz, p. 56–57).

Morfolojiya devkî ya Hûrî pir tevlihev e, lê ew tenê bi pêvekirina paşgiran (bi '-' tê destnîşan kirin) û klîk (bi '=' tê destnîşan kirin) tê çêkirin. Klûtîkên Hûrî ji bo peyvên bêhempa radiwestin, lê mîna ku ew paşgir bin bi peyvên din ve têne girêdan. Veguheztin û negerguhêzbûn di morfolojiyê de bi zelalî têne destnîşan kirin; tenê lêkerên gerguhêz qertafên ku bi kes û hejmara mijara wan re li hev dikin digirin. Kirdeya rasterast û kirdeya negerguhêz, dema ku bi navdêrek serbixwe neyên temsîl kirin, bi karhanîna qertaf, an cînavkan têne diyar kirin. Wekî din, paşgirên ku maneya lêkerê diguherînin dikarin bên zêdekirin, di nav wan de morfemên guhêrbar ên wek -an(n)-- (sedem), -ant (sepandî) û -ukar (berveger). Wateya gelek paşgirên weha hîna nehatine deşîfrekirin.

Li vir wê heta vir wê vegotinên me yên li ser zimanê hûrîyan wê weke ku me li jor li devereke bi zimanê dema aqadî û an gûtî û hwd re wê hinekê wê hani ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wêkaribê wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi bîr bikê ku wê çawa wê di rengekê de wê weke aliyna ku wê hinek aliyan bi vegerîya wê re wê bide diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê hinekê wê dana berhevî wê di rengekê de wê zimanê hûrîyan wê di wê nûqteyê de wê hinek zelaliyan wê di wê temenê de wê bi morfoloji û fonolojiya xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê, di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke bide diyarkirin. Di dema hûrîyan de wê, çendî ku wê weke hinek rewşên weke komplike wê werina ditin jî wê di zimanê wan de wê gûharinên ku ew dibin wê bi ber zimanekê bi gotinî û wateyî û levkir ve wê ji hêlekê ve wê weke ku wê bide birin wê di rengekê de wê weke ku wê ji aliyekê ve wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengek de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa zimanî wê di dema hûrîyan de wê zêdetirî wê weke zimanê pirtûkî wê di wê temenê de wê di dîmenekê de wê xwe di wê rengê de wê bide diyarkirin çavkaniyên Ilsa Wegner ku ew wê di wê çerçoveyê de wê ji me re wê bi yên Gernot Wilhalm ên li ser "hurrian" re ku wê werênê ser ziman wê çerçoveyek di wê çerçoveyê de wê bidina me.

Di dewama wê de ku mirov wê werênê ser ziman wê, mîna navdêrê, divê ne hemî van hêmanan di her forma lêkerê de hebin, û bi rastî hin ji

wan bi hev re ne li hev in. Nîşana -t- di pozîsyona de dibe ku negerguhêzbûnê di demên ne niha de nîşan bide. Di pozîsyona de dibe ku paşgira -imbu- ya fonksiyona nezela an jî paşgira kesê sêyem yê pirhejmar -it- ergatîv hebe, ku tenê di Hûriya Kevin de tê tesdîq kirin. Paşgirên valentiyê intransîtîv, gerguhêz, antîpasîf nîşan didin. Paşgirên neyînî, paşgirên kesê ergatîv, û paşgirên hejmarên ergatîv bi awayên ku bi tevahî ne pêşbînîkirî ne li hev dikevin, ji ber vê yekê qertafên kesan bi gelemperî di guhertinên cûda yên yekjimar û pirjimar de tene navnîş kirin. Kesên-hejmarên bêkêmasî yên ku dibe ku di hêlîna de xuya bibin dikarin li ser peyvên din ên hevokê jî xuya bibin û heman in ku li jor di beşa Cînavên Kesane de hatine rêz kirin (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 81–104).

Li vir rewş piştî paşgira derhênerî yên nîşankirî dihên. Rayeka dema niha ne nîşankirî ye, ya pêşîn bi -ōš û ya bê bi ēt tê nîşankirin. Di paşgira paşgir û paşerojê de paşgira -t jî heye, ku negerguhêziyê nîşan dide, lê tenê di formên bi rastî negerguhêz de, ne di yên antîpasîv de; di dema niha de ev paşgir qet dernakeve. Di hevokên gerguhêz de paşgireke din, veqetandî, -t di hemû deman de dihê dîtîn - ew biresera kesê 3'mîn a pirjimar nîşan dide. Di îşaretê de ev paşgir mecbûrî ye, lê di hemî awayên din de vebijarkî ye. Ji ber ku ev her du paşgir wek hev in, formên nezela çêdibin; Ji ber vê yekê, unêta dikare bi wateya "ew ê [tişteki] bînin" an jî "ewê/wê were", li gorî çarçoweyê (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 81–104).

Piştî van dawîyan dengdêra derbasbûnê dihê. Dema lêker negerguhêz be -a, dema lêker di antîpasîv de be -i û di lêkerên gerguhêz de -o (di tîpa mîtanî de -i) ye. Paşgira -o tavilê piştî paşgirên derbirî dihê avêtin. Di lêkerên gerguhêz de, -o tenê di dema niha de derbas dibe, lê di demên din de gerguhêzbûn bi hebûn (an nebûna) paşgirên -t yên jorîn ve dihê nîşandan.

Di pozîsyona paşîn de paşgira neyîniyê dikare pêk were; di hevokên gerguhêz de -wa ye, lê di yên negerguhêz û antîpasîv de -kkV e. Li vir V-ya dubarekirina dengdêra ku li pêşiya paşgira neyîniyê ye nîşan dide, lê dema ku ev /a/ be, her du dengdêr dibin /o/. Gava paşgira neyîniyê tavilê bi cînavêki kilîtîk tê (ji bilî =nna), dengdêra wê /a/ ye, bêtî ku dengdêra berî wê hebe, wek mînaq (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In

Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 81–104).

Paşgirên kesê yekem, yên pirhejmar û yekhejmar, û paşgira pirhejmar a kesê duyem bi paşgirên pêş -i û -wa re dikevin yek. Lê di devokên marî û hattûşa de paşgira gerguhêz -o bi qertafên din re nagihe hev. Cûdahiya di navbera yekjimar û pirjimariyê de di kesê sêyem de bi paşgira -t, ku rasterast li dû nîşankera tewangê tê peyda dibe. Di kesê sêyem de dema paşgira -wa dikeve ber nîşankera bireserê, ew dikare bi -ma were guheztin û neyîniyê jî îfade dike: *irnōhoš-i-ā-ma*, (wek-trans-3rd-neg) "Ew ji [ew] hez nake (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 81–104)".

Di Hûriya Kevin de dawîya mijara ergatîvê ya kesê sêyem yekjimar -m bû. Mijara ergatîvê ya kesê sêyem ya pirhejmar bi paşgira -it- hatibû nîşankirin, lê belê, berevajî dawîyên ergatîv ên din, li şûna paşiya dengdêra gerguhêz li pêş bû: berevajî *uv-o-m* "wê serjê kir" bi *tun-it-o* "bi zorê" bibê. Di yên negerguhêz û antîpasîv de jî nîşankera mijarê hebû, ji bo kesê sêyem -p, lê ji bo yên din bê nîşankirin. Nayê zanîn ka ev paşgir li ser tiştên gerguhêz jî hatiye dîtin (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 81–104).

Ger formek lêkerê binavkirî be, bo çêkirina hevokeke pêwendiyê, paşê paşgireke din dihê bikaranîn: *wek ' -šše'* . Lêkerên binavkirî dikarin bibin weke bi ya li dawîkê were bicihkirin. Formên lêkeran dikarin paşpirtikên din ên enklîtîkî jî bigirin. Weki din ji bo derbirîna nuansên raweya rêzimanî, çend formên lêkerên taybetî, yên ku ji formên îşaretî (ne-modal) hatine wergirtin, têne bikar kanîn. Daxwaz û ferman bi pergalek vebijarkî têne çêkirin, ku taybetmendiya wê ya bingehîn hêmana -i ye, ku rasterast bi koka lêkerê ve tê girêdan. Di navbera forma lêkerên gerguhêz û negerguhêz de ferq tune, lihevhatina bi kirdeya hevokê re heye. Nîşaneyên tewangê di vebijarkê de nayên guhertin (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 81–104).

Di formên vebijarkî yên kesê sêyem de dema ku peyv bi konsonantekê dest pê dike de dawîya /n/ di zaravayê marî/Hattuşa de dihê kifşkirin. Bi navê forma dawîn, ku ji bo îfadekirina armancekê hewce ye ("ji bo ku"), dawînen cuda hene. Di yekjimariyê de paşgirên -ae, -ai, -ilae û -ilai peyda dibin ku piştî /l/ û /r/ yê dibin -lae/-lai û -rae/rai. Di pirjimariyê de

heman dawî têne bikarhanîn, her çend carinan paşgira pirjimar -ša jî dihê dîtîn, lê her gav ne weha ye (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 81–104)..

Ji bo îfadekirina îmkanekê, divê forma potansiyel were bikar hanîn. Ji bo lêkerên negerguhêz, dawîya wê -ilefa an jî olefa ye (-lefa û -refa piştî /l,r/), ku ne hewce ye ku bi kirdeyê re were pejirandin. Formên potansiyel ên gerguhêz bi -illet û -allet têne çêkirin, ku bi paşgira dawînen normal ên formên nîşanî yên gerguhêz in. Lê ev form tenê di mîtanî de û tenê di kesê sêyem de hatiye tesdîqkirin. Forma potansiyel jî carinan ji bo îfadekirina daxwazek dihê bikar hanîn. Forma daxwazkar ji bo îfadekirina daxwazek lezgîn dihê bikar hanîn. Ew jî tenê di kesê sêyemîn de, û tenê bi lêkerên gerguhêz dihê dîtîn. Dawîya kesê sêyemîn ê yekhejmar -ilanni û ji bo pirjimariyê -itanni ye (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 81–104).

Formên nebinavkirî yên lêkerê di Hûrî de hem lêkerên binavkirî (parçeyan) û hem jî înfîtitîfêk adetîtir dihevine. Beşa binavkirî ya yekem, rayeka dema niha, bi dawîya -irî an -ire dihê diyar kirin. Wek minaq pairî, "yek avahî, avaker", hapîrî, "yê ku digere, koçer" û hwd dikarê bide diyarkirin. Beşa binavkirî ya duwem, rayeka tam, bi dawîya -aure pêk dihê û di Nûzî de tenê carekê tê tesdîqkirin: huşaure, "yê girtî". Formeke din a taybet tenê di zaravayê Hattûşa de dihê dîtîn. Ew tenê dikare ji lêkerên gerguhêz çêbibe, û ew karmendek kesê yekem diyar dike. Dawîya wê -ilîa ye û ev beş dikare bibe weke dawikekê dihê dîtîn.

Zimanê hûrî wê di rengekê de wê çerçoveya wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di şêwayekê de wê kifşbikê ku wê di nava xwe de wê, bi hinek rewşên weke yên kinkirina gotinan re jî wê were dîtîn. Li jor li deverê ku me bahsa wê kir wê weke hin kita ku wê bi gotinê ve wê werina diyarkirin ew wê çendî wê weke bi wate û an ne bi wate jî wê bibin jî lê wê di rengekê de wê weke rewşên ku wê bi teybetiyên giring wê di xwe de wê karibin bidina diyarkirin.

Hûrî cînavkên kesane yên enklîtîk û yên serbixwe bi kar ûne. Cînavên serbixwe di her rewşê de dikarin biqewimin, lê yên enklîtîkî tenê ya weke teqez nûminêr dikin. Bi wataya hevokê re ne eleqedar e ku di hevokê de cînavê enklîtîkî pê ve girêdayî ye, ji ber vê yekê ew pir caran an bi hevoka yekem an jî bi lêkerê ve tê girêdan. Di înfinitivê de ku dikare wekî navdêr jî were dîtîn, bi paşgira -umme pêk dihê, wek minaq.

fahrumme, "başbûn", "dewlet/ cihê başbûnê" û hwd wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Zimanê hûrîyan wê ji ya ku em wê fahmdikin wê li herêmê wê di rengekê de wê berbelav bûyi wê were dîtin. Di qadek berfireh de wê weke ku wê di şêwayekê de wê were dîtin ku wê xwe di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Di wê rewşê de wê, di roja me de wê çavkaniyên zimanê hûrîyan ji herêmên urkeş, nuzi û hwd ên başûrê mesopotamya û herêmên weke mari û hwd ên bakûrê mesopotamya û hwd wê di rengekê de wê werina kifşkirin. Weki din wê li herêmên ku wê weke li wê hittit bûna wê di wê de wê werina kifşkirin. Hittitî wê di rengekê de wê pirr zêde wê şibandinên nava zimanê wan û hûrîyan de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bi wan re wê di şêwayekê de wê weke ku wê hebê.

Guhertinên -me, -ma û -lle yên cînavkên teqez ên kesê sêyem tenê li ber hin hevbendan, ankû ai (gava, inna (gava), inu, unu (kî), panu (tevî) û cînavkên iya û iye pêk dihê. Dema ku cînavê kesane ya enklîtîkî bi navdêrekê ve were girêdan, pergalek berfireh ya guherînên dengî forma dawî diyar dike. Enklîtîka -nna ya kesê sêyem yekhejmar ji cînavkên din cudatir tevdigere: dema ku bi paşgireke ergatîvî tê pêş, berevajî cînavên din, bi paşgira xwe re dibe şša, lê bi hemû cînavkên din re ş-ya ergatîvê tê avêtin. Her wiha dema ku ji bilî -nna-yê cînavêkî din yê enklîtîkî tê girêdan, dengdêreke peyva dawî ya /i/ diguhere /e/ an /a/.

Gernot wê di çerçoveya têngîna rêzimanî de hinek têngînan wê bide. Di wan de wê bahsa reşên teybet wê bi wê yekê wê bikê. Minaq wê, di rewşek weke ya diyar û qatîbûnekê de ku wê werênê ser ziman wê hinek têngînan paşgir wê, bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê listeya weke "îşte", "fe", "mane", "manni", "şattil", "şattitil(la)", "fella", "manella" ku ew dihênê ser ziman ku wê herduyên pêşî wê bi yekhişmar bin û yên piştî wê bi awayekê pirrhişmar wê, di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin û wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê ku wê li ser têngîna diyarkirina wê ya zelal re ku wê werênê ser ziman wê di gotinê de wê di rengekê de wê bi paşgîrên wê di dewama wê de wê bi hinek têngînan weke "-t(ta)", "-m(ma)" "-n(na)", "-me", "-ma", "-til(la)", "-f(fa)", "-l(la)", "-lle" re wê werênê ser ziman. Li gorî wî ev wê hinek têngînan paşgir ku wê bi wê re wê reng dayinê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênin bin. Ew di dewama wê de wê bi têngîna têngîha ergatîvî de wê pêvekên dawî wê weke bi têngînan weke "îšaš", "feš", "manuš", "šieš", "fešuš", "manšoš" re wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê ev wê,

weke tēgihên ku wê çendî wê weke bêwate jî di rengekê de wê kaeribin werina dîtîn lê wê di rewşa fahmkiirnê de wê bi tememî wê nikaribê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wêwerênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê hin kifşkirinên weke genetivî de wê di wê temenê de wê bi rengê "sofe", "fefe", "feşe" wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Ev wê weke hinek tēgihên zimanî ên hûrîyan wê biafirênin bin.

Mînaq hinek rewşên weke yên 'dativî' ku ew kifş dikê wê weke "sofa", "fefa", "šaša", "feša", "manša" wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê ev tēgîn wê ne tenê wê weke hinek pêvekna wê bêm dîtîn. Di rengekê de wê weke hinek tēgînên ku ew dikarin ji wan weke yên pêşî ku me hanina ser ziman bigihijê hinek fahmkirinên ku wê bi tēgînek wateyî wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê tēgînên weke yên dativî ên wek "feša", wê di rengekê de wê di mijare rengdêrî de wê weke bi tēgînek sînorkirî a herêmê û an 'locative' wê di rengekê de wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê karibin bidina diyarkirin. Wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê weki din wê di rewşên wek yên ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê rewşên weke yên alativi ên bi rengê "şuta", "šaşuta" wê, karibin werina kifşkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bidina diyarkirin. Di rewşên gotinî ên hinek zêdetirî komplikeyî de wê weke tēgihên weke yên "şura", "manura", "manşura", "manşora" wê werina diyarkirin. Di rewşa ya bi wêrebûnê de wê di rengekê de wê tēgihên weke hevrêtiyê û hwd dikin jî wê di rengekê de wê weke tēgînên bi alikar wê di rengekê de wê xwe di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Çend cînavkên hûrî jî hene: anni (ev), antî/anî (ew), akki...aki (yek...ya din). Dengdêra dawî ya /i/ya van cînavan tenê di teqezê de dimîne, di hemû rewşên din de dibe /u/, mînaq. akkuş "yek", antufa ("ji wî [yekî]"). Cînavên pêveber 'iya' û 'iye' jî hene. Her du form jî belaş in ku têne guheztin. Cînavê di raweya pêwendiyê de fonksiyona teqezê heye, û ji

ber vê yekê kirdeya negerguhêz an bireserek gerguhêz numinêr dike. Cînavê pirsiyarî (kî/çi) tenê di yekjimara ergatîvî (afeš) de û carekê jî di yekjimara teqez (au) de dihê tesdîqkirin.

Hûrî gelek biwêjên ku peywendiyên mekan û razber diyar dikin û wek lêkeran radigihînin hene, piraniya wan li ser rewşên datîv û zayendî hatine avakirin. Ew hema hema bi tenê paşpirtik in - tenê pêşpirtikek (āpi + dative, "ji bo"), di metnên jî Hattûşa de dihê pejirandin. Hemî ravekirin bixwe dikarin bi gelemperî di veqetandekê de bin, kêman caran di dative an jî di "rewşê" de dide diyarkirin (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 81–104).

Çend nimûne: N-fa āyita an jî N-fenē āyē (li ber; jî āyi "rû"). N-fa etîta an jî N-fa etîfa (ji bo, ji ber; jî eti "beden, kes"), N-fenê etiyē (têkildarî), N-fa furîta (li ber çavan; jî furi, "dîtin, nihêrîn"), û tenê di Hattusha de N-fa āpita (li ber; jî api, "pêş"). Ji xeynî van, îştani "vala di navberê de" heye, ku bi cînavê xwedan pirhejmar û lokative re, ji bo "navbera me/we/wan" tê bikar hanîn, wek nimûne. îştaniffaša (navbera me, di bin me de) (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 81–104).

Tenê çend qatkên hevok-destpêkî tene tesdîq kirin. Di peymanan navdêran de, ku ew jî bi /i/-yê diqedin, dengdêra dawî ya hevgirêdanên ai (dema) û anammî (ji ber vê yekê) li ber cînavka kesane ya enklîtîkî nayê avêtin. Peyvên din jî alaše (heke), inna (dema), inu (wek) û panu (her çend) hene. Hurrian tenê hejmareke hindik a lêkeran heye. Lêkerên demkî hennî (niha), kuru (dîsa) û heta (paşê) ne. Atî (bi vî awayî) û tişşan (pir) jî hatine tesdîqkirin.

Têgîna "tişşan" wê di zimanê roja me de wê weke têgînek ku wê bi rengê weke yê 'tişî' û an 'tişan' re wê di rengekê de werênê ser ziman. Lê çendî ku wê rastê ku wê weke Gernot dihênê ser ziman ku wê, têgînek bi rengê 'pirrbûnê' wê bide me jî lê wê di rengekê de wê weke dagirtbûnekê û an rewşek weke tiştêkê weke di rewşa ya avê û tiştên gelek hûr ên weke genim, ce, şekir û hwd ku wê di şêwayekê de bi wê pirraniya nikarin werina hijmartin wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Wê dema ku wê qadehe avê ku wê av were xistina hundurê wê de wê dema ku ew tişî av bû wê hingê wê weke bi têgîna 'tişî' wê were diyarkirin. Ev wê weke rewşek ku em çendî di

zimanê roja me de wê dibînin wê weke di zimanê demên kevnera ên demên hûrîyan de jî wê di heman awa û rengê de wê kifş dikin. Tişî û an "tişşan" wê di rengekê de wê ne tenê wê pîrbûnekê wê bide. wê pîrbûnek ku ew bûya wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 81–104).

Di çerçoveya bi têgîna qatkên 'enklîfik'î de wê dikarê wê werênê ser ziman wek bi her bêjeyek hevokê re werin girêdan, lê pir caran ew bi hevoka yekem a hevokê an jî bi lêkerê ve têne girêdan. Ew di zimanê dema Mîtanî de jî di ya Hûriya kevin de jî weke rewşek ku wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahhmbikê bê. Yên gelemperî =ân (û), =mân (lê), =mmaman (ji bo ku bê guman) û =nîn (bi rastî!) hene, dihê ser ziman (çav: Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". In Woodard, Roger D. (ed.). *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 81–104)..

Rêza peyva bingeîn a Huriyan cihê nîqaşê ye. Li gorî rêzimana Speiser ya sala 1941-an, rêzika peyva normal a hevokek Hûrî bi bingeîn obje-subjekt-lêker e. Lêbelê, ji ber ku hûrî zimanek ergatîv-absolutîf e, rolên hevoksaziyê yên hevokek hûrî tam bi "subjekt" û "objeya" zimanek navdêr-akûzatîv (wek îngilîzî) re nagunce. Ji ber vê sedemê, Speiser dibêje ku rêzika peyva Huriyan dikare bi awayekî rasttir wekî "armanc-diyarkirin û rewşê" were binav kirin, digel ku rewşa bêkêmasî bi "mijara rêzimanî" (ankû diyarker) re têkildar e Speiser, E. A. (1941). Introduction to Hurrian. *The Annual of the American Schools of Oriental Research*. Vol. 20. New Haven: The American Schools of Oriental Research, p. 205–206).

Geoffrey K. Pullum (1977) ji dahûra Speiser bi guman e. Ew amaje dike ku korpûsa berdest a nivîsa Hûrî ne têra xwe mezin e ku bi rengekî teqez rêza peyva wê diyar bike, û ku ew tenê dikare wekî bi gelemperî lêker-dawî were nasîn (ankû an OSV an SOV). Pullum wê li gorî wê di awayekê de wê weke xwediyê hinek têgînên ku ew li xwendinên ji nava nivîsên bizmarî ku ew dikê re wê di rengekê de wê bîrê ser ziman. Wê gotinên ji zimanê hûrîyan ên weke "mmuriyaššan", "Immuriya-šš-an", "tanoša" ji wê têgîna xwe re wê di dewama hev de û wê rêzina wê ya di wê temenê de ku mirov wê dikarê wê bide diyarkirin re wê bide bide nişandin. Di wê temenê de wê mijare têgîna teqeziyê wê ji wê aliyê ve wê bikê mijare lêpîrsînê (çav: Pullum, Geoffrey K. (1977). "Word order

universals and grammatical relations". In Cole, Peter; Sadock, Jerrold M. (eds.). Grammatical Relations. Syntax and Semantics. Vol. 8. Brill. pp. 249–277).

Ji wê aliyê ve wê di rengekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê di aslê xwe de wê dîmenekê weke yê teqezî ku wê were dîtin jî lê ew dîmen di nava gotinê, û rêzinên wê yên ku ew dihê dîtin de jî wê weke ku ez ji şîroveyan wê demê fahmdikin wê bibê. Di wê temenê de wê, ev wê li ser lêkerê û rewşên kirdekirinê û hwd re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Li gorî min û şîroveya min wê di wê temenê de wê, dîmenê teqezî wê dîtbar wê di rengekê de wê bimênê û wê ev wê di awayekê razber ê gotinê û an hevokî de wê, di rengekê de wê xwe di şêwayekê de wê bide diyarkirin û wê bimênê. Di wê temenê de wê di mijare lêkerê û hwd de wê gûharin wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bibin. Li vir wusa dihê dîtin ku wê weyna kirde û lêkerê bi têgînek weke ya bi bireserê re wê nikaribê di wê nûqteyê de wê piştguh bikê.

Maria Polinsky (1995) balê dikişîne ku strukturên bendên negerguhêz ên Hûrî ji ber ku ew dê wek bireser-sûbje (subjekt-subjekt) bibin. Bi taybetî, rêzik bireser-objeya nerasterast-objeya rasterast-lêker e.

Di nav hevokên navdêrî de, navdêr bi rêkûpêk dihê dawîya dawiyê. Rengdêr, jimar û guhêrbarên zayendî dihên pêşiya navdêrê ku diguherînin. Lêbelê, bendên pêveberê meylidar in ku navdêr dorpêç bikin, ku tê vê wateyê ku navdêra ku risteya têkildar diguhezîne di nîvê raveka têkildar de radiweste. Huriyan gelek paradîgmayên ji bo avakirina bendên têkildar di ziman de dana diyarkirin. Ew dikare cînavkên iya û iye yên ku berê li jor di bin 'cînavan' de hatine behs kirin bikar bîne, an jî paşgira navdêran -şşe ku bi lêkerekê ve girêdayî ye, ku di bin rewşên dawî ye, bikar bîne. Îhtîmala sêyem ev e ku ev herdu nîşanker çêbibin. Navdêrê ku bi daçeka relatîf tê nûminêr kirin, dikare her halê xwe bigire, lê di nav hevokê de tenê dikare fonksiyona teqezê hebe, ankû ew tenê dikare bibe kirdeya hevokeke negerguhêz an jî objeya veguhêz diyar bikê.

Ferhenga Hûrî ya tesdîqkirî pir homojen e, tenê hejmareke hindik peyvên deyn dihewîne (mînaq: tuppi ('tabela gil'), Mizrî ('Misir'; bişopîne. Aramî/Îbranî Mizraim, 'id.') herdu jî ji Akadî). Dibe ku cînavên iya û iye deynek ji zimanê Hind-Aryenî yê gelê Mîtanî be ku beriya Hûriyan li herêmê jiyaye; cf. Sanskrît ya. Berevajî vê, Hûrî gelek peyvên deyn dane zaravayên nêzikî Akkadî, bo nimûne hāpiru ('koçer') ji Huriyan hāpiri ('koçer'). Dibe ku di nav zimanên Kafkasyayê de deynên

Hûrî jî hebin, lê ev yek nayê rastkirin, ji ber ku ji dema Hûriyan de tu qeydên nivîskî yên zimanên Kafkasiyan tune ne. Ji ber vê yekê zimanê çavkaniyê yên peyvên dengdar ên wekhev nayê pejirandin.

Zimanê Hûrî bi awayê guhertî yê tîpên bizmarî hatiye nivîsandin. Çend sîstemên ne-standardîzekirî yên ji bo nivîsandina Hûrî bi tîpên bizmarî di nav rewşên cihêreng de bi kevneşopîya Hûrî ya nivîsarvanan dihatin bikar hanîn. Bi gelemperî, van pergala bi karhanîna sînorkirî ya logograms û giranî li ser nivîsandina tîpan tene destnîşan kirin. Ev rastnivîsa Hûrî ji tîpên sûmerî-akadî, ku bi giranî bi logograman ve girêdayî ye, vediqetîne.

Hêjayî gotinê ye ku ji bilî envantera dengdêrên tîpîk a prototîp a ku ji a, e, i û u pêk dihê, di tîpên zimanê dema Mîtanî de dengdêra o jî heye. Di vî warî de ew di nav hemû şeweyên nivîsandina tîpan de tekane ye.

Bêgûman zimanê hûrî wê weke aliyekê giring wê bide diyarkirin. Wê di wê temenê de wê li ser gotinên wê re wê çawa wê xwediyê rewşekê bê wê karibê wê re wê fahmbikê. Di wê temenê de wê pêvajoyên fahmkirina bi zimanê hûrîyan a hûrîya kevn û ya hûrîya dema nû de jî wê di rengekê de wê hinek cihêbûn wê weke ku wê bibin. Ev wê di rengekê de wê bi demên piştî hûrîyan re wê weke ku wê di demên mitanniyan de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê aliyekê wê yê din jî wê piştî wê, tiştêkê din jî wê di rewşa dîmenê pêşketina zimanê hûrîyan ku wê di wê temenê de wê bi pêşveçûnên herênê re wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Ev pêvajo wê bi xwe re wê hinek pêşketinên din jî wê weke ku wê di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê ku wê zimanê dema mitanniyan wê piştî wê, bi demên heta dema nairî û medan re wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê bi pêşveçûnên ku ew dibin re wê di rengekê de wê karibê bide diyarkirin. Di rengekê de wê ji nava nivîsarên demên asûrî wê werina fahmkirin ku ev pêşveçûn wê piştî wê jî wê di rengekê de wê xwe bidina diyarkirin.

Di şewayekê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên piştî hûrîyan wê di şewayekê de wê ji aliyê pêşketina wan re wê di zane min de wê hê gelek aliyên wan ên ku ew dikarin werina ser ziman wê hebin. Di wê temenê de wê di serî de wê di wê çerçoveyê de wê heta demên medan û piştî wan ên

pêşketinên ku wê di rengekê de wê bibin wê karibê wê di şêwayekê de wê karibê wê were li holê.

Ev demên ku wê weke aliyekê wê yê giring ên dema hûrîyan piştî wan ên demên ku wê bibin ji demên mitannî û heta demên med wê bi pêşketinên civakî re wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê bê. Di wê temenê de wê karibê wê weke aliyekê wê yê wê yê giring wê karibê wê weke demek bii teybet wê bi serê xwe wê hilde li dest bê.

.

Wê bidomê...

Abdusamet Yigit, kurdistan, cizirabota, sale 2024'an